

Фортеця (Чемерис Валентин)

[Конвертовано в doc сайтом javalibre.com.ua]

КНИГА ПЕРША

Обізвався серед Січі курінний Сулима

Не схотіли кляті ляхи
Попустити ї трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, —
Спорудили над Кодаком
Город кріпосницю,
Ще й прислали в Кодак військо
Чужу чужаницю
...Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
"Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!"
Обізвався Павлюк хорунжий:
"Допомоги дати!
Щоб ту лядську перепону
Нащент зруйнувати!"
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували
З народної думи

ПРОЛОГ

Чого на Україні споконвіку бракувало, так це єдності. Силу мали, рішучості вистачало, зваги не позичали, самопожертвою вражали, а ось єдності катастрофічне й постійно не вистачало. Зате розбрати і чвари між своїми, як здавалось, ніде в світі рясніше й щедріше не родили — з року в рік, з віку в вік. Тож усі українські повстання, у яке б ми століття не заглянули, незмінно закінчувалися тим, чим вони, зрештою, і мусили закінчуватися, — великою кров'ю і тисячами молодецьких голів, які, злітаючи з плеч широких, перетворювались у звичайнісінькі черепи, так і не спромігшись вибороти волю, до якої іноді досить було зробити всього лише один-єдиний, хоч і рішучий, але останній крок. І нове повстання, що невдовзі визрівало й спалахувало від краю й до краю, вперто не зважало на невдачі попередньої спроби вирватися з ярма.

Це ніби якесь прокляття, що постійно висіло над Україною з року в рік, з віку в вік, прирікаючи козаків на все нові й нові безплідні жертви та поразки.

І останнє — перед тими подіями, про які ми й поведемо мову, — повстання, що спалахнуло у 1625 році на Придніпров'ї, теж закінчилося — за крок від перемоги! — все тією ж, здавалося, вічною поразкою, що чорним сонцем спопеляла Україну. Історики засвідчують, що в повстанців, числом близько двадцяти тисяч, в рішучій битві біля Куруківського озера з військами коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського не вистачило не лише зброї та припасів, а й — головного — єдності.

"У їх таборі спалахнула боротьба між прихильниками угоди з панами й основною масою повсталих. 26 жовтня це призвело до перевороту. Від Жмайла (повстанського гетьмана) було відібрано булаву (подальша доля його невідома) і передано знову Михайлу Дорошенку. Другого дня Дорошенко з усією старшиною прибув до Конєцпольського й прийняв умови польської сторони"[1]. І підбитою птахою заквилила над Україною дума народна:

...Силу ж панів перебила

Голота бурлацька,

Та не хотіла водно стати

Старшина козацька...

Не минуло й чотирьох років, як підневільний люд, не витримавши утисків шляхти й магнатів та жорстокого насильства, що його чинили жовніри на Україні, повернувшись туди після закінчення польсько-шведської війни, знову — вже вкотре! — повстав. До нього невдовзі приєдналися і запорозькі козаки. У 1629 році вони обрали своїм гетьманом відважного ватажка Тараса Федоровича, відомого в історії під прізвиськом Трясило. Вже в березні наступного року десятитисячне кінне і піше військо Трясила вирушило з Січі на волость. Повстанський гетьман в універсалі, зверненому до народу, закликав усіх піднятися проти гнобителів і вигнати шляхту з рідного краю. До нього приставали селяни, міщани, реєстрові козаки, В Черкасах було схоплено реєстрового гетьмана Чорного, а його старшина втекла до Корсуня під захист жовнірів. Коли в кінці березня повстанці підійшли до Корсуня, місто взялося за зброю. З вікон і горищ міщани стріляли в шляхту, реєстровці відразу ж перейшли на бік повстанців, а старшина з польськими офіцерами втекла у Бар — резиденцію коронного гетьмана. Не зважившись виступити проти народної бурі, коронний гетьман звернувся з відозвою до магнатів і шляхти українських воєводств:

"Прошу вас, моїх милостивих панів, котрі найближчі до цієї пожежі і вже раніше зазнали, що таке хлопське свавільство, добровільно прибути до війська його королівської милості, аби гасити цей вогонь хлопською кров'ю".

Як тільки Трясило вступив у Канів і Переяслав, повстання перекинулось і на Задніпрянщину. Зібравши шляхту, Конєцпольський вислав поперед себе загін коронного стражника Самуїла Лаща, котрий відзначався нечуваною жорстокістю, бо нищив, як писав львівський літописець, всіх, "был бы только Русин". Лащівці вирізали населення цілих містечок, як то сталося в Лисянці й

Димері. Брати приступом Переяслав Конєцпольський, хоч його військо й мало краще озброєння та постачання, кращу кінноту й артилерію, не зважився. Почалися сутички. Однієї ночі в травні невеликий козацький загін проник в польський табір і напав на штаб Конєцпольського, який охороняла спеціально підібрана із шляхтичів з "найзнатніших" родин вартова хоругва — Золота рота. Повстанці вирубали її до ноги.

З кожною сутичкою все рідшали й рідшали ряди коронного війська, аж доки в кінці травня не було завдано йому нищівного удару, під час якого жовнірів і шляхти полягло більше (свідчення очевидця), ніж за всю польсько-шведську війну. Втративши більше десяти тисяч жовнірів та шляхти, Конєцпольський втратив і віру в перемогу.

А далі... все повернулася на круги своя.

"Під Переяславом перемога схилилася на бік повстанців. Але вони не змогли закріпити її. Причиною цього були, як і під час попередніх повстань, суперечності в їхньому таборі. Старшина й частина реєстровців вимагали угоди з панами, їм вдалося усунути Тараса Федоровича від гетьманства й поставити на його місце свою людину — А. Конашевича-Бута. Тарас Федорович з десятима тисячами козаків, противників угоди, відійшов на Запоріжжя. 29 травня, уже без них, було укладено компромісний договір" [2].

Що призвідцями всіх бунтів і повстань на Україні були запорожці, шляхта добре розуміла. Не маючи змоги за одним махом розквитатися з січовою вольницею, панство відразу ж після придушення повстання Тараса Трясила вирішило обгородити Січ від України. Особливо на цьому наполягало магнатство і шляхта Східної України, з чиїх володінь селяни цілими гуртами втікали на Запоріжжя. У 1635 році на сеймі, що зібрався у Варшаві, магнатство вимагало спорудити фортецю на Дніпрі і поставити у ній надійну залогу з піхоти й кінноти. А вже тоді й почати вгамування січовиків. Хлопи, пся крєв, втікають з маєстатів на Січ, вже й шлях собі понад Дніпром вторували. Фортеця ж перетне збіглим ланцям шлях до волі. Січ, не маючи свіжого поповнення, невдовзі й захиріє. Згодом можна збудувати ще одну фортецю, але вже ближче до Січі, потім ще і ще... Поступово й невблаганно оточуючи запорожців фортецями й залогами, можна й задушити волю у її ж власному гнізді.

Сейм ухвалив: доручити коронному гетьману Конєцпольському звести фортецю на Дніпрі якомога швидше і поселити в ній надійну залогу. На будівництво виділили сто тисяч злотих, і, щойно повесніло, коронний гетьман прибув у Наддніпрянщину. Будувати фортецю мав інженер, француз за походженням Гійом де Боплан. Взагалі, його справжнє прізвище Левассер, додаток "де Боплан" походить від назви одного з володінь Гійома Левассера, але так уже сталося, що в історію він увійшов як Боплан.

Народився Гійом Левассер де Боплан 1600 року в Нормандії, з молодих літ служив у вітчизняному війську, побував у Вест-Індії (Центральній Америці), а з кінця 1630 і до 1647 року, як найманий інженер-фахівець, перебував на службі в польському війську, що стояло на Україні. Він споруджував укріплення в Барі на Поділлі, фортеці у Бродах на Львівщині і, зрештою, на березі річки Борисфен,

"званої в народі Ніпр, чи Дніпр", — тобто Кодацьку. Всі фортеці, як зазначають історики, мали стати опорними пунктами панування польських магнатів на Україні. Служив Боплан у війську коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, з ним і прибув до Кодацького порога. Та коли б французький військовий інженер, котрий перебував на службі в Речі Посполитій, тільки будував фортеці на Україні, то навряд чи ми й згадували б його. А він — звичайний військовий інженер, найманець чужої держави — навічно увійшов в історію України, більше того — зажив слави серед сучасників і нащадків як на Україні, так і у Франції. І все це завдяки своїй книзі "Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн", — така повна (в дусі тих часів) назва праці Боплана, вперше виданої в Руані 1651 року.

Сімнадцять років Бопланового життя минуло на Україні. Будуючи фортеці — заради заробітку, — аби польське ясновельможне панство ще міцніше вкорінювалось на Україні, інженер-найманець не лише складав карти України, а й рік за роком спостерігав за підневільним (Боплан, до речі, сам зазнавав утисків від шляхти, якій вірно служив) життям місцевого люду, його звичаями, віруваннями, боротьбою з своїми поневолювачами та все побачене й почуте занотовував до потаємних своїх записників, що згодом і склали його знаменитий "Опис України...". Життя в Україні підневільних селян було жахливим, адже вони, як свідчить Боплан, "змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але й це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям: такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені".

Цікавився він і життям, побутом та військовими походами незвичайних людей, котрих доти не зустрічав у своєму житті, хоч і попоїздив чимало, званих запорозькими козаками. Описуючи Україну, дивуючись з того, що "на ярмарках продають димарі для печей, у нас це викликало б сміх гак само, як і спосіб приготування у них м'ясних страв, їхні весілля та інші церемонії, про що говоритимемо далі". Боплан з великою симпатією скаже про Україну: "Однак саме звідсіль пішов той благородний люд, який називається нині запорозькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселяє різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях".

Це писав письменник Боплан, а військовий інженер Боплан все робив для того, аби приборкати той благородний люд, — для цього і за Кодацьку фортецю взявся. Місце для неї вибрали серед Дикого поля, за чотири сотні миль по Дніпру від Києва, на правому березі, де річка робить поворот на південний захід, біля першого порога, званого Кодацьким, тож і фортецю назвали теж Кодацькою. В гирлі Самари — "святої козацької ріки", — як зазначає Боплан, брали ліс для фортеці. Будівництво велось в тому місці, де над водою здіймалася стрімка скеля, з якої зручно було оглядати і прострілювати навколишню місцевість. Селяни, схоплені жовнірами коронного гетьмана,

полонені татари та солдати-найманці на початку літа 1635 року закінчили фортифікаційні споруди. Замок звели з дерева і забудували його землею. Сама фортеця являла собою чотирикутник, зовні на південь виступали два півбастіони. З півдня, сходу і заходу фортецю оточував глибокий рів — як прірва. В його дно закопали гострі дубові палі. Північний мур захищав крутий берег, з південного боку, зі степу, розкидали "на великій відстані кам'яні й металеві гостроконечники, аби не могла пройти ворожа кіннота. А ще фортецю оточував з боку степів високий вал насипної землі, що починався відразу ж за ровом і з-за якого ледве виднілися дахи замкових будівель.

Для козаків та фортеця — що скалка в оці. Сівши на Кодаці, майже перед дверима Січі, магнати перерізали пуповину, що зв'язувала січову вольницю з Україною. Спробуй тепер проскочити непоміченим через пороги. Загони драгунів день по дню нищпорили степами навколо Кодака, виловлювали втікачів на дорогах, підстерігали на Дніпрі і запроторювали їх у підземні нори фортеці. Частину бранців карали смертю, більшість забивали в кайдани і відправляли на каторжні роботи в численні маєтки коронного гетьмана.

Розуміли запорожці й інше. Укріпившись на Кодаці, шляхетне панство, безперечно, забagne з часом ще ближче підсусідитись до Січі. Кодак — то лише початок наступу на запорозьку вольницю. Не зруйнуєш його — лиха не обберешся. Тож тільки-но закінчилося будівництво й коронний гетьман пішов з військом у Польщу, як занепокоєне січове козацтво почало збирати охочих "викурити ляхів з Кодака". Потрібен був призвідець, отаман.

Першим, як свідчить дума вкраїнська, "обізвався серед Січі курінний Сулима".

Що ми знаємо про курінного отамана (за іншими даними — гетьмана нереєстрових запорозьких козаків) Сулиму? В офіційних, надто скупих історичних довідках зазначено, що Іван Михайлович Сулима народився (рік народження невідомий) у селі Рогощі, тепер Чернігівського району Чернігівської області. За походженням дрібний шляхтич. Був помічником управителя маєтку польського магната С. Жолкевського на Переяславщині. Пізніше служив у польських магнатів Даниловичів. Не витримавши утисків, утік на Запоріжжя, де завдяки особистій мужності, військовій кметі, чесності та справедливості, непримиренності до гнобителів України дрібний шляхтич Іван Сулима швидко здобув визнання серед січовиків, котрі й вибрали його спершу курінним отаманом, а згодом і гетьманом, Іван Михайлович брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар. У серпні 1635 року повсталі нереєстрові козаки на чолі з Сулимою, повернувшись з Дону, де вони зимували після морського походу під Азов, напали на Кодак. Згодом Боплан у своєму "Описі України..." так про той козацький напад напише (дещо ревниво і навіть аж ображено: "...я закінчив будувати (Кодацьку фортецю) в липні 1635 року, але в серпні того ж року якийсь Сулима, гетьман повсталих козаків... зненацька захопив її і розбив гарнізон", що мав десь близько 200 воїнів під командуванням полковника Маріона. Цей полковник Маріон був французом..."

Полковник Жан Маріон встиг побути комендантом Кодака близько місяця. В липні він прийняв щойно зведену фортецю і залогу, в ній, що складалася з найманців-драгунів (в основному німців, котрі, як і сам комендант, перебували на службі в польської Корони), а вже на початку серпня Іван Сулима відібрав у нього не лише фортецю, а й саме життя. (Будівничому ж фортеці Боплану, на відміну від його співвітчизника Маріона, далекі, здорово поталанило: затримайся він бодай на місяць в Кодаці, то ще не відомо, чи мали б ми сьогодні його книгу про Україну!). Але навіть за той єдиний місяць свого комендантства Жан Маріон, вірно слугуючи Речі Посполитій, встиг так дозолити січовикам, що розраховувати на їхню милість вже не міг. Як не міг і живим датися в їхні руки. Месники б пригадали йому і нелюдські тортури, що їх драгуни чинили над селянами Східної України, котрі, втікаючи на запорозьку вольницю, опинялися в підземеллях фортеці, і ті утиски й розорення, яких за знали й самі козаки, — Жан Маріон із загонами драгунів, повсюди нишпорячи, руйнував зимівники, забороняючи січовикам не лише селитися в тих краях, а й навіть полювати чи ловити рибу. Непокірних, розоривши їхні житла та господарства, приганяв до Кодака і кидав у льохи Жан Маріон діяв безкарно і гадав, що так і буде завжди і раптом — як сніг на голову літнього дня! — напад на драгунів. Перший звідтоді, як збудували фортецю. П'ятеро драгунів повели вранці топити в Дніпрі бранця. Парубок був з тих хлопів, котрі, втікаючи від своїх панів на Запороги, потрапляли — до Кодацької в'язниці. Хлоп, зрештою, і згадки не вартий — на одного менше, на одного більше буде у фортеці, що від того зміниться? — коли б не те, що сталося на березі. Комісар фортеці шляхтич Пшияловський (у його справи комендант не втручався, пам'ятаючи, що гоноровитий шляхтич — особистий представник коронного гетьмана Речі Посполитої) часто розважався тим, що "напував" бранців у Дніпрі. Робилося це так. Коли хто з них, знемагаючи від спраги, вперто вимагав води, комісар казав драгунам:

— Сто дяблун! Хлопську забаганку треба виконувати, щоб не пасталакали, що ми надто жорстоко з ними поводимося. Відведіть цього лотра до річки, почепіть на шию каменюку і турніть його у Дніпро — хай, бидло, п'є донесхочу, якщо вже йому так забаглося води!

Так було й того ранку. Але несподівано, коли жовніри вже чіпляли бранцеві каменюку на шию, з прибережного очерету гримнули постріли. П'ятеро драгунів крижнями попадали на березі, хлоп зник. Ті, хто стріляв, теж...

Досі фортеця спокійно собі стояла, варта не дуже остерігалася нападу, певна, що козаки й на гарматний постріл не підступлять до мурів, і раптом. На очах у всієї залоги вбити п'ятьох драгунів і щезнути? А що, коли вранішній напад — то лише початок чогось серйознішого? Наприклад, розвідка? Запорожці викрили себе лише тому, що вирішили врятувати бранця... Після розвідки чекай нападу. Але ж чи під силу їм здолати рів, вал і стіни? Далекі, ні і все ж Маріон задумався. Був він людиною суто військовою і добре зятив: немає таких фортець, котрі так чи інакше не можна було б здобути. А Кодацька одна-єдина у цих краях. Навколо сотні і сотні верст пустельних степів. А під боком Січ. Хто виручить Маріона на випадок лиха? Польських військ на Україні зараз майже

немає, їх повів гетьман, казали, аж у Прибалтику. Буцімто до війни з Швецією готується. От і чекай допомоги, коли скрута припече!

— Невтішні, виходить, справи! — вголос промовив комендант і відчув, як його знову охоплює роздратування. Нарікав на самого себе, що такий невдаха, бо не зумів зробити блискучої кар'єри, заради якої їхав сюди аж із Франції, на поляків, котрі покинули його в цій пустці з сотнею — другою ненадійних найманців, а самі вештаються бозна-де, на запорожців, котрі таки ж напевне вже готують напад, на офіцерів залоги, яким усе байдуже, кому служити, кого вішати... І хто він, зрештою, такий? Збіднілий дворянин, який служить Польщі, а гнобить Україну. На випадок чого, поляки перші ж його кинуть напризволяще, а козаків не вблагаєш. Для них він каратель, чужинець, що приплентався душити їхній народ і їх самих та їхню легендарну вольницю ...

Зганяв злість на офіцерах:

— На очах у залоги козаки вбивають наших вояків і наче крізь землю провалюються, а ви замість них ловите облизня? Що це таке, питаю вас, лицарів караючого меча в цьому проклятому закутні світу? Та які ви лицарі? Ви бездари, панове! Я не спроможний ліпити драгунів з глини, їх у мене всього лише дві сотні, а навколо ворожа нам країна, де небезпека чигає на кожному кроці. Подумайте, що вас чекав, панове офіцери, коли сюди прийдуть запорожці всією ордою!

Гнів швидко вщух, і комендант відчув утому і байдужість. Ат, чи не все одно, п'ятьох драгунів уб'ють січовики чи й усіх перенищать. Однак його життя пішло наперекіс. І махнув рукою — геть! Офіцери вийшли, мовчазні й сердиті. Комендант хотів було налити собі кухоль доброго угорського вина, як двері, несподівано завищавши, зі скреготом відчинилися. До комендантської, поправляючи фамільну шаблю на поясі, увійшов насуплений комісар фортеці шляхтич Пшияловський. То був низькорослий череватий панок в люстриновому кунтуші, з випещеним, завжди надутим обличчям, ^повним пихи і гонору.

В Маріона відразу ж почав псуватися і без того зіпсований настрій. Пихатого й хвалькуватого комісара він просто терпіти не міг. Схопився й похмуро витріщився на комісара, думаючи: "Безперечно, про напад на драгунів хутко буде передано коронному гетьману. Недарма ж він посадив у фортеці свого прибічника, цю гоноровиту жабу Пшияловського, котрий тільки й уміє доносити..."

— Я вимагаю коменданта пояснити, що сталося сьогодні вранці під мурами фортеці? — комісар старанно уникав слова "пане", і Маріон відповів йому тим же:

— А що комісара цікавить?

— Я велів утопити в Дніпрі одного з хлопських утікачів. Чому не виконано моє повеління?

— А про це комісар хай запитує у запорожців.

— Я вимагаю пояснень від коменданта, а не від тих лотрів, котрі невдовзі загойдаються на шибеницях! Мені не подобаються їхні витівки!

— Овва! — ошкірився комендант. — Комісар теж їм не до вподоби.

— Комендант буде відповідати перед коронним гетьманом Речі Посполитої!

Це вже була явна погроза доносу, але Маріон не звернув на те уваги. Звик.

— Я — комісарі — між тим вигукував шляхтич. — Я уродзоний шляхтич, поставлений сюди для порядку, і я... я...

— Для смерті всі однакові — і уродзоні, і плебеї, — буркнув Маріон. — І я вимагаю не втручатися у мої справи. Я не терплю, коли неуки і бездари починають зі мною нахабно поводитись!

Пшияловський осікся, закліпав рудими віями.

— Але я поскаржуся коронному...

— Біжи!-зневажливо махнув рукою комендант, радий, що таки допик уродзоному.

— Твій гетьман вештається десь у Прибалтиці, а коли прицурганиться сюди, то нас уже й слід охолоне. Дурні будуть запорожці, коли не використають такого зручного менту. Ось тоді й закукурікаєш, комісаре!

— Сто дяблун! Це моя ойчизна, а ти із своїми німцями — бідний найманець. Обдертус! Зайда! Я тут господар!

— Ойчизна? — криво посміхнувся Маріон. — Ха! Заграбастали чужу країну, а тепер ховаєтесь за мури та за спини найманців і галасуєте про якусь там ойчизну? Он, глядіть, щоб вас не посадили на палі в цій ойчизні.

— Пся крев! — задихався від гніву комісар. — Щоб ті лотри, ті схизмати зважилися напасти на фортецю короля? Та вони як миші розбіжаться при першому ж залпі наших гармат!

"Таки допик уродзого телепня, — зловтішне подумав комендант. — Не тільки гонору, а й страху в тебе достобіса!"

Маріон і зовсім заспокоївся. Хай біснується шляхтич. Зрештою, це його справа — з'ясовувати стосунки з українцями, а він, Маріон, француз. Йому однакові і поляки, і українці. Поляки платять, він служить полякам, платили б українці, служив би українцям... Йому байдуже .. Не слухаючи Пшияловського, підійшов до шафи, збитої з грубесних дощок, витяг пузату карафку з угорським вином і налив кухоль .. Останнім часом він все частіше прикладається до вина. Коли не увіллє у себе хмільного трунку, день тоді — не день...

Пшияловський все ще галасував. Маріон дістав другий кухоль, налив і комісару.

— Нас тут двоє відповідальних, — примирливо мовив, не дивлячись на комісара, — тож немає чого сваритися у цім закутні світу.

— Польща і Франція — великі маєстати! — вигукнув комісар — Ми зітремо в порошок хлопську Україну? Нех жиє Річ Посполита, наша кохана ойчизна!

— Нех жиє, — байдуже буркнув Маріон. — Але я п'ю за себе, за Жана Маріона, ба більше ніхто за мене не вип'є!

— А я п'ю за нашу фортецю-форпост боротьби із схизматами! Ми на передньому краї! На нас ойчизна дивиться!

— А мені байдуже, хто на нас дивиться. Я люблю вино і п'ю його залюбки.

— Коменданту не дорога й ойчизна, бо він усього лише найманець!

Пшияловський, не приховуючи люті, зиркнув на коменданта, вкладаючи у свій спопеляючий, як йому здавалося, погляд усю зневагу до зайти, і вийшов, хряпнувши дверима.

Маріон, радий, що таки допік уродзному шляхтичу, засміявся і подумав, що було б непогано, якби ті лотри та спіймали коли-небудь Пшияловського, — ось тоді б він позбувся гетьманського донощика.

"Ідея, — подумав Маріон, — треба лише підшукати зручний випадок".

Вже звечоріло, коли комендант, обійшовши фортецю, повернувся до хати і буркнув джурі:

— Піди і приведи її, бо мене їсть смуток.

— Слухаю, — ліниво озвався джура.

— Ти мене розумієш, бовдуре? Коли зачепиш її хоч пальцем — нарікай на самого себе!

— Слухаю, пане комендант!

Джура зник, Маріон зацібав з кутка в куток.

"Цікаво, — думав він, — чи віддасться вона добровільно? О, жіночі пестоші для мене зараз що той бальзам! Інакше зовсім зачахнув захирію Але надто горда холопка Як шляхтянка, не хотілося б її силоміць мордувати. Живосилом — не те Силоміць діє тільки та худобина Пшияловський..."

Та ось джура вводить полонянку, а сам зникає. Маріон скидає поглядом бранку — єдину свою радість у цих диких краях" Хай буде проклятою та мить, коли він погодився сюди приїхати!

— Здрастуй, красуне!

Полонянка не відповіла, дивилася кудись повз коменданті. Висока, струнка, з русою косою. Коса довга і товста, до пояса. Маленькі груди під блаженською сорочкою, наче два горбочки. Рукавця сорочки — вуставки — вишиті червоними квіточками з чорними пагінцями та листочками... Зваблива... Ні, вона таки має стати його єдиною радістю в цьому закутні — як добре, що її спіймали драгуни на якомусь хуторі. Вояків застеріг: хто її хоч пальцем зачепить — того зарубає на місці. Вона мусить дістатися тільки йому. Коли б вона зохотилась сама... Боже, щоб то було для нього за щастя!

Маріон налив два кухлі вина, один спрагло сам спорожнив, другий підніс полонянці.

— Випий, і цей трунок вижене смуток з твоїх гарних очей. Я велів, аби тебе годували по-людськи і ставилися по-шляхетському.

— У неволі не буває доброти, — відповіла вона, — бо неволя ніколи не буває доброю і справедливою.

— Ти не бійся мене. Вона глузливо гмикнула.

— А чого б це я боялася того, хто сам труситься над своєю долею?

— Але я добрий, — збрехав він, бо в ту мить і сам вірив у свою доброту. — Я поділюся своїм добром з тобою. І своєю любов'ю.

— І для цього ти мене зачинив у льох?

— Пташечку варто зачиняти, інакше її зламає кіт.

— Гм... Чи не краще тоді зачиняти кота?

— Ха-ха! — зареготав він. — Ти дотепна, моя пташечко!

Ще хлюпнув у кухоль вина, бо допікала спрага.

— Як тебе звати? — обхопив її за гнучкий стан.

— Чи панові не все одно? — вона вислизнула з його обіймів — Я не терплю старих лапунів.

— Але я хочу вимовити твоє ім'я, — перекинув він кухоль.

— Полонянка...

— Рід у тебе є?

Вона випросталась і гордо глянула на нього.

— У мене є рід, і великий. Я — українка!

— Але я питаю, як тебе звати?

— Українка, — вперто повторила вона.

— Ти будеш моєю! — зухвало вигукнув він. — Але я не хочу брати силою те, що любише по добрій волі.

Вона рвучко повернулась до нього, очі її спалахнули.

— Доброї волі забаг? Приперся в чужу країну, хапаєш людей, мордуєш їх у підземеллі, а тоді доброї волі хочеш? Пестоців?

— Ти маєш рацію, — згодився він. — Але я не поляк.

— Не має значення. Ти все одно ворог! Він знову хлюпнув у кухоль жадібно випив.

— Вино приносить забуття, я хочу втопити у ньому свою нудьгу.

— Коли запорожці захоплять фортецю, то пана коменданта і без вина чекає забуття.

— Ти певна?

— Авжеж! Козаки не потерплять осинового гнізда біля Січі. Це мусить нарешті втямити і сам пан комендант.

— Оракул у спідниці! — спалахнув він. — Сільська пророчиця! Ха-ха!.. Не забувай, що всі пророки закінчують життя раніше, ніж збувається їхнє просторікування! Забуваєш, що ти всього лише холопка, а не уродzona шляхтянка. По-доброму не віддасися — силоміць візьму. Або віддам тебе

драгунам на поталу. Вибирай. Ти молода, вродлива, гостроязика. І, напевне ж, хочеш жити. Чи не так?

— Хочу, — зізналась вона і по хвилі додала: — Але хочу жити вільною, а не панською затичкою...

— Коли багнеш волі — не протився мені. Я подарую тобі волю і випущу тебе з фортеці. Я тут господар.

— Ні, — сказала вона просто. — Ти — в'язень, такий же, як і я. Сидиш і лихоманишся за мурами, козаків боїшся.

— Послухай, пророчице... Проси у мене що хочеш, і я виконаю твоє прохання. Але спершу стань моєю. І пам'ятай: або я, або драгуни. Поспішай, я нетерпеливий. І драгуни теж...

Вона задумливо перебирала косу, наче радилася з нею.

— Гаразд, — вперше погодилась бранка. — Але поведи мене на фортечну стіну — хочу подивитися на Дніпро й подихати свіжим повітрям.

Вони вийшли й попрямували дворищем. Вона попереду, він трохи відставши. Дивився на її довгі стрункі ноги з пружними литками, на горду поставу, на легку ходу й облизував сухі губи, що вкривалися смагою. Потім вони довго піднімалися крутими східцями і зрештою опинилися на стіні. Варта відзадкувала геть до бастіону.

— Дихай свіжим повітрям, пташко, — комендант розтягнув губи в подобі посмішки. — Сьогодні я щедрий, виконаю будь-яку твою забаганку!

Широко відкритими очима дивилася дівчина на світ. З високого муру видно було далеке Задніпров'я, де зеленіли гаї...

— Земле моя рідна, — прошепотіла дівчина. — Так хочеться жити...

Глянула вниз, на гостре каміння, відсахнулась.

— Страшно? — засміявся комендант. — Ходімо краще звідси.

— Зачекай, людолове!

І полонянка вискочила за зубчастий виступень стіни.

— Назад! — крикнув комендант.

— Ти хотів, воріженьку, знати моє ім'я? — вигукнула полонянка і замахала руками, аби втримати рівновагу. — Настею мене люди кличуть. А для тебе я просто українка. Настя-українка. А ще у мене є брат Ярема, він на Січі козакує. Братик і відомстить тобі, злий воріженьку. А я полечу до Дніпра... — Зойкнула: — Дніпре, любий Дніпре, прийми мене, і тіло моє, і душу. І зроби мене чайкою-зигзицею.

Хитнулася вперед, відірвалася од стіни і зникла. Маріон кинувся до краю стіни. Дівчина летіла далеко вниз, розкинувши руки, наче крила...

— Дурень! — раптом вголос вигукнув комендант. — І я прителющився допомагати полякам корити Україну? Невіглас!

Розділ другий

Острів Базавлук, на якому запорозькі козаки ще в 1593 році заснували столицю свого краю-Січ, лежав якраз там, де в Дніпро впадали три його праві притока: Чортомлик, Підпільна та Скарбна. Довкола безліч дрібних річечок, озер та озерець, ериків, гаїв, лісів, в непрохідних, заплутаних плавнях день у день галасувало птаство, а в річках була повна-повнява риби, в гаях, лісах та байраках — всякого звіра.

Вільно жили у тих краях, ні своєї паноти, ні чужої не знали.

Запорозькі степи у ті часи були малолюдними, слобід майже не зустрічалось, а сиділи козаки, або, як їх звали, — гречкосії, пічкури, на одміну від січовиків, маленькими хутірцями-зимівниками, котрі мостилися здебільшого по схилах балок і байраків, часом у глухих, віддалених урочищах, верхів'ях рік. Основне ж ядро козаків, або товариство, завжди стояло залогою в своїй столиці, матері Січі.

Базавлуцька Січ була оточена високим земляним валом з дерев'яним частоколом. Вал і частокіл були окопані глибоким ровом. На валах здіймалися високі веж з бійниць яких визирали жерла гармат і дула самопалів. Але гармат тих стояло не так вже й багато, як для столиці такого великого краю, яким був Запорозький. "На біса вам армати, — казали запорожці, — як у нас кулаки великі".

А навколо Січі, або внутрішнього коша, тулився форштадт — передмістя. У передмісті запорозької столиці в нечисленній (в ті часи) слобідці мешкали різні майстри, ремісники і взагалі робітний люд: кравці, шевці, зброярі, ковалі, шабельних справ майстри, зрештою, гендляр. Тут же стояли шинки, пивниці, крамниці та ятки з товарами мало не з усього світу. На велелюдному базарі з ранку й до вечора було гамірно і тісно, в ятках повнява різного краму, котрий привозили гендлярі з України, Молдавії, Польщі, Криму і навіть Туреччини. Біля шинків та крамниць товпилися гурти веселих козаків, посполитих, ремісників та іншого люду, серед якого було чимало сіроми, заробітчан.

В кінці базару через глибокий рів перекинуто міст (на ніч його підіймали), пройшовши тим мостом, прибулий спинявся біля воріт з дикого каменю, вітався з вартою, а вже за воротами і починалася, власне, столиця козацтва, внутрішній Кіш — серце всього людославного Запоріжжя, Січ-мати, де жило січове товариство з кошовим отаманом і військовою старшиною.

Поминувши ворота, прибулий ступав на широкий і рівний січовий майдан. Його півколом обступали низенькі курені, де мешкало січове товариство з курінною старшиною. В кінці майдану височіла дерев'яна церква в ім'я Покрови і висока дзвіниця. З боків до дзвіниці тулилися різні будівлі-комори, військова канцелярія, хати старшин, пушкарня, окреме помешкання — станок — кошового отамана. Над станком маяв білий прапор — знак того, що глава козацтва знаходиться в січовій столиці.

Гнат Кодак вийшов з військової канцелярії й зітхнув на повні груди — вільний Віднині і назавжди він вільний козак запорозький. Січовик. Над майданом гудів вітер, вільний вітер Запорозького краю, маяв білим прапором над станком кошового, гудів у верхогір'ї дзвіниці, й чутливі дзвони легенько бриніли від його дотику.

Гнат стояв і посміхався сам до себе, до свого щастя. Віднині він вільний, і панський канчук вже відсвистів над ним. І чув він, як на оболоні Скарбної іржали козацькі тоні, як у передмісті Січі гупали молотами ковалі, як бриніли-гули од витру січові дзвони, а з неба линули лебедині згуки... Віднині він вільний козак-січовик. Аж не вірилось, що те, про що мріяв днями й ночами, нарешті збулося. Шкода тільки Христини, не поталанило дівчині, а ось він вирвався. Гнат прислухався і вловив ще одні звуки, що випливали десь ніби збоку — ніжні, тремтливі... Хлопець повернувся і наче заворожений пішов на ті звуки. Біля пушкарні побачив Ярему Летючого, джуру отамана і одного з своїх рятівників-визволителів. Ярема сидів на жерлі гармати, звисивши босі ноги, й грав на якомусь дивному для Гната інструменті. Він тримав біля рота металеву підківку, щипав рукою пластинку, і з тієї підківки вилітали крихкі, тендітні звуки, що текли майданом, наче дзюркітливий струмок.

— Що то в тебе? — запитав Гнат.

— Дримба, — відповів Ярема і знову поклав на зуби звужений кінець підківки, щипав пластинку, видобуваючи ніжну мелодію.

Гнат і собі вмовився на жерлі гармати, але Ярема урвав гру, повернув до побратима зажурене лице. В блакитних його очах стояв сум.

— Сестричка сьогодні наснилася, Настя, — озвався по хвилі. — Тільки дивно снилася, чайкою білою примарилась. Буцімто пливу я Дніпром, а наді мною в'ється біла чайка. І жалібно-жалібно квилить "Чого ти, чайко?" — питаю її. А вона мені й одказує людською мовою: "Я не чайка-зигзиця, я сестриця твоя Настя..." Я руки до неї простягнув і прокинувся... Хоч би з Настею яке лихо не лучилося, бо чого це вона чайкою у мій сон прилітала?.. — Посміхнувся і запитав Гната: — Знаєш, як я Настю дражнив, коли ми ще дітьми були? Жайворонятком. В день сорока мучеників Настя завжди пекла з тіста жайвора. Бабуся казала, що того дня сорока кладе у гніздо сорок прутиків, а жайвір вилітає з вирію і спішить у наші краї з весною. Мама завжди пекла бублики, сорок бубликів, а Настя ліпила з тіста жайвора. Як зараз бачу. Виходили ми з жайвором у двір, а в дворі снігу повно. Ще й завірюха, буває, гуде-виє, крутить-свище. Настя простягала до завірюхи жайвора, спеченого з тіста, і прохала його: "Лети-лети, жайворе, до братів своїх жайворів, та повертайтеся всі з вирію, принесіть нам красну весноньку з теплого краю, застеліть барвінком наш двір. Хай дорога ваша буде легкою, а крилоньки міцними, несіть нам весну хутчіше..." Так прохала-заклинала Настя, і віхола тоді затихала, і невдовзі й справді надходила весна.

Ярема підніс до рота дримбу, поклав на зуби вужчий край підківки, захищав пластинку... І знову полинули ніжно-сумовиті звуки... Та Ярема відразу ж урвав гру, сховав дримбу.

— Ти вже запорожець? — запитав Гната.

— Уже. Записали мене до Канівського куреня під прізвисьмом Кодак. На згадку про фортецю, з якої мене визволив батько Сулима.

Ярема обняв Гната:

— Будь здоров, козаче! Ходімо покажу, де твій курінь. І завів Гната до однієї з приземкуватих будівель. Посередині стояло сирно — довгий стіл, збитий з грубесних дощок, попід стінами дощані нари, на стінах порозвішувана зброя, в кутку — ікони. А над столом висіло велике панікадило... Це й було помешкання Канівського куреня. Все Гнатові в диво, озирався, роздивляючись то зброю на стінах, то панікадило, то лампадку, що блимала перед іконою Георгія Побідоносця. Молодий і гарний святий з білим покривалом на спині, сидячи на коні, проштрикував довгим списом змія. І цей святий був схожий на запорожця, бо мав оселедця І довгі козацькі вуса.

— Сідай, — припрохував Ярема. — Ось тут і почнеться твоє козакування. Батько Сулима навчить тебе шаблею орудувати. Та й я, Ярема Летючий — запам'ятай моє прізвисько, — дечого тебе навчу. Бо козакую вже з півроку.

— Стривай, а чому в тебе таке дивне прізвисько — Летючий?

— Та з хати літав, — посміхнувся хлопець. — Ряднину розіп'яв над головою і стрибнув. Але полетів не вгору, а додолу. Так гуркнувся, що аж надвечір очунав. Мати нагримала: "Ще хоч би убився, — кричала, — а то ж покалічишся, а мені — тягайся з тобою... Іч, що надумав — літати!" А дід і каже матері: "Соломіє, не чіпай хлопця. Коли йому заманулося літати, то хай літає, бо душа в нього така — летюча". От мене звідтоді й прозивають Летючим.

— І не кинув своєї мрії?

— Ще дужче коротячка розбирає літати. — Ярема зашепотів, хоч у курені більше нікого й не було: — Слухай, Гнате, повідаю тобі свою задумку. Хочу крила змайструвати. Чого ти на мене так дивишся? Птахи ж он літають, чому я не зможу? Полечу, їй же Богу полечу, тягне мене у небо і вабить... Тільки б крила змайструвати. А ось які, я ще гаразд не знаю... Стривай, — сам себе спинив джура. — Щось я дуже розбалакався, а ти мовчиш. І мовби невеселий. І очі в тебе сумні. Чому?

— Тобі сестричка Настя наснилась, а мені... — не доказав, зітхнув, голову звів.

— У тебе горе? Розкажи про нього — легше стане. Як ти в лядській фортеці опинився?

— Від пана свого дременув, — розповідав Гнат. — Від самого Канева ноги бив, ось-ось, думаю, вже й Січ. А біля Кодака мене схопили. Побили, а тоді у фортецю повели і в нору якусь кинули. А нашого люду там конає — ой-ой! Ворухаться в норі, як черва. Білого світла й скалки немає, пітьма, як у могилі, задуха...

— Треба швидше кінчати з осиним гніздом, як називає батько Сулима Кодак, — вигукнув Ярема.

— Просидів я в тій норі з тиждень, — розказував Гнат. — Били нас кожний день, знущалися. Особливо лютував шляхтич Пшияловський. Щодня в льох

спускається, драгуни головешки тримають, а Пшияловський бранців канчуком періщить — аж шкіра на спині репається. Води по кілька днів не давали. Хто пить попрохає, тому каменюку на шию — і в Дніпро. Пшияловський і кричить: "Пий, хлопе, скільки хочеш!" Ось так і мене хотіли напоїти, та спасибі вам — визволили від смерті. — Помовчав. — У панському ярмі я зріс. Про шмат хліба мріяв і снів. Був я пастухом у фільварку пана Даниловича під Чигирином. Скільки себе пам'ятаю, панську худобу пас. Тож пан мене інакше, як худобою, і не називав. Тільки й чуєш: ти, каже мені пан, бидло таке, як і та худоба, що в стайні стоїть. Вона хоч молоко дає, а що з тебе візьмеш? Так мене звали: Гнат Худобенко. Я вже й сам почав думати, що я бидло, худоба. І коли мене пан-коструб, бувало, питає: "Хто ти є?" — то я кричу: "Ясновельможний пане, я є худоба, бидло, хлоп, ланець і смерд вонючий!" Ось так я й жив. А по весні взяв і закохався...

— І добре зробив, — усміхнувся Ярема. — І хто ж тобі у подобі став?

— Кріпачка пана Даниловича. Корів панських доїла. Христиною звали. Маленька була, чорнявенька, жвавенька. Коли потаємно зустрічалися, Христинка жалілась мені: "Хіба ми бидло, що пан і за людей нас не має? Ми не гірші люди за пана, тільки й того, що в нас фільварків катма..." От ми зібралися з духом і пішли до пана, в ноги бухнулись: хочемо побратися, кохаємось ми... Пан аж витріщився на нас. А тоді своїх гостей погуків, а в нього шляхта з усього Чигиринського староства гуляла, і каже: "Подивіться, панове, на цю худобу, на оце бидло! — і на нас з Христиною показує. — Вони кохаються... побратися хочуть..." А шляхта в регіт. Пан Данилович і кричить: "Прошу ясновельможне панство обговорити питання, чи може двонога худоба кохатися?.." Шляхта була п'яна, давай галасувати... Зрештою, зійшлися на тому, що кохатися може тільки уродzone панство, а худобі тільки худоба й до пари... То хай, мовляв, цей хлоп з худобою і шлюб бере. Цьому бидлові тільки корова й до шмиги...

Гнат вмовкає, кусає губи.

Ярема важко дихає від гніву, що так і тіпає його.

— Розкажуй, брате, розкажуй. Не тримай у собі горя. І Гнат далі веде сумну і тяжку свою оповідь:

— От пан і каже: "А що, панове, обвінчаємо це бидло з коровою? Ото буде нам розвага!.." Панство з палацу висипало, потягло мене на стайню, потім корову вивели... "Оце йому пара! — аж падає з реготу шляхта. — Чим не краля? З рогами, з хвостом, ще й мукає". Привели коваля і веліли йому мене з коровою ланцюгом скувати. В коваля хоч і руки тремтіли, і плакав він, а пан таки змусив його. Наділи мені обруч на шию, прикували до нього ланцюг, потім корові наділи обруч і другий кінець ланцюга до нього приклепали. Шляхта похапала паліччя і жене мене з коровою селом. Регоче панство, потішається, кривляється, як блаженне... За нами ридван котиться, в ньому — вина й закуска. Панство на ходу вина п'є, курей смажених жере. Музика попереду нас ішла, пани їх грати примушували, аби "справжнє весілля було". Пригнали мене з коровою до церкви. Отець Микита як побачив таке, то й зомлів. Пани його водою відлили й кричать: "Вінчай, попе, цю худобу з коровою!" Отець відмовився, то шляхта почала його бити, з ніг збили, ногами топтали... Тузили його, поки він і не охолов. Церква була православна, пани всі католики, то вони й убили нашого

отця Микиту. А тоді давай мене з коровою вінчати. Реготали, розважалися пани, доки й церкву не спалили... Тоді погнали мене з коровою на стайню, прив'язали, сіна у ясла поклали. "Хрумай, — кажуть, — сіно з своєю нареченою. Бачиш, як твоя молода сіно мотугає, а ти ще й носа вернеш..." Ось так я простояв на стайні кілька днів. Корова мотає головою, смикає ланцюг, до кісток мені обруч в'ївся. Спасибі, коваль одної ночі звільнив... Обруч на мені розпиляв і каже: "Тікай на Січ, за зброю берися та панам мсти!"

— А Христина ж як? — запитав Ярема, і його чисті блакитні очі наповнилися слізьми. — Що з нею сталося?

— Повісилась Христинка... — ледь чутно прошепотів Гнат. — На своїх косах... Пани хотіли з неї...

Гнат не домовив, бо до куреня зайшов низькорослий, але досить-таки гордовитий на вигляд козак. Тримався звисока: груди випнуті, шапка, оторочена видрою, хвацько заломлена аж на вухо й сиділа там бозна-як. І намуgiкував він щось молодецьке, тримаючи одну руку на боці, там, де стан перехоплював червоний пояс. На поясі висіла шабля, з другого боку за пояс були заткнуті аж три пістолі, а біля них висіли три лядунки з порохом, далі стирчав ріг з мідним ланцюжком, якісь торбиночки, вузлики...

"Іч, кирпу як дере, — подумав Гнат, спостерігаючи, як незнайомиць гордо простує до них. — Видно, вдатний та славний козак".

Незнайомиць стрельнув блискучим оком на Гната і запитав у Яреми:

— Що за молодик?

— А це, пане осавуло, Гнат Кодак. Його німчура хотіла втопити, а ми порятували.

— Сулима завжди того-небудь рятує, — сказав хвальковитий осавул, і не зрозуміло було, хвалить він Сулиму чи гудить.

— Тим і живе, — відповів на те Ярема.

— Ну, козакуй, козакуй, — бадьоро мовив осавул, не дивлячись на Гната. — Колись з тебе отаман буде. Той не козак, хто не бачить себе отаманом. — І до Яреми: — А де ж це пан отаман?

— В пана кошового.

— Мізкують, як ліпше на фортецю напасти? — поспитав осавул. — Треба, треба викурювати ляхів.

— Військова рада вирішить, як з Кодакком бути, — відповів Ярема.

— Рада радою, а без нас, старшин, ви й кроку не ступите, — осавул це сказав таким тоном, що Гнатові аж ніяково зробилося. Відчув, що і Ярема має таке відчуття, тому не хоче підтримувати розмову. — Як там, хлопці, Кодацька фортеця? — бадьоро запитав осавул і, підсівши до Яреми, спробував було зазирнути йому в очі, але той, відвернувшись, неохоче буркнув:

— Стоїть...

— Невдовзі впаде! — поплескав осавул Ярему по плечу. — Ми її хутко звалимо Ха!.. У нас вона довго не стоятиме. Ми її, голубку, раз — і набік. Ми такі! — Осавул підсунувся ближче до Яреми, і очі його, хвилину тому хвальковиті і самовпевнені, забігали й зробилися благальними. — Слухай, молодику, а злота у фортеці достобіса? Тільки хвостом не виляй, а по-чесному ріж. Багацько, га?

— Не знаю, — Ярема стенив плечима.

— Не бреш, — ошкірився осавул — Як це джура отамана не знає? Ха! Коли всі козаки відають, що в Кодацькій фортеці аж три діжки злота стоїть. Ось тому отаман і замислив похід до Кодака.

— Ви, пане осавуле, не наговорюйте! — Ярема обурено схопився. — Батько за злото не воює!

— Дай Боже, дай Боже, — іронічно протяг осавул. — А три бочки у фортеці стоять. Чули ми, чули...

— Від дурних чули! — зухвало крикнув Ярема.

— А ти не кородися! — осавул схопився і враз надувся. — Ще губа в тебе боса, вусів не маєш, а вже хвоста перед старшиною задираєш? І чому тебе тільки отаман вчить?

— Вчить воювати не за злото, а за народ свій.

— Ого! — вигукнув осавул. — Слова гарні, та ще ніжка трясця в світі не відмовлялася від злота.

— Трясця не відмовиться, — вихопилось в Гната. — Інша річ людина.

— А ти не лізь, коли не твоє мелеться! — осадив його осавул. — Перший день на Січі, а вже старшині в рота стрибаєш? Карати вас треба за непослух, і добряче. Багато вас таких ландів-обдертусів розвелось, що ні в тин ні в ворота. Тільки й тямите перебаранчувать старшину, Богом вам поставлену.

— Та вже якось поділимо три бочки злота! — визивно кинув Ярема.

Осавул пирхнув, стовбурчачи вуса, і швидко вийшов з куреня.

— Іч, як йому замуляло! — засміявся Ярема.

— Хто він за їден?

— А-а, — махнув Ярема рукою, — осавул Кирпа. До бою маклуватий, а до злота хапкуватий. Бачив у нього торбиночки та вузлики за поясом? Носить із собою своє добро. Нікому не вірить, мабуть, 1 самому собі Каламутить тільки воду на Січі. Сам жаднюга і всіх на свій аршин міряє. А золото — так і сонний бачить. Ласогубий, хоч і лемехуватий.

— В кожного своя мрія, — додав Гнат.

Зненацька на майдані залунали позивні звуки.

— Литаври! — звівся рвучко Ярема. — Біжімо!

— Куди? — схопився й собі Гнат.

— На січовий майдан. Зараз відбудеться військова рада.

— А що таке рада? — на ходу поспитав Гнат.

— Рада — це... — Ярема аж руками потряс над головою. — Найвища у нас. І найстарша. Навіть за кошового отамана старша. Як ухвалять козаки на раді, так і буде... Тільки б встигнути ближче до литавр місце захопити, бо зараз стільки тих козаків на майдан наб'ється, що й грудці ніде буде впасти...

Розділ третій

Отаман трубецький махнув білою хусткою: загуділи труби, як у похід. Сурми заграли, наче журавлі у високості закричали... І стихли... А журавлиний звук сурем та похідний клич труб ще велично пливе над майданом. Всі відчули: мандрівочка пахне...

І тоді довбиші підняли колотушки, обтягнені повстю, і вдарили у литаври. В одну мить їхній кличний звук злетів над січовим майданом і полинув над куренями, над гамірливим базаром, по той бік Коша, над слобідкою, над усім Базавлуком і сягнув аж ген до Дніпра. І ледве загомоніли литаври, як козаки почали вибігати звідусіль, на ходу надіваючи шапки, весело казали один одному:

"Військова рада!"

І на майдані ніби спалахнула величезна різнобарвна квітка. Замиготіли жовті, червоні, зелені, сині жупани, кунтуші, пояси, маком цвіли денця шапок з ясного сукна, з золотими китицями, загупав майдан чобітьми, сап'янцями, босими ногами, заклекотів луженими горлянками... Задиміли люльки — глиняні, мідні, деревині, череп'яні і ще бозна-які, і над майданом вже зависли сизуваті тютюнові хмарки.

Кому не вистачало місця на майдані, хто не міг уже й пальця втиснути в юрбу, той вилазив на покрівлі куренів, і невдовзі й там зробилося тісно. А козаки все бігли і бігли, видиралися на вали, палісади, набивалися у сторожеві вежі, наче галки, всідалися на деревах, виглядали з вікон дзвіниці...

Гнат Кодак та Ярема Летучий найперші встигли на майдан і захопили місця біля литавр. Хоча натовп і тис на них чимраз дужче, вони трималися й не поступалися своїм місцем. Гнат був схвилований, оглушений литаврами, гомоном козаків, і йому здавалося, що він залетів бозна-куди, у далекий і загадковий вирій... А довбиші все били й били колотушками у литаври, великі мідні казани, з одного боку обтягнені шкурами й поставлені на триніжках...

Гомін над майданом поволі вщухав. І тоді ще швидше замиготіли колотушки в руках довбишів-литавристів, ще грімкіше й ритмічніше загуділи литаври — майдан стихав... Ще мить — і на майдані стало так тихо, ніби там не було жодної душі... І тоді четверо довбишів підійшло до великих литаврів, що були схожі на величезний казан, й одночасно вдарили в туго натягнену шкуру "головного тулумбаса". І Гнатові здалось, що бабахнула гармата, такої потужної сили звук злетів від литавр.

— Набат! — захоплено вигукнув Ярема. І по хвилі: — Ідуть!.. Ідуть!..

З січової церкви вийшов високий рудий осавул, несучи військові клейноди — прапор і ще щось — пучок волосся, що висів на довгому держалні, наче кінський хвіст.

— Бунчук! Бунчук несуть!.. — загомоніли козаки.

— Зараз вийде кошовий отаман із старшиною, — шепнув Ярема. — Дивись, тобі пощастило. Такі ради рідко бувають, коли в походи збираємось, та ще на Різдво, коли кошового й старшину вибираємо.

Осавул поставив у колі прапор і бунчук.

Майдан сколихнувся і завмер.

Зненацька із сторожової вежі лунко вдарила гармата (ще луна не вщухла, котячись Базавлуком до Дніпра, як Гнат побачив кошового отамана Запорозької Січі. Він крокував неквапливо і поважно, увесь сивий як лунь, кремезний і ладний, міцно і широко ступаючи, гордо ніс в міцних руках булаву. Його сиві, прокурені вуса, пухнасті й довгі, розвівалися від ходьби, дорогий жупан сяяв блакиттю, коштовна шабля спалахувала проти сонця сріблом і золотом. За кошовим, також поважно і значуще, ступала військова старшина: першим простував суддя, тримаючи в руках військову печатку, за ним-тонкий писар з великим срібним каламарем, далі сунули обозний, хорунжий, перначник, всі в чині військових старшин, за ними — курінні отамани, полковники, старі та сиві козаки — "значні", котрі були колись отаманами. Ступивши у коло, старшина ставала під бунчук, знімала шапки і кланялась на всі боки січовому товариству.

Серед старшин Гнат угледів і отамана Івана Сулиму. Дивлячись збоку, Гнат роздивився, що його отаман середнього зросту, навіть видається аж низькуватим, але плечі має широкі, і від усієї його гордої постави віє неабиякою силою. У нього рівний ніс, трохи загострений на кінці, велике й горде обличчя з білими вигорілими бровами, високе чоло, очі карі, примружені... На отаманові гарний жупан з єдвабу, застебнутий аж до підборіддя, поверх нього — кунтуш з відкидними рукавами, прикрашений золотими й срібними галунами, підперезаний він був шовковим поясом, на якому висіла стара шабля, бувала в бувальцях, на голові — гостроверха шапка з жовтою китицею.

Та ось кошовий підняв над головою булаву і дужим голосом, що пролунав на увесь майдан, озвався:

— Панове молодці! І ви, пани отамани! Січове лицарство! Як нам далі бути з Кодацькою фортецею на Дніпрі? Ми порадилися з старшиною і ухвалили скликати військову раду. Чи правильно ми зробили, панове молодці?

— Правильно, батьку! — в одну дужу горлянку відповів майдан.

— Панове молодці! — знову звернувся кошовий. — Військову раду війська Низового Запорозького із вашої згоди відкриваю. А про діло, панове молодці, буде казати вам курінний отаман, наш славний ватаг і лицар Іван Сулима.

Сулима став поруч з кошовим. Випростався, гордо окинув блискучими очима запруджений майдан.

— Козаки! Отамани! Лицарство січове! Шляхта не може спокійно спати доти, доки за порогами твердиною і оплотом України стоїть Січ! — гримів Сулима, і

голос його гучнішав з кожною хвилиною. — На Дніпрі, на святій українській річці, якраз на Кодацькому порозі, вона спорудила фортецю і поселила там німецьку залого. Кода-цька фортеця відгородила нас від України. Залога перехоплює втікачів, чинить над нашим людом звірства і наругу. Укріпившись на Кодаці, ляхи з часом забагнуть ще ближче підсусідитись до Січі, аби оточити її фортецями і задушити!

— Не бувати ляхам на запорозькій землі! — крикнув високий худий козак з чорними вусами, котрий стояв неподалік Гната. — Не потерпимо душителів у себе під боком. Інакше гріш нам ціна, козаки!

— Правильно! — залунали голоси!

— То — Дмитро Гуня, — шепнув Ярема, показуючи на високого та худого козака. — Хоробрий лицар і добрий товариш. А ото біля нього стоїть Яцько Остряниця, також батьків побратим.

— Не бувати ляхам у нашому краї! — гудів майдан. — Викуримо ос!

Сулима підняв руку, закликаючи до тиші.

— А злота у фортеці достобіса? — пролунав раптом хриплий голос. — Але правду кажи, отамане!

Сулима метнув гнівний погляд на той голос:

— Не знаю, скільки злота у Кодацькій фортеці, осавуле Кирпо, бо не лічив його.

— Кирпо, готуй капшуки та на пояс їх чіпляй! — глузливо крикнув Дмитро Гуня.

— Гляди, ще й пояс не витримає, шаровари спадуть!

— Він його в пазуху наGREBE, — почулося з іншого боку.

Майданом пронісся сміх.

— Не в злоті річ, осавуле Кирпо, — заговорив Сулима. — Я з десятків фортець на своєму віку брав, але так і не нажив злота-срібла. Бо не за злото б'ємося ми, запорозькі козаки, не за червінці, а за волю свого народу! І єдина нам плата за кров нашу, за голови наші, зложені в боях, — вічна шана і дяка народу нашого вкраїнського. А це — найвища плата, яку тільки можна одержати. Так я кажу, товариство?

— Так, батьку, так! — відповів майдан.

А Сулима вже далі гримів:

— Коли ви, українські козаки, не хочете ходити у ярмі, коди ви багнете, щоб Січ наша твердинею стояла на страх ворогам, як надія поневоленого люду, збирайтеся у похід. Я був на розвідці біля фортеці. Вона міцна, а мури її високі, а рови її глибокі, та немає таких фортець, яких би не взяло товариство. Чи так я кажу?

— Так, батьку, так!

— Зруйнуємо Кодак, і вся тут мова! — крикнув Дмитро Гуня. — Щоб і духу лядського не було на Дніпрі!

Стрепенувся Сулима, ніби виріс на очах у козаків, а дужий голос задзвенів молодю і завзято:

— Хто не боїться смерті, хто хоче погуляти зі славою, ворогам голови постинати, християнський люд з неволі визволяти, хто хоче, щоб слава нашої матері Січі ще вище злетіла, — збирайтеся в похід!

Загудів, заклекотів майдан, наче велетенський вулик:

— Смерть ворогам!

— Скуштують пани козацьких шабель!

— У похід, братове!

Кошовий підняв булаву, майдан поволі затихав.

— Панове молодці! — сказав кошовий. — Я радий, що ви всі як один відгукнулися. І вірю, що лядська фортеця буде в наших руках. За давнім звичаєм, як водиться, треба перед походом вибрати похідного отамана. Вибирайте самі, кого волієте.

Гнатові здалося, що першим крикнув: "Сулиму!" — Дмитро Гуня, потім клич той підхопив Остряниця, тоді Савран, а далі увесь майдан:

— Су-улиму-у!

Сулима зняв шапку, вклонився на всі боки.

— Дякую, шановне товариство, за ласку та довір'я. Але є ще достойніші мене отамани. Їх і вибирайте.

— Сулиму-у! — заревів майдан. — Волимо Сулиму-у!

Як і велить звичай козацький, Сулима тричі відмовлявся, але на січовому майдані і втретє загуло:

— Сулиму-у-у!

Розділ четвертий

Гнат востаннє цюкнув сокирою, і високий граб, тріснувши, почав хилитися, здригаючись і поскрипуючи гіллям.

— Стережись!

Ярема відскочив убік, граб важко гуркнувся на землю, ламаючи кущі... Вдвох з Яремою вони швидко обрубали гілля й заходилися клинами розколювати стовбур на дві рівні половини. По всій балці стояв тріск, чулося цюкання сокир, гомін козаків, гупання зрубаних дерев. Роботи вистачало всім. Треба було чимало нарубати лісу, поколотити і збити міцні та легкі містки, котрі штурмові загони перекидатимуть через рів Кодацької фортеці, і драбини, по яких вони видиратимуться на мури.

— Витягуй люльку та закуримо, щоб за нами ніде не журилися, — запропонував Ярема, як вони впоралися з грабом.

Ледве присіли, як почувся сердитий окрик:

— Чого шаровари протираєте, лайдаки? А рубати ліс за вас хто буде?

Гнат оглянувся, до них підходив осавул Кирпа.

— А хоч би і ваша милість, — спокійно мовив Ярема. — Не велике ви цабе, пане осавуле, як і сокиру в руки візьмете. А ми не лайдаки, а — козаки!

Гнат з подивом глянув на побратима. І не боїться отаке казати. У п'ятнадцять літ треба бути сміливим, щоб різати у вічі правду. Як он Кирпу пересмикнуло від тих слів! Не те що почервонів, аж почорнів. Наче хто в шаровари йому їжака всунув.

— Слухай, лайдаче, що тобі старшина велить! — закричав Кирпа верескливим голосом. — Розійшлися, далі нікуди! Вже й батькувати починаєш. Шеляга за душею немає, а на старшину рота дере.

— Не шелягом цінується людина, — на диво спокійно відказав Ярема. — В декого шелягів, може, забагато, а кебети чортма! Пихи ж тої на десятих вистачить, от і горлопанить, як дурний із-за вугла!

— Голота! — крізь зуби процідив Кирпа. — Та я таку сірому, як ти... Та я тобі карка зломлю, та я...

А тут де не візьмись — Дмитро Гуня. Так і підскаочив до Кирпи потемнілий, аж руки трясуться від обурення.

— То ти пан, виходить? — Гуня був ладен з кулаками кинутись на Кирпу. — Пан, питаю? А ми хто? Бидло? Хлопи? Чули вже! Сюди, на Запоріжжя, ми прийшли, щоб людьми стати, а не бидлом. А ти в пани прешся? На шиї нам хочеш сісти? Не вийде!.. З тебе такий старшина, як з моєї сокири плавець. На ось!.. — і скрутив Кирпі дулю — Понюхай, чим пахне! Чого кирпу вернеш? І зятям: я все життя панам сала за шкіру заливаю. І тобі заллю.

Вони вже ладні були вчепитися один одному в петельки, як раптом пролунав спокійний, трохи насмішуватий голос:

— А чого це ви, як ті півні, понастовбурчували пір'я? Біля них стояв Сулима.

— Та ось... — Гуня важко дихав, — в козацькі пани лізе один злостивець. А я до нього в хлопці збираюся йти.

— Пане отамане курінний! — Кирпа підбіг до Сулими. — Що ж це таке виходить? Ніякої тобі поваги до старшини. Такі огурні та строптиві, що хоч кіл на голові теши!

— Повагу, осавуле, треба ділом заслужити, а не криком, — спокійно мовив Сулима і додав з жалем: — Ех ти, осавуле! Не той у тебе дух.

— Але я старшина! — закричав Кирпа, і його торбинки на поясі так і затряслися.

— Я старшина, і вони мусять мене слухати! Я Тм не простий козак-сірома!

— Не простий козак-сірома, кажеш? — поспитав Сулима, і очі його звузилися й потемніли. — Ну, коли вже ти старшина, то ось... — Сулима мовчки взяв у Гната сокиру, підійшов до ясена і легенько цюкнув, але сокира так і вп'ялася в деревину по самий обух. — Коли ти старшина, то витягни сокиру.

— Нам це не в забарі... Одною рукою?

— Тягни одною, — знизав плечима Сулима. Кирпа хвацько підбіг до ясена, схопив сокиру, рвонув на себе, але сокира — ні з місця. Кирпа тоді щосили засмикав, піднатужився, аж шия почервоніла.

— Зараз, пане отамане, один мент... — метушився він біля ясена і ще вище закачував рукава. — А може, я двома руками візьмусь?

— Хоч і трьома, коли маєш, — відказав Сулима. Ярема почав пирхати, Гнат відвернувся й сміявся в кулак. Гнів та обурення в Гуні вже минули, і він, весело блискаючи великими чорними очима, кривив рот у посмішці. До них уже звідусіль збігалися козаки й чмихали, ледве стримуючи регіт.

— Зараз я, зараз... — Кирпа плював на руки з такою заповзятістю, ніби хотів їх відмити від вікового бруду. А потім з люттю накинувся на сокиру, як на свого запеклого ворога, щосили засмикав її обома руками, так, що й ясен захитався, але сокира — ні з місця...

— Доведеться тобі, осавуле, позичати ще й третю руку! — кинув хтось шпильку з гурту, і козаки зареготали.

Кирпа вже пік раків, не підводячи голови. Гуня не втерпів.

— Кинь, осавуле, цей вертеп, — мовив тихо. — Не горя-чися, як курка, котрій приспічило нестися, а вона не знайде підходящого місця. Тягни з умом і спокійно.

Кирпа зробив останній захід і так схопив сокиру, що трохи було не зламав, спіткнувся і впав. З численних торбиночок, що висіли у нього на поясі, так і сипонув на землю осавулів скарб. Чого там тільки не було: срібні празькі гроші, півгроші з Кракова, галицькі срібні монети, литовські динарії, татарські дирхеми, дукати, угорські фло-ринки, великі срібні таляри, левки, різний дріб'язок, що складався з шостків, ортів, чверток, осьмаків. Все, що було колись в обігу на Україні, знайшло свій притулок в торбинках осавула Кирпи.

— Якби до тих срібняків та ще розум, — похитав головою Сулима і, однією рукою взявшись за сокиру, хитнув нею легенько і вийняв. — Ось так, осавуле. Не дурну силу треба прикладати, а кебету, вміння. Гонору в тебе забагато, а толку катма!

Кирпа, увесь червоний, рачкуючи на землі, збирав свій скарбець.

Сулима махнув рукою, сплюнув і хотів було йти, але Кирпа наздогнав його.

— Пане отамане... Але ж я осавул, а не простий козак. Я ще своє доведу. Ви ще побачите, хто такий Кирпа і на що він здатний!

— Спробуй, — сказав Сулима. — Може, що й вийде з тебе. Візьму я тебе у свій загін, може, й вивітриться з тебе ота пиха та зневага до товариства. А своє ти в і Кодаці доведеш.

— І доведу!

— Доводь, — сказав Сулима на ходу. — А поки що бери сокиру і рубай з усіма. Старшим лишаю Дмитра Гуню.

— Кирпа схопив сокиру і люто нею затряс.

— О, ви ще дізнаєтесь, панове-братове, хто такий осавул Кирпа!

Ніхто тоді не відав, яку чорну роль відіграє у житті Сулими осавул Кирпа!

...Від Громової балки Сулима попростував степом до Дніпра, звідти також неслося завзяте цюкання сокир. Там Савран з своїми людьми майстрував драбини. Сулима йшов степом навпрошки, розсовуючи руками густу тирсу, наче той очерет у плавнях. Під ногами сичали гадюки, котрих було чимало в степах, але Сулима не звертав на них уваги. Старий Нечуйвітер дав йому колись випити зілля, і звідтоді гадюча отрута на нього не діяла... Отаман ішов і думав про осавула Кирпу. Звідки в нього зневага до козаків, ота пиха, бундючність, котрою так і нашпигований, як смажене поросся хроном? Звідкіля жадоба до грошей? В пани так і претється... Забагатіти хоче, труситься над кожним таляром, торбиночки ними набиває. Спить і бачить себе багатим та можним старшиною. Чи й паном ясновельможним. О, такий, дай йому тільки владу, швидко й козаків на хлопів оберне! Як реєстрова старшина. Вона ж і продала Тараса Трясила та його лицарів. Коли б вона не знюхалась з ляхами — Конєцпольський не придушив би повстання. От Кирпа з тієї породи. За злото і рідну матір не пошкодує, і батька продасть...

Після вдалих походів у козаків завжди дзвеніло в капшуках. Але ніхто з них не молився на той дзвін, не розпихував його по торбиночках чи вузликах. Раді, що завелася копа грошей, козаки юрбою валили в шинок, пили горілку, співали пісень, танцювали, згадували минулі походи, полеглих товаришів поминали, щоб земля їм пухом була, аби добре козакувалося ще й на тому світі. Так і спорожнялися їхні гаманці до останнього осьмака. Хто все життя зі смертю в обнімку, тому не гріх і повеселитися, гопака вшкварити, горілку в товаристві пити. Бо ж на тім світі горілки не дадуть.

Але не такий був Кирпа. Кожний щербатий орт, таляр, роздобутий в походах, він похапливо запихав до своїх торбиночок, і очі його горіли жадобою. Він і в шинку намагався випити на дурничку. Козаки зневажали його за ту жадобу, та зневага з нього скочувалась, як з гусака вода ..

Сулима спіткнувся, так неприємно було це згадувати. Переповідали йому козаки... Якось гуляли вони в шинку. Поткнувся туди й Кирпа. Остап Кикошенко, так, здається, Кикошенко першим його запримітив.

— Хлопці! — загорлав на увесь шинок. — П'ємо й гуляємо! Пан осавул нас вгощатиме!

Козаки реготали, аж шинок тріщав. Кирпа, котрий за-никнув до шинку з надією хильнути на дурничку, почувши таке, позадкував було до дверей. Але шлях йому загородили.

— Що це ти, пане осавуло, — підійшов до нього Кикошенко, — понагрібав золота в торбиночки, а сам на чужий коровай?

— Що ви, що ви, — розгубився Кирпа. — Яке злото? Щербатий шеляг у мене ще, може, й знайдеться, а ви — злото. Та я не пам'ятаю, коли востаннє щире злото й тримав у руках.

— Га-га-га!.. — регоче Кикошенко. — А коли ми тебе полапаємо за боки, га? Та ще й витрусимо твої торбиночки, га?

— Не маєте права! — позадкував Кирпа. — Я самому кошовому на вас поскаржуся!

— Скаржся! І не тіпайся, жмикруте. Ми на твоє злото не зазіхаємо, бо в нас і своє сьогодні водиться. А завтра не буде, то й біс із ним. Завтра і без злата проживемо.

З цими словами Кикошенко витягнув з шароварів капшук, помахав ним перед носом Кирпи.

— Чув, як дзвенить?

— Дзвенить, дзвенить, — погодився Кирпа. — Мабуть, добра монета...

— Та вже ж не якесь лайно в капшуку, а щире злото. — І Кокошенко висипав собі в жменю кілька блискучих талярів, сунув під ніс Кирпі. — Бачив, яке добро?

— Проп'ємо! — кричав Кикошенко. — На бісового батька воно здалося.

Кирпі забракло повітря — жменю талярів протринькати? З трудом ковтнув слину, ще раз перепитав:

— І ото прогуляєте всі таляри?

— До останнього! — не вгавав Кикошенко. — Будемо шкварити гопака та співати пісень. А тобі жалко? Чужого добра? — Підморгнув козакам, повернувся до Кирпи: — Хочеш, і ця жменя талярів буде твоєю?

Кирпа аж кинувся до Кикошенка.

— За так?

— Ні, за так тільки комарі гризуть. А ти лізь під стіл і кукурікай там.

— Як? — не второпав Кирпа.

— А так, як півні кукурікають, — уточнив Кикошенко.

— І жменя талярів буде моєю?

— Твоєю ..

І Кирпа поліз під стіл. Кукурікати...

Сулима знову спіткнувся і сердито сплюнув. А що з ним чинити? Як з Кирпи ту жадобу вибити, пропаде ж бо. А в загін його треба неодмінно взяти, хоч у Кодаці людиною стане, бо, здається ж, по-справжньому ще й пороху не нюхав.

На січовому майдані біля ганебного стовпа побачив Сулима гурт козаків і собі звернув до них. З обох боків до ганебного стовпа було прив'язано двох молодих козаків. Один високий, з рудими вусами, другий ще тільки-но зачав вирощувати під носом сякий-такий пушок. Біля них лежав ворох київ, стояли ночви горілки. Козаки підходили по черзі, випивали по коряку горілки, утирали вуса, неквапливо вибирали кия позамашнішого та й періщили засуджених по спинах, приказуючи:

— Оце щоб знали, сучі сини, як красти та наш курінь ганьбити! Ми за ваше злодійство всім куренем розквитувались, розквитуйтеся і ви своїми спинами. Щоб більше честі козацької не губили!

— Спасибі за науку! — як велить звичай, дякували засуджені лиходії. — Вдруге не будемо губити козацької честі.

Сулима також випив горілки, вибрав кия, розмахнувся... Але не вдарив. Молодий злодій з сякими-такими вусами благальне дивився йому в очі, німо волаючи рятунку.

— Ти хто такий, бісів сину? — сердито запитав Сулима.

— Панько Макуха, батьку, — хрипло озвався молодик,

— Ти, я бачу, й справді макуха! — з презирством сказав Сулима, бо над усе зневажав крадіїв — Не знайшов нічого ліпшого, як на базарі красти! Та ти хоч порох нюхав коли?

— Ні, — тяжко зітхнув Макуха, — ще не доводилось.

— Тепер київ понюхаєш. Давно прибув на Січ?

— По весні, батьку.

— А ти хто за їден? — запитав Сулима другого.

— Савка Щербина, — озвався той басом. — Спасибі вам, пане отамане, що хоч запитали, як мене звати.

— Сто копанок вам у боки! — процідив Сулима. — Чортові гультяї! Не з того ви почали своє козакування. Загинете марно, ніяка собака за вами й не гавкне. Не київ біля ганебного стовпа могли б заслужити, а слави. І честь козацьку ще вище б підняли. А так заб'ють вас до смерті — і по тому!

Сплюнув отаман, кинув кия, буркнув: "Не хочу об вас і руки бруднити" — і пішов. Він органічно не міг переносити, коди гурт б'є одного, а той навіть змоги не має захищатися. Розумів, що козаки чинять справедливо, караючи злодіїв. На Січі життєво необхідно підтримувати сувору дисципліну, інакше Січ втратить ту силу, котру жоден ворог перемогти не може. Розумів, і все ж йому було шкода тих двох молодих телепнів, що так безглуздо гинули, — в таких випадках злодіїв забивали киями на смерть, — не принісши ні користі, ні добра своєму народу, не лишивши нічого світлого на своїй землі. Скільки ще їх таких, молодих бевзів, котрі розтринькують своє життя по дріб'язку, забуваючи, що живуть вони в цьому світі один лише раз...

Зненацька на майдані почувся крик:

— Павлюк! Павлюк прибув!

Сулима рвучко оглянувся: на січовий майдан вже виходили рівними рядами козаки-реєстровці в голубуватих кунтушах. Попереду, широко ступаючи й осміхаючись, простував чорнявий сотник з світлими і чистими очима, що квітли на його засмаглому лиці, наче ромашки.

— Ба, Павлюк до січового гнізда залетів! — пішов йому навстріч Сулима. — Здоров був, сину!

— Здоров, батьку! Ти ще живий, не задушили — тебе лядські фортеці? — весело вигукував Павлюк, розставляючи руки для обіймів.

Вони обнялися, потім Сулима відступив на крок, милуючиоь Павлюком. Перед ним стояв високий, молодий і гарний козак, аж танцював на місці від збудження, бо не міг встояти і хвилини, все кудись поривався, сипав словами, як горохом, сліпив своєю білозубою посмішкою та сяяв світлими, як ромашки, очима. Павлюка знали й любили на Січі, де він був своїм серед своїх.

— Не в гості, батьку, залетів я, не в гості, — торохтів Павлюк, — а за поміччю. Не маю більше сил служити польському королю. Багну я користь рідному народові принести. Тож і спішу, допоки на цьому світі. Допоможіть нам, запорожці, підняти Україну. Завтра вся Україна заклекоче, як у повинь велика вода. І панству прийде край! Я привів сотню реєстровців, таких, як і сам, запальних. Дайте мені ще козаків. Я поведу їх на Вкраїну, аби запалити великий вогонь. А там до мене, як струмки до ріки, потече люд. Україна нині як порох, досить іскри — і буде пожежа. Велика пожежа. Буде славно пожежа!

Павлюк говорив гаряче, збуджено, уривчасто, і здавалось, що від його гарячих слів земля буде горіти. Він і стояти не міг, аж танцював на місці від зваги, що так і переповнювала його вщерть.

— Святе діло задумав, сину, і запорожці будуть тобі першими поплічниками і братами! — вигукнув Сулима. — Підпалимо пожежу, славно пожежу! У відблисках тої пожежі люд побачить себе, нас побачить, що недарма ми жили. Але по путі на Україну нас чекає осине гніздо.

— Кодацьку фортецю маєш на оці, батьку?

— Так, сину, вона як більмо на нашому оці. Доки її не зруйнуєш, про славно пожежу на Україні годі й думати! Павлюк трохи гордовито блиснув світлими очима.

— Тоді, батьку, привітай мене з початком! Я днями добряче наполохав драгунів, як зайці втікали та степ трупами встеляли. А їхній комісар, певно, й досі стирчить у рові на кіллі, як жаба, котру настромлює сорокопуд на колючках терну.

І розповів Сулимі про свою зустріч з Пшияловським.

— Вдаримо, батьку, спершу на Кодак. Я і мої хлопці в твоєму загоні. З сьогоднішнього дня. А з Кодака на Вкраїну.

— Але ж і швидкий ти, сину! Як порох.

— Мокра тільки риба. І холодна. І байдужа. Я хочу горіти. І згоріти, але хай мій вогонь освітить людям шлях хоч на один крок уперед. Хоч на один крок, і я буду щасливий. А мій попіл хай удобрить землю. Хоч одну пучку рідної землі, і я буду щасливий. Бо в ту пучку потрапить родюча зернина.

— Святі олова, — замислено мовив Сулима, і по хвилі рішуче: — Ходімо до кошового, з ним і утрясемо все що треба.

— Пане кошовий! — весело вигукнув Сулима, переступаючи поріг. — Ось подивіться, якого лицаря веду! Йому казали, щоб він ревно служив королю та Речі Посполитій, а він накивав п'ятами на Січ.

— Чи ж, бува, не Павлюк прилетів на Базавлук? — не зважаючи на свою повноту, досить жваво підхопився кошовий. — Проходь, козаче, до нашої хати. Радий тебе бачити. Так, кажеш, утік з України?

— Утік, — розвів Павлюк руками. — Тільки не з України, пане кошовий, а від клятої шляхти, най би і слід її запав! Несила більше служити душоубам свого народу. Швидше вовком згоджуся вити.

— Ех, сотнику, — похитав білою головою кошовий. — Чи ж не я тебе прохав вдавати з себе ревного служаку, а тим часом реєстровців та посполитих докупити гуртувати.

— Не так сталося, як гадалося, пане кошовий, — з жалем мовив Павлюк. — Ми вже з гетьманом реєстрового війська Василем Томиленком почали було до таємного повстання готуватися, та...

— Запроданці продали? — швидко запитав Сулима.

— Продали, — зітхнув Павлюк. — Гетьман Томиленко вже й універсали полковникам розіслав, щоб запасалися харчами та порохом, дехто й готувався. А ось переяславський полковник Сава Кононович з гетьманським універсалом подався у Бар до коронного гетьмана. Щось там нашепотів Конєцпольському, і пішло... Хоча доказів проти Томиленка і не було, але булаву в нього забрали і передали її тій продажній шкурі, Кононовичу. А служити під орудою запроданця в мене не було сил. Захопив я з собою сотню — і гайда до вас. А на Україну я ще повернуся, щоб продовжити справу великих отаманів Косинського, Наливайка, Тараса Трясила.

— Бог тобі в поміч, — кошовий поставив на стіл карафку і три срібні келишки. — Нумо, вип'ємо за твій приїзд. І за ту пожежу, котру ви, сини мої, роздмухаєте на всю Україну. І пиймо до дна, на дні добрі дні і добра година!

— Щоб не було ворогам добра! — гаряче мовив Павлюк.

— Щоб Україна була вільною птицею у вільному небі! — вигукнув Сулима.

Випили, гомоніли...

— То задумка наша така, пане кошовий, — ділився своїми думками Сулима. — Зруйнуємо Кодак, викишкаємо панів з порогів і дамо Павлюку кілька тисяч запорожців для початку. Хай веде їх на Вкраїну.

— Після Кодака підемо до Черкас! — твердо сказав Павлюк. — Замок там багатий, чимало армат, великі запаси пороху, свинцю та куль. Захопивши черкаський замок, розішлемо по містах і селах України повстанські універсали. Люд звідусіль потече до нас. Зараз Україна — що бочка з порохом. Вже збираються по лісах загони, палять панські маєтки. Але потрібна іскра. Одна лише іскра!

— Святе діло задумали, — мовив кошовий. — Починайте з Кодака і летіть на Україну!

Вже коли виходили, Сулима затримався в дверях.

— Пане кошовий, там біля ганебного стовпа двоє козаків...

— Ти хотів сказати, пане отаман, злодіїв? — сердито перебив його кошовий. — Були вони козаками!

— Але вони можуть вдруге ними стати! — запально вигукнув Сулима. — Віддайте їх мені.

— Вони мусять понести ту кару, яку заслужили, — холодно мовив кошовий. — Щоб інші честі не губили і звання святого козацького. Щоб лицарями були, а не злодюгами!

— Це так, — погодився Сулима, — вони заслужили сувору кару. Але ж їх заб'ють на смерть. Ліпше я заберу невдах з собою, хай біля Кодака кров'ю змиють вину. Загинуть, так з честю, живі лишаться — людьми стануть.

— А правду каже батько Сулима, — озвався Павлюк. — Як їх гамселить дубцями, то хай ліпше вони ворогів погамселять.

Кошовий махнув рукою.

— Беріть! Мо', що й вийде з них!

Розділ п'ятий

Щовечора перед заходом сонця сурмили "зорю", міст через рів піднімали, робили перекличку, чи всі драгуни на місці, і замикали ворота — до ранку нікого не впускали до фортеці і нікого з неї не випускали, хоч би яка не виникала потреба. Така обережність після двох нападів на залогу була не зайвою. Комендант у супроводі кількох драгунів сам особисто перевіряв, чи міцно зачинена брама, потім обходив фортецю, піднімався в бастіони, до сигнального дзвона, перевіряв варту на стінах, аби впевнитись, що всі на своїх місцях і пильно стережуть фортецю. Варті повсюди наказував:

— До ранку не стуляти очей! Хто засне — зарубаю на місці! Як собаку! Пильнувати все навколо. При перших же підозрілих звуках вночі — здійсмати тривогу і будити мене.

Вигляд у коменданта — злий і прискіпливий, варта витягується під його важким поглядом і клянеться до білого ранку не стуляти очей. Але тільки комендант ішов далі, як сторожа, посміюючись, вкладалася спати. Ніхто не бажав маятись на стінах усю ніч. Все одно, скільки не пильнуй, до ранку нічого не трапляється. Щоправда, одного вартівника вони все ж залишили на ніч — біля сигнального дзвона. Коли що помітить підозріле — бемкне у дзвін, цього й досить. Так міркувала варта і вкладалася спати, сама того не підозрюючи — назавжди.

Обійшовши бастіони, комендант довго стояв на стіні, в задумі дивлячись на Дніпро. Ніч темна, глуха й задушлива. Жодної зірки чи світлої цятки, як обложили небо важкі хмари вдень, так і тримають його в облозі. Зі степу тягне духотою, духмяними запахами трав. На душі в коменданта важко. Не довіряв він нічній, ні своїй варті. Внизу широкою стрічкою білів Дніпро, за ним — густа темрява, у якій глухо шумів Кодацький поріг. Хто там ховається в пітьмі

Задніпров'я? Комендант почував себе неспокійно, якась неясна тривога то наростала в його грудях, то затихала, то знову бентежила. І невідомо, звідки вона бралася і що віщувала. Бентега полонила коменданта ще звідтоді, як реєстровці розбили загін драгунів, а самого комісара фортеці шляхтича Пшияловського загнали у рів, де він благополучно й околів, наштрикнувшись на дубове кілля. Ну, скажімо, Пшияловському туди й дорога, біс із ним! Він, Маріон, легко позбувся донощика — це навіть добре. Але де взявся той загін козаків і той гарячий сотник Павлюк? І куди він зник — повернувся на Україну чи гайнув на Запоріжжя підбурювати січовиків? А сталося так. Пшияловський із загоном драгунів поїхав на чергові лови втікачів — такі поїздки відбувалися щодня. День загін водив комендант, день — комісар. Так і чергувалися. Досі все закінчувалося благополучно, більше того, частенько вдавалося ловити втікачів, а того разу їх ледь самих не спіймали. Неприємності почалися на самому початку — застряв підйомний міст. Як брамники не крутили важке колесо, міст застряв і повис — ні сюди ні туди. Пшияловський огрів канчуком брамника, старшого варти, але й те не допомогло. Зрештою міст таки вдалося опустити на рів, але настрій в комісара був геть зіпсований — поганий знак, коли підйомний міст перед виїздом у степ застряє. Загін витягнувся в одну лінію, доки проїхали обшир, де були розкидані гостроконечники, а далі розпорошився й, охоплюючи якомога більше простору, повільно рухався вгору понад Дніпром. Зазирали в кожную балку, шастали в прибережних очеретах та кущах — чи там, бува, не причаїлися втікачі?

Комісар похитувався в сідлі й відчував, як з кожною хвилиною псується його настрій. Похмуро зиркав навсбіч, і в кожній балці йому ввижалася засада. Тим лотрам із Запорогів вірити не можна. Але чи зважаться вони на штурм такої фортеці, як Кодацька? О ні, вкотре переконував себе комісар, в того бидла й путніх полководців немає, і лицарством там не пахне. Набіжать, погаласують, шаблями помахують і розбіжаться... Хоча... Щось надто багато стало втікати селян на Січ. Така масова втеча хлопів на Запороги спостерігалася останнього разу п'ять років тому, перед повстанням Тараса Трясила. Невже знову хлопці щось затівають? Тільки знайдеться поводитир, так і спалахне Україна. Єзус Марія, що це за непокірна й свавільна країна — одне повстання йде за одним. П'ять-сім літ як трапляться спокійні — моли Бога. І коли вже вдасться навіки вгамувати хлопство? А ще комісара дратував комендант фортеці. Сто дяблун! Він більше не може терпіти того знахабнілого француза. Подумати тільки, бідний найманець, а сміє йому, уродзоному шляхтичу, вказувати! Ні, коменданту треба наступити на хвоста, щоб не задирав його високо. Адже він, комісар, старший у фортеці. Коли його лишав тут коронний гетьман, то наказував:

— Покладаюсь на вас, як на відважного лицаря Корони! Щоб ні одна миша не прошмигнула на Січ. Знищуйте всіх непокірних! Перегородіть раз і назавжди холопству дорогу на Запороги, і тоді ми викоринимо трикляту Русь! Заодно, — коронний гетьман понизив голос, — стежте і за комендантом та драгунами-найманцями. Коли що-повідомляйте мене. Не забувайте: ви шляхтич, вірний син Корони й ойчизни, а вони — зайди. — І врочисто закінчив: — Я лишаю вас на передньому краї боротьби із схизматством! Надійде час, і пан комісар Кодака поведе війська на Січ. Панові комісару випаде честь знищити бунтівне гніздо за порогами, і мир та спокій тоді нарешті запанують в маєстаті!

О, ті слова коронного гетьмана найсолодші в світі! Пшияловський посміхався до своїх мрій, уявляючи, як він, знищивши Запорозьку Січ, на білому коні повернеться у Варшаву...

Пронизливо закричав над Дніпром сполоханий птах, потім заіржав кінь — один, другий... Опам'ятавшись, Пшияловський оглянувся — фортеця лишилася далеко позаду. І комісар відчув той неспокій, що завжди на нього находив, як тільки-но він залишав глухі мури. Розтягнувшись, драгуни поволі рухались уперед. І тут комісар побачив, як з балки вирнуло кілька чужих вершників.

"Здається, реєстровці", — полегшено перевів подих Пшияловський і крикнув уже вільніше:

— Ей, ви?! Сто дяблун! Стійте! Хто ви такі?

— Та ми й так стоїмо, хай пан не дуже лякається, — насмішкувато відповів передній вершник. Його жовта, оторочена чорним смушком шапка була хвацько заломлена набакир. Голубий кунтуш розстебнутий, на губах блукає глузлива посмішка.

— Я востаннє питаю, хто ви за їдні?

— А ти хто такий, що галасуєш? — спокійно озвався вершник в голубому кунтуші.

— Я єстем комісар Кодацької фортеці!

— Он воно яка птиця! — удавано вражено протягнув вершник і блиснув білими зубами. — А ми вже думали, що ти якесь лайно.

Козаки біля нього зареготали.

— Пся крев! — ошалів Пшияловський. — Я велю вас до дябла зрубати за образу моєї шляхетської гідності! Хто ви такі?

— Я сотник реєстрового війська Павлюк! — крикнув вершник.

Пшияловський опуств шаблю: реєстровці — це вже ліпше. Все ж таки вони перебувають на службі в круля Речі Посполитої. Але тут він згадав примовку панства про те, що вірити реєстровцям — все одно що вовками орати, і знову занепокоївся. Хто, як не реєстровці, вкупі із запорожцями, стають призвідцями всіх бунтів і повстань на Східній Україні?

— Слухай ти, сотнику... — почав було Пшияловський, та сотник раптом заклав пальці в рот і пронизливо свиснув. З балки вилетіли вершники і з свистом та гиком кинулись на драгунів.

— Бий панську наволочі — блискаючи білими зубами, горлав сотник.

— Сла-ва!.. — закричали реєстровці, замиготіли шаблі, і передні драгуни вже попадали з сідел. Загибель! Реєстровці повстали.

— Ага-га!.. — кричав сотник Павлюк. — Зараз скуштуєш, комісарчику, козацької криці!

І тільки тоді з Пшияловського спала заморока. Відчув, ще мить, і він справді скуштує козацької криці. Повернув коня і погнав його до фортеці, драгуни теж панічно втікали, але частина з них, оточена реєстровцями, падала під ударами

козацьких шабелъ. Ті ж, які вихопилися з кільця, швидко обганяли Пшияловського, несучись до Кодака.

— Стійте! — закричав до них Пшияловський. — Як ви смієте кидати свого комісара?!

— А на бісового батька їм здалося таке собаче лайно, як ти? — реготав позаду сотник. — Їм своя шкура дорожча.

І тоді, не тямлячи себе, Пшияловський штрикнув коня кінцем шаблі в круп, кінь як скажений понісся вперед і почав відриватися від переслідувачів.

— Комісара переймайте! — загаласував сотник. — Дуже-бо спритний, чеше як заєць!

Пшияловський краєм ока побачив, що навперейми йому мчать троє реєстровців. Не цілячись, вистрілив.

— Єзус Марія... Єзус Марія... Виручай, свята діво... Пшияловський вже здоганяв передніх драгунів... Тільки б встигнути... А позаду хрипіли коні, свистіли й гикали переслідувачі, й мороз обсипав Пшияловському спину... Мури вже ось-ось... А гармати мовчать.. Певно, щоб не влучити у своїх... Надії ніякої... Хоч як Пшияловський не штрикав свого коня, але його один за одним обганяли драгуни. Прогупотівши мостом, вони зникали у фортеці. І коли Пшияловський уже домчав до рову, підйомний міст раптом здригнувся, заскрипів і поповз угору...

— Почекайте-е! — несамовито закричав комісар і, захрипівши, зірвав голос. У фортеці, певно, побоюючись, щоб разом з Пшияловським не увірвалися й переслідувачі, поспішно піднімали міст. Єзус Марія, вони жертвували своїм комісаром! Не інакше як комендант дав таку вказівку... Проклятий найманець! Негайно донести про це коронному гетьманові...

Пшияловський не міг уже стримати коня перед чорним проваллям, що зяяло там, де хвилю тому був міст... "Мабуть, я вже не донесу коронному гетьманові", — тільки й устиг подумати комісар. З усього розгону кінь полетів у рів, з якого несло цвіллю і гниллю, а може, то був запах смерті? Комісар вивалився з сідла, і, падаючи, останнє, що він побачив у своєму житті, це гостре дубове кілля. Воно стирчало на дні рову і з величезною швидкістю несло на нього. Те кілля, котре він сам велів позабавати у рові...

Біс із ним, гоноровитим шляхтичем, міркував комендант. Він таки спекався донощика — це добре. Але куди все ж таки подівся той сотник і його загін?.. А невидимий у пільмі поріг шумить і шумить. Чужа ріка в чужій країні. Як далеко звідси Франція. Чи ж варто було їхати сюди? Не долетиш, не добіжиш до Франції, не докличешся допомоги. А козаки поруч, десь там, за невидимим у пільмі порогом причаїлися... І всі такі, як та фанатичка. Ось з цього місця вниз на гостре каміння вона кинулась... Настя-українка. Дівчина відкрила йому очі, зняла з них полуду. Драгуни знайшли її вранці на гострому камінні. Він велів поховати дівчину в степу з усіма військовими почесностями. Полковник Жан Маріон був військовою людиною і в інших, бодай то були й вороги, вмів цінувати і хоробрість, і самопожертву.

— Слухайте мене, вояки! — звернувся до своєї залоги над могилою Насті-українки. — Дивіться на цю просту селянку, холопку з чужої вам України. Беріть з неї приклад, як треба бути мужнім і відважним, як треба палко любити свою землю і ненавидіти своїх ворогів! Коли й ви будете такими відважними й хоробрими, як ця українка, — жоден ворог не візьме нашого замку. Честь і слава мужнім і хоробрим лицарям!

— Киги-киги, — почувся з Дніпра.

Маріон здригнувся й поспішно пішов геть. Чи не душа тієї Насті кигиче серед ночі?

І ледве комендант спустився вниз, у двір фортеці, як вартівник біля сигнального дзвона поникав сюди й туди, але, не маючи сили боротися з дрімотою, що солодко склеплювала повіки, намотав собі на руку мотузку від сигнального дзвона і сів, притулившись спиною до стіни... Позіхнув — востаннє у своєму житті — і заснув...

Дмитро Гуня приклав долоні до рота і тричі заквилив як чайка.

— Киги-киги, — почувся у відповідь.

— Гайда, хлопці, — пошепки мовив Гуня козакам. Обережно спустилися в балку. Ніч була темна, хоч в око стрель. Аби не наткнутися на колючі кущі терну, Гуня тримав поперед себе випростану для самозахисту руку. Кілька козаків-розвідників нечутно спускалися за ним. Ніч ніби згускла на дні балки й застигла — хоч руками її розгрібай.

— Ну й ніч, — сказав Гуня. — Не інакше як чорти її дьогтем вимазали! Та ще й комарі. — Чути, ляснув себе по шиї. — Ну й кусючі, бісові душі!

— Комарі — то не бісові душі, а панські, — озвався хтось у темряві. — Ото як пан уріже дуба, то душа його на комара й перетворюється. Щоб і далі людську кров пити.

— І коли вже вони її нап'ються? Спустилися на дно балки в суцільну пітьму.

— Чи тобі повилазило, Дмитре? — раптом засичав хтось під ногами в Гуні. — Чого ти на вуха наступаєш?

— Розкидав свої вуха, що й не ступиш, — незлобиво буркнув Гуня і, присівши, низом побачив козаків, котрі покотом лежали на дні балки. — Вилежуйтесь, хлопці, бо скоро доведеться на мури дертися.

З темряви вирнув Гнат Кодак.

— Ідіть за мною, проведу.

Гуня пішов слідом за Гнатом, обережно переступаючи через козаків, і невдовзі вони опинилися під кущем, де ледь виднілося — на тлі неба — кілька постатей.

— Повернулися, розвідники? — почувся нетерпеливий голос Сулими. — Сідай, Дмитре, та викладай, що бачив і чув.

— Все гаразд, батьку, — Гуня обережно присів поруч. — Я з хлопцями всі околиці обнишпорив. Тихо, як у вусі.

— А варта на мурах?

— Спершу було хтось походив, — розказував Гуня, — погримав... Певно, на варту, а потім — заціпило. Мабуть, те, що гримало, пішло, а варта помаячила на стінах і зникла. Полягали спати, то ані шелесне, ані скрипне. фортеця наче вимерла.

— Яremo! — покликав Сулима джуру. — Погукай Саврана і Кикошенка. Павлюк! Де Павлюк?

— Я тут, батьку, — вирнув з темряви сотник реєстровців. — Давайте вже ворушитися, чи що. Бо мої хлопці ще й поснуть у цій балці.

— Я тут, — підійшов Савран.

— Але ж і курити хочеться, аж вуха попухли, — підійшов за ним і Кикошенко. — А в мене ж смачний тютюнець задарма в кисеті лежить.

— Доки не візьмемо фортецю — про люльки забудьте! А тепер — присядемо на удачу та й почнемо. Доки до фортеці підійдемо, буде вже за північ. Дай Боже, щоб усе скінчилося, як і задумано. Тож починаємо. Тричі кигикне чайка — вперед. Першим до рову підходить Савран з своїми хлопцями і перекидає містки через рів... Стривайте, спершу треба прибрати вартівника, котрий куняє в будці перед брамою замку.

— Цього беру на себе, — озвався Савран.

— За Савраном рухається Кикошенко з козаками, котрі несуть драбини, — уточнював Сулима. — Тоді Павлюк із своєю сотнею. Шаблі в зуби — і на мури. Кому що невтямки? Зичу вам успіху. Ярема і Гнат Кодак залишаються при мені. Все. З Богом.

Отамани один за одним зникали в темряві. Гуня, приклавши долоні до рота, тричі кигикнув. У балці, як і перше, було тихо, та ось враз звелися темні постаті і почали нечутно підніматися схилами балки. Першими з перекидними містками вийшли з балки савранівці. Сулима постояв трохи, доки повз нього проносили довгі містки та драбини, і, впевнившись, що все гаразд, подався до фортеці. Ярема Летючий та Гнат Кодак ледве за ним встигали.

Обігнавши штурмові загони, Сулима одним з перших наблизився до фортечного рову. Прислухався. Тихо. Німо. Тільки Дніпро внизу наче зітхає та глухо й невгамовно шумить Кодацький поріг. Вперед пішов Савран з козаками — знімати вартового — і зник за рогом. Невдовзі звідти повернувся козак, шепнув Сулимі:

— Вартовий у будці й не тріпнувся, на тім світі вже додивляється сні. Савран велів передати, що треба починати.

— Починайте, — велів Сулима.

Козаки пронесли містки, й вони нечутно лягли на рів. Щоправда, один місток вислизнув було з рук і сповз краєм у рів, але козаки гуртом його витягли. Ледве містки були покладені на рів, як павлюківці, допомагаючи кикошенцям нести драбини, опинилися по той бік рову на валу, з-за якого ледве бовваніли дахи замкових будівель. Як і перше, в фортеці було тихо, під мурами темно. Тільки за товстелезними мурами чулося якесь неясне шурхотіння та шамрання, наче

хтось зітхав чи задихався. А може, то тільки так вчувалося. На мурах не видно жодної постаті. Спить ворог чи притаївся?

Трохи поморочилися з драбинами. Вони були довгі, хисткі й не вміщувалися на валу між ровом і мурами. Розвернутися було ніде, тож доки кінець драбини переносили через рів, верх вже піднімали на мури. З валу осипалася земля й тихо шурхотіла у рів. Сулима жував кінець вуса: не вистачало, щоб якась каменюка зірвалася у рів. Але все обійшлося без шуму і швидко. Ось уже павлюківці зібралися на валу.

— Готово! — шепнув Кикошенко. — Драбини стоять. А курити ж хочеться — страх як! Півжиття б віддав за одну затяжку.

Сулима витяг шаблю й ступив до драбини.

— Е, ні, Йване, — хтось загородив йому дорогу, й по голосу отаман упізнав старого Нечуйвітра. — Ти лишайся для порядку внизу, а першим на мури дозволь піднятися найстаршому серед вас.

Сулима не встиг і відповісти, як Нечуйвітер вже опинився на драбині.

— За мною, хлопці! — подав голос Павлюк, і реєстровці, взявши шаблі в зуби, наче ті мурахи, один за одним подерлися драбинами. Драбини тихо порипували, чулося стримане дихання й сопіння багатьох людей. Сулима, жуючи кінчик вуса, прислухався. Павлюк уже мусить бути на мурах, а там тихо.

Зрештою Сулима не втерпів, узяв шаблю в зуби й поліз на мури, а за ним подалися Ярема і Гнат. Мури високі, драбини хисткі, під вагою ходять ходором, і долати височінь було нелегко. Та звичні до всього козаки лише перебирали щабель за щаблем. Ніхто не зупинявся, бо досить на мить затриматися, як той, хто ліз нижче, стукає головою в ноги попередньому.

Гнат уже був на самому вершечку, як зненацька на мурах, сполохавши тишу, бевкнув дзвін. Бевкнув лише раз і вмовк, наче хто його урвав, але сполох зчинено.

А на мурах в ту мить відбувалося ось що. Першими на стінах опинилися павлюківці на чолі з старим Нечуйвітром. Наткнувшись на сонну варту, козаки беззвучно її покололи й подалися по бастіонах. У фортеці, як і перше, було німо. Павлюківці нечутно неслися по стінах і кололи варту, котра спала де попало. Спершу таланило неймовірно. Павлюку аж не вірилось, що так легко й нечутно козаки опинилися на мурах. Вже Савран та Кикошенко збиралися на східцях, щоб спускатися у фортечний двір, як біля сигнального дзвона прокинувся вартівник, которого в сум'ятті було й не вгледіти. Стрибнувши, Кикошенко припилював його шаблею до стіни, але рука вартівника судорожно смикнулась, і дзвін сполошено бемкнув... І вмить розкололася ніч над фортецею. Та пізно. Стіни вже в руках козаків.

— Козаки! — на всю фортецю закричав Павлюк. — Спускайтеся у двір. Коліть! Рубайте німчуру! Наша взяла-а-а!..

— За мною, запорожці! — заgrimів бас Кикошенка.

— Вперед, козаченьки! — десь у темряві кричав Савран.

— Сла-ва!..

У фортеці зчинилася паніка. Драгуни вибігали з хат, але годі було розібрати що-небудь в суцільній темряві, гвалті, що вирував з усіх боків... По східцях у фортечний двір вже неслися козаки, стрибали драгунам на голови, кололи їх. Тільки спалахи від пістолів та рушниць на короткі, невловимі проміжки освітлювали колотнечу.

Сулима пробіг стіною, перестрибуючи через трупи вартівників, і швидко спустився у двір. Там, у темряві, клекотіла-бушувала кривава січа. Сулима з ходу врізався в ту круговерт. Жарке змагання було біля хат і землянок, де скупчилися драгуни, попід фортечними стінами.

Як навіжений, носився Остап Кикошенко, шабля так і миготіла в його дужих руках. Він уже встиг запали люльку і тепер, стинаючи драгунам голови, жадібно смоктав свій смачний, як він любить казати, тютюнець. Мідна люлька так і пашіла в нього під носом, навсібіч сипались іскри, а Кикошенко рубав... По тому вогню з люльки його й знайшла ворожа куля. Падаючи, Кикошенко вигукнув:

— Фортецю взяли, люльку встиг посмоктали, можна й на той світ, коли не зумів на цьому розминутися з кулею...

Драгуни відступали в глухі закутки фортеці, вже й не сподіваючись на рятунок. Там їх і прикінчували козаки. Коли Сулима вскочив у комендантську, то побачив у кутку свічку, що блимала на долівці, а біля неї застиг високий худий вояка з шаблею в руках.

— Молитися зібрався? — кинувся до нього отаман. — Пізно. Не витрачай дарма часу на молитву, на тім світі сам побалакаєш з Богом.

— Я — комендант Кодацької фортеці французький дворянин Жан Маріон! — вигукнув вояка, схоплюючись на ноги. — Ви, запорожці, воюєте не за правилами. Я протестую! Ви вночі, як злодії, перелізли через мури й накинулись на сонних людей! Не по-лицарському нападати на сонних!

— Не по-лицарському, кажеш? — Сулима невідворотно насувався на коменданта, виставивши шаблю. — Ти прийшов наших людей вбивати, нашу волю топтати, виходить, по-лицарському?

Комендант з криком кинувся на Сулиму з шаблею в руці, але Сулима, зробивши випад, легко вибив її з руки нападника.

— Відвоююався, німчура!

— Я не німець, я француз, — кричав Маріон, задкуючи до стіни.

— Ти — ворог мого народу!

Маріон кинувся до столу, схопив ніж і по саму колодочку загнав його собі в живіт.

— Хоч вмерти по-людському зумів, чужинський найманцю! — сказав Сулима і відвернувся.

— Він помер ще тоді, як прийшов сюди, — обізвався позаду Павлюк.

— Живий, сину? — кинувся до нього Сулима.

— Живий, батьку. Го-го, яка славна сьогодні була ніч!

Сулима й Павлюк вибігли з комендантської. Козаки вже палили смолоскипи, розмахували ними, вітаючи один одного з перемогою.

Розділ шостий

— Вставай, вставай, годі вилежуватися! — весело заторохтів Ярема, тільки-но Гнат розплющив очі. — Ну й обамбурили тебе по голові, замалим черепка не розтрощили. Я вже відро води на тебе вилив, доки ти очумався.

Гнат посміхнувся, до чого ж йому радісно було після запеклого нічного бою знову чути веселий голос Яреми.

— Голова ціла, заживе, як на собаці! — торохтів Ярема. — Зате фортеця наша! Всю залог до ноги винищили. Не бувати більше ворогам на Дніпрі-Славуті!

— Слава Богу!

— Бог-то Богом, але й наші шаблі не гуляли!

— Вже ранок? — запитав Гнат, зводячись, земля під ним хиталася й кудись пливла. І Ярема плив у жовтому колі. Гнат помацав потилицю, вона була липка і мокра. Заплющив очі, постояв так з хвилю, потім глянув на Ярему, чи не пливе той у жовтому колі? Але Ярема вже міцно стояв перед ним.

У фортечному дворі ще панував сірий ранковий морок. Пахтіло сирістю і ще чимось нудотливим, неприємним. Гнат зрозумів, що то запах крові. Вони йшли, переступаючи через трупи, котрі лежали всюди, де купками, де рідше, і Гнат намагався не дихати глибоко... Через кілька кроків наткнулися на Остапа Кикошенка. Отаман лежав на спині, лицем до неба, широко розкинувши могутні руки. Мертвий Кикошенко затискував у зубах свою нерозлучну люльку, що вже згасла назавжди... І Гнату здалося, що отаман ось-ось устане і почне призапрошувати, щоб попробували його смачного тютюню. Але отаман не встав, і вони пішли далі, придивляючись до вбитих. Між драгунами то там, то тут виднілися козацькі жупани.

А тим часом козаки виводили з льоху бранців. То було страшне видовисько. Виносили і живих, і мертвих. Хто сам рачкував, хто хитався, наче п'яний, безпомічно ловлячи поперед себе повітря кістлявими руками. Серед бранців чимало сліпих, котрим підземелля назавжди повиїдало очі. Виповзала каліч в струп'ї та виразках, торготіла кістками... Гнат з Яремою кинулися допомагати нещасним вибратися з могили на світ білий, ті їх обіймали, плакали та все кричали:

— Воля!.. Воля!.. Воля!..

— Виходьте, люди добрі, ви й справді віднині вільні! — озвався Сулима. — Ставайте під стіну, де сонечко, відігрівайтеся. Зараз вас напоять, нагодують і перев'яжуть.

Та ось з льоху вивели запорожця Хвеська Солодкого, і Сулима від нього відсахнувся. Замість очей у Солодкого були дві глибокі й криваві ямки... Поводячи головою з боку в бік, Солодкий ніби до чогось прислухався.

— Іване... — зрештою глухо сказав він. — Це ти, отамане?

Сулима мовчав, вражено дивлячись на Хвеська Солодкого. Кілька тижнів тому то був високий широкоплечий здоров'як зі щокми, що так і бризкали червоним соком... І раптом перед Сулимою постав дід, у якого плечі згорбились і опустились, щокми пожовтіли й запали, а вилиці різко випнулились, замість чорних живих очей — дві ями.

— Сулимо, — знову глухо мовив Солодкий. — Чому мовчиш? Адже, крім тебе, ніхто не міг узяти Кодака. Це ти... Чи, може, не впізнаєш мене, Хвеська Солодкого?

— Ти? — зрештою озвався Сулима, але з місця не зрушив. — Ось уже кого не гадав у цім льосі здибати, так це тебе. Та ще без очей. Як ти опинився серед бранців? Чи не ти збирався торгувати з панством, ще й мене запевняв, що в ляхів ліпше ласки запобігати? То що ж лучилося з тобою?

— Води... — ледве повернув Хвесько розпухлим язиком і марно намагався облизати порепані, спечені губи. — Хоч краплиночку...

Йому влили в рот води, бо він уже не міг сам напитися, і сліпий лише тоді сяк-так оговтався.

— Не ласкаво ж тебе зустріли вороги, — похитав головою Сулима.

— Дайте закурити, — захрипів Хвесько, — тиждень тримали в льосі серед мертвяків. І живих, і мертвих в одній ямі. Води — і то не вимолиш. Катюги найсправжніснікі! Виродки людські!

— Коли припекло, то й дійшло, — з жалем мовив Сулима. — Але якою ціною? Чи не занадто дорогою?

Хтось з козаків сунув Хвеську під посивілі (а були ж нещодавно чорні!) вуса глиняну люльку, Хвесько вхопив її обома руками, жадібно затягнувся.

— Слухай, отамане, повідь мою, — сказав він, коли викуриє люльку й перевів подих. — Я тобі все розкажу, як на сповіді. Може, іншим упомку буде, в науку.

І розповів...

Невдовзі по тому, як у нього побував Сулима і вони тоді гостро побалакали, Хвесько надумав таки довести своє. Бо твердо був переконаний, що йому, господарнику, нічого гризтися з панством, а ліпше ладиком вигідну з ними торгівлю повести. Тож для початку взяв бочку меду й повіз у Кодаську фортецю. Гадав таке сказати коменданту: ви мене не чіпайте, а я — вас. Ви сидіть собі на Дніпрі, а я — у верхів'ях Нижньої Терси господарюватиму. Ось вам бочка запашного липневого меду для почину. А зійдемося — коней вам прижену, гурти худоби, хліба навезу... А ви мені злото...

І привіз Хвесько Солодкий бочку меду в Кодак.

Першим його стрів роз'їзний загін.

І марно Хвесько доводив, запевняв, божився і клявся, заприсягався сирою землею, що він з добрими намірами приїхав, що він не бажає загризатися з панами, а багне з ними торгувати і зиск мати, дарма... Його ніхто не слухав. Драгуни стягли з воза Солодкого і перш за все добряче побили, а потім погнали у фортецю. Там його допитував злий вояка, високий і худий. То був, як дізнався Хвесько, сам комендант фортеці. Він не повірив жодному слову невдахи-гендляря та його клятьбі. І дарма Хвесько знову і знову співав-виспівував на всі лади свою пісеньку, що він хоч і запорожець, але не бажає з панами ворогувати, бо не гультіпака-сірома, а господар. Тож хоче з панами вояками тихо-мирно жити і зиск з торгівлі мати. Бо він хоч і козак, але не якась там сірома, не ланець-обдертус, а можний господарник, статечна й урівноважена людина, має свою обладу і бажає з панами добре гендлювати...

І дарма Хвесько запевняв, що його мед найсолодший у світі, що він цю усяду дарує панам воякам для почину, а згодом прижене овець і пшенички підкине, коли треба... Комендант мовчав і сопів. Його маленьке личко починало жовтіти. Хвесько втямив, що це не віщує нічого доброго, і знову заходився вихвалити свій мед. Тоді комендант забажав, щоб він сам випив кухоль меду.

Хвесько випив і довго цмакав: ах, який солодкий мед!

— Запорожець? — похмуро доскіпувався комендант.

— Запорожець, запорожець, — кивав головою Хвесько — але не сірома-голота... Можна б сказати, завтрашній пан.

— Чого запорожець приїхав у фортецю? — запитав комендант.

— Та мед же привіз, — здивувався Хвесько, — я ж панові комендантові вже розтовкмачував... Бочку меду доставив для початку...

— Я питаю, чого ти приїхав у фортецю? — визвірився комендант і, перебивши Хвеськову пісню про торгівлю, закричав: — Ти приїхав, аби замазати нам очі своїм медом! Ти приїхав, аби розвідати фортецю.

Хвесько похолов...

— Ти нічого не побачиш у фортеці! — вигукнув комендант.

Останнє, що побачив Хвесько в своєму житті, це своїх оббілованих волів... Потрошивши його воза, драгуни розвели багаття й смажили на ньому м'ясо... А потім його, осліпленого, кинули у льох.

Сулима гнівно мовчав.

— Іване... — благальне протягнув Хвесько. — Прости, Іване...

— Бог простить, — відповів Сулима.

— І ти прости, — благав Хвесько. — Куди ж мені тепер?

— Не знаю! — сказав Сулима. — Куди хочеш.

— Але ж я сліпий...

— Ти сам себе осліпив! — відрізав Сулима. — Ти осліп відтоді, як зрікся Січі й забавнув стати паном, а нас, козаків, волів бачити своїми наймитами...

— Бог мене покарав, — упалим голосом мовив Хвесько.

— Не роби з Бога злочинця! І не звалюй на нього свою вину! Ти сам у себе викрав сонце.

— Не йди... Не кидай мене, Іване, — Хвесько благально протяг руки. — Скажи мені, Іване, сонце є?

— Сонце світить мужнім! І чесним. Воно світить тому, хто хоче, щоб воно йому світило.

— Я хочу на Січ, Іване.

— Ти маєш своє господарство.

— Цур йому! Я хочу на Січ.

— Але ти забув туди дорогу.

— Я був колись козаком! — у відчаї вигукнув Хвесько. — Ми ж козакували колись разом, Іване. А потім я забув дорогу на Січ. І осліп. Збогарадсья, Іване... До товариства хочу. Більше мені нікуди подітися, ніде сліпу голову прихилити.

— На Січ їхатимуть гінці і візьмуть тебе з собою, — сказав Сулима.

— Спасибі й на тім...

— Немає за що... Бувай!

На фортечних мурах сурмили перемогу. Козаки підкидали вгору шапки.

Сулима стояв і слухав, як сурми клекотіли про славу козацької зброї, як спалахували вони золотим вогнем на сонці.

— Іване...

Сулима оглянувся. Старий Нечуйвітер намагався звестися з землі. Вуса в нього були червоні. Тільки брови лишалися білими та оселедець, як і раніше, сріблився... Кинувся до нього Сулима, підняв старого, але Нечуйвітер не міг уже стояти, і Сулима посадив його, притуливши спиною до каменя.

— Не розминувсь я з кулею, — сказав Нечуйвітер хрипло і важко, а в горлі в нього забулькало. — Стрілись ми на одній дорозі, тісно нам вдвох було...

— Яremo, води! — крикнув Сулима.

— Може, у фортеці обмаль води, то я вже й так обійдуся, — кволо мовив Нечуйвітер. — На тім світі вже нап'юся мертвої...

— Батьку, за фортецею ж Дніпре...

Яrema приніс воду в тріснутому горщику, Нечуйвітер довго і жадібно пив, розливаючи воду собі на вуса, і вода стікала йому на груди вже рожевою...

— Відкозакував я своє, — яkось вибачливо мовив старий. — Відмолодикував і відстрибав... Але на тому світі ще показакую — Передихнувши, запитав: — Чи є на тім світі козацька Січ?

— Мабуть, є, батьку.

— Тоді й помирати легше. — Нечуйвітер ворухнувся, і тихий стогін зірвався з його спечених уст. — А бий тебе лиха, вже й стогну. А раніше ж — ого-го! Здоровий був як бик. Мішок у зубах носив. Візьму зубами мішок за зав'язку і прую його. А тепер ось, бачиш, стогну і встати не можу від якоїсь поганської кулі.

— Ой, батьку... — тільки й мовив Сулима, — доживали б свій вік при Січі.

— Тіпун тобі на язик! — аж сіпнувся старий козак. — Та я вдячний долі, що послала мені смерть не на лаві від старості, а в полі та з шаблею в руках, як і подобає лицарю. — Вмовк, збираючись з силами, а тоді кволо запитав: — Ніби десь сокири цюкають?

— То для Кикошенка та його побратимів домовини тешуть.

— Тоді за одним рипом хай і для мене готують. Щоб двічі людям голови не морочити та від діла не відволікати, — сказав старий.

— Спасибі вам, батьку, за все, — прошепотів Сулима.

— Одним "спасибі" не відбудешся, — спробував було посміхнутися Нечуйвітер.

— Є в мене до тебе прохання, Йване. До сходу сонця дотягнув я... А далі... Змоги нема. Подивився, як сонце сходить, і досить. То прошу тебе, сину, виконай мою останню волю: дай пістоля.

— Сулима відсахнувся...

— Бач, який лякливий, а ще отаман, — Нечуйвітер простягнув стару, висохлу руку, всю в зморшках. — В правицю мою вклади пістоля, Йване. Бачиш, який я немічний зробився, прямо смішно. Тепер ось пістоля не здужаю взяти. Вклади його мені в правицю...

— Вкладу, батьку, — озвався Сулима, але з місця не зрушив.

— Чого ж ти баришся? — з докором мовив старий козак. — Хочеш почути, як стогнатиме Нечуйвітер? Запаморочиться в голові — і застогну. Зовсім буде не по-козацькому. А жити мені все одно не довго залилося... — Передихнув, збираючись з силами. — Пістоль у тебе за поясом. Подивись, чи він з кулею, і дай мені його в руку.

Сулима витяг пістоль, поцілував його і поклав у правицю козака.

— Спасибі вам, батьку, за службу вашу лицарську. — Сулима поцілував старого в губи. — Прощайте, батьку! Не поминайте лихом!

— Заспівай мені пісню... — попрохав Нечуйвітер. — Нашу пісню, українську. З рідною піснею і смерть легша.

Сулима, схилившись над старим козаком, тихо заспівав:

Ой на горі вогонь горить,

Під горою козак лежить,

Порубаний, постріляний,

Китайкою покриваний...

Розділ сьомий

Звістка про те, що запорожці захопили Кодак і мають перетворити його на власну фортецю, швидко облетіла не лише Україну, а й Польщу. Магнатство занепокоїлось, а що коли Кодак-то лише початок? Повстання неминуче, якщо від Кодака запорожці підуть на Україну. А тут ще й коронне військо як повіялось по весні в Прибалтику, то й досі там воловодиться. І магнатство розхвилювалося не на жарт. Де взяти силу, котра б повернула їм втрачену фортецю на Дніпрі і запобігла новому повстанню?

Шляхта втратила сон.

У Барі, резиденції коронного гетьмана Речі Посполитої, сидів воєвода Адам Кисіль, один з найбагатших магнатів Польщі. Він тимчасово заступав коронного гетьмана, до нього й посунула стривожена шляхта, вимагаючи, аби запорожці були негайно вигнані з Кодака. Та заступник коронного не мав ніякого війська і почував себе як на бочці з порохом. Але панічний страх не був притаманний Адаму Кисілю. Це був хитрий і врівноважений політик, котрий менше всього був схильний загрибати жар власними руками. І тим більше руками шляхти.

— Прошу панство ясновельможне не хвилюватися, жар будуть загрибати не білі, а чорні руки, — ласкаво виспівував він переляканій шляхті, і його великий лисий череп врочисто блищав, наче мармуровий. — Отож нацькуємо українців на самих же українців. Одні українці захопили Кодак, інші українці повернуть його нам, та ще й у придачу піднесуть голови своїх братів. У цьому наше спасіння. Тільки в цьому!

— Проше, пане воєводо, але то давно відомо, що реєстровцям довіряти — все одно що вовками орати!

— Але відомо також, що й вовки іноді собаками стають, — лагідно посміхався Адам Кисіль, погладжуючи густу довгу бороду. — У нас немає вибору: або реєстровці, або пропали. З їхньою старшиною я зумів побалакати як треба. Не всі ж у них Павлюки, знайдуться й іуди! А в нас — тридцять срібняків...

У Бар, до заступника коронного гетьмана, були спішно викликані гетьман реєстрового козацтва Сава Кононович з старшинами Іляшем Караїмовичем (на нього найбільші надії покладав воєвода), Сидором Лелекою, Дмитром Джевагою та Семеном Хваленком.

Чекаючи гетьмана та старшин у замковій залі, доки вони хоч дорожню пилкуку з себе пообтрушують, Адам Кисіль зручніше вмовстився в м'якому кріслі, склепив набряклі повіки й, погладжуючи бороду, поринув у свої думки... Зовні здавалося, що воєвода просто спить. Але то була омана. Він напружено мізкував, як повести себе з реєстровою старшиною та як її нацькувати на Кодак. Не вельми то привабливе діло — мати справу з іудами, але що вдієш, доводиться. Розумів, що не всі реєстровці однаковісінькі, тут їх одним квачем не вимажеш.

Трапляються серед них чесні й відважні, котрі не підуть супроти своїх, Сулими й Павлюка, але є поміж ними і зрадники, є й такі, що хитаються між двома таборами, а є такі, що, не задумуючись, за золоті обіцянки що хочеш вчинять. Таких чимало, особливо серед старшин... Звичайно, реєстровці формально перебувають на службі в короля Речі Посполитої, і він, як воєвода, та ще й сеймовий комісар в питаннях реєстру, міг просто веліти їм своєю владою йти на

Кодак та виганяти звідти Сулиму. Але... З того пива не буде дива, як кажуть на Україні. З примусу в такому делікатному ділі нічого не вийде. Старшина без вигоди не полізе під кулі.

Ні, треба діяти обіцянками, злотов і ласкою...

Серед усіх можних і вельможних Речі Посполитої чи не один лише Адам Кисіль відзначався витримкою, а щодо хитрості — не мав собі рівних серед панства. Він ніколи не гримав, не горлопанив, ба навіть голосу не підвищував. Завше ото дрімав у м'якому кріслі та густу бороду свою погладжував. Але те, що він задумував, рідко коли зривалося. Хитро й підступно діяв Кисіль, не шкодуючи слів на солодкі обіцянки... Ось і зараз. Шляхта вимагає негайної кари, крутих заходів вживати, багне вогнем випалювати хлопам груди... А сила де?.. От і доводиться хитрувати, терпляче плести свою павутину. Павлюк втік на Січ, шляхта розігналась було карати всіх реєстровців гамузом, Адам Кисіль запротестував:

— Карою ми лише поповнимо ряди Павлюка, — резонно доводив він. — Лють сліпа і не бачить далі свого носа. Не з мечем треба йти до реєстровців, а з сіткою, м'якенькою та міцненькою.

Звичайно, з реєстровою голотою панькатись — то зайве. А старшину треба задобрити, улестити, по горло трунком напоїти. Хай тоді спробує побрикати! Жадоба до наживи — ось уразливе місце старшини, котра спить і бачить себе у власних маєтках на одній нозі з великопольською шляхтою. Варт старшину й лоскотати за вразливе місце.

...Коли до зали обережно увійшов реєстровий гетьман Сава Кононович з старшиною, Адам Кисіль не полінувався схопитися з крісла й, трясучи бородою, швидким кроком податися назустріч гостям.

— Вітаю мужнє лицарство нашої славної Корони! — посміхнувся воєвода тією солодкою й облудною посмішкою, котру рідко хто міг байдуже витримати. — Радий, радий віншувати в Барі істинних мужів польської України. Мало ми бачимось, мало збираємось, а шкода!

Воєвода кожному по черзі потиснув руку і все повторяв, що він радий бачити дорогих гостей, та погладжував від задоволення свою бороду. Реєстровий гетьман Сава Кононович, низькорослий, але опасистий панок, аж млів від ласкавої зустрічі. Ще б пак! Як не вмієш, коли така важна птаха, як Адам Кисіль, радісно й милостиво зустрічає реєстрову старшину. Наче рівний рівних! Давненько так магнатство не поводитися з старшиною реєстру. Всього довелось натерпітися від панства: і наруги, і зневаги. Ти до шляхти як до рівні підходиш, а вона до тебе як до хлопів... І ось перший добрий знак. Старшина від задоволення покручує вуса й сама у власних очах виростає, поважніє, ось-ось стане врівень з воєводою. Один лише полковник Сидір Лелека подумки іронізував: "Мабуть, пан воєвода почуває себе зовсім кепсько, коли так солодко перед нами виспівує".

Семен Хваленко, маленький, кругленький старшина з рожевощоким, пухлим лицем, з очима, що так і лестили воєводі, аж навшпиньках піднявся, аби в таку хвилину видатись і вищим, і поважнішим. Дмитро Джевага хоч і випнув широкі груди, але залишився таким, яким він був завжди: похмурим, непривітним, з

важким, наче дубовим лицем, котре на всіх зиркало вороже й підозріло. Один лише Іляш Караїмович, високий і худий, чорний, як циган, з вузькими, трохи косими очима і різко випнутими вилицями та гострим, хижим носом, зберігав цілковиту рівновагу і кам'яний вираз обличчя. По його гордій і незалежній поставі видно було, що ціну він собі знає.

— Прошу, прошу дорогих гостей сідати, — соловейком заливався воєвода. — Як поживаєте, панове? Чим похвалимося?

— Хвалити Бога, добре, — поважно озивається реєстровий гетьман. — На Україні тихо, і чернь покірنا... — Спohватившись, додає: — Мовби...

— Ось у тім і річ, що мовби покірна, — ласкаво підхоплює Адам Кисіль і калатає в срібний дзвоник. З'являються слуги, вносять келихи з вином, ставлять їх на мармуровий столик і зникають за дверима. — Прошу дорогих гостей вгамувати спрагу. За що ж ми вип'ємо, панове?

Кононович збирався було відкрити рота, вже й кахикнув для статечності, та Семен Хваленко викотився наперед з розчервонілими щоками й тоненьким голосом проспівав:

— За його мосць ласкавого пана, вірного помагача коронного гетьмана, відважного воєводу, комісара і лицаря Адама Кисіля!

"Вискочив як Пилип з конопель, — роздратовано подумав Караїмович. — І ми ж не ликом шиті, коли заступник гетьмана отак нам по губах медом маже. То задирали б хвости повище, а не спішили карка гнуть. Вломити карка чи хребет ми завжди встигнемо".

— Спасибі, спасибі, — тим часом розчулено дякував господар, чаркуючись з старшиною. — Але ви, пане Хва-ленко, переоцінили мою скромну особу. Мені аж лячно стало.

— Я такий! — гордовито вигукнув Хваленко. — Не боюся правду в очі різати! Що думаю, те й репіжу!

Сидір Лелека глузливо стулив тонкі губи, Караїмович скривився, тільки Сава Кононович цвів від задоволення. Джевага похмуро бовкнув:

— Не перевелись ще лицарі на білому світі!

— Я п'ю, панове, за Україну! — піднявши срібний келих, по-молодечому вигукнув воєвода. — Але не за ту хлопську Україну, котра бунтує і шкодить ойчизні. Я п'ю, панове, за польську Україну, коштовну перлину в нашій Короні.

Випили, старшина обережно поставила келихи на мармуровий столик і невдовзі задиміла люльками, напустивши цілу хмару сизого їдкого диму в голубу дзеркальну залу. І Марс, бог війни, статуя котрого стояла неподалік, аж носа зморщив і, здавалось, ось-ось пчихне від смердючого диму з старшинських кадильниць. Але воєвода суворо на нього поглянув, і Марс, як і перше, застиг в гордовитій і войовничій позі.

— Отже, панове, — ніби продовжував воєвода перервану розмову, — сотник Павлюк і досі гуляє непокараний на волі? Чи не здається вам, панове, що він надто довго вашу честь оханджує?

— Саме так ми й маракуємо, пане воєводо! — поспішно одповів Сава Кононович, і старшини поквапливо закивали головами. — Але ми неодмінно його схопимо і кинемо до ваших ніг. Це справа нашої честі, вашмосць!

— Паля справедливості не обмине зрадника! — дещо патетично вигукнув Семен Хваленко, котрий після того, як його в дитинстві куховарка грюкнула ополоником по голові, мав схильність до красномовства.

— Не сумніваюсь, панове, хоча його мосць пан круль дуже розгнівався, коли сотник реєстрового війська перебіг на бік запеклих ворогів Корони. Вчинок Павлюка ганьбить ваші жупани, панове.

Сава Кононович мимовільно зробив рух, наче хотів обтрусити свій жупан. Джевага переступив з ноги на ногу, похмуро пробасив:

— Вважайте Павлюка смертником!

Сидір Лелека промовчав.

— Хоч його мосць ясновельможний круль і розгнівався на вас, пане гетьмане...

— звернувся Кисіль до Кононовича, і той, гикнувши, встав і почав біліти. — Сидіть, сидіть, пане гетьмане, — м'яко сказав йому господар, і гетьман сів, наче кілок проковтнувши. — Так ось, — продовжував воєвода, — хоч його мосць ясновельможний пан круль і розгнівався на вас... Та сядьте, гетьмане! — вже сердито крикнув Кисіль, побачивши, що гетьман знову зводиться і гикає. — Але я трохи пригасив гнів його мосці, запевнивши, що Павлюк — то є виняток, то є ложка дьогтю в солодкій бочці реєстрового меду.

— Істинно так! — квапно вигукнув Кононович. — Ми вірні слуги його мосці ясновельможного пана круля!

— І будемо такими до сирої могили! — похмуро пробасив Джевага.

— А ви що скажете, пане? — звернувся Кисіль до Лелеки.

— Я перебуваю на службі в короля! — невиразно відповів той.

— Гм... — недобре подивився на нього воєвода. — Безперечно, ми всі...

— Вірні пси його мосці ясновельможного пана круля! — вигукнув Сидір Хваленко.

— Собаці завжди й шана собача! — презирливо сказав Лелека.

Хваленко осікся з розкритим ротом, не знаючи, як реагувати на це, але на всяк випадок запобігливо глянув на воєводу.

— Але дехто намагається шкодити Короні, — вдаючи, що нічого не сталося, вів далі воєвода. — Звичайно, в сім'ї, як-то кажуть, не без виродка. На жаль, цих виродків стає все більше і більше. От і нещодавно я отримав неприємну вість: запорозькі лотри під орудою Сулими захопили Кодацьку фортецю і перебили нашу найману залогу. Це велика шкода нашій дорогій ойчизні. Звісно, надійде час, і Корона вчинить із запорозжцями так, як того вони заслужили. І тоді мир на Україні буде вічний... Ви чому посміхаєтесь, пане Лелеко?

— Я завжди посміхаюсь, пане воєводо, коли чую веселі речі, — відказав Лелека, гасячи єхидну посмішку.

— Довгий язичок часом вкорочує шию, — недвозначно натякнув Караїмович, а Кононович непомітно стусонув Лелеку під бік.

— Будемо сміятися, панове добродії, трохи пізніше! — з притиском мовив Кисіль. — А зараз мова йде про інше. Кодацька фортеця мусить бути відбита у запорожців і повернена Короні. І ви, вірні лицарі Корони, мусите це зробити.

— Бачите... е-е... найясніший воєводи... е-е... — обережно почав було реєстровий гетьман і від тої обережності гикнув. — Вибити запорожців з Кодака — то справа марудна й копітка. Кодак — фортеця преміцна, а запорожці хоч і лотри, а вояки відчайдушні.

— Та й чи згодяться реєстровці, — ввернув Караїмович. — Серед них є чимало таких, що ладні нам кулю в спину послати.

— Панове добродії, — приязно посміхнувся Адам Кисіль, — є й інші шляхи, як здобути фортецю. В лоб її, звісно, не легко взяти. Але...

— Але ті лотри, проше пана, скуштують наших шабель! — не втримавшись, Хваленко перебив воєводу і схопився за руків'я своєї шаблі. — Ми всі як один ринемося в бій!

— Не перцюй! — спокійно осадив його Караїмович. — Тут треба добряче поміркувати, що це нам буде коштувати.

— Гм... — Воєвода уважно поглянув на Караїмовича. — Коштувать це буде дорого.

— За злото і рідного батька можна того... — прогудів Джевага. — Але який зиск з цього будемо мати?

— Зиск виправдовує ризик, — мовив воєвода. — Корона щедро винагородить своїх лицарів! Для вас виділено велику винагороду. Я маю на оці тих, хто штурмуватиме Кодак. Старшинам його мосць пан круль дарує по маєтку і по тисячі злотих. Маєток вкупі з селом, черню, грунтами й угіддями дарується у вічне й спадкове володіння.

Кононович з Караїмовичем швидко презирнулися й посміхнулися один одному... Решта стояла оглушена щойно почутим. Лише Джевага з подиву свиснув.

— Підходяще діло, — сказав він, засукуючи рукава, ніби зразу збирався штурмувати Кодак.

— Кожному реєстровому козаку, котрий піде штурмувати Кодак, буде виплачено по сто злотих, — додав воєвода.

— Також жирненько, як для козацької черні! — вигукнув Джевага.

— Ціна підходяща! — коротко підсумував Кононович.

— Коли так, то й торгуватися не будемо! — Адам Кисіль рвучко звівся, й старшина враз виструнчилася. — Збирайте реєстровців — і з Богом у путь! Від мого імені оголосить реєстровцям про винагороду. А фортецю спробуйте взяти хитрістю. Переодягніть десятків з п'ять надійних реєстровців у селянське вбрання, і хай вони попросяться у фортецю, буцімто хлопів-втікачів...

— Як це просто й хитро! — вигукнув Кононович. — Пан воєвода має неабиякий хист полководця!

— Пан воєвода не з лопуцька зроблений і голову має не з лопуха! — патетично вигукнув Хваленко й осікся, бо Кононович люто йому зашипів:

— С-сам ти лопуцьок лопуховий!

— Я Кодак штурмувати не буду! — не дивлячись на воєводу, повільно мовив Лелека. — Там українці, і я не піду проти них. Це братовбивча різанина. Я козак, а не різник!

Запанувала напружена й недобра мовчанка. Старшини зосереджено сопіли. Мовчання затягувалося.

— О Господи... — спохватившись, Кисіль сплеснув білими руками. — Та хіба ж то українці? То лотри, проше папа, справжнісінькі лотри з великої дороги. А вірні українці ось... — воєвода показав на старшин, котрі гордо випнули груди. — Ось де справжні українці, пане Лелеко!

— Я бачу тут, пане воєводо, самих гендлярів, котрі за злото ладні рідному батькові розпороти живіт! — обурено вигукнув Лелека. — Я бруднити свої руки не буду. Хай Річ Посполита сама й відбиває Кодак. І заощадить на цьому злоті. Я проти запорожців не піду. Реєстрове військо набиралося для боротьби з татарами, а не для братовбивчої різанини! Я можу бути вільним, пане воєводо?

— Прошу пана, — рівним голосом мовив воєвода. — Ви вільні, пане Лелеко! Жаль мені вас!

— Жалю не потребу! — відрубав Лелека і вийшов.

— Та це ж... Та це ж бунтівник! — аж зблід від обурення Кононович. — На палю лотра!

— Смерть зраднику! — захрипів Джевага і почав засукувати рукава свого кунтуша, оголюючи волохаті руки. — Та ми його в один мент...

Хваленко поривався вихопити з піхов шаблю, та шабля застряла в піхвах, і він, сопучи, марно намагався її виволодати.

— Почекайте, панове, я зараз... зараз, — бурмотів Хваленко, смикаючи осоружну шаблю. — Я ж йому...

— Пане воєводо, — зробив крок вперед Караїмович, — дозвольте...

— Спокійно, панове, — підняв обидві руки воєвода. — Я поділяю ваш справедливий гнів і обурення...

Того ж дня старшину Семена Лелеку знайшли мертвим з ножем у спині... Того ж таки дня Караїмович та Кононович виїхали з Бара в Черкаси — готувати реєстровців для нападу на Кодак.

Минув місяць звідтоді, як сулимівці захопили Кодак, а з Варшави, взагалі швидкої на розправу, — ні слуху ні духу. Вже й вересень збіг, в степах і на ріках галасливе птаство збиралося у зграї — пора лаштуватися у вирій, а в Придніпров'ї все ще було тихо. Річ Посполита наче й забула про втрачену фортецю на Дніпрі. Щоправда, доходили чутки, що польське військо на чолі з коронним гетьманом все ще перебуває у Прибалтиці, а шляхта хоч і біснується при згадці про запорожців, котрі відбили у неї Кодак, але вирушити в похід до порогів лише з своїми силами не зважається. Певно, чекає панство коронного війська.

Майже щодень з'являлися гурти втікачів із Східної України, одні зупинялися у фортеці на день-два, розказували, що діється в селах, інші далі простували — шлях на Січ тепер був вільним. Про курінного отамана Івана Сулиму й про те, як він з козаками викурив ляхів з-за порогів, вже співали пісень, але сам отаман був невдоволений, а тому й заклопотаний і похмурий. Запаси пороху танули, з харчами теж негусто, а з Січі, хоч і посилав туди гінців, ніяких вістей. Тим часом Павлюк поривався на Україну — полум'я роздмухувати, але Сулима його стримував:

— Як із Січі прийде підмога, так і відпущу тебе. Мо' й сам з тобою гайну — люд на боротьбу піднімати та ляхам сала за шкуру заливати, а поки що ти і твої хлопці-молодці у фортеці потрібні.

Одного ранку — це вже було на початку жовтня — до фортеці прибилися три вершники, на вигляд — реєстровці, і попрохали, щоб відчинили браму. Савран їм відмовив.

— Не бійтеся, січовики, ми втрюх не захопимо вашої фортеці, — гукнув передній вершник, у якого було перевязане плече.

— Впусти, — велів отаман Саврану. — Надто вони язикаті, подивимося зблизька, що за їдні.

Отаман вийшов на замковий двір і рушив до брами, попихкуючи люлькою. Савран вже впустив ранніх гостей і тепер недовіжливо оглядав їх з ніг до голови.

— Звідкіля, козаки? — поспитав Сулима. — В гості до нас чи назовсім? Чи далі куди прямуєте?

Старший у них той, що з перев'язаним плечем. Чолов'яга високий, худий, не старий і не молодий, а так літ під сорок. Лице мав довгасте, очі трохи вузькуваті й ніби косі. Тримався він просто й невимушене, навіть дещо поважно, як людина, котра знає собі ціну.

— Старшина реєстрового козацтва Іляш Караїмович!

— Я так і знав, що ви зрадники! — сердито вигукнув Савран, підступаючи до Караїмовича. — Паноті служите? Віддай зброю, негіднику!

— Облиш! — спинив його Сулима. — Не всі реєстровці падлюки. Павлюк теж з реєстру. — І повернувся до Караїмовича: — Важна птаха до нас залетіла, не відаю, чим і завдячні такому щастю.

Караїмович не встиг відповісти, як почувся дужий голос Павлюка:

— О, реєстровським духом запахло!.. Звідкіля взялися, козаки?

З цими словами, чухаючи розхристані груди, в білій сорочці до них підійшов Павлюк. Завбачивши прибулого, він пильно глянув на нього, і брови його здивовано злетіли вгору.

— Іляшко Караїмович? — швидко запитав Павлюк. — Зроду б не подумав, що здибаю колись серед запорожців старшину Караїмовича.

— А я мчав до тебе, пане сотнику,— спокійно мовив Караїмович.

— Звідколи ти засумував без мене? — гмикнув Павлюк.

— Бо на тебе остання надія, брате.

— Чи ти ба!..—знизав плечима Павлюк.—Уже й братом мене величає. Той це Караїмович чи не той? Той, котрого я раніше знав, був гордим і дивився на сотника Павлюка звисока, як князь на челядина. Хоча люди іноді міняються...— До Сулими:—Це справді старшина реєстровців Іляшко Караїмович. Права рука реєстрового гетьмана Сави Кононовича. То телепень великий і падлюка ще більша, а цей ніби поряднішим був. Хоч і гординя.—Повернувся до Караїмовича:—Як там поживає пан Кононович?

— Панський прихвостень, наволоч і падлюка! — Караїмович крізь зуби вилаявся.—Чи ви хоч знаєте, що затіває проти вас Кононович?

— Зайдемо в комендантську, добродії,—втрутився Судима і велів Саврану: — Охріме, відведи двох реєстровців до павлюківців, їх там нагодують, а пан Караїмович ч лишиться з нами.

Судима, Павлюк і Караїмович зайшли до комендантської, де Ярема вже й сніданок зготував: тетері наклав у дерев'яні коритця та в'яленої риби. Не чекаючи запрошення, Караїмович з жадібністю накинувся на тетерю. З набитим ротом пояснив:

— Голодний як вовк. Всю ніч з коня не злазив, день мчав і знову ніч... Ріски в роті не мав...

Сяк-так вгамувавши голод, Караїмович відсунув дерев'яне барильце і почав свою розповідь:

— А тепер, панове, слухайте мене уважно. Вельми. кепські вісті я привіз до вас. Почну здалеку. Як тільки сеймовому комісарові реєстру Адамові Кисілю, котрий заступає нині коронного гетьмана, стало відомо, що запорожці захопили Кодак, він негайно викликав до себе в Бар реєстрову старшину. Адам Кисіль — це стара і хитра лисиця, швидше павук, що вміє добре плести сіть на людські душі. Він не гримав на нас, не погрожував, а зустрів ласкаво й вином пригощав...

— До діла ближче, Караїмовичу! — нетерпляче вигукнув Павлюк. Судима посміхнувся й поклав руку на плече Павлюкові.

— Воєвода сказав: відбити у запорожців Кодак — справа честі реєстрового козацтва, — почав було Караїмович, та Павлюк знову його перебив:

— От зануда!.. Він ще сміє своїм поганим ротом про честь пащекувати? Ну, а ви що? Плюнули йому в пику?

— Слухаємо та на вус мотаємо, — розказує Караїмович. — Адам Кисіль і каже: "Негайно збирайте реєстровців. Кожному буде виплачено високу винагороду: по сто злотих".

— Старшину спокушено кількома капшуками?

— Так, — хитнув головою Караїмович. — Старшині обіцяно по тисячі злотих і по маєтку. Кононович як почув про це, то аж затрусився. Я для виду мусив погодитися. На. чиєму возі їдеш, того й пісню співай. Хоча не всі погодилися. Старшина Лелека відрізав, що це братовбивча війна... Того ж дня його знайшли з ножом у спині.

— Лелеку, кажеш, по-зрадницькому вбито? — Судима спохмурнів. — Семена Лелеку я знав. Чесний був, тільки надто прямий. Що думає, те й каже. На мить не міг покривити душею.

— От і загинув, — сказав Караїмович. — Я змушений був хвостом виляти... Коли з Бара поверталися, я спробував було з гетьманом побалакати... Невже, кажу йому, українці підуть проти українців? Що ж ми, на догоду ляхам будемо один одного за горло хапати? А мені, кричить Кононович, наплювати, що я українець, хто мені злоті дає й маєтки, тому й слугую.

— От зараза! — вилаявся Павлюк. — І зібрав він військо?

— В тім-то й лихо, що зібрав, — зітхнув Караїмович. — Реєстровці спокусилися на злото... Та й старшина рада була вхопити по маєтку. Одне слово, Кононович нашкріб дві тисячі козаків.

Павлюк рвучко схопився, блиснув світлими очима, що враз потемніли.

— Та він їх просто обдурих! Серед реєстровців чимало чесних людей. Хоча декому злото, може, й справді засліпило очі... Ех!.. Не було мене там, я зняв би полуду з очей!

— Де зараз ті дві тисячі реєстровців? — запитав Судима.

— Стоять табором біля слободи Білі Млини, — відповів Караїмович. — Це два дні путі до Кодак. Але Кононович поки що не зважається здолати ці два дні. Він чекає допомоги. Старшину Бабенка з тисячею і старшину Горобця з двома тисячами козаків. Всього п'ять тисяч має там зібратися. А вже потім Кононович вирушить сюди.

— Мерзотник! — забігав Павлюк по хаті. — П'ять тисяч козаків в оману ввести! Підляк!.. Лиходій!..

— Стали ми табором біля Білих Млинів, — вів далі Караїмович. — Я й почав нашіптувати гетьману, аби відмовився від своєї затії. Хай ліпше, кажу йому, самі ляхи нападають на Кодак, чого це проти своїх братів будемо йти? Гетьман вдруге пригрозив мені. Тоді я почав підмовляти старшину до бунту. Думка була така: змовитись, схопити гетьмана й повернути назад... Але, — Караїмович тяжко зітхнув, — сотник Білий виказав. Схопили мене, довго били, звинувачували у зв'язках з Павлюком, що буцімто дію з його намови. На ніч кинули зв'язаного до намету і поставили аж трьох охоронців. На щастя, козаки трапились свої, я їх умовив разом тікати на Січ... Вночі, коли табір заснув, вони й звільнили мене. Захопили ми коней — і гайда. Шум зчинився, гетьманці по нас

стріляли. Одного козака вбили, а мене поранили... Але то дріб'язок, заживе. Я радий, що дістався до своїх, і совість моя чиста, бо не став запродавцем. Оце і все. Тепер, панове, думайте. Ось-ось до Кодака підійде п'ять тисяч реєстровців, обдурених, засліплених жадобою злота. — Караїмович позіхнув і тут же вибачливо посміхнувся: — Дві ночі не спав, з сідла не злавив...

Павлюк трахнув кулаком по столі.

— Це вже нікуди не годиться!.. П'ять тисяч козаків дали себе в оману ввести!..

— Павлюк схопився й забігав по хаті. — Ех, прогавили!.. А реєстровців ще можна було на свій бік перетягти.

— Ти думаєш? — спокійно запитав Сулима.

— Я проти гетьмана підняв би повстання! — запально вигукнув Павлюк. — А Караїмович і побалакати запально не тямить. Старшину підбурював! Та старшина вже давно ожиріла на панських харчах. В польське магнатство претється, у шляхту, аж пищить. З козаками треба було балакати, з реєстром...

— Дав маху, — сонно позіхнув Караїмович і поклав голову на руки. — Ви, отамани, побалакайте, а я трохи подрімаю, бо вже й очі злипаються, наче хто їх медом помазав...

Це й зовсім обурило Павлюка.

— І він ще думає про сон, коли п'ять тисяч козаків проти своїх же братів зброю підняли? Радий, що сам утік, а з козаками по душах побалакати кебети не вистачило? Та що з тебе візьмеш, ти й раніше козаків сторонився.

Але Караїмович уже хропів, сидючи за столом.

— Не кричи! — спинив Сулима Павлюка. — Хай людина поспить, ходімо на повітря та побалакаємо.

Вийшли з комендантської хати і стріли Саврана.

— Тих двох реєстровців нагодував? — поспитав Сулима. — Хто вони такі?

— Казали, що їхнього старшину Караїмовича гетьман їхній, реєстровий, схопив і хотів було за непослух на горло карати. Бо Караїмович відмовився йти на Кодак ще й інших підбурював. От йому й скрутили руки. Ну, а козаки звільнили його.

Розповівши, Савран подався у своїх справах, а Сулима і Павлюк присіли на камені.

— Ех, чорт! — Павлюк крутив чорний вус. — А я ж на реєстровців покладався. Думав, піду на Україну, першими реєстровців підніму, а тоді вже й люд. А вони сюди йдуть.

— Фортеці їм не бачити, як свого носа! — твердо мовив Сулима. — Варта в нас пильна, зненацька не застукають. Але як гірко буде стріляти по своїх же козаках-українцях! — Сулима помовчав, а тоді продовжував свою думку: — Споконвіку на Україні немає єдності. Одні борються, щоб Україна була свобідною і сама собі жила, інші з шкур лізуть, аби ще більше ворогів на Україну привести. Невже ніколи між нами не буде спільноти? Невже українці не зберуться всі разом і не скажуть: годі! Походили в чужих ярмах, хочемо самі жити! І самі собою розпоряджатися, бо не ликом же шиті.

— Треба все зробити, аби реєстровці були з нами, а не проти нас, — сказав Павлюк. — Вони не відають, що чинять.

— Ти гадаєш, вони сліпі вівці?

— Ні, вони зрячі, але дивляться не туди. Їм злото засліпило очі. Просто Караїмович макуха і не зумів зачепити їх за живе. А я знайшов би з ними спільну мову.

— Ти Караїмовича добре знаєш? Що це за птаха. Якого лету? Павлюк на хвилину замислився, крутячи вус.

— Не зовсім, але це не важливо.

— Якраз це і важливо. Хто такий Караїмович?

— А біс його знає, що він за один! — щиро вигукнув Павлюк. — Я його кілька разів бачив. Гордий завжди ходив, як індик. На козаків зверхньо поглядав, тримався від них подалі. Але й до старшин не дуже горнувся. Якось ніби середину гнув. У своїй гордині зачинився. Одне слово, моя хата скраю... Все ніби якісь плани виношував, щось замишляв... Але руку завжди за гетьманом тягнув. — Після паузи додав: — Нічого лихого за ним не помічав, але й добра також... Інша річ, що він прозрів. Зрозумів, де його справжнє місце в боротьбі.

— Коли б це так... — задумливо мовив Сулима.

— Чи ти йому, батьку, не довіряєш? — здивувався Павлюк. — Ти бачиш, який він до нас примчав? Голодний, зморений, з раною в плечі. Коли б йому не боліла наша справа, хіба зважився б проти гетьмана йти? І не його вина, що більше козаків за собою не повів. Совість свою чистою зберіг, і добре.

— Спробуй йому в душу заглянути — обережно натякнув Сулима.

— Ех, батьку! — схопився Павлюк. — Звідки у тебе така недовіра до чесних людей? Мені віриш? Вір і Караїмовичу! Не захотів бути лядським прихвоснем, от і примчав до нас.

— Ти — інша річ, — м'яко посміхнувся Сулима. — Ти молодий, запальний. І, як дитина, відкритий. Що думаєш, те й говориш. А ось Караїмович... — Сулима похитав головою. — Щось мені у ньому не подобається, а що — ніяк не втямлю. Ніби не той він, за кого себе видає. Ніби й правду каже, а хитрить, чогось недоговорює. Наче в ньому сидить другий Караїмович, холодний, як вуж, хитрий, підступний і сильний. І небезпечний.

Павлюк вражено мовчав. Але Сулима вже загладжував свої слова.

— А може, мені тільки так здалося...

— Саме так, батьку, здалося! — радо вигукнув Павлюк. — Я зразу відчув, що він чесна людина. Не лицар, але й не підляк. Це лише початок його прозріння.

Сулима пішов до льохів перевірити, скільки в запасі пороху, куль та свинцю, а Павлюк, не втерпівши, подався в комендантську хату. Караїмович, як і перше, спав, сидячи за столом, і хропів.

— Спить! — аж розізлився Павлюк. — Ех, видно, не буде з тебе путнього козака! Діло горить, а він носом висвистує. Вставай!

Караїмович з трудом відірвав голову від столу, потер заспані, почервонілі очі й хриплим від сну голосом буркнув:

— Я на той світ не спішу, тому люблю виспатись на цьому.

— Слухай, старшино, — підсів до нього Павлюк. — До дідька спання! Розкажи мені ліпше, який настрій у реєстровців. По правді кажучи, я саме до них і збирався. Думка у мене така є. Підняти козаків, захопити ряд фортець, а тоді розіслати універсали до народу, зібрати люд і дати панству бій. Не на життя, а на смерть.

— В тебе, може, це й вийде, — зітхнув Караїмович. — Тільки не мені. Досить. Відкозакувався. Підняв бунт, а що з того вийшло? Ледве ноги виніс. Лише трьох за собою й повів.

— Для початку й це добре.

— Ні, з мене досить! У ватажки більше не полізу.

— Скис? — рвучко схопився Павлюк. — Перша осічка, й готово?

— Я не з того тіста завішаний, що ти, — зітхнув Караїмович.

Це Павлюкові сподобалося, він любив трохи похизуватися собою.

— О, я не такий слабак! — вигукнув задоволене. — Мене невдачі не лякають, а навпаки — гартують. Я тоді зліший стаю. Як хорт!

— Є такі невдачі, після яких опускаєшся на дно, — вперто повторив Караїмович.

— Мені дали по зубах, і досить. Ситий по горло. Хай інші пробують. От хоч би й ти, сотнику. Козаки тебе й досі пам'ятають. Якось мені вдалося підслухати реєстровців. Про тебе в них мова йшла. Павлюк добре зробив, що на Січ подався, гомонять між собою. Павлюк-то лицар, він би ніколи не згодився на Кодак іти... Шкода, що в нас немає другого Павлюка.

— І ти, телепню, з такими людьми не міг знайти спільної мови? — схопився Павлюк. — Старшину поліз підмовляти, а з козаків треба було починати...

— Схибив, — розвів руками Караїмович. — Спіткнувся, як кажуть, на рівному. Тепер і мені втямки, а тоді, згарячу... Коли б ти, сотнику, був на моєму місці, то, мо', й відрадив би реєстровців від братовбивчої війни. А я що... Я й балакати до пуття не вмію. Не вийшло, то й руки опустилися... А тебе козаки люблять, вірять тобі. Ти б їх повів за собою.

— І поведу! — загорівся Павлюк. — Може, й ти до мене пристанеш?

— Ти хочеш, щоб мене задруге схопили? — брови Караїмовича з ляку злетіли вгору. — Нема дурних! Своя сорочка ближче до тіла. Тебе реєстровці і знають, і поважають, ти і їдь до них.

— Ех, ти! Заєць! — Павлюк збуджено забігав по хаті, світлі очі його горіли вогнем. — Жижки тремтять? А я піду!..

— Старшина кулями зустріне.

— Кулям не звик кланятись, бодай і старшинським! — із цими словами Павлюк вибіг з комендантської і біля порохових льохів здибався з Сулимою. Ще здалеку крикнув:

— Батьку, кульбач коней!

— Почекай. — Сулима запер льох на замок, щось сказав вартовому і повернувся до Павлюка. — Чого це тобі так приспічило, що й на місці не встоїш? Ой, ускочиш же ти колись у халепу.

— Тіпун тобі на язик, батьку! — весело блискав Павлюк очима. — Така в мене вдача. Не люблю тліти. Горіти, так горіти. Беру сотню і мчу навстріч реєстровцям. Хочу запобігти братовбивчій війні. Реєстровців обдурила зрадницька старшина, замакітрила їм голови, засліпила їх злотом. А я хочу козакам нагадати, що ми сини однієї України, що ми — як два крила в одного птаха. Що їхні вороги — то ляхи, а не запорожці. Певен, більшість опам'ятається і піде за мною. Я поведу їх на Черкаси. Це буде початком повстання. А ви мені з Січі підмогу кинете.

— Бути по-твоєму, сину! — Сулима обняв Павлюка. — Не страшний ворог, страшно, коли брат на брата йде. Ти запальний, балакати вмієш, мо' й роздмухаєш в обдурених серцях вогонь помсти! — Прощай, батьку! До зустрічі!

— До зустрічі, сину!..

Розділ дев'ятий

Підйомний міст, глухо стукнувшись, упав на рів, і Яків Остряниця в'їхав у фортецю.

— Здорові були, сулимівці!

— Здоров був, отамане, коли не жартуєш! — одказали козаки, котрі чатували біля брами.

— Еге, з вами пожартуєш! — похитав головою Остряниця. — Таку фортецю запали! Угору глянеш — шапка злітає.

— На дріб'язок не розмінюємось.

— То, виходить, живі-здорові?

— Ще б пак, — почув Остряниця знайомий голос і не зоглядівся, як опинився в дужих обіймах Івана Сулими.

— Ану, хлопці, зачиняйте браму, щоб старшина, бува, не втік! — весело гукав Сулима до сторожі. — Не випустимо, доки не повість отаман усі новини... То, кажеш, брате, свистіти з подиву хочеться? Почекай, почекай, ти ще й не так засвиштиш!

Отамани розцілювалися, відступивши на крок, розглядали один одного, підкручуючи вуса.

— Ти ніби аж повищав, Іване?

— — Ростемо, брате, ростемо.

— Я думаю. Таку фортецю відхопити! Іч, сяє, як те сонце.

— Та й ти — як той місяченько...

Отамани засміялися, поляскуючи один одного по плечах.

Остряниця був вищий і худіший за Сулиму, тому й здавався сухим, колючим і ніби аж непривітним. Все у нього було гострим: великий ніс, підборіддя, і погляд великих, чорних очей також був гострим. Та ледь Остряниця посміхався, як лице його враз м'якшало й привітнішало, ніби вигодинювалося після негоди.

— Прошу до нашої господоньки.

— Нічого собі господонька, — озирався на всі боки Остряниця. — І все це тепер наше?

— А то ж чиє?

Йдучи фортечним двором, розмовляли.

— Але ж і чисто в тебе, Іване, — дивувався Остряниця. — Як у світлиці дбайливої господині.

— Два дні після колишніх найманців сміття вигрібали, — сказав Сулима, зморщивши носа. — Загидила німчура фортецю так, що й ступити ніде було. Гірше, ніж у конюшні. Прибрали та чебрецем посипали. Вдихнеш чебрець — і наче в степу себе відчуваєш.

— Кошовий цікавиться, як у тебе справи, Іване.

— Живемо — сухарі жуємо.

— Харчу вам невдовзі підвезуть, — запевнив Остряниця.

— А що нам далі з лядською фортецею чинити? Чи жити у ній, чи за димом пустити? — поспитав Сулима. — Як Січ-мати гадає?

— Жити, Іване, жити, — твердо мовив Остряниця. — Заради цього й приїхав до тебе. Кошовий з старшиною ухвалили: фортеці не руйнувати, буде в ній стояти наша, запорозька, залога. Маю ще одну приємну вістку, — Остряниця посміхнувся, його гостре лице враз заприязнилося. — Кошовий дякує тобі й козакам твоїм за лицарство й відвагу... А ще кошовий отаман велів мені передати, що Іван Сулима віднині вже не курінний отаман, а військовий старшина.

— Чи ж не високо мене піднімає кошовий?

— По заслугах. Чин військового старшини — високий чин. До всього ж кошовий настановлює тебе головним отаманом Кодацької фортеці.

Прийшли до комендантської хати. Під вікном сидів Ярема Летючий і стругав палицю. Вгледівши Остряницю, схопився, але враз стримав себе й статечно привітався.

— О-о, — протягнув удавано здивовано Остряниця, — ти, Яремо, наче гетьман... Ось тільки вуса якби... Ярема враз почервонів.

— Будуть, будуть вуса. — Сулима непомітно штовхнув Остряницю під бік. — Фортецю взяли, будуть і вуса.

— Що це ти майструєш, Яремо? — закашлявся Остряниця.

— Забаг неба, — Сулима пригорнув до себе Ярему. — Чи не так, сину?

— Так, батьку. Хочу зробити собі крила й полетіти.

— Куди ж це? — запитав Остряниця.

— Ще не знаю куди, — зітхнувши, зізнався Ярема. — Бо світ широкий і великий. Полечу, мабуть, на Україну. Одне крило вже готове, ось біля другого морочуся.

— Щасливого тобі польоту! — м'яко мовив Остряниця. — Шкода, що я старий, а то б разом полетіли.

— Літати ніколи не пізно, — відповів Ярема. Остряниця уважно на нього глянув.

— Правду говориш, сину. Ніколи не пізно літати, та шкода, що ми іноді самі собі крила обламуємо.

Зайшли до хати.

— Сідай, Якове, до столу, — запрошував Сулима. — Чим тебе, друже, пригостити?

— Оковитої у тебе, звичайно, не водиться?

— Як у морському поході, — розвів руками Сулима — Хто вип'є, того за борт. Але для тебе дещо роздобуду.

— Чому це для мене?

— Бо ти мій гість, тобі випити сам Бог велів. Сулима поставив на стіл пузату карафку.

— Ось дешиця від колишнього коменданта лишилася. — Сулима палив один келих. — Я не можу, — вибачливо посміхнувся. — Зовсім недавно запирав у льох осавула Кирпу за пиятику. Тому й сам не можу. Коли всім, то всім.

— Та хоч келишок перешили, — наполягав Яків. — Ніхто ж не побачить. Р-раз — і вуса витирай!

— Перед самим собою совісно буде.

— Тоді будь здоров! — підняв Остряниця келих. — П'ю до дна, щоб не було ворогам добра. — Випив, плямкнув. — Тьху! Як цю кислятину панство дудлить? Аж оскома напала. Інше діло — оковита. Ми її знаємо, а вона нас ще краще знає, тож і лад у нас... Хоча... налий мені ще одну посудину, для ближчого знайомства.

Остряниця спорожнив другий кухоль.

— О-о... За другим разом вже ніби й ліпше. За третім, дивись, ще й приятелями станемо. А ти ж чого сумуєш, Йване?

— Павлюк мене непокоїть, — зітхнув Сулима. — Відпустив, а тепер каюсь. Коли б ми не схибили.

І розповів яро Караїмовича, про те, що гетьман веде реєстровців.

— Тепер вся надія на Павлюка. Хоч ми й приготувалися до оборони, та все ж — сподіваюсь, що Павлюк перетягне на свій бік реєстровців.

Погомоніли ще трохи, й Остряниця заквапився.

— Мені вже час... Кошовий чекає вістей. Наказував: дізнайся, що там і як в Сулими, і відразу ж назад.

— Передай, що пороху й свинцю в нас обмаль. І запаси харчів, що були у фортеці, вичерпуються.

— Порох та свинець вам підвезуть, — пообіцяв Яків. — І харчі теж. Сам валку до вас приведу. Чекай! Сулима провів Остряницю за браму, обнялися.

— Павлюк пішов, щоб запалити велику пожежу, — сказав Сулима. — Коли раптом що з ним трапиться, я поведу козаків на Україну. Коли ж і мене стара костомаха здожене, то настане твоя черга, брате.

Вони обнялися і розцілювалися. Більше їм не судилося бачитись.

Сулима довго стояв того вечора на фортечних мурах. В надвечір'я пішов дощ — дрібний, одноманітний, нудний. Ніби восени. Небо всипане сірим попелом. Згодом на заході сірий попіл став червоніти, ніби під попелом спалахнуло полум'я. Захід зробився червоним. То сідало сонце. Але, так і не пробивши сірого попелу, світило зникло. Захід швидко згас і почорнів. Густі хмари затягли небо.

Сулима стояв на стіні і думав про Павлюка. "Чи ж проб'ється його сонце крізь той попіл і громаддя хмар?" Вірив: мусить пробитись!

Розділ десятий

Гетьман реєстрового козацтва Сава Кононович спинився з загоном козаків під слободою Білі Млини. Звідси до Кодацької фортеці було кілька днів путі, але обережний гетьман барився, зволікаючи під різними приводами, і ніяк не зважувався покинути слободу. Далі, аж до самого Кодака — відкриті, пустельні степи. І вийти у ті степи — значить, безповоротно зважитись на війну з запорожцями. А поспішиш у цьому ділі — тільки власну голову втратиш. Безперечно, в нього чимале військо, але чи вистачить його, щоб захопити фортецю? Хоча запорожців там, мабуть, сот кілька, та спробуй їх викурити! Мури неприступні, на стінах — гармати. Переб'ють... За такими мурами можна відбиватися хоч і рік. А в реєстрового козацтва настрій швидко міняється. І так довелося золоті гори обіцяти, доки зібрався загін. Перша ж невдача під Кодаком остаточно зіпсує їм настрій. Любителі легкої наживи не дуже охоче сунуть голову в пащеку смерті. Прощай тоді, гетьманство!

Кононович схоплюється й нервово бігає по намету. "О, тільки не це!.. Тільки не гетьманство. Легше голову втратити, аніж гетьманську булаву. А перша ж невдача — і крах! Або Караїмович перехопить булаву, або той ведмідь Джевага. Та жодний із старшин не відмовиться турнути гетьмана, під яким захиталася земля.

Кононович хапає булаву, притискує до грудей, відчуваючи, як шипи булав вдавлюються йому в тіло. Від того дотику трохи легшає на душі. Булава з ним, отож — його... Він цілує її і обережно кладе в скриньку, на оксамитову подушечку. Ні, поки він живий, булав нікому не бачити. Навіть Караїмовичу, а то хитрий лис і підступний вовк водночас... Вовк з поведками смаленого і тертого лиса. З ним треба бути насторожі. Хоч він зараз і в Кодаци, та не заради Кононовича ризикує своїм життям.

Згадавши Кодак, Сава знову захвилювався. Чи ж вдасться їхня задумка? Коли вже й Караїмович посковзнеться, то йому, Кононовичу, ліпше тоді й не потикатися до фортеці. Але ж тисяча злотих! Маєток! Угіддя. Грунти. Ліси. Луки. І все це він втратить назавжди. От і крутись. І тут пече, і там боляче. А на фортеці можна добряче нагріти руки. Що з того, що запорожці такі ж самі українці? То ж усе збігли хлопи, чернь, бидло, котрі засіли за порогами й удають з себе лицарів. А ляхи хоч і чужі, зате ж пани. Потрешся біля них, дивись, і сам паном станеш — вельможним і можним. Ні, ні, йому із запорожцями не по путі, то голодранці, сірома. А він все ж таки гетьман. І має вже маєток, невдовзі отримає ще один. А там, дивись, і магнатом зробиться, шляхетним і ясновельможним. Ні, ні, запорожці йому вороги. Але ж як взяти Кодак?..

Два дні стояв Кононович під Білими Млинами, не відважуючись рушити вперед. На третій день, так нічого й не придумавши, Сава скликав старшин на раду. Галасували, сперечалися, але ні до чого путнього не дійшли. Сава зовсім занепав духом, обіцяний маєток і тисяча злотих впливали з рук. І коли старшини розійшлися, в наметі гетьмана лишився один Іляшко Караїмович. І Кононович здогадався, що хитрий і підступний Караїмович уже щось замислив. Його гетьман недолюблював, як недолюблює простакуватий — хитрого, боягуз — хороброго, нерішучий — відчайдушного, маклакуватий — вертлявого. Караїмович був розумним і хитким, підступним і безжальним, відважним і кмітливим. Від нього можна всього чекати: допомоги і підступу. В душі гетьман заздрив йому.

Отож Караїмович запропонував блискучий план, хитрий і простий водночас... Кононович заздрісно зітхає. Але ж і тямковитий бісів Іляшко. І відчайдух. Хто б з старшин зважився на такий ризик? Полізити в лігво ворога не в кожного вистачить зваги. Та ще й не таїтися, а прямо казати: так, я — Іляш Караїмович. В зовнішній правдивості й полягав успіх задумки. Та чи зуміє він виманити Павлюка з Кодака? Сулима — то, казано, обережний птах. Стріляний. А ось Павлюк — запальний. Рвучкий. Досить натякнути, що реєстровці його чекають, — прибіжить...

Кононович, накинувши кунтуш наопашки, вийшов з намету. Вечоріло. Захід був засипаний сірим попелом. Та ось спідсподу жар почав червоніти, ніби там хто розпалював багаття. Сава зрозумів, що то сідає сонце. Над вухом у гетьмана

тонко занів комар... В таборі комарів ще більше, реєстровці відмахувалися гіллям. Палити багаття Кононович де велів.

Постояв біля намету, смокчучи люльку, і вже хотів було повернути назад, як побачив, що до нього біжить старшина Джевага. І Джевагу гетьман недолюблював. Ведмідь. Бику роги скрутить, а людині карка вломить, не задумуючись. Але, на щастя, недалекий. Хитрити, як Караїмович, не здатний. Такі можуть задушити власними руками, але за носа водити не здатні... З Джевагою трюхикав осавул Бражник. Той самий, котрий ходив з Караїмовичем у фортецю...

"Еге, — ураз скис Кононович, — з трьох уцілів лише Бражник. Тьху, біс тобі в ребро, провалилася задумка! Що Караїмович загинув — дідько його бери. Але що ж тепер з Кодакком чинити?"

— Пане гетьмані, — гупаючи ногами (він завжди гупає ногами, чорт би його взяв!), підходить Джевага й ошкірює жовті міцні зуби, і його грубезне, не голене і від того ще чорніше лице випромінює подобу радості, — ось, — показав волосатою рукою на Бражника, — з Кодака... хе-хе... прибув...

"Зірвалося, — зовсім занепав духом гетьман, — а цей дурень ще й зуби свої продає..."

І байдуже запитав:

— Догралися?

— Саме так, пане гетьмане, — шкірив жовті зуби Джевага. Караїмович веде Павлюка. І просив пана гетьмана бути напохваті...

Коли Павлюк з сотнею козаків дістався нарешті Білих Млинів, уже вечоріло. Від лісу впала довга тінь, через усе поле. Дощ вгамувався. Сонце сіло за обрій. Задзвеніли комарі...

— Далі б я не радив іти, — пошепки застеріг Караїмович і оглянувся. — Там, за яром, їхній табір... Павлюк мигцем поглянув на зляканого Караїмовича, похитав головою.

— Але ж і набрид ти мені!.. Полохливий, як миша. Хто тебе тільки старшиною вибрав?

— Хто мене краще знає, той і вибрав, — загадково відповів Караїмович, і в його вузьких, по-татарському косих очах спалахнули мстиві іскорки й відразу ж згасли, і на очі насунув сірий попіл. — Реєстровці стоять табором по той бік яру, як би чого не вийшло. Почекаємо ліпше ранку. Поспішиш — тобі ж, — сотнику, й гірше буде.

— Не лякай, бо ляканий! А з тебе переляк швидко витрушу, — дещо хвальковито відповів Павлюк. — Реєстровці підуть за мною.

— Дай Боже... — гмикнув Караїмович і відвернувся. Павлюк велів своїм козакам стати табором по сей бік яру і поки що нічим не виказувати своєї присутності. Караїмович наполягав переговори з реєстровцями перенести на ранок. Павлюк затявся на своєму.

— Проникну вночі до них у табір. Доки старшина спатиме, побалакаю з козаками. Завтра, мо' й пізно буде. Гайда на розвідку, Караїмовичу. Підеш зі мною, тільки не трусись, як заєць!

Удвох вони спустилися вниз і довго йшли яром, доки не вихопились в густий терняк. За кущами мав бути табір реєстровців. Павлюк пройшов уперед, Караїмович трохи відстав, раз по раз непомітно озирався... Зрештою махнув комусь рукою. Почувся виляск...

— Хто? — спинився Павлюк і вперше насторожено оглянувся.

— Та то я... комара ляснув, — посміхнувся Караїмович. — Бачу, сотнику, і в тебе вже тремтять жижки?

— Ну, це ти дарма! — Павлюк аж розізлився. — Щоб я, Павлюк, та боявся? Ти ще мене не знаєш! Ходімо!..

Павлюк ступив до куща, розсунув гілля... Табір реєстровців і справді був потойбіч... Одначе в таборі було тихо, ні гомону, ні багаття. Це насторожило Павлюка...

— Слухай, Караїмовичу, — не повертаючи голови, тихо мовив він. — Чому це козаки припинили? Кого чекають?

— Тебе чекають, сотнику, — пролунав позаду голос Караїмовича, і Павлюк вловив у його голосі злорадну, втіху... Зробив рух, щоб повернутися, але тієї ж миті удар по голові збив його з ніг... Перед очима попливли жовті плями, і Павлюк полетів у жовте море. Не бачив і не чув, як з-за кущів вибігли козаки Кононовича, скрутили йому руки й бігцем кудись понесли...

Павлюк очунав лише вранці, перед очима все ще клекотіла й пінилась жовта круговерть, нудило, голова гула, наче на шмаття розламувалась...

"Здорово ж вони мене вчора... — скреготнувши зубами, подумав він. — Як же це я вскочив у пастку?"

Заляпотів дощ... Ширше розплющив очі і здогадався, що на нього лили воду. Підняв голову й крізь мутну пелену побачив Караїмовича. Був той уже в старшинському вбранні, поголений, свіжий, сяючий.

— А, сотник! — весело крикнув Караїмович, як тільки Павлюк розплющив очі. — Прокинувся? Як спалося? Вибачайте, пане сотнику, але довелося вас трохи стукнути по голівці.

— Боїтеся, коли зв'язали? — ворухнув Павлюк зв'язаними руками.

— На всяк випадок, — весело відповів Караїмович і крикнув до козаків: — Досить лити воду! Поставте пана сотника на рівні ноги.

— Дякую за турботи, — виплюнув Павлюк кров. — Сам зведуся.

Відштовхнувши ліктем козака, Павлюк, балансуючи зв'язаними руками, важко звівся на ноги.

— Умієш із засідки по голові гуркнути!

— І по голові обамбурити навчені, — з погордою відповів Караїмович. — Чи не подобається? Мо' не так зустріли, пане сотнику?

Земля хиталася під Павлюком, він міцніше вперся ногами і встояв. Жовта вирва перед очима почала затухати, але голова розболілась ще дужче. Потилиці не відчував, наче задерев'яніла...

— До тями ніяк не прийдеш? — донісся до нього глузливий голос. — Звикай, козаче, на тім світі отаманом станеш.

Павлюк з ніг до голови оглянув Караїмовича. Ніби вперше його бачив. Той стояв перед ним сяючий, свіжий. Колупався в зубах. Всмач поїв, виспався. На ньому голубий жупан, шапка оторочена сободем, при боці — шабля. Певно, коштовна, руків'я в позолоту вбране. Чорне довгасте обличчя старшини, ледь подзьобане віспою, так і випромінює сите задоволення. У вузьких косих очах — хижка втіха... Втіха ловця, що сполав-таки звіра, на якого так довго полював. Павлюк відвернувся...

— Не подобається моя пика? — весело поспитав Караїмович. — Ха-ха! Він ще мене сміливості навчав. Хизувався переді мною своїм таланом, а сам, як миша, в пастку вскочив.

Павлюк прикусив губу... Що правда, то правда. Вскочив. Справді, як мишу, його заманили досвідченіші хижаки. І треба ж було так довіритись... Недарма Сулима відчував тривогу, все доскіпувався, хто такий Караїмович. Ще й застерігав, що він не той, за кого себе видає. Ех... Дав маху. Та що тепер. Коли вскочив у халепу, тоді стає ясно, де оступився.

— Слухай, панський прихвосню, де мої козаки?

— Хто був дурніший з твоєї сотні, то зараз на тім світі у райські врата кулаком тарабанить, хто здався, того пов'язано і в Черкаси погнано. Там розберуться, — безневинно посміхався Караїмович.

Безвільно впала Павлюкова голова на груди, але він тої ж миті спохватився й підняв її гордо, аби ворог не втішався з перемоги.

— З яким би задоволенням переломив тобі хребта! — безсило скреготнув зубами Павлюк.

— У мене теж таке бажання, — ошкірився Караїмович. — Задумки в нас однаковісінькі, як бачиш. Тільки ти спізнився з своїм бажанням.

— Вбити ворога ніколи не пізно.

— Але ти програв.

— Але це ще не все!

— Ні, сотнику, це вже все.

— Я вірю у свою вдачу! — сказав Павлюк.

— І я вірю в свою! — в тон йому відповів Караїмович. — Сподіваюся, що ми більше не будемо зустрічатися. Принаймні на цьому світі.

— Рано ж ти мене хорониш, запроданцю!

— Аби не пізно.

— Ти сильний і хитрий ворог, — по хвилі мовив Павлюк. — Ти мене перехитрив. Я хитрувати не вмію, в цьому моя біда. Але дякую за науку. Сподіваюсь, що колись віддячу тобі сторицею!

— Нема за що дякувати, сотнику! Та й пізно вже. Ти навіть вдарити мене не зможеш.

— Вдарити, може, й ні, але плюнути... — Павлюк виплюнув згусток крові в лице Караїмовичу: — Одержуй, панський прихвосню!

Караїмович відскочив, витер лице і, вихопивши з піхов шаблю, кинувся на Павлюка... Павлюк випростався... Караїмович опустив руку. Облизуючи губи, хрипло сказав:

— Ні, Павлюче, не для того я ризикував своїм життям, щоб так просто тебе вбити. Легкої смерті не чекай!

— Я козак, а козак не шукає легкої смерті!

— Не сумніваюсь. Ти хоч і довірливий, як дитина, але хоробрий. Цього в тебе не забереш. Обіцяю тобі важку смерть або на пласі, або на палі. Але не тепер. Я хочу навішатися своєю перемогою.

— Чи не зарано втішаєшся?

— Спішу! — гмикнув Караїмович. — Негусто випадає мені втіха, щоб відмовлятися від неї. Твоя голова в моїх руках.

— Голова — це ще не все.

— Але я на твоїй голові матиму добрий заробіток. Як і на твоїй Україні, Павлюче.

— Ти хто такий, Караїмовичу?

— Чи тобі не все одно? — ошкірився той. Він засунув шаблю в піхви. Павлюк скося спостерігав за ним. Тепер Караїмович був зовсім не той, що у фортеці. Гордий, самозакоханий. І хижий. В його довгастому, худому й кістлявому лиці було щось татарське. Чи, скоріше, монгольське. Це враження доповнювали косі очі... Ніби вгадавши його думки, Караїмович вигукнув:

— В моїх жилах тече монгольська кров. Моя мати була полонянкою татар. І я ненавиджу вас, слов'ян. О, я ще розправлю свої крила! Кодак-то лише мій початок.

— На гетьмана реєстру цілиш? — спокійно запитав Павлюк.

— А хоч би й так. Я захоплю Кодак, тебе й Сулиму привезу до Варшави. За це мені ляхи щось дадуть. І не тільки гетьманську булаву. Вся Україна буде в моєму кулаці.

— Мерзотник!

— Кожний діє як уміє!

— Як я співчуваю твоїй матері, — сказав Павлюк з жалем. — Мало того, що в татарську неволю попала, то ще й таку сволоту народила... Нещасна жінка!

— Замовкни! — не своїм голосом закричав Караїмович і рвонувся на Павлюка з кулаками, та до намету зайшов гетьман реєстровців. Колихнувши відвислим черевом взявся в боки й, сопучи, витріщився на Павлюка.

— Попалася в сільце перелітна пташечка? — гетьман аж руки від задоволення потер. — Доліта-ався...

— Літав — згодився Павлюк. — А пан гетьман тим часом повзав.

— Ей, ти!.. побагровів гетьман. — Прикуси язика, бо він тобі швидко вкоротить шию. Теж мені орел!

— Але не плазун, — сказав Павлюк.

— Але іноді й плазуни хапають орлів! — вигукнув Караїмович.

— Іноді хапають, — згодився Павлюк. — Та, попри все, вони плазунами й лишаються.

— Краще бути живим плазуном, аніж мертвим орлом, — з цинічною відвертістю бовкнув Караїмович.

— Кожному своє, — уточнив Павлюк.

— Ти мене не вчи! — важко дихаючи, вигукнув гетьман. — Мене пізно вже вчити!

— Правда, ходячим мерцям наука зайва.

— Ти?.. Як ти смієш? — зірвався на вереск Караїмович. — За свої зухвалі слова ти розплатишся головою! Не забувай, що ти, сотник козаків його мосці короля, перебіг на бік лотрів і розбійників.

— Не на бік лотрів, а на бік народу.

— Ти всяку чернь, бидло та хлопів за народ маєш?

— Але не плазунів, котрі лижуть панам сідниці! — спокійно відказав Павлюк. — Ти, гетьмане зрадливий, вже разів зо три перепродав свою школу. Як далі житимеш? А баньки в сірка позичатимеш?

Кононович раптом гикнув і кинувся на Павлюка з кулаками, але Павлюк невловимим рухом відхилився, і розлючений гетьман пробіг мимо... Караїмович зареготав...

— Ти ч-ч-чого?! — визвірився на нього Кононович. — Гляди, щоб юшкою не вмився! — І кивнув на Павлюка: — Міцно зв'язаний? Коли втече — голову зніму!..

— Хіба на той світ побіжить! — Караїмович висунув голову з намету, когось погукав. По хвилі зайшов Джевага.

— Туди? — запитав він, показуючи рукою в стелю, і почав засукувати рукави. — Зараз ми його в один мент відправимо...

— Поки що в клітку! — буркнув гетьман. — Та рота йому заткніть, щоб, бува, не підбурих козаків до свавілля. Велеречивий надто.

— Боїтеся мене? — запитав Павлюк.

— Трохи, — зізнався Караїмович. — Тому й ротяка заткнемо. Буду боятися, допоки не побачу твою голову на пласі у Варшаві.

— Тоді ти боятимешся другого Павлюка.

— Павлюків постараємося вирвати з коріннями.

— Не думаю, що земля буде родити самих лише караїмовичів!

Зв'язаного Павлюка з ганчіркою в роті вкинули до дерев'яної клітки, що стояла на возі, а клітку накрили ряднами.

— Так буде обачніше, — сказав Караїмович. — Бо Павлюк такий, що й поглядом може козаків до бунту підбурити. Хай сидить у темряві, а ми за Сулиму візьмемося. А тоді обох — до Варшави!..

Розділ одинадцятий

— Яремо, — гукнув Сулима, — облиш на хвилю свої крила та поклич до мене Гуню з Савраном!

— В один мент, батьку! — Ярема відіслав убік паліччя, над яким щось мудрував, і тільки шароварами залопотів.

Сулима зайшов до комендантської, присів край столу, задумався. Останніми днями він часто задумувався, забував їсти, змарнів, очі загострилися і глибоко запали, Ночами, походжаючи на мурах, все думав, зітхав... Думка думку побивала, Павлюк з голови не йшов. Як подався з Караїмовичем, то ніби у воду. Чи варто було його відпускати? Надто він довірливий. Такий легко вскочить у халепу. Інша думка: а чи втримаєш його на ретязі, коли він день і ніч Україною марить? Та, зрештою, не вперше він за шаблю взявся, бував у бувальцях... Заспокоював себе, а спокою не знаходив. Ні-ні, та й зринав у згадці Караїмович. Ой, не той він, за кого себе видає! Щось Сулимі не подобалось в ньому, а що? І знову думка думку побиває...

Зайшов Савран, неквапливо, статечно всівся за столом. Повагом люльку дістав, набив тютюном, старанно викрешував вогню.

— Задумався, отамане? — поспитав, запаливши люльку.

— Осіли мене думки, як чорти Бога, — озвався Сулима — Про фортецю думаю. Залога в нас малувата, пороху обмаль, харчу, а з Січі щось возів не видно.

— Від Павлюка вістей немає.

— Чекаю... До комендантської забіг Дмитро Гуня, веселий, заклопотаний, помолоділий, й випалив одним духом:

— Ху!.. Крутишся цілий день, і вгору ніколи глянути. А ви ж чого це, батьки, журитесь?

— Міркуємо, Дмитре, — озвався Сулима. — Пороху в нас негусто. І свинцю також. Та й з харчем тугувато. Остріяниця обіцяв з Січі вислати обоз, та щось

баряться. Почекаємо ще трохи та відрядимо на Січ гінця. А поки що не завадить нам однією зброєю запитися.

— Камінням? — пахнув димом Савран.

— Камінням, Охріме. Варто наносити його на стіни побільше. Коли раптом яка трясця відважиться фортецю приступом брати, каміння як знахідка для нас буде.

-Діло! — згодився Гуня. — Можна ще й піску запасти, не завадить. Ним зручно очі засипати...

— То й почнемо з каміння, доки є час. Ти, Охріме, — повернувся отаман до Саврана, — підеш з козаками до Дніпра, постаєте ланцюгом, від скель до форієці, будете каміння з рук в руки передавати, а Гуня з своїми хлопцями в степ виїде, аби яка пеня не застукала зненацька. Вгледити підозріле — стрілятимеш, Дмитре.

Степами вже ходила суха та дзвінка осінь, жовта, червоногаряча, наче з міді викувана. Здається, торкнеш її — задзвенить. Падає жовтогарячий лист, наколюється на сухі бур'яни, що деренчать на вітрах, наче кістяки... Над світом снує срібне павутиння, тепло, ніби й не осінь... І тихо... І журно... Світ застиг, оповитий світлою печаллю. А десь за кряжами, пробуючи свої сили, вже гудуть холодні вітри, лаштуючись в осінній політ над землею.

З рання й до вечора на південь поспішає птаство.

Ирій-вирій... Дмитро задумливим поглядом проводить птахів. Пригадується йому далеке дитинство, село. На Воздвиження бабуса Мотря завжди застерігала маленького Митька:

— Гляди, шибенику, в цей день по деревах не лазь і близько до них не підходь. На Воздвиження птахи летять у вирій і гадюки туди спішать...

— А як же вони повзуть? — доскіпується Митько.

— А з дерева на дерево, окаянні, лізуть, — хреститься бабуса. — З гілки на гілку. Боже борони, хто в цей день на дерево полізе.

— Ба, а що таке ирій? — питається онук. Бабуса гладить його по голівці.

— То, онуче, теплий край за горами, за лісами, за тридев'ять земель і окіянів. Зими там немає та холоднечі, сонечко собі сяє, зелено та гарно, як у нас на Великдень. От пташки й летять зиму лютую зимувати в ирії. Хай їм Бог помагає!

Курли... Курли...

Журавлі...

Хлопець сумним прощальним поглядом проводить журавлиний ключ. На душі чомусь сумно стає і бентежно. Дмитро, аби струсити з себе сум, кричить:

— Пантруй, хлопці, степ!..

І сам оглядає зіркими очима виднокіл. Куди не глянь — степ і степ, жовтий, побурілий, вигорілий за літо... Балки, посивіла тирса. І тиша. Міцна, терпка, з передосіннім холодом. І пуста. Ні душі живої, тільки в небі журно плачуть

журавлі. Загін Гуні розтягнувся підковою від Дніпра аж ген у степ і повільно рухається...

— Киги... Киги... — чайка пронеслась на Гунею. Наче білу грудку хто кинув у мідяний степ... Зненацька з балки витикається гурт дядьків. Дмитро порахував: п'ятдесят чоловік. По всьому видно — селяни. Босі, в драних сорочках, стомлені...

"Втікачі, — радо думає Дмитро. — Нам поповнення йде. Відтоді, як ляхів з Кодака витурлили і шлях на Січ вільним став, багато їх перейшло і Дніпром переплигло..."

— Ану, Омельку, — крикнув до ближнього козака, — зустрінь тих людей та проведи їх у фортецю! Хоч маленька, а все ж поміч, нам буде!

Сулима привітно зустрів утікачів:

— Нашому роду козацькому та нема переводу! — весело гомонів, оглядаючи дядьків. Були то різного віку люди, молоді й старші, чорняві й сиві. Гурт як гурт, втікачі як втікачі. Підозри в отамана вони не викликали. Скільки козакує, стільки й прибувають збігли селяни, на Січ, обвикають, оговтуються, хіба ж такими козаками потім стають!

— Звідкіля ноги б'єте, хлопці-молодці?

— З черкаського староства, — загуділи ті. — Втекли від паноти й простуємо на Січ. В дорозі почули, що запорожці Кодак захопили, дай, думаємо, в гості завітаємо.

Серед втікачів виділявся один, високий, міцний, з грубезним лицем, котре густо заросло щетиною. Говорив він глухим, хриплим голосом та все засукував рукави, оголюючи волохаті руки. — А ти, мабуть, за отамана? — поспитав його Сулима.

-Та мовби, — відказав глухо здоровань. — Вибрали дядьки в дорозі, комусь же треба старшинувати.

Перебиваючи один одного, дядьки прохали Сулиму:

— Прийміть нас, пане отамане, до себе! А ще коли б зброю дали, панам мстити! Будемо разом з вами відбиватися.

— Разом? — звів брови отаман. — А від кого?.. Та не гудіть, як жуки. Отамана вибрали, а рота йому розкрити не дає.

— А хіба пан отаман не відає, що на нього йде велике військо реєстрових козаків? — запитав здоровань. — Ми ледве з халепи вискочили. Дійшли до Білих Млинів, а там війська того як жаб на болоті. Куди не поткнешся, коні, вози, гурти козаків. Ледве-ледве викрутились ми та хутчій, хутчій, щоб першими до вас дістатися й попередити про небезпеку.

— А ви часом нічого не чули про сотника Павлюка? Дядьки презирнулися, плечима знизали.

— Добре, — зітхнув Сулима, — приймаю вас до гурту. Бачите, о-он козаки каміння в фортецюносять? Так от ставайте в ряд. З цього й почнеться ваше козакування.

Розставивши дядків, Сулима сам взявся допомагати. Місце йому випало у фортечному дворі, біля східців, що вели на мури. Камінь плив з рук у руки по ланцюжку, доходив до Яреми, а вже Ярема передавав Сулимі, а Сулима — Кирпі...

"Гарне каміння, — думав Сулима. — Яку муровану хату з нього можна було б поставити. Не хату, а озію! Хороми. Віки б простояла. А біля хати садок посадити, бджіл розвести. Щоб діти в дворі бігали... — Сулима сам до себе посміхнувся. — І щоб вся Україна щасливою була, як сад квітучий!"

Кирпа брав каміння з рук Сулими, але в очі отаманові уникав дивитися. Мовчки передавав те каміння Гнатові, котрий стояв ще вище Кирпи, і злився. На Сулиму, на самого себе...

"Чорт з ним, з Сулимою, але життя моє пішло шкереберть, — думав він, із злістю хапаючи каміння. — Не вийшло з мене старшини, не розбагатію, не повернуся додому паном... Так і розтринькав своє життя, на дріб'язок розміняв... Тьху! А що тепер? Головою битися в мури?"

Кирпа плюється, мовчки бере з його рук каміння, передає далі Гнатові і вкотре думає:

"Гуркнути б каменюкою Сулиму — і ходу!.. Хоч би душу відвів. Все одно пропало моє життя. І якого я дідька приперся у цю фортецю? В перший же день Сулима в льох посадив..."

До нього тоді причепився Дмитро Гуня. Потім Сулима підійшов. Кирпа здуру було й кинувся до отамана за рятунком.

— Пане отамане, ось ця голота, — ткнув він пальцем на Гуню, — затримала нас і ображає... Пора б уже навчити сірому, як старшину поважати!..

Не стримавшись, Сулима схопив Кирпу за барки і так труснув його, що Кирпина голова трохи не злетіла з в'язів.

— Кирпо-о! — поставивши осавула на ноги, прохрипів отаман. — Коли я ще раз почую від тебе слово "голота", коли я ще раз побачу, як ти будеш вдавати з себе гнилого панка й паплюжити козаків, то за себе не ручаюся! Второпав?

— Второпав, — скривився Кирпа й вовкувато бликнув на отамана. — І не забуду!

— Від тебе несе вином, — сказав Сулима. — Ти коли встиг набратися?

— Я їх щойно з комендантської викурих, — сказав Гуня, киваючи на Кирпу, Макуху та Щербину, котрі похитувалися на ногах. — Жлуктили нахильці з карафок.

— А кому яке діло?! — закричав Кирпа. — Я захопив фортецю, тому й маю право пити!

— Ха-ха! Він захопив фортецю! — зареготав Гуня. — Щось я тебе не бачив у числі перших, а пити — тут як тут. Інші трупи з фортеці виносять, а вони винце дудлять.

— Доведеться тобі відповідати, осавуле! — різко сказав отаман. — Пияцтва я нікому не прощаю!

Кирпа злякано забігав маленькими очицями, шукаючи собі хоч якої підтримки, і, зрештою, вирішив не оборонятися, а нападати:

— А злото де ви поділи, пани отамани? Собі заграбастали?

— Яке злото? — спокійно запитав Сулима.

— А те, що у фортеці було! — галасував Кирпа. — Думаєте, я не знаю, що ви три бочки злота захопили? Поділили тихцем між собою — і мовчок?

Сулима зблід від такого нахабства, хоч від Кирпи можна було всього чекати, але стримався.

— Дмитре, — спокійно повернувся він до Гуні. — Візьми трьох козаків і заприть в землянці цього п'яничку, доки не прохмелиться. А там побалакаємо.

В холодній Кирпа швидко вихмелився, і його почало тіпати. Так було завжди, коли виходив хміль. І злість кипіла. На Сулиму, на самого себе, що вдався такий безталанний. Ні Богу свічка, ні чорту кочерга!.. Кинувся по східцях до маленьких дверей, щосили затарабанив кулаками... Бив доти, доки не защеміли кісточки пальців. У відповідь — ні звуку. Кирпа знеможено опустився на східцях, думаючи, що ж йому тепер чинити. П'ять літ козакує на Січі, зумів якось в осавули пролізти, а далі — ні тпру ні ну!.. Розкусили. І не розбагатів, хоч як не п'явся, як не принижувався заради шеляга щербатого. Як ото в шинку, коли покійний Кикошенко запропонував йому кукурікати під столом. Тьху! Власне, й на Запоріжжя Кирпа йшов з однією метою: розбагатіти. Будь-що набити капшук. Наслухався дурних балачок, ніби злота в запорожців — кури не клюють. Що вони його лопатами гребуть. І збіднілий шляхтич Лесючевський, котрий на правах бідного родича терся у світі магната Пшибося, клюнув на ті теревені, приперся на Січ, отримав прізвисько Кирпа за свою пиху та гонор, а далі що? Набив кілька торбинок дріб'язком, та й годі. Не вельми густо. З таким скарбом не позмагаєшся з багатою шляхтою. І от його, пся крев, шляхтича, зачинили в землянці, наче якусь сірому!

Все життя Лесючевський-Кирпа мріяв втерти носа ясновельможному панству, стати з ним на одному шаблі. Не бідним родичем, що зазирає в панську куховарню, аби дали що поїсти (і це будучи шляхтичем!), а рівним з рівними. Проте змушений був слугувати панству, як хлоп. Тьху! Багачам байдуже, що він шляхтич, що його батько був можним. Але, на нещастя, дурним картярем. Програв та пропив все своє багатство, маєтки, ґрунти, хлопів і сам п'яним попав коневі під ноги. Ламаного шеляга не лишив своєму синові. Скільки Кирпа не вислужувався — марно. Бідний родич. Гірш, ніж хлоп. Коли втікав на Січ, певний був: повернеться з караваном скарбу Та не простим козаком. Гетьманом. Або старшиною. На білому коні в'їде... Тьху!.. Пішло життя обертом. І з фортецею він прогадав. Де ті три бочки злота, котрі він сам вигадав і в котрі сам повірив? А

мо', й справді були три бочки злота? А Сулима собі заграбастав?. Лють і заздрість до Сулими не затихала.

"І треба ж було мені за ним побігти в фортецю! — вкотре лаяв себе подумки. — Чорт би її забрав!.. Іч, камінням запасаються, видно, зовсім припекло. Обложать фортецю реєстровці — і кукурікай тоді... Цим камінням довію не будеш відбиватися. Та й харчу обмаль..."

Беручи від Сулими чергову каменюку, Кирпа (а він стоїть на східцях вище отамана) бачить круті широкі плечі, отаманову голову...

"Кинути б оцю каменюку йому наголову, — з ненавистю думає. — Бац — і немає Сулими... Впустив каменюку, невинний. Вирвалася з рук... Вислизнула — і по голові отамана..."

Кирпа ще раз бликнув на отамана і розчепірів пальці... Камінь полетів Сулимі на голову...

— Стережись! — раптом закричав Кирпа. Сулима відхилився, каменюка гуркнулась біля його ніг... Кирпа рукавом сорочки витер холодний піт з лоба, нехотя буркнув:

— З рук вирвалася... — А сам подумав: "Боягуз... Лайно ти собаче!.. Духу не вистачило." Сулима уважно глянув на Кирпу, спокійно озвався:

— Міцніше тримай каміння в руках!

— Затямлю цю науку! — зле бликнув на отамана Кирпа.

Ще вище Кирпи на східцях стоїть Гнат Кодак.

— Важенна!.. — каже він, беручи каменюку з рук Кирпи. — От дивуюсь, як це деякі люди ухитряються отакезне каміння в себе за пазухою носити?

Кирпа сполошено затупцяв на місці, ніби його спіймали на гарячому, удавано байдуже поспитав:

— Ти про що це пасталакаєш?

— Та все про те ж, — з усмішкою відказав Гнат. — Кажу, що дехто вхитряється жити на білому світі з отакезною каменюкою за пазухою.

— А-а, за пазухою? — пробурмотів Кирпа.

— Ага, в пазусі, — ліниво тягнув Гнат, а очі його так і стріляли. — Тільки той, хто носить отакезну каменюку в пазусі, неодмінно втопиться. Камінь його на дно потягне Бульк! І немає. Кирпи, приміром.

— Ти чого це? — спалахнув Кирпа.

— То я Кирпу так згадав, для прикладу.

— Шукай собі інший приклад, с-с-сірома! А ще вище стоять Панько Макуха з Савкою Щербиню. Макуха мовчки бере каміння, передає його Щербині. Той бурмотить:

— На кий чорт мені така робота? Хіба я віслюк, щоб на своєму горбу каміння таскати? Я вільний козак, а не хлоп Сулими.

— Але Сулима й сам носить, — несміло зауважує Панько Макуха. Щербина спалахує:

— Ото й носить, аби нам очі замилити! Що, мовляв, і він простий козак... А три бочки злота, про які Кирпа казав, куди зeszли? Чи, мо' їх лизень позлизував? Ех, і на дідька я потеліпався за Сулимою!

Макуха здивовано витріщився:

— Ти забув, Савко, що Сулима нас від опряги порятував. Коли б не він — запороли б нас біля ганебного стовпа.

— Врятував, врятував, — шкірить Савка жовті, щербаті зуби. — Чхав я на той рятунок, коли на нас сто тисяч ляхів суне!

— Так уже й сто тисяч? — насмішувато питає Панько.

— Чого причепився, як той реп'ях? — визвірівся Щербина. — Сто не сто, а п'ятдесят — це вже точно. А то б чого Сулима камінням запасався? Пороху та куль чортма, от і думає на камінні виїхати в переможці. Пропадем ми в цій фортеці, як миші! І собака за нами не гавкне. Тікати треба звідси, допоки не влипли.

— Але ж це зрада?

— Дурило!.. — шипить Щербина. — Макуха ти найсправжнісінька. Власне життя, бевзю, найдорожче. Телепень безвусий! Поживи з моє, тоді й пашекуй!

І знову вони надовго вмовкають, передають з рук в руки каміння. Потім Щербина не витримує:

— І на кий чорт я потеліпався на Січ?! Треба було обамбурити того дурня по курячій голові!

Макуха вже не раз чув цю історію. Щербина був наглядачем у якогось панка під Білою Церквою.

— Жив собі як вареник у маслі, — згадуючи минуле, хвастав неодмінно Щербина. — Хоч і наглядач, а все одно пан. Па-ан, а не бидло. Пожену хлопів пугою на роботу, сам у холодку лежу, а набридне лежнем, на коні гарцюю. Кінь у мене був звір. Хлопа запросто міг затоптати... Кланялись мені, бувало, хлопці в ніжки, коли селом на коні мчу. Хоч і не пан я, а карка переді мною гнули. Що не так — пугою, пугою, аж шкура на них горить. У-у, тремтіло переді мною бидло! Навіть панок мені якось зауважив... Ти, Савко, того... легше трохи...

А чого, кажу йому, із смердами панькатись? Ха! Все було б добре, як вареник у маслі жив... І треба ж було..

Макуха знає, що з Савкою приключилося. Щербина ночами до самої пані в спочивальню лазив. Закохалась вона в Щербину, чи що. Панок і застукав їх на місці гріха... Щербина згарячу тріснув його мідним підсвічником по лисій голові. З панка й дух до ранку геть... Довелося Щербині різати поли. Так і на Січі опинився.

— Кланялося б мені оце всяке бидло в ноги, — бурчить Щербина. — І треба ж було того пана по голові ошепулити. Ех!.. Якби знав, де падатиму, то й соломки б підмостив!..

Зненацька на стіні закричав дозорець:

— Пане отама-а-не-е!.. Гуня з мушкета бабахкає!

— Яremo! — крикнув Сулима. — Бігцем до Саврана, хай мерщій усі до фортеці сходяться! Дмитро Гуня вже мчав до фортеці й кричав:

— Реєстровці, щоб їх слід запав, ідуть!

У фортеці зчинилася метушня, товкотнеча. Кирпа не пам'ятає, як він опинився поруч з тим грубезним здорованем, ватагом дядьків-утікачів.

— Це ти, дурню, отаманові каменюку на голову пошпуриш? — глузливо запитав здоровань, свердлячи Кирпу гострими очима. — Ай-ай-ай!..

— Я... я... впустив, — злякано пробелькотів Кирпа. — З рук випорснула... І я...

— Знала, куди падати, твоя каменюка, — ошкірився той. — Прямцем отаманові на голову. — І, схопивши Кирпу за барки, притягнув до себе, дихнув в перелякане лице важким духом. — Не верти хвостом, тхоряко! Кинув, та духу не вистачило. Чого баньками кліпаєш? Гляди, скажу отаманові, в один мент на палі опинишся!

І, відпустивши Кирпу, здоровань пішов собі перевальцем.

"Хто він такий?" — боязко подумав Кирпа й зіщулився, дивлячись на його широку дебелу спину...

Розділ дванадцятий

Сава Кононович, зупинивши коня, приклав долоню дашком до очей, розглядав фортецю. На мурах — всіма барвами майорять козацькі жупани, одноокі гарматні жерла пильно дивляться на реєстрового гетьмана. Кононович неспокійно засовався в сідлі, на душі зробилося кисло. На всяк випадок поспішно від'їхав подалі. Примчав Караїмович, ще здалеку закричав:

— Пане гетьмане, чому зупинилися?! З ходу треба нападати! Нас п'ять тисяч, а їх кілька сот. На цугундер їх брати, ляк на них навіяти, щоб віру втратили. А тим часом Джевага почне діяти у фортеці.

— Починай! — наказав гетьман. — Мені щось нездоровиться.

— Гей, сурмачі! — вигукнув Караїмович. — Сурміть напад! Блиснули на сонці мідні труби... Караїмович шаблею замахав.

— Гей, козаки! Вперед з Богом! Нас більше! Ура-а-а!

— Ура-а-а! — не зовсім дружно та гучно підхопили козаки, кидаючись на приступ. Зліва, від Дніпра, нападали загони старшини Бражника, зі степу рухався Басараб з двома тисячами. Караїмович вів середину. Загони Бражника першими неслися на фортецю. Брама була зачинена. Проте Караїмович квапив Бражника. У фортеці під виглядом дядьків-утікачів було п'ятдесят надійних козаків. Як тільки реєстровці оточать фортецю й кинуться на приступ, Джевага мусив напасти на варту біля брами, знищити її й відчинити браму... Тому Караїмович не рахувався із втратами.

— Вперед! Вперед!.. Ура-а-а-а!

На бастіонах блиснули вогні, й небавом у небі розквітли білі дими. Ядра, прохурчавши над головами, впали на загони Бражника... Заіржали коні без вершників... Знову спалахнули вогні. Шугнули до неба куці чорної землі, й вище них злітали вершники. Караїмович, нехтуючи безпекою, подався в передні ряди.

— До брами!.. Мчіть до брами — кричав він, махаючи шаблею.

Бах! Бах!.. Гармати забухкали, мов горохом сипали у невидиму стіну. Затріщали самопали на мурах, озвалися мушкети. Загони Бражника спинилися, безладно закрутилися в пороховому диму... Зрештою юрмиськом сипонули подалі від фортеці.

— Стійте-е-е! — вереснув Караїмович. — Назад! Завиваючи, просвистіло ядро, Караїмовича вирвало з сідла й пошпурило на землю. Але він миттю ж схопився, спіймав чужого коня без вершника, вихопився в сідло.

— Назад! — загаласував він, намагаючись стримати реєстровців, але його вже ніхто не слухав. Загони Бражника безладно відкочувалися в степ... Загонам Басараба також не щастило. Коні невідь-чому почали спотикатися, падати, хоч по них ніхто не стріляв.

— А-я-а-а! — закричали з переляку реєстровці й, охоплені панікою, ошаліло закрутилися на місці... Примчав Караїмович, скочив з коня, побіг, придивляючись до землі. Нахилившись, щось збирав... Зрештою вихопився в сідло.

— Дурні! Боягузи! Чого завили? У траві розкидано металеві шипи, от коні й напорюються на них. Будемо обминати.

— Чого стали? — примчав до них гетьман (ядра сюди не долітали). — Чого тупцяєте на місці, як отара овець?

— Шипи, пане гетьмане! — крикнув Басараб. — Ми погубимо коней.

— Шипів злякалися? — заверещав гетьман. — А по сто злотих за що вам будуть платити? За прогуляночку?

— Щоб ви подавилися тими злотими! — закричав худий реєстровець. — Забирайте їх собі, наживайтеся на нашій крові!

— Зрадник! — гетьман вистрілив з пістоля, і реєстровець, хлипнувши, лантухом зсунувся з сідла. — Так буде з кожним боягузом і зрадником! — галасував гетьман, розмахуючи пістолем. — Вперед!

— Але треба зібрати шипи, — зауважив Басараб. — Ми погубимо коней.

— Що-о? — визвірився гетьман. — Може, скажеш, що я тобі визбируватиму залізччя? — І повернувся до реєстровців: — Козаки! Орли! За мною, лицарі!

І перший кинувся вперед, але кінь його спіткнувся, впав на передні ноги, і гетьман, не втримавшись, перелетів через голову коня й гуркнувся в траву, аж загуло...

— Ой-ой-о-ой! — закричав гетьман, соваючись у траві. Схопився, знову впав, поповз рачки, ойойкав на увесь степ. — Поможіть, бісові душі!.. Помира-аю!..

— Чого зуби скалите? — накинувся Караїмович на козаків. — Поможіть панові гетьману, бо він своїм вереском ще коней наполохає.

До гетьмана кинулись козаки, підхопили й, кречучи, понесли його у вибалок, де стояв намет. Гетьман стогнав. Примчав Караїмович. Гетьман лежав біля намету ниць і намагався рукою дістатися сідниці.

— Еге, пане гетьмане, у вашій сідниці стирчить шип, — стримуючи сміх, мовив Караїмович.

— Ой-ой! — стогнав гетьман. — Ні сісти, ні встати. Ой!.. Та тягніть його скоріше! Ой-ой!..

— Але я не мастак по витягуванню шипів з гетьманських сідниць! — буркнув Караїмович і відвернувся.

— Отак? — закричав гетьман. — Ой-ой!.. Коли вашого гетьмана поранило на полі бою... ой-ой... то й допомі не діждешся? Ой-ой... Помираю.

— Гей, джуро! — крикнув Караїмович. — Витягни з гетьмана шип! — І повернувся до старшин, глузливо сказав: — Нас спіткало нещастя. Гетьман тяжко поранений, тому приступ відкладається. Козаки хай відведуть коней у балку. Видайте кожному реєстровцю по шкалику оковитої. Для підняття духу й бадьорості. Вночі продовжимо приступ!

Караїмович скочив на коня й, прихопивши з собою десяток вершників, помчав до фортеці. Ще здалеку махав руками, щоб не стріляли.

— Еге-ге-ей, Сулимо-о-о!.. — на все могутнє горло закричав Караїмович. — Ти чуєш мене, Сулимо? Це я, Караїмович! Я захопив Павлюка. Сидить у клітці. І ти будеш сидіти в клітці, Сулимо-о! Я повезу вас до Варшави, а твоїх козаків посаджу на палі-і-і!

Вдарили у відповідь гармати, Караїмович, пригнувшись до гриви, помчав назад... Двоє реєстровців вилетіла з сідел... Та Караїмович на те не звернув уваги. Скочив з коня біля гетьманського намету, хотів було зайти, але, почувши, як гетьман ойкає, сплюнув і повернув до свого намету.

— Джуро, оковитої!

Сидів посеред намету, по-турецькому підібравши ноги, жадібно жлуктив оковиту. Вузькі косі очі його були тверезі й злі. Думав про Джевагу. Чому той не подає знаку? Адже домовились: тільки реєстровці нападуть, Джевага винищує варту біля брами... Невже Джевагу викрили? Чи не мав досі слушної нагоди? Треба спробувати ще вночі, може, тоді Джевага впорається з брамниками. Іншим робом фортеці не візьмеш... Коли б реєстровці не охололи, не

позадкували... Один уже не витримав. Гетьман його прикінчив. А що, коли всі носами закрутять? Тільки й надії на оковиту... Караїмович прислухався. З гетьманського намету чулося ойкання.

— Тьху! — спересердя сплюнув Караїмович. — Опудало горохове, а не гетьман! Постривай, телепню, візьмемо Кодак, не бачити тобі булави як своїх вух! Думаєш, я для тебе стараюся? Дзуськи!..

Вночі реєстровці поповзли до фортеці. Ніч видалась темною, зривався вітер і тоскно завивав. Караїмович пошепки підбадьорював ближніх... Десь у прибережному вербняку моторошно завивав сич.

— А щоб ти скис! — крізь зуби вилаявся старшина. — Не знайшов іншої ночі!

Повзав між рядами, підганяв реєстровців, підбадьорював:

— Діло сича кричати, діло лицарів гори вернути. Вперед, хлопці! Вранці будемо пити й гуляти у фортеці!

Реєстровці тягнуть за собою штурмові драбини та перекидні містки. На фортечних мурах тихо. Гуде вітер, та ніяк не вгамується клятий сич... Ось чути, як на Дніпрі сплеснула риба. Караїмович враз насторожився. Довго прислухався. Сом вдарив хвостом по воді, сам себе заспокоював.

— Швидше, хлопці, швидше!

Зненацька з фортечної стіни почулося глузливе й спокійне:

— Та хоч не дуже сопіть!

— Та шаровари побережіть, дірки на колінах попротираєте.

І тої ж миті фортечні стіни спалахнули вогнем... Вдарили гармати, луна сколошкала принишклу ніч. З переляку замовк сич. В очах Караїмовича довго пурхали жовті метелики. Схопився...

— Козаки — вперед! Ми біля мети!

— Ура-а-а!

Ще яскравіше спалахнули стіни вогнем. Задрижала земля... Хтось розпачливо закричав у пітьмі:

— Ки-ишки-и-и... вирва-а-ало-о!..

Щось впало біля Караїмовича, старшина ткнувся носом у землю, аж шкіру на лиці обдер... Звівся навкарачки. Спалахнули стіни, зробилося видно. Побачив біля себе голову... Її він і сприйняв було за ядро. Похолов... Вже й голови, як груші, летять... А-а, біс з ними! Де той Джевага? Треба вперед... Ще трохи зусилля...

Перші загони реєстровців вже встигли добігти до рову, перекинули містки.

— Драбини!.. Драбини хутчіше!..

Убравши голову в плечі, Караїмович здолав місток через рів і вихопився на вал. Чи багато за ним перебігло реєстровців, не знав. Козаки безпорадно товпились на валах, хтось оступився, полетів у рів... Ось уже й драбини з'явилися на валах, але не так легко було їх розвернути. Кілька драбин, збиваючи козаків,

полетіли вниз... Притулившись спиною до фортечної стіни, Караїмович безтямно слухав, як з криками й прокльонами падали в рів його козаки. Треба було діяти, а він чи не вперше в своєму житті розгубився. Скреготів зубами від безсилля... Зненацька на стінах спалахнули смолоскипи й полетіли вниз... Вони летіли повільно, аж надто повільно, й освітлювали вал, переляканих реєстровців...

— Ага, о-он де вони! — пролунала вгорі. — Ач, як мокрі миші, трусяться на валу... Грицьку, ану давай сюди каміння.

І тої ж миті на голови реєстровців сипонула кам'яна злива. Збиваючи один одного з ніг, вцілілі реєстровці сипонули на містки. А трикляті смолоскипи повисли між небом і землею та заливали все навколо яскравим світлом... Гуло каміння... Розпачливо кричали козаки... Караїмович і собі ринувся на місток, збив когось з ніг, перестрибнув через клубок сплетених тіл. Хтось схопив його за ногу... Він падав у рів, ревів, як бугай, і тягнув у провалля Караїмовича... Караїмович в сум'ятті ніяк не міг віднайти в себе за поясом пістоля, а той невидимий волав і тягнув його вниз... Караїмович відчував уже під ногами порожнечу... Хтось гойдався над, ровом, цупко тримаючись за його ноги, й кричав... Караїмович сунувся в рів... Врешті йому пощастило віднайти пістоль. Сів, гальмуючи однією рукою сповзання в рів, другою вистрілив. І відразу ж відчув, що ногам стало легше... Вирачував на місток, через нього перестрибували, падали... Тріщав місток від зливи каміння... Караїмович схопився й, затуляючи голову руками, побіг.

— Рятуйте-е-е! — кричали з рову ще живі. Караїмович біг, заткнувши пальцями вуха...

До ранку все затихло. Караїмович лежав у наметі, обхопивши голову руками. Перед ним пливла жажна картина, як реєстровці падають у рів... Скреготів зубами... Чому Джевага не діє? Так, чого доброго, з п'яти тисяч реєстровців нічого не зостанеться... А, дідько з ними, аби лишень, фортецю взяти... Схопив штоф оковитої, довго нахильці пив, булькав, розливав горілку... Запекло в горлі, трохи ніби полегшало. В намет заглянув джура.

— Пане старшина, вас пан гетьман кличуть.

Встав, похитуючись, гуло в голові джмелине гніздо. Стукнув кулаком по голові, трохи ніби полегшало. Гетьман лежав у своєму наметі долілиць і стогнав.

— Мабуть і досі шипа не витягли?

— Витягли триклятого, витягли, — жалібним голосом озвався гетьман. — Але те місце опухло... Ох-ох... Повернутися ніяк.. Бісова залізяка... Які там наші втрати?

— Дріб'язок... Думаю, що вже сот три-чотири набереться.

— Ох-ох, — застогнав гетьман, мацаючи сідницю, і незрозуміло було, чого він стогне. Чи тому, що втрати великі, чи тому, що сісти не міг. — Коли б реєстровці духом не впали... Ох-ох... Навіть на кульбаку не сяду. Прямо лихо... Як же я буду на білому коні у фортецю в'їжджати? О-о-о...

— Аби взяти, а в'їхати на білому коні знайдеться кому! — сердито відрубав Караїмович, бо гетьман йому вже добряче набрид. — Людям голови відриває, а ви, пане гетьмане, із своєю сідницею.

— О-о-о! Мені моя сідниця дорожча, ніж комусь голова, — застогнав Кононович і злякано глянув на старшину. — А що, коли того... нам доведеться втікати? Як же я на коня видряпаюсь, га?

— Тоді, пане гетьмане, будете з Сулимою домовлятися, як вам краще з пораним гузом на палю сідати! — зловтішно сказав Караїмович. — І взагалі, не скигліть, гетьмане. Без мене вам не вибратися звідси.

Кононович важко зітхнув: це була правда. По хвилі запитав:

— А що ж далі буде?

— Заллємо очі реєстровцям оковитою. Хай жлуктять, хай задурманюють собі голови, менше думатимуть.

— О-о-о... — почав було гетьман.

Караїмович сплюнув і вийшов з намету. Довкола плив рідкий туман. І фортеця теж ніби пливла.

"А біс би забрав Джевагу! — подумки вилаявся Караїмович. — Чому він так довго чухається? Чи, мо', жижки затремтіли?"

Оглянувся на свій табір. Сотники роздавали козакам оковиту. Вони юрмами гуділи біля бочок, розмахували руками, галасували... Караїмович скривився. Він велів понасипати в бочки з оковитою сушеного дурману. Доки до фортеці добиралися, оковита добре настоялась. Голову хіба ж так замакітриць. Хай жлуктять."

Глянув на фортецю і з подиву свиснув. Фортечна брама відчинилася, підйомний міст повільно опускався на рів. Чи не Джевага, бува?.. Стрепенувся... Та ось з фортеці вилетів вершник. Один-єдиний. Міст знову піднявся, брама зачинилася. Вершник мчав сюди, до табору реєстровців. Ось він зупинився, замахав шапкою.

— Еге-ге-ей! — закричав. — Слухайте мене, реєстровці! Коли ви ще не стратили голів і маєте чим слухати й думати... Я — Дмитро Гуня... Отямтеся... Схаменіться!.. Ви ж не ляхи і не турки... Проти кого підняли зброю? Ми одної матері діти... Опам'ятайтеся, козаки! Не танцюйте під панську дудку. Бийте свою старшину і переходьте на наш бік... Хай живе вільна Україна!

Караїмович випалив з пістоля навмання.

— Чого роти пороззявляли?! — гаркнув на реєстровців. — На коней! Хапайте того крикуна! Не вірте йому... Запорожці вже давно зрадили Україну! Туркам її продали... Хапайте його. Бочку оковитої тій сотні, котра зловить Гуню!

Кількадесят реєстровців скочило в сідла і кинулися навперейми, намагаючись відрізати Гуню від фортеці. Але, на їхній подив, Гуня повернув зовсім у протилежний бік, з розгону влетів у Дніпро і поплав поруч з конем, тримаючись за сідло.

— Стріляйте! — закричав Караїмович. — В голову йому цільтеся, в голову! Бочку оковитої даю!

Реєстровці спішилися біля води, аби краще було стріляти, але тут вдарили фортечні гармати, і трьох козаків наче вітром здуло. Решта спішно повернулися в табір. Гуня вже плив посеред Дніпра.

— Ах, чорт... — лаявся Караїмович і ладен був сам себе розірвати з досади й люті. — Гінець! На Січ подався. Не вистачало, щоб нам ще січовики в спину вдарили! Бражнику?! Де Бражник?

— Я тут, — підбіг сотник.

— Бери козаків і мчіть до фортеці! Кричіть: якщо запорожці видадуть нам Сулиму, то ми помилуємо їх. Інакше — голови геть! Чого витріщився? Ану, гайда до фортеці!

— Пане старшино! — погукав його один з реєстровців високий, довготелесий козак з рудими, аж вогнистими вусами. — Я думаю...

— Швидше думай! — нетерпляче перебив його Караїмович. — Хоча ваше діло не думати, а чинити, що старшина велить!

— От і лихо в тім, що ми не думаємо, — сказав довготелесий.

— Що-о?! — очі в старшини вилізли з орбіт. — Бунт? Непокора?

— Я гадаю... — тягнув реєстровець, — що Гуня правду казав... Ми українці, і вони українці... То чого ж нам кров проливати? Аби пани раділи та міцніше на наших шиях сиділи?

— Он воно що? — аж позеленів Караїмович — Ця потлоч вже думати почала? Вона вже з тими лотрами збирається заприятити? Так? Та я велю тобі негайно вирвати язика!

— Всім язики не повириваєш, — повагом відповів довготелесий. — І очі оковитою всім не заллєш.

— Ах ти ж!.. — задихнувся старшина. — Смієш ще пасталакати, бидло?! Та я ж тобі!..

Не тямлячи себе, вхопив пістоля і вистрілив прямо в обличчя довготелесому.. Реєстровці насуплєно мовчали.

— Так буде вчинено з кожним, хто посміє відкрити свого смердючого рота! — вигукнув Караїмович. — Ви лицарі його мосці короля, а не лотри з чорного лісу! — Накинувся на Бражника: — А ти чого баньки вилупив, остолопе? Ану марш до фортеці!.. Кричіть, щоб Сулиму нам видали. Басараб! Де Басараб? Дайте ще оковитої реєстровцям. Хай п'ють та менше думають!

Розділ тринадцятий

Дмитро Гуня здолав половину шляху до Базавлука. Не шкодував коня і, перепливши Дніпро, нісся степами як несамовитий. Якась неясна, глуха тривога підганяла його щомиті. Спинився лише за Гострою Могилою, коли пролунав вибух, від якого задвигтіла земля, й кінь мимовільно збився з швидкого клусу... Ген-ген кружляло гайвороння... Дмитро спохватився і знову пустив коня вчвал. Полетів навстріч степ, засвистів у вухах вітер. Хлопець любив швидку їзду. Та цього разу не відчував насолоди від того. Тривога за долю товариства у фортеці гризла його серце. Тільки б швидше дістатися до сторожової вежі. Там сидить козак-сторожовик, йому далеко видно. Гнав і гнав коня. Десь тут має бути бекет. Хатина, плетена з лози, глиною обмазана, кураєм крита. Козацька залога щодень в роз'їздах, але один козак незмінне лишається на чатах. З високої вежі пильнує обрій. В нього й дізнається, що то за вибух... У бекетників він поміняє коня й хутко дістанеться Січі.

Дорога то спускалася в балку, то знову вибігала на рівнину. Обабіч стіною стоїть тирса. Степ і степ. А на видноколі кряжі синіють. Поодинокі дерева задумливо стоять. Орли над степом кружляють. Тиша і спокій. Мудрий і величний спокій. І Гуня відчув, що потроху вгамовується. Степ завжди заспокоїливо діяв на нього, в степу люди зростають неквапливі, мудрі... Перш ніж рота розкрити — довго думають, люльку смокчучи...

Та ось і бекет. Ще здалеку Гуня побачив край дороги на могилі сторожову вежу. Неповдалі хатка стояла. Зіркі гінцеві очі вгледіли на вежі козака. Він стояв, спершись на бильце, й мрійливо дивився вдалеч... В Гуні відлягло від серця. Вартовий спокійно дивиться в степ, отожд довкола спокійно. Коли б тривога яка чи біда, він підпалив би соломі, що лежала біля нього. І шугнув би густий вогонь у небо, німо волаючи, біда! І на інших би вежах спалахнули б вогні, і так аж до самої Січі.

Але що ж за вибух стався в степу?

Посланець повернув коня до вежі. Поблизу не видно ні козаків, ні їхніх коней. Але спершу Гуня не надав тому особливого значення. Козаки-бекетники, напевне, в роз'їзді: пантрують шляхи від одного бекету до іншого.

— Гей, козаче, заснув? — крикнув, хвацько підлетівши до вежі. — Ай-ай, а ще на чатах!..

Той не відповів, навіть пози не змінив, все спирався на бильце, дивлячись вдалину.

— Заснув, бісів сину!.. — вилаявся Гуня, зістрибуючи з коня.

І тут він побачив, що з вежі щось капає... Краплі були рожеві. Якусь мить сторопіло на них дивився, і у вічу йому почало червоніти. Звів голову, у спині козака стирчала стріла...

Одним духом злетів на вежу по хисткій драбині. Вартовий був мертвий. Але кров згуснути ще не встигла. Стріла татарська. Виходить, татарва щойно орудувала. А коли татарська орда йде на Січ, то перш за все намагається непомітно знищити бекетну залого в степах навколо січового гнізда...

Гуня схопив обіруч мертвого козака, зніс його на землю й поклав біля хатини, знову загупотів драбиною на поміст. Кінь його стояв біля вежі й повільно

повертав за ним голову. Нараз відчув тривогу, високо підняв голову, ловлячи чутливими ніздрями степовий вітер... Тривожно заіржав.

— Зараз, коню вороненький, зараз... — квапно озвався Гуня.

Розворушив соломі на помості, дістав губку, кремін та кресало і з першого удару викресав іскру. Роздмухав губку і сунув її в соломі. Став навпочіпки, роздмухуючи вогонь. Тоненький сизий димок зав'юнився над вежею, потім з соломі хутко вигулькнув червоний язичок і затремтів, мов гадюче жало. Дмитро постояв, дивлячись, як охоплюється полум'ям соломі, загуркотів драбиною вниз, нагрів біля вежі сміття, зелені нарвав (для густого диму), знову злетів на вежу, кинув той оберемок у вогонь.

— Горить! — і прямо з вежі стрибнув у сідло. Кінь з місця взяв клусом, але, трохи від'їхавши, Гуня спинив коня. Аби не ризикувати, вирішив зачекати, доки розгориться багаття. Вогонь уже готів на помості, густий дим клубами пішов у небо.

— Горить, дорогенька, горить... — аж тремтів від збудження Дмитро. — Гори, рідненька, гори, дорогенька!.. Чорта з два татарва непомітно підійде до Січі! Вогонь швидше добіжить до Базавлука й підніме товариство на ноги... Гори, рідненька, гори дорогенька!

Ось на далекому кряжі, що синів ген на видноколі, спалахнула маленька цяточка. Гуня стрепенувся. Цяточка блиснула на синьому кряжі, замиготіла, й переходя на кряжі шугнув угору білий дим, яскраво затанцювало полум'я...

— Єсть! — зраділо вигукнув Гуня. — Мій сигнал побачили, горить сусідня вежа! Ура-а-а!..

Огрів коня канчуком і помчав на дорогу. Тепер можна бути спокійним. Через мить по кряжах і могилах запалахотять сторожові бекети, і останньою спалахне вежа біля самісінької Січі. Спалахне, як товариство сідлатиме бойових коней.

— Га-га-га! — кричав Гуня, женучи коня. — Гори, дорогенька, гори, рідненька!.. Біснуйтеся, яничари, лікті свої гризіть. Зустрінуть вас кулі гарячі та шабельки блискучі. Го-го!..

Дорога знову побігла вниз, і в балці Гуня побачив колесо. Звичайнісіньке колесо від воза. Воно лежало посеред дороги і, певно, довго крутилося на місці й підстрибувало, доки не затихло, впершись у пісок втулкою. Хлопець якусь мить дивився на нього, і йому нараз пригадався той далекий вибух...

— Лети, коню! — Гуня вихопився з балки. Край дороги побачив голоблю. Кінець був осмалений вогнем, якась невидима сила закинула її сюди вслід за колесом. А в придорожній пилюці валялася голова. Вона витріщилась на хлопця одним оком, вузьким, косим, друге було прискалене. Голова жовта, з випнутими вилицями, горбоноса, з ріденькими вусами й ще рідшою бородою.

Кінь захрипів, косячи оком на голову.

— На одного яничара поменшало! — сказав Гуня й подався далі.

Згодом побачив чорне вирвище, а навколо валялися розкидані колеса, передки возів, волячі голови. Над побоїщем каркало гайвороння, клювало там щось і ліниво знімалося на крило. Всюди шмаття людських тіл. По довгих засалених халатах на трупах, по брудних баранячих кожухах Гуня здогадався, що татар тут полягло чимало. А ондечки й запорожець лежить в червоних шароварах... Гуня скочив з коня й підійшов до краю вирви.

— Ей... Відгукніться! Є хто живий?

Тихо. Гуня обійшов вирву, прикинув: вибух розтерзав щонайменше возів зо тричотири. Потрощених коліс чимало, полудрабків... І всюди татарва... А он ще один запорожець лежить, половина сорочки на ньому біла, решта — червона... За ним передок воза ще димить, далі якесь лахміття тліє. А ось шматина з мішка, власне гузир. Підняв його, в гузирі застряло кілька пшонин... Гуня то підбирав речі, то знову їх кидав. Побачив ще одного запорожця. Він тримав у руках голоблю, а побіля нього покотом лежали татари з потрощеними головами.

— Намолотив же ти, брате, — сказав Гуня, спинившись біля велетня. Упізнав січового богатиря Максима Вернигору. Ну й силач же був! Ніхто його на Січі не міг побороти. Позад Вернигори уткнувся в землю задок воза, з розіраного мішка ще тихо дзюрило просо... Наче вода текла... Тепер Гуня все збагнув, і він тяжко зітхнув. Стояв посеред побоїща, звісивши голову, й крутив чорний вус... Зненацька заіржав кінь. Хлопець рвучко підвів голову. Кінь гріб копитом землю.

— Ти чого, вороний? — підійшов до нього. — Почув що?

Кінь з шумом втягував у ніздрі повітря, потім подивився на свого господаря, наче хотів щось йому повідати (навіть товстими відвислими губами заворушив), і тиха пішов у придорожню тирсу. Гуня витяг пістоль й подався за ним. Згодом кінь вдруге заіржав. Хлопець оглянувся, водячи пістолем, зрештою перевів погляд на землю. І вгледів Якова Остряницю. Отаман лежав ниць у тирсі, підігнувши під себе ноги.

— Батьку!.. — Козак упав на коліна, перевернув його. Вуса були в крові, в зубах затискував стеблини тирси. — Батьку! — крикнув Гуня й затермосив отамана. — Ти живий, батьку?

Остряниця тихо застогнав...

— Живий! — вигукнув Дмитро. — Чуєш, мій коню вороненький, батько Остряниця живий! Це його сюди вибухом відкинуло...

Гуня відв'язав у себе на поясі шкіряну флягу, зубами витягнув затичку, потім ножом розвів Остряниці зуби й улив йому в рот води... Вода забулькала в горлі, отаман судорожно ковтнув раз, другий і розплющив помутнілі очі. Якусь мить безтямно дивився на козака, але, певно, не впізнавав його...

— Це я, батьку... Дмитро Гуня...

Підсунув руки під Остряницю, встав і виніс його з тирси на край дороги. Обережно поклав на моріжку, знову влив йому в рот води. Вороний теж вийшов з тирси. Гуня тим часом розірвав на собі сорочку, перев'язав закривавлені отаманові груди. Остряниця важко, з хрипом дихав, у грудях його свистіло,

булькало, губи бралися кривавою піною... Але погляд прояснився, бліда пелена зійшла з очей...

— Дмитре... — Остряниця рвонувся, щоб устати, заскрипів зубами і впав навznak.

— Лежи, батьку, лежи, — схилився над ним Гуня.

— Дмитре... Татари... Негайно мчи на Січ, — хрипів отаман. — Ти чуєш мене? Скачи на Січ, скажи... Татари... Але ні... Поверни до ближнього бекету, підпали вежу...

— Уже, батьку, уже побіг вогонь до Січі!

— Ху... Це вже краще. — Остряниця на хвильку вмовк, збираючись на силі. — Спасибі тобі, Дмитре. Тепер і померати можна.

— Отакої! — вигукнув хлопець. — Тепер тільки жити. Татари на Січ посунули, а реєстровці в облозі Кодак тримають. Кожний козак зараз дорогий. Я оце на Січ мчав за поміччю.

— Он як... — Остряниця відкинув голову. — То реєстровці обложили фортецю? А татари на Січ... Чи змовились?

— Могло бути, батьку, — сказав Гуня.

— Караван я вів до Кодака, — зіперся на лікоть Остряниця, і його гостре видовжене лице зробилося ще гострішим. — Як і обіцяв Сулимі. Спорядили ми п'ять возів. По дві пари волів запрягли і вирушили. Один віз був з порохом, а решта з харчем. Зі мною було десяток козаків. Думали, без пригод до Кодака дістанемося.

Остряниця захрипів, з рота пішла кров. Гуня поспіхом влив йому в рот води.

— Спасибі... Ось так ми і їхали. Воли ремигають, вози скриплять. Далеко їх чути... А в степах вже татарва шастала. Вистежили нас і зненацька з тирси вискочили. З обох боків дороги. Було їх сот зо дві. Але все ж ми встигли схопитися за рушниці. А Максим Вернигора, той голоблю з воза висмикнув і давай молотити татарські голови... Вбили його стрілою в потилицю. Так з голоблю і впав. Нас вони прямо засипали стрілами. Бачу – непереливки. І сили нерівні, і козаки вже мало не всі полягли. Я в живих лишився, Савка Білий та ще Грицько Курай стогнав на возі... Висипали татари з тирси і подалися потрошити вози. У передніх мажах пшоно було, тараня та сухарі... Лежу я, голову на свою гаківницю поклав, наче вбитий. А палець у мене на гачку. Раз, гадаю, встигну вистрілити... І тут я згадав, що п'ятий віз із порохом. Ось куди я пошлю свою останню кулю. Лежу, чекаю, доки татарви більше біля возів назбирається, а тоді підняв голову, на віз націлівся і гачок натис...

— Бабахнуло ж!.. — вигукнув Гуня. — Я аж біля Гострої Могили почув... Земля задрижала...

Остряниця заплющив очі і довго так лежав, важко, зі свистом дихаючи. По хвилі озвався кволим голосом:

— Бабахнуло, кажеш? А я не чув... Коли вистрілив, то полум'я над возом побачив... Не полум'я, а цілий буран вогню. Та ще побачив, як татари, мов те

груддя, вгору летіли. І сам відчув, що лечу... Ще й думка майнула: Ярема крила майструє, щоб літати, а я, бач, без крил лечу... Більше нічого не пам'ятаю...

Остряниця вмовк і ніби поринув у дрімоту, та нараз тихо покликав:

— Дмитре, ти їдь, куди тобі велено. Зараз усюди бої йдуть, то кожний козак дорогий. А я полежу тут. Подрімаю, послухаю, як степ шумить, та й навічно засну.

— Е-е, ні! — рішуче запротестував Гуня. — Казала біла, що не буде діла. Я тебе, батьку, тут не лишу. Ще рано тобі в землю лягати. Ще ми з гобою походом на Україну підемо панів-ляхів лушперити. Тут неподалік у верхів'ї Нижньої Терси зимівник Хвеська Солодкого, ось до нього я тебе й відвезу.

Гуня свиснув, кінь, котрий пасся на моріжку, підійшов до нього.

— Лягай, конику, лягай! — поплескував його хлопець по спині.

Кінь опутився спершу на передні ноги, потім на задні. Козак обережно поклав отамана на луку сідла, кінь устав так обережно, що Остряниця навіть не хитнувся. Гуня скочив у сідло, в одну руку взяв повіддя, другою притримував Остряницю, і круто повернув у глиб степу, де ген-ген бовваніла Ведмежа могила.

Касян Коляда — старезний, або, як сам він казав, "давнезний запорозький дід", був таки й справді дідом, бо мав за плечима сотню з гаком літ, а як точніше, то сто дванадцять, сидів на призьбі Хвеськової хати, чистив гаківницю і незлобиво бурчав собі у сиві-сиві, як молоком облиті, пухнасті вуса:

— Біс тобі в ребро, Хвеську, як ти отак ясну зброю позанехаював! Куди ж вона годиться, щоб до такого глуму гаківницю довести? Поначіпляв їх на стінах у світлиці, дивіться, мовляв, люде добрі, і я козак. А зброю вже іржа взяла. Тьху, прости Господи! Хіба ж воно годиться ясну зброю занехаювати!

Так бурчав Коляда, коли за хвірткою зненацька пролунало:

— Пугу! Пугу!..

— Еге! — схопився дід і враз помолодів. — Козацьким духом запахло! Пугу! Пугу!

— Козак з Лугу! — почулося по той бік дубової хвіртки.

Незважаючи на свій вік, шпарко побіг до хвіртки, відчинив її.

— Ба! Дмитро Гуня! — весело загомонів дід. — Еге, ти товариша свого привіз. Хутчіше занось його. Еге, та це ж Яцько Остряниця. Знімай пошвидше з коня, чи ж хоч дух в отаманові ще б'ється?

— Б'ється, — відповів Гуня і, зістрибнувши з коня, обережно зняв Остряницю й заніс його до світлиці. — Горить увесь.

— Коли живий, то відволодаємо, — пообіцяв дід. — Козаки як кішки — живучі. А Яцько жилавий та міцний — з того світу вигребеться. Ти, Дмитре, посидь біля отамана, а я невзабарі води на кабиці нагрію, зілля зготую, та й заходимося.

Прудкий дід, метушливий. Гуня й люльки не встиг викурити, як Касян уже й води на кабиці закип'ятив, і відвар зілля зробив, і білу сорочку на перев'язки порвав.

Старий щось торохтів, а його маленькі, сухі й зморшкуваті руки невтомно миготіли, промивали рана, перев'язували, і від дотику тих рук поранений поволі засинав.

— Хай поспить, а коли прокинеться, тоді вже я біля нього як слід заходжуся, — сказав Касян, сідаючи на лаву. — А ти ж чого це, козаче, зажурився?

— Як же, батьку, не журитися: куди не повернешся, всюди горить. Там пече, там боляче. То я й гасаю з вогню та в полум'я. Кодак реєстровці приступом беруть, орда на Січ розігналася...

— Еге-ге... Отакі, брате, непереливки. Та ти носа не вішай, в путь-дорогу збирайся, а за отамана не турбуйся. На ноги поставлю. Та постривай, діло ділом, а поїсти не завадить. Треба ж бо й зубам роботу дати.

Касян метнувся в хижку, приніс сушеного м'яса, миску соломахи, дві ложки поклав і, хитро посміхаючись, шкалик дістав.

— За здоров'я отамана вип'ємо, — гомонів, розливаючи калганівку. — Ця хмільна штука від господаря лишилася. А тепер ми тут господарі.

Коли випили, Касян, куштуючи соломаху, розказував:

— Дак ото, козаче, як із Хвеськом оте лихо лучилося і повернувся він з Кодака без очей, то дуже горював та побивався. А перегода попросив молодиків, щоб його на Січ відвезли. І передав свій зимівник війську Запорозькому у вічне володіння. Ще й розпорядився, щоб хлопці його та Січі козакували й більше не наймитували. Шаблі їм дав і по коню подарував... Ось так-то чоловік, осліпши, прозрів. Розквитавсь він з своїм господарством, взяв ліру, а в нього колись старий лірник помер, то ліра лишилася, і з хлопцем-поводирем поцуганився собі.

— Куди?

— А хто його знає. У світ білий, мабуть, подався.

— Он воно як, — задумливо мовив Гуня.

— Буває. — згодився Касян. — А мене й відрядили сюди з Січі пантрувати зимівник. Я й пантрую.

— Спасибі вам, батьку, — звівся Гуня. — Лікуйте отамана, а я подамся на Січ. Коли татар небагато посунуло до Базавлука, мо' кошовий виділить який загін сулимівцям на поміч.

Виїхав Гуня за хвіртку й спинився.

— Ординці, — тільки й мовив. — Сюди їдуть клятї кримчаки.

— Ногайці, — роздивився старий, — татари посунули на Січ, а ногайці гайнули зимівники грабувати. Гуня засукав рукава.

— Несіть, батьку, рушниці, як є, та будемо некликаних гостей зустрічати. Я стрілятиму, а ви кулями гаківниці набивайте. Зимівник добряче вкріплений, сплоха не візьмуть!

— Еге-ге! — заторохтів Касян. — Ох і постріляємо ж ми зараз! Хтось із нас, ми або ногайці, а будуть на тім світі!

Розділ чотирнадцятий

Коли Караїмович (вкотре!) підняв реєстровців на приступ і ті з гиком і свистом понеслися на фортецю, Джевага таки зважився. Майже всі запорожці були на вежах, стояли лицем до ворога. І Джевага заворушився у них за спинами. П'ятдесят його головорізів непомітно спустилися в двір, запорожці, зайняті боєм, того не помітили...

Старшим біля брами був Йосип Свистун, маленький вертлявий козак, котрий любив і вмів гарно свистіти. Що б не робив, все ото посвистував собі під ніс. Так його й прозвали Свистуном. Сторожа брами складалась з десяти козаків, в обов'язки яких входило відчиняти браму й опускати міст. Того трагічного дня Йосип сидів з своїм маленьким загоном і люто свистів.

— Тьху ти! — зрештою сплюнув Йосип. — Скільки не свисти, а толку мало. Ех, доля моя нещасливая! Люди ж он на мурах б'ються, а ти сиди та дрімай під брамою!

Йому кортіло піднятися на мури, подивитися, як там іде бій, постріляти з самопала, а натомість нудьгуй під брамою та свисти знічев'я. Хіба ж це діло справжнього козака! Йосип злився, що його лишили біля брами.

— Та сюди варт було безногого садовити, а не такого молодця, як я, — бурчав Йосип сам до себе. — От і свистиш, як байбак.

Свистів він і тоді, коли побачив, що до воріт прямує гурт тих дядьків-утікачів, котрі нещодавно пристали до фортеці. Вів їх осавул Кирпа, з ним був Щербина. Дядьки ніби поспішали, Щербина раз по раз озирався... "І куди це їх дідько несе?" — ліниво подумав Йосип і крикнув:

— Ей, чи ви не до реєстровців у гості зібралися?

— Йосипе, — сказав, підходячи, Кирпа. Був він чомусь блідим, і руки його та губи тремтіли. — Ось ці дядьки, котрі до пуття ще й стріляти не тямлять, будуть свистіти замість тебе біля брами, а ти забирай своїх і бігцем на мури!

— Це ти, осавуле, так придумав? — здивовано свиснув Йосип. — Хоча мене й тягне на мури, та без Сулими я брами не покину.

— Так велів Сулима! — невідь-чому перейшов на крик Кирпа, і голос його зірвався. — І не патякай, коли тобі велить старшина! Ану хутчіше ворушися, нічого висиджуватися в затишку!

Йосип звівся і глянув на дядьків. Вони видались йому настороженими, підозрілими. А їхній ватаг, той здоровань з волосатими руками, дивився на нього так, що в Йосипа тенькнуло серце.

— Ні, ні, — забурмотів Йосип, відчувши неладне. — Я так брами не покину, хай прийде сам отаман.

Йосип ще встиг побачити, що той здоровило з волосатими руками, недобре посміхаючись, заходить йому за спину. Йосип схопився за пістоль, та блискавичний удар в спину звалив його з ніг. Падаючи, Йосип помітив, як п'ятдесят дядьків, блиснувши ножами, накинулись на сторожу, котра все ще дрімала під брамою... Йосип хотів було свиснути з подиву, та нараз йому майнула думка: "Ех, просвистів я своє життя", — і він провалився у чорну яму.

Сулиму мовби хто жигалом у спину штрикнув. Рвучко оглянувся, й у першу мить забракло слів... Фортечна брама була настіж відчинена, а підйомний міст повільно опускався на рів. Реєстровська кіннота двома хвилями неслася на фортецю і вже, безперечно, завважила, що брама відчинена ..

— Товариство! — закричав Сулема щосили. — Зрадники відчинили браму! За мною!

І, ризикуючи скрутити собі в'язи, перестрибуючи через чотири-п'ять східців, понісся вниз. Билася думка: лише б встигнути зачинити браму, доки ворог не вскочив у фортецю, бо тоді все... Їх тисячі. Страшне слово "зрада!" вже знялося над фортецею і затріпотіло чорними крилами... За Сулимою неслися козаки, стрибали з східців прямо в двір і кожен думав лише б встигнути!

Сулима побачив, що біля брами заметушилася купка Дхеваги, залягла... Гримнули постріли, біля нього впало двоє запорожців, а самого його а силою вдарило у плече. Садонуло так, що аж розвернуло на бігу, та він витримав той удар, не впав. Стиснувши зуби, рвонувся вперед. А реєстровська кіннота вже ось-ось, витяглась довгою вервечкою, аби не стовпитися в брамі, аби легше було увірватися у фортецю.

— Запорожці! Швидше! — закричав Сулима. — Рубайте зрадників, зачиняйте браму!

Ті, що залягли біля брами, вдруге стрельнули. Сулима летів до брами, а здавалось йому, що летить у вічність. Що фортечна брама десь далеко-далеко... А його бігу ні кінця немає, ні краю... І відчув, що вже не встигне. Підйомним мостом гупотять копита... А він а козаками ще й до брами не добіг... Мигнула думка: "Невже все?.."

Тої ж миті гарячий кінь збив його своїми грудьми з ніг. У фортеці раптом стало тісно-тісно від гарячих, змилених коней...

Але Сулима не загубився під копитами ворожої кінноти, бо за ним пильно стежили. Ледве він упав, збитий конем, як на нього відразу ж навалилася ціла юрмисько й заходилося квапно викручувати руки. Сулима ще знайшов у собі сіли струсити а себе нападників і навіть кількох прикінчити, але вдруге на ньому повисло ще більше юрмище...

Ярема з Гнатом Кодаком кинулись на поміч отаманові, врубалися трохи не в саму бучу і впали... Спершу Ярема, за ним — Гнат. Реєстровська шабля розсікла йому плече аж до грудей. Падаючи, Гнат лише встиг подумати:

"Назвали мене Кодаком" в Кодаку навічно й лишусь. Батько Сулима колись мене тут порятував, а я його не спромігся... Христинко, зустрічай, до тебе лечу..."

І болюча пітьма огорнула його навіки.

— Зра-а-ада-а-а!!!

Це слово чорним коршуном шугало над фортецею, і запорожці, зціпивши зуби, не здригнувшись, не позадкувавши, вступили у нерівний бій.

У фортеці вже тісно від ворожої кінноти, а копита все гупотять і гупотять по мосту... Мовчки і люто рубалися запорожці. Ніхто не сподівався на рятунок, лише одна думка об'єднувала всіх: якомога дорожче віддати власне життя. У фортецю ухлюпувались все нові й нові хвилі реєстровців, знавіснілі коні тіснили поріділі ряди захисників під мури, де вони й знаходили свій кінець. Запорожці не відступили, та, власне, і відступати не було куди. Гинули один за одним, дорого продаючи своє життя.

Довше бій клекотів на мурах.

Там відбивався Савран з козаками.

Реєстровці, мов мурашва, посунули на мури, і савранівці ледве встигали спихати їх вниз, кидали їм на голови каміння, рубали їх шаблями, били по них із самопалів і самі ж падали з гарячими кулями в грудях... Тяжко поранені запорожці, аби не датися ворогам в руки, знаходили в собі сили підповзти до краю мурів... Падали вниз на гостре каміння... Подвір'я фортеці вже було в руках реєстровців, все менше й менше лишалося запорожців на мурах...

Савран зрубав останню ворожу голову в своєму житті, як гаряча куля впилась йому в груди... Захитався, почорніло йому у вічу, вислизнула шабля з рук... І стало враз тихо-тихо...

— Відкозакувався... — сказав собі Охрім Савран. — Все... Коли кого зобідив у житті, вибачайте, люди добрі. Зібравши останні сили, підняв свою шаблю.

— Не хочу, щоб моя рідна сестра, шабелька кривобока, в руки воріженьків потрапляла...

Так, притискуючи шаблю до грудей, і полетів Охрім Савран із високих мурів...

...Закувала Сулимі зозуля та й сива...

Він стояв у молодому вербовому гаї в білій як сніг сорочці, поголений, свіжий, гарний і дужий. Стояв і слухав, як у вербняку кує-співає сива зозуля.

— Зозуле, зозуле, сиза кукувальнице! Це я, Сулима Іван, скажи, сиза, скільки літ мені ще літувати, скільки ряст ще веснами топтати?

Вмовкла зозуля...

Сторожко прислухається Сулима, і задумлива, сумна посмішка блукає по його обвітреному, смаглявому лицю.

— Ку-ку... Ку-ку... — несміле озвалась зозуля.

— Раз... два... — прошепотів Іван.

— Раз... два... — прошепотів за ним Ярема. Зозуля мовчала.

— Негусто, — зітхнув Сулима.

— Оце й усе? — вкрай був спантеличений Ярема. — Ах ти ж погана пташко! Хіба тобі ліньки літа дарувати? Ось я ж тобі кулю подарую!

— Не дурій, хлопче, — сміявся Сулима. — Коли вб'єш зозулю, хто ж тоді птаству ирій відчинятиме й зачинятиме?

І повідав Яремі, що зозуля — то не просто собі пташина, а ключниця ирію-вирію, далекого-предалекого теплого краю за морями-океанами, куди на зиму злітаються всі пташки. Вона першою прилітає із срібним ключиком у дзьобі й відчиняє вирій... Запрошує птаство в той теплий та щасливий край. А весною вона найпізніше вилітає, треба ж бо за пташками ирій-вирій до осені зачинити...

То було минулої весни.

А нині зозуля знову закувала, голосно, щедро: ку-ку, ку-ку, ку-ку, ку-ку...

— Пізно вже, сиза кукувальнице, ой, запізно...

— І крізь віття зеленого гаю все чіткіше й чіткіше проступають обриси фортеці, а в зозулине "ку-ку" все гучніше й гучніше вривається радісний крик ворогів...

— Ще зає видиво, гай, сонце, весна, зозуля... Сулима бачить себе посеред фортеці в оточенні ворогів, що регочуть, кричать, свистять і вистрибують перед ним... Руки йому вивернуті й стягнені назад вірьовками, на ногах — кайдани. Зводить голову, і погляд його надibuє Караїмовича. Сидить той на коні, руки в боки, й дивиться згори вниз на Сулиму, і крива усмішка різника судомить його гостре кістляве лице з косими очима.

Сулима пробігає очима по реєстровцях... Свої ж... Українці... А вороги. Гірше. Раби, прислужники панів. Коли б не вони, не свої, ніколи б пани не повернули назад фортеці. Свої ж і задушили волю... Свої?

— О ні... — каже Сулима. — Не свої. Вороги!..

Караїмович зістрибує з коня, заходить з того боку, куди дивиться Сулима, аби перед його очима похизуватися собою, натішитися перемогою на очах у закайданеного отамана.

Їхні погляди схрещуються...

Сулима випльовує чорний згусток крові в лице ворогові.

Караїмович відскочив, втерся рукавом.

— Хочеш смерті? — хрипло закричав він — Не вийде! Не буде тобі легкої смерті! Ти дорогий. Ти на вагу золота. Ми тебе в кайданах у Варшаву. На майдан! Там уже біля тебе кат попрацює!

— Я знаю, що я на вагу злота, — спокійно каже Сулима. — Але на яку вагу тягнеш ти, Караїмовичу? На вагу собачого лайна?

Караїмович із чорного робиться жовтим.

Чути регіт, і Сулима враз стрепенувся, вчувши той регіт. Повертає голову. Під мурами регочуть запорожці. Їх небагато, два чи три десятки. Всі вони поранені і стоять тільки тому, що обпираються на стіну, підтримують один одного.

І регочуть...

— Стинайте їм голови! — кричить Караїмович осатаніло. — Рубайте реготунів. На очах у Сулими рубайте!

Не здригнулися козаки. Один по одному самі виходять до своїх катів. Кожний неквапливо хреститься, проказує статечно Сулими: "Прощай, Іване-отамане. Коли що не так, вибачай!" — і підставляє голову під удар шаблі...

— Прощай, брате-товаришу мій, — відповідає Сулима — Спасибі тобі за службу лицарську!

Та ось у коло випихають якесь перелякане опудало, і воно пручається, верещить і навіть кусається. Сулима бачить перед собою Кирпу.

— Це помилка! — несамовито верещить позеленілий Кирпа. — Ой, ой! Що ж ви чините, це помилка... Пане старшино, — кидається він до Караїмовича й падає на коліна. — За що ж мене, пане дороженький? Я ж ваш поплічник... Пособляв вам... Я допоміг сторожу біля брами різати...

Старшина дивиться на Джевагу, той зневажливо кривить рота.

— І цього! — махає рукою Караїмович.

— А-а-а... — в корчах б'ється Кирпа. — Ви ж обіцяли... Тисячу злотих мені... І маєток... Маєток і тисячу злотих!..

— На тім світі маєтки проситимеш, — спльовує Джевага. — А на дім стерва й без тебе вистачить!

Блиснула шабля...

— Собаці собача й смерть! — каже Сулима й відвертається, бо вже тягнуть Савку Щербину, він пручається й волає... Галасує про маєтки та злото...

— Злото і нам згодиться. — Караїмович дає знак, і Савчина голова летить на землю... Раптом чути сполошений крик:

— Оно!.. Іще один... Ожив... Дибуняє сюди... Ха-ха!

Вороги розступаються, і Сулима бачить Ярему. Його джура, залитий кров'ю, гордо випроставши голову, сам іде на місце страти. Реєстровці вмовкають, витріщують очі... Хіба ж то козак?? Підліток. Підпарубчак, ще й босогубий... Пушок он під носом. А бач, як сміло простує на загибель!

Ярема підходить і зупиняється па місті страти. Сулима спригло ловить його погляд. Ось їхні погляди зустрілися, якось мить вони радісно дивляться один на одного.

— Здрастуй, сину, — тихо каже Сулима.

— Здрастуй, батьку, — заусміхався Ярема. — Не будемо прощатися.

— Не будемо, сину.

— Хай живуть людські крила! — вигукує Ярема. — І крилаті люди!

— Мовчи, рабе! — чути хриплий крик, і Джевага кидається до Яреми. — Смерд! Бидло! Хлоп ти! І не тобі про крила патякати!

І тут сталося несподіване. Маленький і тоненький Ярема кішкою метнувся до Джеваги (той оторопів на мить), висмикнув у нього з-за пояса пістоль, відстрибнув на крок і, перш ніж хто-небудь устиг опам'ятатися, вистрілив прямо в перекошений рот Джеваги...

Схаменулись вороги. Кулі, як злі оса, задзижчали і впилися Яремі в груди.

— Так сину! — крикнув Сулима. — Ти справжній лицар!

Ярема не вхопився руками за груди, а тільки змахнув руками, як перебитими крилами, глянув угору на небо і, падаючи, прошепотів:

— Пробач мені, небо... Я зробив лише одне крило. Одне, лише однісіньке... а другого не встиг...

ЕПІЛОГ

...Понад Дніпром шляхом широким везли Івана Сулиму на возі, закутого, в міцній дерев'яній клітці. Щільними рядами з обох боків рухалися вершники.

В почесну варту край битого шляху вишикувалися осокори і явори, ясени і тополі, вибігали кучеряві верби і жалібно опускали свої довгі віти, кривавіла ягодами червона калина.

Сидів Сулима у своїй клітці зчорнілий, закаменілий, з міцно стуленими вустами сидів, набурмосившись, як великий і важкий птах, котрому перебито дужі крила.

Зненацька злетіла і забриніла край битого шляху пісня:

...Обізвався серед Січі

Курінний Сулима

"Гей, давайте, хлопці, зварим

Вражим ляхам пива"

Обізвався Павлюк-хорунжий:

"Допомоги дати!

Щоб ту лядську перепону

Нащент зруйнувати!"

Добре Павлюк та Сулима

Ляхів частували."

Скрипучи колесами, прокотився віз із дерев'яною кліткою повз сліпого лірника Хвеська Солодкого. Один з вершників звернув коня, помчав до старого лірника і махнув шаблею...

І дарма вбивця старався. Бо хіба, зрубавши голову, можна пісню вбити?

КНИГА ДРУГА

Гетьман Павлюк

Наробили вражі пани
У Варшаві дива,
Як помирав на майдані
Курінний Сулима.
А Павлюк, на диво шляхт
Жив-здоров лишився...
...Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилючу.
Знайшов Павлюк побратима –
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровіцю.
То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають –
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
З народної думи

ПРОЛОГ

Ніби зовсім ще недавно, на Теплого Олексія, шуки хвостами лід у ріках розбивали, а вже неугамовні зозулі кують у гаях, комусь щедрі літа роздають.

Ну й весна, ну й швидка!..

Дзвенять-гудуть молоді вітри у високості, захлинається від весняної снаги співоче птаство, а зелень у ріст іде! Швидше, швидше, швидше, доки грає, доки бродить у тобі незборима, незвідана і хмільна-прехмільна сила прадавнього Ярила, доки нуртує в тобі жага молодого життя... В ріст, в ріст, в ріст...

Ярилова жага життя передається й коневі, гнідий, ловлячи чутливими ніздрями молоді вітри, котрі розбурхують в ньому кров, пирхає, тремтить від збудження і поривається в далечінь... А куди — й сам не відає, аби лише летіти, летіти!..

І Павлюк аж шаліє від весняної радості, його очі-ромашки горять світлим вогнем, наче сама весна, зломивши крижаний панцир зими, дивиться Павлюковими очима на оновлений білий світ. Легко і чисто в козака на душі. Жити хочеться, діяти хочеться, щоб усе біля тебе оживало, вирувало, клекотіло і поривалося в ріст. Ех, біс його бери, хороше на білому світі жити! І солодко вдихати повітря, повітря хмільне, як вино, коли вирвешся з-під сокири ката! Жити, жити, жити!..

В гаю Павлюк не стримується, зістрибує з коня, і в його очах — дитяча радість. Ряст!.. Він накидається на квіти, в захваті топче його ногами, притоптує, танцює буряний танок.

— Топчу, топчу зелен ряст!.. Дай, Боже, ще жити і тої весни діждати та ще ряст топтати!

Прикмета є така на Україні: хто по весні ряст топче, той довго ще житиме!

— Топчи, топчи, коню, ряст! — не вгаває Павлюк. — Хай вороги наші гинуть-щезають, а нам, коню, треба жити та жити!

І гнідий, ніби зрозумівши свого господаря, починає й собі топтатися на рясті, махає головою.

— Топчи! Топчи! — вигукує Павлюк, та на півслові раптом вмовкає, і чорна хмарка суму та болю тінню набігає на його світлі очі. — А батько Сулима вже не топтатиме рясту... Жагу життя йому сокирою умертвили. На чужім майдані, серед чужого люду...

Здригнувся Павлюк, посмутнів і пішов степом, обережно ступаючи, мовби кожен крок його завдавав землі болю... Гнідий, звисивши голову, подався слідом... А над степом в дзвінкій голубій високості летіли журавлі ключем. І курликали, радіючи, що дісталися нарешті рідної землі.

Кру... Кру... Кру...

Заіржав кінь, Павлюк звів голову і довго-довго задумливим поглядом проводжав журавлиний ключ.

— Линуть крилаті з вирію, — прошепотів, кусаючи губи. — А одному з них крила відтяли, і не повернеться він більше з вирію на рідну Вкраїну...

І вчувається Павлюку далекий-далекий Сулимин голос:

Кру, кру, кру,
В чужині умру...

— Вашмосць! Найясніший воєводо! Поспішаємо вам доповісти: Кодак знову наш! — реєстровий гетьман Сава Кононович, незважаючи на свою опасисту статуру й живіт, котрий ледве стримує широкий червоний пояс, гнеться заледве не в дугу й простягає до воєводи короткі руки, наче підносить йому на тарелі фортецю. — Чернь вгамовано! Запорозькі лотри знищені, а їхній ватаг Сулима і...

Гетьман хоче сапнути побільше повітря, аби велемовніше закінчити, але його випереджає Іляш Караїмович:

— ...і зрадник Павлюк сидять закайданені у клітках, чекаючи на побачення з вашою милістю!

— Панове, радий вас бачити в доброму здоров'ї, радий віншувати з блискучою перемогою! — киває бородою Адам Кисіль і посміхається солодко-приторною посмішкою. — Ви, пане гетьмане, і ви, пане старшино, недарма їсте хліб Речі Посполитої! Корона не забуде вашої вірнопідданої послуги. — Воєвода поморщився і вже без пафосу закінчив: — Ви істинні лицарі, панове.

— Вашмосць почуває себе негаразд? — стурбовано питає Кононович.

— Дріб'язок — посміхаєтеся воєвода і, підтримуваний слугами, всідається в м'який фотель, слуги вкютують йому ноги пледом. — Трохи залихоманило, та ваша перемога, панове, — то найліпший бальзам для мого тіла і душі.

— Раді старатися, раді служити вашій милості! — покvapно заторохтів гетьман. — Я особисто водив загони реєстровців на приступ фортеці... Ну, і, звичайно, старшина Караїмович. Ваш вірний слуга був тяжко поранений в одне серйозне і дуже важливе місце. Рана й досі дається взнаки, особливо коли сідаєш...

— О, пан гетьман був тяжко поранений, — стримуючи іронію, встряє Караїмович. — Він гепнувся з коня, і в сідницю йому застряла колючка.

— Шип!.. — зашипів гетьман. — Залізний ши-ип!..

— Ах, здається, шип, — незворушливо згоджується Караїмович. — Отой, що проти худоби застосовують.

— Шип у сідницю встряв? — перепитує воєвода і заливається дрібним смішком, схожим на плямкання. — Потішили мене... ха-ха-ха...

— Раді старатись! — гетьман і собі криво посміхнувся.

— То розкажіть, як упоралися з Кодакком.

— Обставини посприяли захопленню фортеці, вашмобць, — каже Караїмович. — Сулима відрядив на Січ гінця про поміч, та січовикам було не до Кодака, бо на них самих напали татари.

— Покиль ви стягували реєстровців, панове, ми теж не сиділи склавши руки, — задоволено погладжує бороду воєвода. — Мій небіж постарався, вчасно до хана змотався.

Воєвода ляскає в долоні, й у дверях застигає служка.

— Вина для переможців! — велюмовно кидає йому воєвода.

За хвилю той знову повертається з срібною тацею, карафкою й келихами. Розливає бурштиновий напій по келихах і, кланяючись, задкує й зникає за дверима.

— Вип'ємо, панове, за нашу, тепер уже нашу фортецю! — Адам Кисіль жестом запрошує гостей. — Сміливіше, панове, сміливіше!

— За пана воєводу і його дороге здоровля! — в один голос вигукують Кононович з Караїмовичем.

— Хочу вас потішити, панове, — пригубивши вино, воєвода відставляє келих і ляскає в долоні. Да зали знову входить служка із срібною тацею, на якій лежать два чорні капшуки. — Чи не правда, вони пузатенькі мов ті поросятка? — хихикає Кисіль.

Кононович і Караїмович водночас ковтнули слину і, витягши шиї, жадібно поїдали очима чорні капшуки.

— Прошу вас... — воєвода жестом показав на тацю. — У капшуках по тисячі злотих. Це плата Речі Посполитої за ваші послуги Короні і крулю. Гребіть... Перепрошую, я хотів сказати, беріть...

Відштовхнувши плечем Караїмовича, гетьман перший опинився біля таці й хапливо простяг руки.

— Ей, ей!.. Куди ви, пане гетьмане, схопили обох поросят? — Караїмович ладен був кинутись з кулаками на Кононовича. — Ну й загребуші ж у вас руки!.. Під Кодакком було б їх простягати.

— Хіба два? — був щиро здивований гетьман і, зітхнувши, з жалем віддав Караїмовичу один капшук. — Не дивуйтеся, пане старшино, немає таких грабель, котрі від себе гребли б.

— А би не давайте волю своїм граблям! — буркнув Караїмович, засовуючи свій капшук за пояс. — Бо й по руках можна схопити!

Затим дякували воєводі:

— Ми завжди були і є вірними слугами його милості короля! Ми його підніжки. Нех жиє круль!

— Похвально, похвально! Його милість круль завжди підтримує вірну старшину. Грамоти на маєтки одержите невзабарі.

— Вашмосць! — вихопився наперед гетьман. — Дозвольте і вашу милість потішити! — Воєвода кивнув, гетьман метнувся до дверей. — Ану, уведіть першого лотра!..

По хвилі жовніри уводять Івана Сулиму.

— Ось він... ось! — верескливо кричить Кононович, потираючи руки. — Зараз ми поскубемо запорозьку птаху!..

Руки в Сулими скручені за спиною, оселедець вирваний, сорочка на ньому висить шматтям, на плечах та грудях свіжі, не засохлі ще рани. Адам Кисіль аж звівся й, виставивши вперед бороду, зацікавлено розглядав запорозького ватага. Сулима сковзнув по ньому неухважним поглядом і відвернувся.

— Так ось ти який, Сулима-а! — протяг воєвода.

Перед ним стояв трохи вище середнього зросту, міцний, широкоплечий здоровань, ніби витесаний одним махом з одної брили. Незважаючи на поразку й численні тортури, він ще мав предосить сили й твердо стояв на міцних ногах.

"І дає ж Бог цій черні таку міць та здоровля, — з глухим роздратуванням подумав воєвода, бо завжди заздри́в здоровим і сильним. — Скільки з черні не видавлюй соків, як не вичавлюй силу, а вона все одно бунтує. Ось і цей отаман... Його вогнем пекли, тіло на ньому, шматтями рвали, а бач, стоїть, хоч би що... Лише посивів та щетиною заріс..."

Ще раз прискіпливо оглянув Сулиму й надібав у нього біля рота гіркі зморшки, відзначив, що очі в отамана глибоко запали... Зловтішне потер руки. Таки допекли цьому здорованню!

— Сьорбнув горя, отамане? — мовби співчутливо запитав воєвода. — Мабуть, і сили в тобі вже надломилась? Сулима криво посміхнувся:

— Коли пан воєвода бажає зі мною особисто помірятись силою, то прошу пана...

— Іншим разом... Як би там не було, — переcheкавши біль у боці, буркнув воєвода, — а я житиму. А ти, орле запорозький, гнитимеш у землі!

— Хоч круки й довше живуть, та я їм не заздрю! — відповів Сулима. — Хай собі каркають!

— І покаркаєм! — закричав Сава Кононович. — На твоїй могилі!

Сулима навіть не повернувся в його бік. Це ще дужче вивело Кононовича з себе, та воєвода спинив його:

— Постривай, гетьмане, з своїм карканням. Ще буде час. — І повернувся до Сулими: — Так що з тобою чинити, запорожцю? Правду кажучи, не безталанний ти, отамане, коли зумів Кодак захопите. Ловко діяв. Коли б ти був з нами, ти б далеко пішов.

— Пан воєвода помиляється, — спокійно відказав Сулима. — Бути з вами — це значить бути рабом. А хлоп не може ні на крок відійти від свого пана.

— Зате тепер ти далеко підеш! — хихикнув Караїмович. — Прямо́м у Варшаву на майдан. А там уже катюга тебе обкарнає. Спершу руки та ноги відрубає, а тоді вже й голову.

— За волю піду!

— Навіть у Варшаву на майдан? — перепитав Караїмович.

— Навіть у Варшаву на майдан. — Сулима пильно глянув на Караїмовича: — Чого здригнувся, запродавцю? Знаю, ти швидше шкуру свою тричі перепродаси, аніж у Варшаву на майдан підеш.

— Своя шкура дорожча,

Сулима помовчав і, зважуючи кожне слово, сказав:

— Стягти голову — це ще не значить перемогти. Україна нині як вода в повінь. Всі береги заливає.

— Одначе ти, хлопський отамане, до поезії здатний — озвався воєвода. — Побачимо, як ти під сокирою заспіваєш. — Кивнув Кононовичу: — Уведіть другу пташку, послухаємо, що вона защебече.

— Слухаю, вашмосць! — метнувся гетьман, наче той джура. — Ей, уведіть того лотра!

По хвилі жовніри увели Павлюка.

— Живий, батьку? — радісно крикнув Павлюк, вгледівши Сулиму.

— Живий, сину, живий, — ступнув йому навстріч Сулима. — Як завжди!

Із скрученими руками вони не могли обнятись, тому, кинувшись, притислись один до одного грудьми.

— Ах, яка зворушлива зустріч! — вигукнув Кисіль — Я аж розчулився до сліз... Розв'яжіть їм руки, хай хлопи досхочу пообнімаються.

Жовніри розв'язали їм руки і вийшли із зали, а Павлюк із Сулимою міцно обнялися.

— Не відчаюйся, сину, що ми кайданах, — поклавши Павлюку руки на плечі, говорив Сулима, — Ми в неволі після хмільної волі, а ті он людці, — кивнув на Кононовича з Караїмовичем, — все життя, як собаки, на ретязі ходять.

— Пащекуй, пащекуй! — кричав Кононович. — Що б там язиком не молов, а ти програв. Виграш за нами.

— Це не програв, а тільки початок битви за волю нашого народу. Ми загинем, наші побратими у бій козацтво поведуть. І як би панські лакузи на ретязях не гавкали, а їм не спинити наш похід.

Кононович з кулаками кинувся на Сулиму.

— Ти... ти розбійник... На своїх панів руку піднімаєш? Не вийде! В дугу зігнемо! Скрутимо в перевесло! Карка зломимо!..

Адам Кисіль, склепивши повіки, склав руки на грудях і, єлейно посміхаючись, прислухався до вереску реєстрового гетьмана.

— На пісок перемелемо!

Сулима з люттю глянув на гетьмана, на його живіт, що так і колихався від крику, на шовковий пояс, за який було заткнуто пузатого капшука... А ще вгледів за поясом пістоль...

Сава Кононович щось верещав...

Сулима хитнувся вперед, невловимим рухом висмикнув пістоль у Кононовича з-за пояса, та так ловко, що той і не відчув.

— Я тебе власноручно на палю посаджу! — шаленів від люті гетьман. — Я... — осікся, вгледівши в руках Сулими пістоль, чорна дірочка якого дивилась йому прямо у вічі... — Е-е-е... — враз заціпило гетьману, і його запал де й подівся.

Кисіль посміхався із заплющеними очима. Караїмович по тому, як гикнув гетьман, відчув щось неладне й поклав руку на руків'я своєї шаблі.

— Спокійно, панове! — Сулима задкував до вікна. — Не перцюйте, бо куля жартів не любить. Вона, як і горобець, вилетить — не спіймаєш. Та й дірку після неї не заткнеш.

Кисіль, урвавши смішок, злякано розплющив очі. На всіх трьох Сулима наставив пістоль, водив ним від одного до другого, ніби вибирав собі першого, і всі троє втягнули голови в плечі.

— Раджу панам бути благорозумними, — сказав Сулима вже біля вікна. — А то, не дай Боже, здригнеться моя рука...

— Це вже занадто! — крикнув воєвода. — Я протестую!

— Я панові не догодив? — глузливо запитав Сулима. — Прошу пана сидіти й не репетувати, бо як би чого не вийшло.

— Але це бунт... — прохрипів Кисіль.

— Це смерть твоя, воєводо, — уточнив Сулима. — В пістолі всього лише одна куля, і я, звичайно, встигну забити лише одного з вас. Але й то добре. Не з порожніми руками на той світ піду. То хто з вас хоче вхопили мою єдину кулю?

Всі троє мовчали.

— Ніхто не бажає, — підсумував Сулима й повернув на мить голову до Павлюка. — Ану, сину, витягни у пана Караїмовича шаблю. А тебе, пане, застерігаю: один рух — і куля твоя.

Павлюк висмикнув шаблю в старшини й відскочив до вікна.

— Панове, будемо прощатися, — сказав Сулима, підходячи й собі до вікна. — Раджу вам не знімати гармидеру. Я з радістю всадив би у котрогось з вас кулю, та почекаємо сприятливішого менту. — До Павлюка: — Стрибай за вікно, там галерея. А звідти — вниз. Під галереєю бачив осідланих коней.

— Батьку, а ти? — вже з підвіконня озвався Павлюк. — Я тебе не лишу.

— Не барись, я прикрию! — закричав Сулима, — Один з нас мусить врятуватись. Лети, сину, на Україну та велику пожежу там підпали!

— До зустрічі, батьку!

Павлюк зник на галереї, почулося падіння, заіржав кінь, зацокотіли копита, хтось крикнув і вмовк на півслові... Потім стихло все...

— Буду і я з вами прощатись, панове. — Сулима вистрибнув на підвіконня. — Спокійно, панове.

Зненацька пролунав постріл жовніра... Куля вдарила Сулимі в груди, падаючи з вікна у залу, Сулима встиг вистрілити і забити жовніра.

— Ага!.. — крикнув отаман. — Таки не пропала моя куля даром! Хоч на одного ляха, а поменшало на Україні!

Ще встиг побачити, як у залу вбігали жовніри, встиг почути, як репетував Кисіль:

— Павлюка! Павлюка хапайте, пся крив!

— Шукайте вітра в полі... — прохрипів Сулима і вчув, як десь далеко-далеко озвалися журавлі:

Кру. кру, кру,

В чужині умру ..

Павлюк нахилився, зірвав кущик сизого євшан-зілля, розтер в долонях, жадібно вдихнув терпкий полиновий запах...

— Вдома... — спрагло прошепотів. — Вдома, у степах запорозьких. І до матері Січі рукою подати... І боротьба тільки-но починається.

Розділ перший

Роман Матусевич був у розпачі: минуло півроку чи трохи більше відтоді, як вони разом, а Олена так і не звикла до нього. Про кохання ж і тихе сімейне щастя, якого так прагнув Роман, не могло бути й мови. Вона ненавиділа його. Матка Боска!.. Роман Матусевич зовсім занепав духом. Як вона сьогодні глянула на нього, коли він обережно натякнув їй про своє почуття, як глянула!.. Її гарні карі очі, що здавалися йому бездонними озерцями з живлющою вологою, до яких він так поривався припасти, враз потемніли. У них спалахнув гнів і ще щось... Мабуть, зневага до нього, погорда. А мо', так тільки здалося розгубленому Романові, мо', вона просто байдуже на нього подивилася? Але запитала з ледь прихованою іронією:

— Чого ти від мене хочеш, ясновельможний пане? Адже я хлопка, рабиня, чернь.

— Але це зовсім не так, — зважився він, мнучи в руках свою чорну шапку з блакитним денцем. — Ти господиня цього маєтку, а я — твій слуга. І коли б наші з тобою стосунки вияснилися, ти б стала панею Матусевич, малжонкою...

— Ще чого забаг! — вигукнула вона ніби глузливо, але гніву в її голосі він не вловив. — Ти купив мене за злото, а тепер хочеш і кохання моє виторгувати?

— О ні!.. — він заперечливо покрутив головою. — Кохання не можна купити ні за які скарби світу!

— Спасибі, що хоч це розумієш.

— Я багато дечого розумію, — уточнив він.

— Ти – лях! — вигукнула вона і перекинула на груди важку русяву косу. Романові хотілося погладити її, і він уже було простягнув руку, але коса гнівно здіймалась на грудях. — Ти лях, шляхтич! — повторила вона з притиском. — Ти належиш до того кодла, котре віками душить мій народ. Як же я, українка, зможу тебе покохати, коли у вас, ляхів, руки по лікті у нашій крові?

Він мовчав, мнучи свою шапку, і не знав, що відповісти, адже це була правда. Ніхто так нікого не душить, як польська шляхта Україну. З покірних вичавлюють соки, з непокірних точать кров... Він важко зітхнув, бо знав, як українці ненавидять ляхів-гнобителів, і пробурмотів, сам не дуже вірячи своїм словам:

— Але ж різні ляхи бувають.

— Ти хотів сказати, що добрі? — запитала вона глузливо. — Де вони?

Він промовчав, показувати не було кого.

— Хоча... ти можеш поставити себе в приклад... Ти мовби й добрий, — вона зітхнула. — Але хтозна, які зуби покажеш завтра. Я розумію, ти хочеш мене ласкою взяти, тому й тихий такий та сердечний.

— Я ще нікому не завдавав болю

— Але ти лях! — вперто повторила вона. — Панич. Люди мого племені у твоєму рабстві. Вони – чернь! Твоє бидло, котре ти одержав, як худобу, в придачу до ґрунтів та угідь. Хоч ти й не знущаєшся з них, але спини вони гнуть на тебе.

— Всього лише три дні на тиждень, — виправдовувався Роман. — Це не чотири й не п'ять, як в інших панів. Коли ж ти хочеш, то я зменшу панщину ще на день.

— А побори?

— Я відміню їх! — рішуче вигукнув він.

— Гм... Сам будеш хребта гнути?

— Заради тебе я ладен на все, — вів ступив до неї ближче. — Твоє слово для мене закон. І не дивись на мене так.

— Ліпше б я загинула в турецькій неволі, ніж бути панею в тебе і бачити, як ляхи щодень знущаються з таких же нещасних, як я. — Обхопила голову руками — Для чого ти мене викупив? Та не буду я тобі ні жоною, ні паною-шляхтянкою, допоки така несправедливість у світі твориться! Селяни мені в ноги кланяються, бо я панійка в шовку. Не відають, що я така селянка, як і вони самі... Що й на мені ярмо... А ти хочеш, щоб я тебе кохала, пестила .. З ярмом на шиї?

Олена заплакала. Це вже ліпше. Коли жінка плаче, то гнів з неї виходить. Мовив тихо:

— Я наполовину українець. Мій батько, чистокровний поляк, багатий дідич, прижив мене з своєю покоївкою. Від матері мені в спадок дісталось ім'я. І материні пісні. Коли вона була ще живою, то щовечора співала мені українських пісень. А батько бив її, на конюшню виганяв, щоб не сміла зі мною й: говорити по-українському.

Олена звела голову й довго та уважно дивилась на нього.

— Голубі очі також у спадок від матері отримав? — поспитала тихо й чомусь почервоніла.

— Мати була доброю й тихою, — оповідав він. — А батько... батько на смерть забивав челядь. І матір у могилу звів. Для нього вона так і залишилась бидлом. Він забороняв їй навіть приходити до мене, коли я підріс. Її цькували собаками, й одного разу ті собаки загнали мою бідну матір у ставок...

— Ось ти який... — задумливо мовила Олена і трохи тепліше глянула — на Романа. — Хоч тебе той лях любив?

— Коли бував у гніві, то кричав на мене: "Ей ти, хлопський вилупок і мій благородний син!"

— І де ж він подівся?

— Загинув біля Куруківського озера, коли польний гетьман Станіслав Потоцький ходив походом проти повсталого запорозького гетьмана Марка Жмайла.

— Туди йому й дорога! Якби вся шляхта потопилася в наших болотах, то хоч би розвиднилося.

— Але він був боягузом, — вів далі Роман, — і ніколи б не зважився йти на війну, якби не борги. Він зовсім в них заплутався, і маєток був двічі, як не тричі, заставлений. Гадав на війні розжитись, та потрапив у драговину біля Куруківського озера... Казали, він волав про поміч і ревів, як бугай, пірнаючи в трясовину. Але його ніхто не слухав, бо в тому болоті ціла хоругва гусарів з кіньми пірнула. Ще й половина угорської піхоти.

Олена мовчала й дивилась в широке венеціанське вікно. За вікном розкинувся старий тінистий парк. На галяві, оточеній столітніми липами, стрибали зайці й позиркували на вікно. Олена посміхнулась і помахала їм рукою. Вона подружилася з зайцями і щодень годувала довговухих на тій галявині. Зайці охоче брали з її рук моркву, а вона гладила їх по спинах... Роман зітхнув. Він заздрив зайцям, іноді хотів би опинитися на їхньому місці. Олена так ніжно пестила вухатих.

Він знову заговорив:

— Коли батьків маєток забрали за борги, я потрапив у челядь свого дядька Адама Кисіля. Дядько — пребагатий і можний, навіть самого коронного гетьмана заступає. Я був для нього всього лясше бідним нахлібником. Хоч я й шляхтич по батькові, та змушений був жити серед слугів свого дядька. Там чимало терлося таких, як і я, збіднілих шляхтичів, у яких, крім гонору, не було за душею ні шеляга. Вони пихато ставились до челяді, хизувались своїм шляхетським походженням, а сьорбали страву на чедядській куховарні. Мені поталанило. Дядько звернув на мене увагу. І пригрів. А потім послав у Бахчисарай до хана... Де ми й зустрілися.

Олена мовчала, через вікно спостерігаючи за зайцями. Ті ставали на задні лапки, виглядаючи свою годувальницю, кумедно ворушили довгими вухами. Олена посміхнулась, і враз її лице зробилося гарним, ніжним та м'яким, наче сонце виглянуло з-за хмар.

— Гелено... — несміливо озвався Роман.

— Я вже тебе просила, — сказала Олена, і на лиці її повільно гасла усмішка, ніби сонце заходило за хмари, — не звати мене на лядський манір. Я — Олена.

— Але ж Гелена то не є польське ім'я, — м'яко заперечив Роман. — Гелена — грецького походження, від слова "геленос" світло, сяйво. Або ще смолоскип у темряві ночі. Звідси й походить "Олена".

Він хотів було ще додати, що для нього вона теж як спалах серед ночі, та промовчав. Олена перебирала в руках косу.

— Облишимо цю розмову, — тихо мовила й закалатала в срібний дзвінок, котрий лишився ще від старого господаря. Зайшла покоївка.

— Що пані бажає?

— Марфо, принеси мені, будь ласка, моркви з льоху.

— Добре, пані, — вклонилась покоївка. — Постіль прибрати?

— Не треба, я сама.

— Пані буде сама прибирати? — Марфа якось дивно глянула на Олену і вийшла, знизавши плечима.

— Але ж, Геле... Олено, негоже так, — обережно дорікнув Роман. — На те у нас є слуги. Вони перші сміятимуться, що пані сама постіль прибирає.

— Тобі відомо, що я не пані, а селянка. — Не глянувши на нього, Олена вийшла, гордо несучи свою гарну голову. Та тільки зачинились за нею двері, як вона пирхнула, зареготала й погупотіла по сходинках. Роман зітхнув, хіба ж можна бути пані такої безжурній та пустотливій? Слуги ж дивляться... Та ось Олена вигулькнула на галяві. Висока, пружна, ставна. Ніби й не була в татарській неволі. Роман милувався нею крізь вікно. Олена присіла, зайці ставали на задні лапки і брали з її рук вогнисту, як жар, моркву. Олена сміється дзвінко і радісно...

І він згадав, як уперше її побачив.

В Бахчисарай Роман Матусевич дістався у жовтні минулого, 1636, року як особистий посланець свого дядька, воєводи і заступника коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Кисіля. В'їхав з поштою і челяддю, як і годиться посланцеві Корони. Хоча була вже середина осені, але ханська столиця потопала ще в зелені. Затиснутий з усіх боків горами, Бахчисарай скидався на весняний оазис, куди осені вхід був не вільний. В тому оазисі було душно і спекотно, гори, що оточували ханську столицю, загороджували шлях холодним північним вітрами. І осінь, жовта й сердита, блукала десь поза горами, із злості оголюючи тамтешні дерева, і свистіла пронизливими, сердитими вітрисками.

Воєводський посланець, молодий двадцятидворічний юнак з наївними голубими очима, вперше вибрався в світ з таким важливим дорученням. Столицю Кримського ханства він уявляв собі багатолюдним, гамірливим східним містом, з мурами й бастіонами, з караванами гендлярів, тіснявою вершників і, звичайно ж, базаром, на якому продається все. А побачив маленьке містечко, власне, селище в долині між горами, котре до всього ж мало одну-єдину вуличку. Та вуличка захаращена сміттям, бо низькорослі відлюдкуваті татарки висипали сміття і попіл просто на вуличку, під ноги перехожим. Татарські халупки, малі й

обшарпані, тіснилися як могли з обох боків вулички. Передніх стін у них здебільшого не було, і з вулички все видно, що робиться в кожній саклі. Але кав'ярень чимало. Біля них, в тіні платанів, незворушно сидять сивобороді поважні діди, курять люльки й присьорбують чорну, як дьоготь, каву. Тут же крутиться босонога, чорноока й голопуза дітлашня, собаки повідкидали хвости, і ліньки їм навіть мух відганяти. І над усім — сонлива, млява байдужість... Бідність...

Матусевич закрутив носом: в яку він дірку потрапив, в який закутень світу? Проводжаючи небожа в далеку дорогу, дядько неквапливо напучував:

— Тобі випала велика честь відвідати столицю Кримського ханства і мати аудієнцію з самим владикою Бехдиром-Гіреєм. Одначе тримайся з гідністю, як і подобає шляхетському лицарю Речі Посполитої. Хоча... скажу тобі відверто, не лінуйся зайвий раз і поклонитися, адже від цього залежатиме успіх задуманого діла. Повезеш багаті дарунки ханові. Він ласий на таке, швидше згодиться на змову. Тримайся і говори так, як я тебе вчив. Пам'ятай, ти віднині не просто телепень двадцяти двох років, а посланець заступника великого коронного гетьмана. — Воєвода зітхнув. — Хоча треба було когось тертішого послати, та нікого напихваті немає. А втім, і тобі вже, Романе, час до державної служби звикати. Пора думати про власний маєток на Україні. Бахчисарай — то лише початок твоїх сходинок по щаблях державної служби. Вигорить діло — матимеш чималий зиск.

І ось Роман в Бахчисараї. Лишивши свою челядь у відведеній йому саклі, Роман в супроводі слуг, котрі несли дві скрині з дарами ханові, та невеличкого почту, в зеленому люстриновому кунтуші й чорній шапці, отороченій видрою, в м'яких червоних сап'янцях (все те — дарунок дядька-воєводи), повний величчя й гідності, подався прямою вуличкою здійснювати свою високу місію. Хан-Сарай — ханів палац — стояв у кінці довгої вулички і був, як фортеця, оточений високими мурами й потопавав у зелені.

Поминувши місток, перекинутий через маленьку гірську річку Чурук-Су, котра текла паралельно головній вулиці, Роман опинився перед різьбленою брамою Хан-Сарая. Тут йому довелося довгенько потупцяти, доки варта впустила його. Озираючись, Роман ступив на широкий двір. Було тихо, наче в монастирі, а не в палаці хана. Попід мурами тулилися якісь будівлі, зліва виднілась ханська мечеть, далі — невелике кладовище, де ховали ханів, будівлі для слуг і варти. І всюди квіти... Чисто, охайно, затишно. Тиша вражала, німа, беззвучна, могильна... Служник, вбравши в плечі довгасту голову, повів Романа далі. Пройшли через внутрішні ворота, за якими, власне, й починався Хан-Сарай. Ніхто не зустрів посланця заступника коронного гетьмана, ніхто, здавалось, і не помічав його присутності. Сновигали ханські слуги, тихі, мовчазні, наче кажани пролітали. Біля палацу завмерла варта — здоровенні яничари з кривими ятаганами й великими шкіряними щитами... Роман і зовсім занепав духом: хіба так мали зустрічати посланця Речі Посполитої?

Та ось нарешті Романа завели до канцелярії хана, маленької кімнати, що була заставлена маленькими шафами. Сиділи писарі, сутулі, мовчазні, наче вимерлі істоти. Коли Роман увійшов, ніхто з них навіть не ворухнувся. Польський посланець переступав з ноги на ногу, кляв подумки хана і всю його челядь і ще

більше розчаровувався. В душі наростало обурення: як вони приймають посланця могутньої держави! Кусав губи, злився подумки...

У канцелярію зачовпав товстий татарин з м'ясистим червоним обличчям, з дрібними очицями, що геть запливли жиром, і, скалячи зуби в кривій посмішці, повів Романа до зали Дивана. Це була велика і розкішна кімната, вся оздоблена орнаментом, з м'якими килимами й подушками для сидіння попід стінами. В цій залі засідає ханський суд. То, напевне, тут його й прийме хан?

Опасистий татарин пірнув у якусь кімнату. Роман простовбичив у залі Дивана досить довго. Та ось з бокового ходу вигулькнув сухий худий дід з довгою білою бородою, в білій чалмі, під якою стирчало сухе жовте личко. За його спиною стояв молодий товмач. Дід у чалмі щось зашамкав беззубим ротом, товмач переклав:

— Що хоче молодий пан Ляхистану?

— Я — особистий посланець його мосці воєводи і заступника коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Кисіля, — злегка вклонився Роман. — Прибув з дарами до його ханської милості володаря Криму, хай дарує йому Аллах тисячу літ!

Товмач переклав. Білобородий щось зашамкотів, ніби жував сухе листя, і пішов, нечутно ступаючи. Товмач жестом запросив і Романа. Піднялись на другий поверх, і Роман опинився з товмачем у кабінеті хана, надзвичайно просторому і ошатному. Стіни і стеля були червоного кольору, всюди килими кількома шарами. Сам хан Бехдир-Гірей стояв біля маленького віконця, котре виводило у сад, і задумливо перебирав чотки. Був то середнього зросту, в міру повний чоловік з чорною бородою і жвавими чорними очима. На ньому — розкішний халат в позолоті, на голові білосніжна чалма з павиним пером. Хан пильно й ледь насмішкувато оглядав Романа блискучими очима.

Роман зупинився посеред кабінету, зблід і голосом аж надто голосним для тиші, котра панувала в палаці, одним духом випалив, як його навчав дядько:

— Найясніший повелителю великого царства, красо і гордість кримського престолу, повелителю великих орд Кримських, Білгородських, Буджацьких, Ногайських, Черкеських та інших, державцю славний, егомосць воєвода і заступник великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адам Кисіль шле тобі найясніше вітання і скромні дари.

Гут Роман оглянувся й похолов: носії зі скринями лишилися в канцелярії. Роман розгублено зиркав на хана. Який конфуз! Хан, з цікавістю спостерігаючи за посланцем, добродушно посміхнувся й простягнув білу пухку руку, що так і спалахувала від золотих прикрас. Роман ткнувся в неї губами, а коли випроставсь, то побачив, що скрині з дарами стоять біля його ніг. Роман притьмом кинувся до однієї, підняв важке віко і вже вхопився було за соболеву шубу, але хан ворухнув бровою, нечутно вирнули слуги і зникли, прихопивши з собою скрині.

Хан заговорив, його голос був тихий, скрадливий, але з владними нотками. Товмач переклав:

— Як почуває себе після далекої дорога молодий пан Ляхистану? Чи добре йому їхалося, чи гостинно його зустріли в нашій столиці?

В чорних блискучих очах хана спалахували глузливі іскорки.

— О найясніший повелителю, хай дарує тобі Аллах тисячу літ, дорога була легкою, а в Бахчисараї мене зустріли добре. — Роман витримав паузу і перейшов до суті: — Єгомосць воєвода і заступник великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адам Кисіль, посилаючи дари й вітання найяснішому повелителю Кримського ханства, просив пособити Речі Посполитій в її священній боротьбі проти непокірних і свавільних запорожців. Місяць тому знахабнілі козаки під орудою Сулими захопили Кодацьку фортецю на Дніпрі, перебили залогу й перетворили фортецю Речі Посполитої на свою власну.

— Коронний гетьман Конєцпольський примусив полонених татар тягати найважче каміння на будівництві фортеці, — невдоволено сказав хан, і в його голосі почулося глухе роздратування.

"Все пропало, — у відчаї подумав Матусевич. — Коли хан знає, що полонених татар по закінченню будівництва знищили, то моя поїздка в Бахчисарай закінчиться зовсім зле.."

— Сталося непорозуміння, о найясніший повелителю Криму, — пробелькотів Роман. — Єгомосць великий коронний гетьман шкодує, що так вийшло. І запевняє відшкодувати збитки, котрі понесло Кримське ханство.

Хан кивнув головою, Роман поспіхом сказав:

— Його милість заступник великого коронного гетьмана і воєвода Адам Кисіль відрядив військо, аби вибити свавільних запорожців із Кодак, і тому прохав, аби найясніший повелитель Криму послав свої доблесні війська на Січ і розорив гніздо бунтівних лотрів. Це значно б полегшило Речі Посполитій здобути Кодак. Запорозька Січ, котра тільки те й чинить, що завдає шкоди Кримському ханству, була б розгромлена. Кримське ханство і Річ Посполита мали б велику здобич, і слава їхня ще вище злетіла б над світом!

Тут Роман, того не відаючи, зачепив хана на живе. Річ у тім, що минулої зими татари спробували було напасти на Січ і знеславились. Козаки завбачно порубали ополонки у кризі Дніпра й позамасковували їх снігом. Татари так і зашурготіли тоді під кригу... Бажаючи відомстити запорожцям, хан вже давно виношував задум нового нападу на Січ... А разом з поляками зробити це буде значно легше.

— Буджацькі та ногайські орди зруйнують Січ! — різко сказав хан.

Буджацькі та ногайські орди тоді таки справді напали на Січ. Майже одночасно з Кононовичем та Караїмовичем, котрі в той час підійшли до Кодак. Щоправда, ординці так і не захопили Базавлука, а змушені були втікати, бо запорожці дали їм відкоша. Та все ж Річ Посполита лишилась тоді у виграші. Зненацьким нападом татари перешкодили запорожцям послати на поміч Сулимі загони. Більше того, ординці знищили обоз із порохом та харчем, який Січ відрядила

сулимівцям. Спаливши кілька зимівників, ординці зникли, а реєстровці вчасно захопили фортецю...

Роман Матусевич був гордим, як ніколи. Почував себе іменинником. Ще б пак! Своєю поїздкою в Бахчисарай він посприяв захопленню Кодак. Воевода обняв тоді свого небожа.

— Молодець, Романе! Ти добре розпочав свою службу, завдання виконав блискуче, татари вчасно оточили Січ, і ми повернули собі Кодак. Сулиму вже повезли на страту до Варшави. Павлюк... Гм... Павлюк, на жаль, втік. Але, думаю, ненадовго. Скільки б вовк не бігав, а пастки йому не минути.

Потім вони випили по келиху вина.

— За твою поїздку в Бахчисарай, — посміхнувся Адам Кисіль. — Єгомосць круль вельми задоволений тобою. Годися, юначе!

— Служу його милості крулю, Короні й коханій ойчизні!

— Маю ще одну приємну звістку для тебе, — загадково мовив воєвода, погладжуючи бороду. — Нещодавно помер старий Родзонський, тобі незнайома особа. Та річ не в тім. Він мав непоганий маєток десь під Білою Церквою. В Зеленій Гуті, здається. На щастя, Родзонський був бездітний і безнащадний. Його маєток по закону перейшов у власність його милості круля. Ти маєш нагоду, Романе, одержати крулевщизну.

Роман аж задихнувся від радощів. У нього буде власний маєток! Віднині він не бідний родич можливого дядька, а сам собі пан! Золотою виявилась його поїздка в Бахчисарай! О, як вони заживуть з Оленкою у власному маєтку!

— Пора б і господинею обзаводитись, — Адам Кисіль хитро посварився пальцем. — Чи маєш уже на оці молоденьку панянку? Га? Ех, був би у мене час, я підібрав би тобі жону з можливого і славного роду!

Роман злегка почервонів:

— Спасибі, ваша милість, за безкорисливу допомогу, але я вже маю...

— Он як! — скинув брови дядько від подиву, аж його лисий череп взявся зморшками. — І де ж ти встиг нагледіти пташку? Сподіваюсь, вона з великопольської сім'ї? Роман заперечливо покрутив головою

— Що ти крутиш головою? — враз погасив посмішку воєвода. — Чи не хлопка, була?

Роман переступив з ноги на ногу, його голубі очі наповнились слізьми. Дядько довго здивовано на нього дивився, а тоді, ніби здогадавшись, зареготав:

— Ха-ха!.. Ну й швидкий же ти, хлопче! Побував у хана і вже хочеш завести собі гарем. Так би й сказав. Коханка — се інша річ. Забавляйся, поки я підберу тобі паню з гербами й злотом.

Ні, Роман аж ніяк не хотів, аби Олена була його наложницею. Він прагнув, щоб вона покохала його і стала йому законною жоною. Не біда, що вона проста сільська дівчина, Роман безтямно в неї закоханий і ладен пожертвувати всім, аби Оленка була його.

Вперше він побачив її в Бахчисарай...

Коли Роман вийшов із Хан-Сарая і поминув місток через Чурук-Су, то побачив гурт полонянок. Вони сиділи під платаном зграйкою замучених пташок, у яких підрізано крильця.

"Слов'янки", — подумав Роман, і серце його боляче стислося.

Підійшов ближче: то були українські дівчата, захоплені людоловами в ясир. Вони сиділи, похнюпивши голови, ні на кого не дивлячись, і, певно, думали свої довгі гіркі думи... Плечі їхні — безвільно опущені, руки у відчаї звисали. Біля них стояв дебелий, голий до пояса турок і, спершись на цівку рушниці, дрімав, злегка похитуючись.

Роман зупинився ніби вкопаний. Звідки ви, дівчата, і куди вас женуть людолови? На невільницькі базари, на глум і наругу? В люте-прелюте рабство?.. Турок, вчувши постороннього, ліниво повернув голову, розплющив одне око, знічев'я подивився на гарно вбраного молодого пана, позіхнув і знову задрімав...

Роман відчув якесь неясне хвилювання. Йому здалося, що в цьому гурті полонянок його власна доля. Його суджена. Звідки взялось таке відчуття, Роман не знав. Підійшов ближче. Хвилювання не вгамовувалось... Крайньою в гурті сиділа тоненька дівчина з довгою русавою косою. Вишивана сорочка вже встигла вилиняти і була на грудях розірвана, а потім зшита. Роман побачив тоненьку ніжну шию і синю жилку, що кволо, з останніх сил пульсувала... Ніби відчувши, що на неї дивляться, дівчина звела голову і глянула на нього великими карими очима, її очі були засмучені, повні горя, сліз, відчаю і муки і ще чогось болючого і пекучого... І водночас вони були такі бездонні, сповнені живлющої вологи...

"Вона, — прошепотів, — моя доля-доленька!...

В ту хвилину він забув про все на світі. Гарячково витяг капшук і рішуче ступив до турка, котрий вдавав, що куняє, спираючись на рушницю, а сам з-під напівзаплющених повік пильно стежив за молодим паничем з Ляхистану...

Жодним словом не прохопився Роман за півроку, що минуло відтоді, чому він їздив у Бахчисарай. Коли б він бовкнув, що намовляв хана напасти на Запорозьку Січ, то в Олениних очах він би став в один ряд з найлютішими ворогами її горьованого народу. І втратив би дівчину назавжди. Мовчав. Лише якось невиразно обмовився: в торгових, мовляв, справах.

За Олену він заплатив тоді дорого. Все, що було в капшуку, висипав перед татариним. Людолов заперечливо покрутив головою, позіхнув і знову мостився дрімати... В Романа затряслися руки. Зняв з пояса шаблю, турок позіхав. Стягнув з пальця перстень з коштовним каменем, потім скинув з пліч дорогий кунтуш... Турок позіхнув, все ще обмацуючи чіпким поглядом молодого панича Ляхистану, та зняти з покупця більше вже не було чого... Людолов погодився.

Олена не кинулась своєму визволителю на шию, тільки гірким словом прохопилась:

— З одної неволі та в іншу. З турецької — в лядську. На нього навіть не глянула тоді, хоч її подруги по неволі хапали його за руки, благальне зазирали йому в очі, прохали викупити і їх... Олена мовчала... Коли вже під'їжджали до Бара, уважно на нього подивилась і скупі всміхнулась:

— А кунтуш у тебе був гарний. Бідний паничу, роздягнув тебе людолов й обібрав, як липку.

— Кунтуш — діло наживне, — радо мовив Роман, прислухаючись до її м'якого голосу. — З тобою мені і в курені рай.

— Але не мені... — непривітно озвалась полонянка. — Ой, паниченьку голубокий, плакали твої гроші...

— Не бійся мене, — тихо мовив Роман. — Я тебе ніколи-ніколи не зобиджу. Побачив я тебе і зрозумів... Ти — моя доля. Моя суджена. А суджену, кажуть, і конем не обскачеш.

Вона здивовано дивилась на нього:

— Я думала, що ти купляв собі любаску.

— Воронь Боже! — палко вигукнув він. — Я покохав тебе з першого разу. Я не можу без тебе, Оленко. Віднині ти моє сонце і життя. Я все для тебе зроблю. Ти будеш шляхетною панночкою, ти будеш рівня усім панам Речі Посполитої. Ти станеш пані Матусевич.

— Замовкни! — крикнула вона, і в її очах спалахнув гнів. — Цьому ніколи не бувати!..

Восени вони вже були в Білій Церкві і, не затримуючись, поїхали у свій маєток в Зелений Гуті. Село чималеньке, на горбі, серед старого тінистого парку білів колонами панський будинок.

— Ось вона яка, крулевщина! — в захопленні вигукував Роман. — І все це наше... Щоправда, його милість король подарував мені маєток без права передавати його моїм спадкоємцям, але то не біда. Ще раз послужу його королівській милості — і маєток навічно перейде славному роду Матусевичів!

Олена відчужено мовчала.

Роман озирався навсебіч і щиро, по-дитячому радів:

— Але ж як тут гарно!.. А он і ратай... Подивись, Оленко, яка романтична картина! На нашому полі мирний ратай!

— Ось тому він і нужденний, що занадто мирний! — задумливо мовила Олена.
— Зломив хребта на панських грунтах, де вже йому войовничим бути.

Зіскочила з ридвана, підійшла до орача.

— Боже поможи!

Орач — худий, згорблений селянин в зотлілій сорочці, що ледве купи трималася на його плечах, — з натугою повернув до неї гостре почорніле лице з безвільно обвислими вусами, окинув Олену з ніг до голови важким, похмурым поглядом, буркнув:

— Казали боги, щоб і ви допомогли! — І, налягаючи на чепіги, хрипло крикнув на свого вола-одинака: — Гей, старий, чого слухаєш, що пані щебече?.. Тягни біду свою, не прислухайся до панських балачок, допоміж від них, що снігу влітку, — не чекай!

— Ваша правда, дядьку, — тільки й мовила Олена.

— Наша правда? — орач тупнув босою ногою в землю. — Там наша правда. Глибоко її пани закопали, чи й виореш дідівським ралом. Тут лемеша треба гартованого, а ще ліпше — криці.

Підійшов Роман, обережно взяв Олену за лікоть.

— Не чіпай його, хіба ти не бачиш, — що він злий?

— А ти покопирсай цю землю дерев'яним цурпалком, а тоді спробуй бути добрим! — Олена рвучко висмикнула свою руку. — Тобі цього не зрозуміти, паниченьку.

— Гей, старий, гей! — хрипло покрикував орач. — Ори, брате, ори, мо', щастя наше селянське виореш.

Худоребрий віл пнувся й тремтів, з натугою тягнучи за собою примітивне рало — почорнілий стовбур дерева, відросток якого правив за в'йце. Знизу в стовбурі був забитий і скріплений снозою зуб-ральник, котрий сяк-так шкріб-рив затверділий ґрунт, залишаючи позад себе щось ледь схоже на борозну.

— Яка нужда!.. — похитала Олена головою. — Однозу

— При старанні... — почав було Роман, та Олена сердито перебила:

— При старанні жили з тебе рало витягне, і по тому! Хіба ти не бачиш, що воно неспроможне перевертати ґрунт? Ральник тільки розриває землю та сяк-так її розсовує. Не чекай тут врожаїв і статків!

— Вперше бачу пані, котра дещо петрає в селянському ділі, — трохи привітніше озвався орач. — Ех, пані добра... Де оре соха, там і трава висиха, а де плуг ходить, там хлібець родить. А ралом з бовкуном що... Ралом тільки оране довжити й поперечити.

— Буде вам плуг! — бадьоро вигукнув Роман. — Куплю плуги з добрими лемешами — заживемо.

— Може, пан і заживе, та тільки не ми! — сплюнув орач. — Цоб, старий, цоб, чого вуха розвісив? Казав пан: кожух дам, та слово його тепле!

Олена повернулася до ридвана засмучена й до самого села не зронила й слова. Біля крайніх хат їх вже очікував гурт селян. Гайдуки канчуками зганяли селян і кричали:

— Кланяйтесь його милості панові Матусевичу! Сам круль вас подарував панові. Згинайтесь... Нижче! Нижче, бидло!

Селяни кланялись похмуро, вороже позираючи на панський ридван.

Матусевич привітно махав рукою.

Олена опустила очі, щоки її горіли вогнем.

Тої ж ночі вона втекла з маєтку. Роман наздогнав її на шляху вранці, коли ще ледь сіріло.

— Не треба тікати, — прохав, ідучи поруч з нею й ведучи коня. — Все на Україні належить панам. І дороги також. Перший-ліпший дідич тебе схопить і зробить своєю покоївкою.

— Це так... — зітхнула Олена і зненацька запитала: — А правда, що Павлюк утік з Бара?

— Павлюк?... — здивовано перепитав Роман. — Утік... А чого він тебе цікавить?

— Просто так, — уникаючи його погляду, відповіла Олена. — Я повертаюсь до тебе... .

Відтоді минуло півроку. Дивно вони жили. Він і сам частенько задумувався: хто ж йому Олена? Ні дружина, ні любаска, ні сестра, ні гостя в маєтку, ні родичка... Ні просто знайома. Між ними звівся незримий мур, і як не бився Роман, але так і не зміг його звалити.

Роман замугикав і вийшов у парк. На галяві Олена морквою годувала зайців. Вчувши його кроки, випросталась. Зайці злякано подивились на нього й сипонули в кущі.

— Як від вовка, втікають!, — гірко сказав він.

— Зайці просто не розпізнали, що ти ні риба ні м'ясо і до вовка тобі далеко! — відрізала вона. В Романа затремтіла губа.

— Вже й обидився... — вона скупко всміхнулась. — Чого ти себе мучиш, парубче, й мене? Хіба ти сліпий?

— Оленко... — простягнув він руки — Ти мене осліпила. Без тебе мені поночі.

Жадібно схопив її руки.

— Не треба, — попрохала вона, але рук не висмикнула. — Ти гарний. І добрий... Беззахисний. Мені навіть шкода тебе.

— Оленко .. — стискував він її руки.

— Зрозумій мене... — вона благально на нього глянула. — Я іншого...

— Іншого? — похолов Роман. — Х-то він?

— Чи тобі не все одно?

— А де ж він?

— Не знаю... Але забути його несила...

Розділ другий

Весною 1637 року королівський комісар Ян Данилович дістав собі в управу Чигиринське та Корсунське староства. З'явившись у Чигирині якраз на

весняного Юрія з великим загоном жовнірів, Ян Данилович заходився приводити до послушенства селян та міщан.

Була вже не рання, тепла весна. Над Чигирином летіли запізнілі гуси й падали на зелені луки побіля Тясмину. І багато хто з міщан, чекаючи своєї черги "на послушенство", заздрісно поглядав на гусей і думав: "Гуси-гусенята, візьміть мене на крилята".

— Ха-ха-ха-ха! — реготав Ян Данилович, взявшись у боки. — Сулимів чекали? Павлюків виглядали? Чернь. Бидло... Я вас приведу до послушенства! Я вас навчу, як у ногах свого пана повзати! Сулими і Павлюки у Варшаві на майдані конають, а тут я вам пан і Бог, пся крев! Схизмати смердючі! — До жовнірів: — Лупіть їх, пся крев! Лупіть, щоб аж скоро на них репалась!

Жовніри круками накидались на юрму, що жажно відсахувалась від них і тислася під стару церковку в пошуках рятунку, хапали дядьків чи молодичь, збивали з ніг, тягли за руки чи ноги на майдан і, обліпивши жертви з усіх боків, лупцювали їх канчуками, доки не лопались у них сорочки і на зелену траву не бризкала кров... Жовніри якусь мить відхекувались, витирали зрошені потом лоби й знову бралися за свої жертви.

Селяни, зігнані з ближніх сіл для послушенства, стояли на майдані похнюпивши голови. Добра вони від нового пана й не чекали, але щоб їх отак зразу ні про що ні за що бити до крові?.. Цього дня — на весняного Юрія — вони, як завше, виходили у поле на водосвятіє. Панотець святив у цей день пащу, жінки хутчіше протирали свяченою росою очі, щоб зіркішими були та щоб не боліли, чоловіки прикидали, яке жито. Є така прикмета: коли на Юрія у житі ворона заховається — рясного чекай врожаю. Та цієї весни селяни хмуро словами перекидалися, що "жито на Юрія ледве спромоглося горобцеві до колін дістати, про хліб та статки годі й думати".

— То ви ще будете брови на свого пана супити? — не вгаває королівський комісар. — Пся крев!.. Лупіть! До крові репіжте!

Жовніри з сил вибиваються.

Зелена трава червоніє.

З протилежного боку майдану, якраз навпроти юрми, що чекає на послушенство, стоять реєстрові козаки з своїм полковником Карпом Скиданом. Реєстровці всі як один на підбір, високі, ставні, та зараз вони поопускали голови, горбляться, намагаються відвести очі від послушенства. Полковник хмуриться і теж уникає людських очей. Та ось сивовусий дід, у якого аж танцюють по спині жовнірські канчуки, плює кров'ю й кричить до Скидана:

— Чого очі відводиш, полковничку? Канудить? Теж мені захисничок України, бодай тобі чорти вуса у пеклі обсмалили!..

— Хоч би не ганьбили козачого звання! — підхоплює хтось із натовпу. — Катами свого люду поставали!

— Дивіться, козаченьки, дивіться, як ляхи з нас кров, як воду, точать! — кричить чорнява молодича. — Може, й ви панам-ляшкам пособите? Бідні жовніри вже й

потомилися. Беріть, козаченьки, канчуки в руки, бийте свій кривний люд! Хай пани спочинуть.

— Та які вони козаки? — плюється худий селянин, в якого по вусах стікає кров.
— Справжні козаки на Низу, за порогами. А це панські підніжки!

Ще нижче нахилиє сиву голову Карпо Скидан. Важко йому чути таке, наче хижий звір пазурами терзає його зранене серце. А що вони, реєстровці, вдіють? Пани після Хотина щедро Україні волю обіцяли, та дідько тим обіцянкам радий! Краще б його самого побили, як отаке слухати! Люди ж правду кажуть. Які вони в бісового батька козаки? Хнюпляться реєстровці, не вперше їм-бо чути таке. Дивляться на них люди, як на панських собак. А що вдієш? Бог високо, король далеко, а Ян Данилович тут і Бог, і король. Кому поскаржишся?

— Так їх!!! Так!!! — кричить комісар. — Лоскочіть їм спину, щоб гнучкішими були, щоб гнулися перед ясновельможним панством аж до землі! Щоб і думати про бунти забули! Так їх!.. Так!

Скидан відчуває, що рідна земля під ногами гаряча. Важко йому стояти на рідній землі і байдуже дивитись, як чванливий і пихатий лях знущається з твого люду. Чи ж для цього Карпо Скидан ішов колись в реєстровці? Думав Україну від лютої татарви боронити, а став посібником катів.

Б'ють молодицю з немовлям на руках.

"Коли б мої мама побачили, який з мене захисник, то прокляли б свого Карпа!"
— з гіркотою думає Скидан.

Ось тягнуть молоду вродливу дівчину, заламують їй руки.

— Цю лишіть, — милостиво каже Ян Данилович. — Смачна хлопка! Відведіть у мої покої... Постіль мені стелити... ха-ха!..

— Мамо-о-о! — в невимовній розпуці кричить дівчина. Скидан смикає себе за вус і рішуче підходить до комісара.

— Вашмосць! Чим завинили ці люди?

— Мовчать, пся крив! — накидається на нього Данилович.

Карпо блідне.

— Я — полковник реєстрового його королівської милості війська.

— Ти бидло! — аж тупотить ногами комісар. — Для мене ти таке ж бидло, як і та чернь. Скидан хитнувся від обурення, але встояв.

— Вашмосць! Я заявляю рішучий протест! Я буду скаржитись його милості королю і сейму!

— Ти, смерд, ще смієш пащекувати? — визвірився Данилович і крикнув жовнірам: — Лупіть і реєстровців заодно! Щоб вдруге не посміли роззявляти рота!

Жовніри хапають ошелешених реєстровців, витягують їх на майдан, і пішли свистіти канчуки... Натовп затих...

— Вашмосць! — тремтить Скидан. — У нас права, дані його милістю королем Речі Посполитої!

— Я плював на ваші права! — кричить Данилович. — Нащо мені ваші права, як у мене є кращі лицарі, ніж ви! А тебе, хлопський полковнику, в ямі згною!

Турнули Карпа Скидана в льох-закапелок. Вогко. Темно. Ні сісти, ні стояти. На стінах — слизь, під ногами — смердюче багно. Скидан тупцює в тому болоті і чує, як на майдані все ще приводять людей до послушенства... Скрегоче зубами полковник. Стогне від безсилої люті. Згадався Павлюк. Кликав він Скидана з собою. Не пішов на Січ. Думав, що без крові обійдеться. Отямиться панство, дасть обіцяні вольності українському люду. Врятували ж козаки Польщу під Хотином, мусять пани волею віддячити. І віддячили... Кому замало — ще дадуть... Не знаходить собі місця. Сліпець! Кому вірив? Катам свого народу? Душогубам і гвалтівникам? Павлюк ще коли казав: "Годі! Годі терпіти, годі чекати манни з небес, а волі з панських рук. Пішли на Січ, піднімемо запорожців, повернемося на Вкраїну великою оружною силою. Люд до боротьби запалимо". А Скидан тоді все ще вагався. Все ще вірив обіцянкам короля.

— Брате! Здери полуду з очей! — палко казав Павлюк. — Кому ти віриш, від кого чуда чекаєш?..

Була в них потаємна розмова ще влітку минулого року. У Каневі. Він, Карпо Скидан, сотник Павлюк і гетьман реєстрового козацтва Василь Томиленко. Зібралися в хаті гетьмана, до ранку гомоніли про те, що в кожною наболіло на душі. Тьмяно блимала свічка, на стінах шугали їхні тіні. Вони сперечалися, думали, гадали. Невгамовний Павлюк гарячі слова кидав:

— Коли ми єдинодумці і єдиновірці, коли в нас одна мати Україна, то давайте діяти вкупі. Допоки терпіти лихо й наругу? Хіба ми, українці, народилися рабами? Черню? Бидлом? То чому ходимо в лядських ярмах? Чи немає моці в наших руках, а в серцях — жаги волі? Чи народ наш у землю закопав свою мрію про волю та незалежність? Мусить же хтось почати! Або волю здобудемо, або кістьми ляжемо!

— Кістьми вже лягали, — обмовився тоді Скидан. — І Косинський, і Наливайко, і Жмайло, і Трясило, а воля де? Одинадцять літ минуло з часу повстання Марка Жмайла, а пани як сиділи на наших шиях, так і сидять. Де ж воля? Не принесло її повстання, а тільки дужче Річ Посполиту озлобило.

— Прийде! — схопився Павлюк. — Лягли наші товариші, і ми ляжемо! І ще не одні ляжуть, а волю все одно здобудемо! Вона приходить лише до тих, хто за неї бореться! А хто покійно в ярмі чимчикує, той бидлом здихає. Та ще золотими обіцянками вдовольняється.

— Чи не ліпше з панством мирним шляхом домовиться? — стояв на своєму Скидан. — Ми панів рятували не раз. Хоча й під Хотином. Обіцяли ж пани полегшити нашу долю?

— Блажен, хто вірує, — похмуро озвався гетьман Василь Томиленко. — Сподіватись, що пани волю дадуть, все одно, що з гадюкою цілуватись і вірити, що вона не вкусить. Настав уже час за шаблі братись, товариші і братове!

Ще довго шукали істину, доходили до згоди.

— Я думаю почати з реєстровців, — вже перед ранком ділився Павлюк своїми думками. — Вони при зброї і завжди напихваті.

— Так, починати треба з реєстру, — підтримав Павлюка гетьман. — Не всі, але більшість буде за нами. А старшина... Різна старшина. Одна голови покладе за волю, друга нас за шеляг продасть. І все ж почнемо. Одначе--спішити в цім ділі не варт. Будемо терпеливо готуватися, зручного менту вичікувати. Перш за все зброєю запастись, харчем, кіньми, обозами.

— Ляхи насторожаться, — засумнівався Скидан. — Чимале діло — повстання підготувати. Та й старшина може продати. Не всі в лицарство йдуть, дехто в іуди преться.

— А ми до пори до часу не будемо розжовувати, для чого підготовка, — мовив гетьман. — Готуйтеся до війни, а якої — мовчок. Хай думають, що з татарами...

Так тоді й ухвалили. Невдовзі у всі міста Східної України до полковників реєстру було розіслано такого універсала.

"Василь Томиленко, гетьман війська його королівської милості Запорозького. Пане полковнику! Моєю гетьманською владою і ім'ям всього війська Запорозького суворо велю вам запастися провіантом та іншими речами і у всьому бути готовим до війни і тільки вам буде оголошено письмовим наказом нашим, всі без винятку зобов'язані з'явиться під загрозою нашої немилості і суворой кари військової. Федір Онушкевич, писар військовий"[3].

Так починав Павлюк з Томиленком (Карпо Скидан все ще вагався), але з тої таємної підготовки зле вийшло. Переяславський полковник Сава Кононович, одержавши універсал, запідозрив щось неладне. Що за підготовка, коли ніякої війни не передбачається? Чи не затіває, бува, чого гетьман проти Речі Посполитої? І Сава Кононович з універсалом Томиленка спішно подався в Бар до коронного гетьмана... Цього було досить. Павлюк із своєю сотнею ледве встиг утекти на Січ, від Томиленка забрали булаву й передали її Саві Кононовичу. Щоправда, Томиленкові тоді пощастило врятувати свою голову, адже прямих доказів проти нього не було Томиленко лишився старшиною і принишк у Черкасах, а Сава Кононович вплив на поверхню.

Тепер і Павлюка вже немає.

Злі думи обсіли Скидана в льоху. Чавкає багно під ногами Ні сісти, ні лягти. А далі що? І Сулими вже немає. А як Скидан було зрадив, коли Сулима взяв фортецю Почалося, думав. А воно хутко й скінчилося. Все той же Сава Кононович і тут встиг. Сулимі у Варшаві голову стяли, а де Павлюк зараз, того ніхто не відає... Та допоки ж таке буде? Ось і сьогодні з нього познущалися, гідність його стоптали, а він терпить. Тобі плюють, а ти кажи, що Божа роса? Справді, який він козак? Тільки звання козаче ганьбить. Підніжок панський. Правду казав Томиленко: панам вірити, що з гадюкою цілуватися.

— А-а-а-а! Людоньки, поряту-у-уйте-е-е... — раптом із замку несеться тамований дівочий крик і завмирає..

Рвонувся Скидан до дверей, вдарився у них грудьми, загував кулаками. У відповідь — ні звуку. Мертва тиша. Скидан важко дихає. Загинув Сулима, загинув Павлюк, ти, Карпе Скидан, починай. Ти загинеш — третій перед поведе. Тільки не коритися. Досить уже, вірив, сподівався... Пора й за шаблю братися, коли хочеш козаком лишитися, слави лицарської зажити, як діди твої і прадіди, коли ти хочеш носити горде ймення товариш, а не хлоп і не бидло!

Нуртує душа в сивого полковника, спадає полуда з очей.

А за маленьким віконцем, чути, реєстровці гомонять.

— Кажуть, стяли у Варшаві й Павлюку голову.

— Те-те-те! Кажуть, живий. Його буцімто Сулима порятував. Лети, каже, на Вкраїну, люд піднімай, а я за тебе голову зложу на пласі.

— Ех, коли б Павлюк!..

— А наш полковник ні се ні те... Його б'ють, а він "вашмосць" кричить. Тепер у льосі притих.

— Прозріє, то й за шаблю візьметься.

В Чигирині проспівали треті півні.

За давньою звичкою майданом прочовгав міський сторож з дерев'яним деркачем, і в нічній тиші ще довго лунало скрипуче деркотання... Тільки воно стихло, як зненацька хрипло проспівав одинокий півень. Певно, заспав, як його товариші будили ніч, тепер сам-один надолужував прогаяне.

"Будимири співають, — подумав Скидан. — В цю хвилю вони співають по всій Україні, та чи збудять неньку нашу? Спить Україна важким сном... То хто ж її сколихне, хто посадить на коней її синів і поведе на праведний і святий бій?"

— Пильнуй! Пильнуй! Пильнуй!.. — несеться від міської брами.

Варта в замку прокричала своє звичне "пильнуй", і знову тиша, важка, глибока, западає над Чигирином. Лише з Тясмину доноситься ледь чутне гелготання гусей... Скидан натискує плечем на двері, аби виважити їх, як зненацька по той бік дверей хтось зашепотів:

— Тут він... Але замок...

— Хлопці! — гаряче зашепотів у щілину полковник. — Ламайте двері!

— Один мент, пане полковнику, — відповіли йому реєстровці. — Жовніри, нажлуктившись, сплять. Саме час за шаблі братись!

Скрипнув завіс, ніби зойкнув, двері хитнулися, і дужі руки витягли Скидана з льоху.

— Пильнуй! Пильнуй! — несеться раптом із замку, і один з козаків цідить крізь зуби:

— Ось ми тебе зараз попильнуємо! Повернемо вам з лихвою борг!

— Скільки вас, боржників? — питає Скидан.

— Усі на ногах, пане полковнику! — озивається хорунжий Звонаренко Мусій і простягає Скидану шаблю. — Ось ваша подруга вірна. А ляхи в замку сплять. І пан Данилович з ними. Пиячили до півночі.

— Тоді, брагове, до зброї! Покажемо їм наше послушенство. Хорунжий Звонаренко, візьми кількох "в'юнів" та зніміть сторожу біля брами. А решта за мною! З Богом, товариші!

Звонаренко, прихопивши з собою "в'юнів" — так називалися найметкіші козаки, котрі нечутно, наче в'юни, підповзали до варти й знімали її безшумно, — зник у темряві ночі. Скидан з козаками обережно просувався за ними майданом. Над Чигирином густо висипали зорі й тьмяно полискували на козацьких шаблях. Блищала зірка й на шаблі Скидана. "Світи мені, ясна зірко, і вдень і вночі, — думав він. — Назад уже путі немає. А попереду... Попереду не знаю що. Люта боротьба не на життя, а на смерть... Тож світи мені, щаслива зірко!"

— Пильнуй! — почулося від брами. — Пиль...

— Захрипів хтось, гупнув, падаючи.

— Пильнуй! — почувся голос хорунжого, і Карпо Скидан мовчки ринувся на замок, а за ним козаки... Ось і брама. Перестрибуючи через трупи сторожів, полковник вривається на замкове подвір'я і мчить до будинку, де спить Ян Данилович. На східцях ганку біліє розпластане дівоче тіло в пошматованій сорочці. Руки скручені за спиною...

"Вона, — думає Скидан, — та, що кричала звечора... Замучили, душогуби".

І, потрясаючи шаблею, на якій спалахують зорі, Скидан шалено кричить на увесь Чигирин:

— Вставайте, люди-и-и! До зброї! Смерть ворогам! Над Чигирином шугнуло полум'я.

Розділ третій

Повернувши Кодак, шляхта зібралася на сейм у Варшаві, де наполягала, аби король негайно розпустив українські реєстрові полки.

— Хто, як не реєстровці, призвідці всіх бунтів і повстань на Україні? — вигуквали магнати. — Адже без них жодна пожежа не загориться в маєстаті!

Однак король мав іншу думку: без реєстрових козаків Польща не могла б захищатися від численних набігів турків і татар. Тому на розпуск реєстру король не погодився. З тим і сейм закінчився. Магнатство стало в опозицію королю. Маючи свої власні, надвірні війська, магнати що хотіли, те й робили на Україні. Перш за все вони почали самовільно обертати реєстрових козаків на своїх хлопів, чинили безчинства серед селян і міщан.

Весна 1637 року на Україні була тривожною. Першим повстав, перебивши жовнірів, Чигирин. Карпо Скидан почав виганяти ляхів з Чигиринського

староства. За ним підняв реєстровців полковник Семен Биховець. Він повів своїх козаків на Січ, де, ходили чутки, реєстровий сотник Павлюк, вибраний повстанцями на гетьмана, готував військо до походу на Україну. Ті ж реєстровці, котрі лишилися на волостях, тільки й чекали повстанського гетьмана. Старшина почувала себе як на бочках з порохом.

Непевне було і панство. Щоночі горіли фільварки, селяни продавали воли, купляли собі коней і, озброївшись чим попало, а здебільшого вилами й косами, цілими загонами прибували на острів Базавлук.

На Вкраїні запахло повстанням.

Тієї весни рідко який день випадав, щоб на Січ не прибували селяни-втікачі, міщани, реєстровці. Мчали кінно сотнями, сунули гуртами з ціпами, косами, сокирами, а то й просто з дрючками в руках. Січ гула, як вулик перед роїнням. Яків Остряниця збився з ніг, розташовуючи прибулих. Ні вдень, ні вночі не знав він спокою, метушився, гарячкував, хапався за голову:

— Люд як плавом пливе! Та де ж я приткну їх?

— Де хочеш, отамане, там і притикай, аби лишень у те військо, що панів колошкатиме, — статечно казали дядьки з косами та вилами.

— А може, вас у те військо, що паноту по голівках гладитиме? — весело питався Остряниця. — Не все ж їх колошкати, треба ж і погладити.

— А погладимо, та проти шерсті! — перекладали дядьки коси з плеча на плече. — Цеї весни добряче погладимо!

В їхніх неквапливих, гречних рухах, мові стільки вчувається впевненості і сили, що Остряниця вірив, з такими людьми не промахнешся. Лише дай їм зброю, поведи на Україну!

— Ходімте, братове, десь і вас приткну.

"Притикає" Остряниця щодня, і чим більшає повстанців на Січі, тим міцнішає в ньому віра у перемогу. А зовсім же недавно не горів отаман, а ледве тлів... Після того, як його порятував Дмитро Гуня, всю зиму прокачався він у колишньому зимівнику Хвеська Солодкого, заледве його на ноги Касян Коляда поставив.

— Дякуй, отамане, своїй долі та Гуні, котрий тебе замалим мертвого в тирсі надибав, — казав йому на прощання Коляда. — Мабуть, ти в сорочці народився, ще не одну весну ряст топтатимеш. Ходи здоровий! Коли вижив, на щось та знадобиться твоя голова!

— Про Сулиму нічого не чути? — сумно запитав Остряниця.

— Невеселі речі, — спохмурнів Коляда. — Стратили його ляхи у Варшаві. А Павлюк буцімто врятувався, та де він зараз, того ніхто не відає. Дмитро Гуня живий. Відбийся від ногойців, коли ті на зимівник напали, і гайнув на Січ.

Гуня й справді був на Січі, а про Павлюка ні слуху ні духу. Одні запевняли, що він утік, інші — що його разом з Сулимою стратили у Варшаві. Хтозна, кому й вірити... Тяжко переніс Остряниця загибель свого побратима. Ніби й духом тоді

підупав. На душу безнадія насунула, відчай докучав. В такі хвилини йому здавалося, що марна всяка подальша боротьба, що не судилося Україні бути вільною і незалежною. Бо хто тільки не піднімав повстання, і марно. Великою кров'ю закінчувалося. І не рік, не два це триває. Поразка за поразкою...

Від тих думок-терзань не знаходив собі місця. Та досить було по весні Павлюкові з'явитись, як ожив Остряниця, скинув з себе машкару безнадії, відігнав сумніви... Чим більше прибувало на Січ втікачів, тим міцнішала в ньому віра, що не все ще втрачено. Повстанське військо збільшувалося з кожним днем. Місця не вистачало, й Остряниця "притикав" прибулих в січовій слободі, але й там невдовзі стало так тісно, що ні проїхати, ні пройти. Спали просто неба, на вуличках і майданах. А коли й слободу запрудили, довелося нашвидкуруч тулити курені з очерету понад Дніпром, і по деякому часі там виросло ціле містечко. Остряниця хоч і присісти не мав за клопотами, але почувався як ніколи щасливим.

— Тісно, батьку? — питався Дмитро Гуня, коли вони здибувалися.

— Тісно, синку, тісно! — весело вигукував Остряниця. — Так тісно, що й пальця ніде приткнути!

— А ти його, батьку, з собою носи! — жартує Гуня. — Дай Боже, щоб ще тісніше було.

— Буде, Дмитре, он уже новий гурт до нас простує.

— Агов, пане отамане, — гукають прибулі. — Де б нам місце вибрати?

Перед Остряницею гурт вершників. Відразу побачив, не мастаки вони в сідлах сидіти, бо тримались абияк, — наче снопи з воза поперекошувалися. В солом'яних брилях, в латаних-перелатаних сорочках, з порепаними руками. В того сокира за поясом, в іншого довгий шворінь чи коса до кісся сторч припасована, а в того поперек луки дрюк лежить замашний.

Остряниця головою похитав, добродушно мовив:

— Але ж і воїнство!.. Де ж вас подіти?

— Дівай де хочеш, а назад не повернемо голобель, — гудуть дядьки. — Панів хочемо воювати.

— Хоч ми й з порожніми руками, та серця наші сповнені гніву і помсти, — озвався високий чорнявий чоловік, на вигляд він був ще моложавий, хоч вуса його і взялися сивиною. — Треба буде, й кулаками повоюємо, а там і зброю в панів захопимо. Аби лишень почати.

Він чи не єдиний з-поміж дядьків тримався на коні хвацько і впевнено, наче зрісся з кульбакою. На поясі висіла шабля, за плечима — мушкет. Смушкова шапка набакир заломлена, чорні блискучі очі повні вогню і снаги.

— Козак? — поспитав його Остряниця. — З реєстру?

— Гордій Чурай, урядник Полтавського охочекомонного полку! — жваво відповів чорнявий вершник — А це, — показав на дядьків, — мій загін. Зброї не має, в бою ще не бував, та запал у нього що той порох. Зваги нам не позичати.

Остряниця, роздивляючись ватага, поцікавився:

— А яким це робом пан урядник серед втікачів опинився? Чи служба його милості королю не до душі?

— Ляхи вже до печінок допекли, — кивнув Чурай, і його очі потемніли. — Далі терпіти немає змоги. — Помовчавши, додав: — Шляхтича одного зарубав і на Січ подався. З України, лиходій, глумився. То я його під гарячу руку... Навпіл шаблею

— І добре зробив, хай завжди твоя рука буде гарячою! Почин маєш.

— Маленький ще, — зітхнув Чурай.

— Знайшов над чим сушити голову, — засміявся Остряниця. — Шляхти тої скільки розвелось на Україні, аби встигав її шаблею частувати.

— А скоро почнеться?

— Ось тільки пан гетьман дасть знак, так і завируємо, як весняна вода!..

В останній перед походом день Павлюк пішов у степ до Півнячого яру, аби хоч трохи побути на самоті, подумати. Ще і ще зважити свої помисли, поспитати самого себе, чи немає в душі бодай маленького сумніву та вагання, зневіри в успіхові, бо завтра пізно буде.

Завтра сурми в похід засурмлять!

Перше місто на Східній Україні, котре він мусить узяти, — Черкаси. В Черкасах зберігається реєстрова артилерія, порох, свинець. З Черкас і треба починати... Січ уже переповнена, люд до бою рветься. А чи ж він усе зважив, все вивірів? Шкода, що поруч немає батька й порадника Івана Сулими... Ціною свого життя врятував він Павлюка і на святу справу благословив. А собі гірку та люту долю вибрав.

У Варшаві на майдані кат його четвертував: спершу руки відрубав, потім ноги, а тоді й голову відтяв...

Голову отамана на кіл настромили, на базарі виставили.

Завтра сурми в похід засурмлять!

Поведе він військо на Вкраїну, буде мстити за всіх пригноблених і замучених, четвертованих і скалічених... За кожную краплю людської крові, безневинно пролиту. Та хіба тільки мстить іде він душогубам свого народу? О ні! За волю, за кращу долю піднімається на люту битву заярмлена Україна. І він поведе її, вона йому вручила свою долю, назвавши його своїм гетьманом. Не має права схибити.

Завтра сурми в похід засурмлять!

— Чуєш, батьку Йване? Я прийшов з тобою порадитись, погомоніти, подумати. Ти любяв Півнячий яр і світлий струмок на його дні, що й нині тихо жебонить. Ти приходив сюди зважувати свої думи і помисли. За день до походу на Кодак ми пили з тобою воду з того світлого струмка і мріяли... Спасибі тобі, батьку! — шапку знявши, вклонився Павлюк світлому струмкові. — Спасибі за любов твою, за пораду. Я чую, як півень піє, як рідна земля до мене озивається. Порадився з

тобою — і на серці чистіше стало. Завтра сурми в похід засурмлять. Я зроблю все, що в моїх силах. Хоч ковток волі, а здобуду людям. Прощай, батьку! Завтра сурми в похід засурмлять!..

Розділ четвертий

Дзвін забемкав рано-вранці.

Роман Матусевич сполошено схопився: так бамкає дзвін лише на пожежу. Прислухався — дзвін не затихав. Серце чомусь сполошено забилося... Бам-бам-бам, — не вгавав дзвін.

— Ей, Сидоре! — крикнув Роман. — Де тебе чорти носять?

Вбіг дворецький, переляканий, блідий...

— Що там скоїлось? — сердито запитав Матусевич. — Хто калатає у дзвін? З якої причини? Пожежа?

— Н-не знаю, ясновельможний п-пане, — трусився дворецький. — Коли б не чернь збунтувалася... Хлопи на майдан біжать, до церкви.

— Хутко дізнайся, що за причина! — велів йому Роман. Дворецький побіг.

— А, чорт!.. — буркнув Роман. — Так було тихо та мирно... Коли б не бунт... Вчора вночі сусідній маєток горів. Чи не моя черга підоспіла?..

Досі було тихо. Старий тінистий парк відгороджував панський будинок не лише від Зеленої Гути, а й від усього світу. І Роман упивався тишею, що стояла між дубами, в'язами та липами старого парку. Прокричить у верхів'ї сойка, простукотить десь дятел в червоній шапочці — і наче вимер світ. Насолоджуйся, пий спокій до дна. У селі Роман майже не бував, всім відали староста й дворецький. Роман багнув тиші і щастя. Тиша була, а щастя десь барилося. Мур, яким відгородилася від нього Олена, був міцний і неприступний. Та Роман вірив, що надійде час — і мури впадуть самі собою. Аби лише чернь не бунтувала та маєтків не палила, як у сусідньому фільварку.

Вчора за обідом у нього з Оленою відбулася неприємна розмова.

— Я хочу спокою, а він утікає, — поскаржився Роман — Час нині тривожний. Ночами на обріях заграви.

— І буде горіти, — відповіла Олена. — То селяни панські маєтки палять... Гляди, Романе, щоб і тобі червоного півня не пустили.

— Я нікому не вчинив зла, — здивувався він.

— Але й добра від тебе селяни не мають, — сказала Олена — Староста витягує з них останні жили.

— Я скажу старості, щоб він... благороднішим був.

— Аякже, чекай блага. — По хвилі додала вже спокійніше: — Кажуть, що на Україні починається повстання. Селяни палять маєтки, руйнують костьоли. Пани втікають у Бар до коронного гетьмана.

— Чув і я, що Павлюк з великим військом напав на Черкаси, — зітхнув Роман. — Панство перелякане.

— Що? — швидко запитала Олена. — Що ти сказав про Павлюка?

— Захопив буцімто черкаський замок, — дивлячись у миску, відповів Роман. — Запорожці його вибрали на гетьмана.

Олена раптом засміялась весело, нестримно, радісно.

— Ти... Ти чого?

— Бо весело, — сказала вона. — Чи, може, ти хочеш, щоб я була сумною?

— Ради Бога... — Роман і собі несміливо посміхнувся. — Будь веселою. Тобі сміх до лица. Ти така гарна... — Обережно взяв її за руку. — Ти ніколи так весело не сміялася, як зараз, коли почула, що Павлюк захопив Черкаси. Я волів би, щоб Павлюк щодня брав по місту.

— І я воліла б... — Вона урвала сміх, довго й уважно дивилась в його голубі очі, зітхнула. — Яка ти дитина, Романе. Доросла дитина. Мені тебе іноді шкода стає.

...В селі знову забемкав дзвін і урвав Романові спогади.

— Пане! — вбігає дворецький, і губи його трясуться. — Бунт, пане, бунт! На майдані коло церкви чернь збирається.

Он воно що! Він усього чекав, тільки не бунту. Виходить, вже й до нього докотилася хвиля.

— Чого чернь хоче? — зовні спокійно запитав Роман. — Чому в дзвін бемкають? Чого люд згукують?

— Н-не знаю, п-пане, — белькоче дворецький. — Буцімто в село прибули посланці від Павлюка. Хочуть якийсь універсал черні читати.

— Універсал? — зблід Матусевич. — Цього ще не вистачало! Я їм!.. Коня! Чого очі витріщив? Коня, кажу!..

Вибіг у двір, тремтів від обурення. Як? В його маєтку бунт? Спочив у сідло й огрів коня. За ним помчало п'ятеро гайдуків. Проскочили через парк, вихопились на сільську вуличку. Дзвін усе ще не затихав. З хат вихоплювались селяни й поспішали до церкви. Бігли малі й старі, діти й діди, малечу матері несли на руках. Всі кричали, розмахували руками... Багато дядьків бігли з косами в руках.

"Еге, справи зовсім кепські", — подумав Матусевич, обганяючи бабу з вилами в руках.

Зрештою примчали на майдан. Гайдуки, здійнявши над головами канчуки, хотіли було з ходу ринутись на юрму.

— Стривайте! — крикнув їм Матусевич, бо зрозумів: коли гайдуки почнуть давити кіньми людей, буде пізно.

І гайдуки осадили коней, невдоволено позиркуючи на свого пана. Але на них ніхто навіть уваги не звернув. Селяни стояли до них спинами. Ось на віз вихопився високий дебелий селянин, чорний як жук, з присмаленими вусами й блискучими очима. Коли випростався на возі, Матусевичу здалось, що на майдані аж тісніше стало. Ну й велет!

— Люди, куйте залізо, поки воно гаряче! Це я вам кажу, коваль Кизим! Україна в огні, Україна повстає! Годі нам скніти і тліти, годі терпіти горе й наругу. Пани вже досить напилися нашої крові. Люди, беріться за зброю, роздмухуйте в своїх серцях неугасимі горна. Відковуйте на них свою лють. Хай вона крицею впаде на голови нашим катам! Беріться за коси, люди! Лупайте ляшків! Залізо яке тверде, та й воно піддається нашим молотам, а ляхи й поготів. Клепайте, щоб іскри в панів з очей сипались! Геть польських душогубів з нашої землі! Волю Україні!

"Єзус Марія!.. — жахнувся Роман. — Що він горлопанить? Він закликає до бунту!.. Щоб панів вішали... І мене, бо і я пан... О Єзус Марія, та що ж це діється сьогодні в моєму селі?"

Матусевич було рвонувся, та Олена ще міцніше стисла його руку.

— Стривай! — владно мовила. — Не здумай людям чинити лихе!

— Але ж це бунт! — не тямлячи себе, крикнув Роман. — Та за такі речі треба карати!..

— Вовча кров у тобі заграла? — похмуро запитала Олена. — А ще наполовину, кажеш, українець. У людей урвався терпець, вони хочуть бути людьми, а не худобою. Тому не роби дурниць, тобі ж ліпше буде!

І він скорився... Мусив скоритися, аби не псувати стосунків з Оленою... З жахом прислухався до палких слів чорного здоров'я, і кожне слово наче хто молотком забивав йому в тіло.

— Ви чуєте мене, люди, це я вам кажу, коваль Кизим. До волі кличу, братове! Реєстрові козаки, котрі не захотіли більше коритися ляшкам, запорожці та селяни з городянами обрали собі на гетьмана Павлюка. Йдіть до нашого гетьмана, люди!

Вчувши це ім'я, Олена здригнулась і що було сили стисла Романову руку. Він зрозумів це по-своєму.

— Тобі зле? Ходімо звідси.

Вона нічого не відповіла, тільки тремтіла, карі очі були вологими і широко відкритими.

— Слухайте, люди, послання гетьмана Павлюка! — гримів коваль Кизим. — Мій син Кизименко прочитає вам зараз універсал Павлюка.

На віз вискочив його син, як і батько, високий і дебелий, наче з каменю витесаний.

— "Павло Михнович Бут, гетьман з військом Запорозьким і зо всім товариством, — голосно читав Кизименко універсал. — Товаришам нашим, їх милостям панам отаманам реєстрового війська, посполству і братам нашим у всій

Україні, в містах і селах, в маєтках і монастирях, бажаємо від Господа Бога здоров'я. Прохаємо, підтверджуючи іменем нашого війська, щоб ті, хто називає себе товаришами нашими, споряджалися кінно або пішо і, пам'ятаючи славу нашу лицарську, права й вольності наші, з'явилися би добровільно в Черкаси і в згоді, як робили наші предки, по наказу старших. Брати! Збирайтеся всі як один! Паліть маєтки, захоплюйте коней, зброю і йдіть у Черкаси, щоб хоробро дати відсіч ворогам нашим, як того вимагає необхідність. Повстаньмо всіма силами проти душогубів наших і ворогів запеклих. Якщо ви охотно виконаєте це, то будете честь і славу мати і волю собі здобудете. Сходьтеся до нас усі, хто багне волі і кращого життя, хто не хоче більше ходити у ярмі!"

Кизименко ще не встиг дочитати до кінця універсал Павлюка, як на майдані знялася буря. Селяни кидали шапки вгору й кричали:

— Смерть панам-ляхам?

— Слава гетьману Павлюку!

— До Павлюка ходімо!

— Або волю здобудемо, або кістьми ляжемо!.. Над майданом вже злетіла пісня.

Ой крикнула лебедонька,
Із-за хвилі виринаючи,
Заспівали козаченьки,
Та й у похід виступаючи,
"Чи ж нам, браття, на Січ іти,
ой, чи тута зимувати?"

Роман оглянувся, гайдуків, котрі прибули з ним, як вітром здуло.

— Пішли звідси! — схопив він Олену за руку. — Я прошу тебе... Це бунт. Чернь з покори вийшла.

Олена, ніби в туман, з палаючими очима пішла за ним, а губи її все шепотіли:
"Павлюк... Живий... Живий Павлюк..."

В палаці їх уже чекав староста, маленький, злий чоловічок з гострим носом і рябим лицем.

— Пане Матусевичу! — закричав він, щойно завбачивши Романа. — Що ж це твориться? Я буду скаржитися його милості коронному гетьману. Чернь бунтує проти панів, проти його милості короля і Речі Посполитої, а ви, пане...

— Ясновельможний! — із злістю кинув Роман.

— Ясновельможний, — трохи осікся староста, — але я змушений буду звертатися у Бар, коли пан... ясновельможний пан не вгамує хлопів. Треба

негайно розігнати бунтівників, а зачинщиків вкинути в льох. Чернь спалить маєток, а нас самих посадовить на палі!

— Хто заслужив палю, той і сяде на неї, — дивлячись в маленькі злі очиці старости, насмішкувато мовила Олена.

— Але ж пані... — забелькотів було староста, та Роман перебив його:

— Ясновельможна пані!

— Ясновельможна... — промимрив староста.

— Пан староста боїться, що настав час розплати? — засміялась Олена. — Стережіться, пане, це лише початок.

— Ясновельможний пане! — убіг гайдук. — Там таке твориться... Чернь суне до маєтку з сокирами і вилами.

— Я ж казав... я ж казав... — ураз зблід староста. — Пропали.

— Старший! — крикнув Роман, і старший гайдук підбіг до нього. — Негайно зупинити чернь! Нікого сюди не впускати! Коли не скоряться — стріляйте!

— Романе! — зойкнула Олена — Що ти чиниш? В людей стріляти?

— Це бунт, — буркнув Роман, уникаючи дивитися в очі Олені. — А кожний бунт мусить бути приборканий. З вогнем жарти куці. Заодно я пошлю гінця в Білу Церкву, щоб відрядили сюди жовнірів.

— Он ти який? — з подивом прошепотіла Олена. — А був же тихий, несміливий хлопчик... І раптом... в людей стріляти...

— Я сам стріляти не буду, — похнюпився Роман. — Так треба, Олено. Або ми їх, або вони нас...

— Романе! — вона кинулась до нього, вхопила за плечі, зазирнула йому в очі.

— Ти не вчиниш цього, Романе. У тебе очі голубі і чисті... Ти не будеш убивцею. Я прошу тебе, не проливай крові, вона й так уже ріками ллється. Зрозумій, вони доведені до відчаю, вони прагнуть кращої долі. Вони хочуть людьми бути, а не худобою. Це не тільки в Зеленій Гуті таке, вся Україна піднімається на боротьбу... Я благаю тебе, не чіпай людей... Ти мене кохаєш, Романе? Так? Ну скажи?

— Кохаю, — прошепотів Роман. — Світ мені без тебе не милий.

— Коли ти кохаєш мене, то не смій... Чуєш, не смій проливати людську кров, бо зненавиджу тебе на віки вічні... Ти чуєш мене, Романе? Ти станеш моїм найлютішим ворогом. Між нами буде зяяти прірва.

Роман мовчав, звисивши голову.

— Згадай свою нещасну матір, Романе. Панські собаки загнали її в ставок. Невже ти хочеш, щоб у всіх була така страшна доля?

— Старший! — зрештою зважився Роман. — Не смій їх чіпати!

— Вони хочуть вас бачити, пане, — трусився старший гайдук. — Вони з сокирами .. У ворота трахкають.

— Відчини браму! — крикнув Роман, бліднучи.

— О Матка Боска!.. — схопився староста за свою маленьку лису голову. — Пан заодно з бидлом! О-о-о!

Староста метнувся до вікна і, вистрибнувши в парк, як заєць, чкурнув у кущі... Тим часом загупало в будинку, і по хвилі до зали увірвалися дядьки з вилами й косами. Роти їхні були розкриті, вони щось дико кричали, очі їхні горіли вогнями. Олена відсахнулася й злякано притулилася до Романа. Це додало Романові сміливості.

— Що ви хочете, люди? — запитав він досить спокійно, але голос його зрадливо затремтів.

— Людьми хочемо бути! — залунали голоси. — Волю нам давай!

— Я не роздаю волю, — як міг, тримався Роман.

— А ми її самі візьмемо! Від панів волі чекати — що манни з неба.

Наперед студив дядько з худим, змученим лицем і зміряв Романа з ніг до голови важким, недобрим поглядом. Роман упізнав у ньому того орача, з котрим говорила Олена, коли вони вперше виїздили в село.

— Ралом, пане, нічого не виореш, тому мусив я взятися за сокиру, — мовив він, граючись сокирою перед носом у Романа. — Сокира не рало, щось та здобудемо. Ти не бійся, ми тебе не зачепимо. Ти тут недовго і зла нам ще не встиг заподіяти. Ми люди справедливі. А твоя пані, — кивнув на Олену, — й зовсім добра. Вона ніби й на паню не схожа, бо душа в неї людська. Та й допомагала нашим дітям і нам. І одягом, і грошима. Дай Боже їй здоровля. А старосту повісимо. Прелютий собака. Де староста?

— Не знаю, — передихнув Роман, — щойно тут був.

— Дядьку Овсію! — до палацу вбіг хлопчик. — Староста втікає...

— Ловіть собаку! — закричали дядьки й, збиваючи один одного з ніг, ринулися із зали. Овсій з сокирою спинився.

— Слухай, пане, — звернувся він до Романа, — ми йдемо на Січ до нашого гетьмана. Ми йдемо волю здобувати. Нам потрібні коні й провіант на дорогу.

— Щоб я своїх коней давав? — Романа аж пересмикнуло. — Досить того, що я жовнірів не викликав.

— Романе! — Олена благально глянула. — Людям потрібні коні.

— Гаразд, — скорився Роман, — біс із вами, беріть коней і харч. Тільки мене лишіть у спокої.

— Коней візьмемо, а щодо спокою... — Овсій похитав головою. — Спокою не обіцяю. Це тільки початок, а буде ще гарячіше. Бо не Зелена Гута повстала, а вся Україна.

Овсій поклонився Олені й вийшов. Роман стояв сторопілий.

— Олено, — озвався він зрештою, — виходить, що я допомагаю бунтівникам? Що це зі мною коїться?

Олена посміхнулася, і він вперше побачив у її очах ніжність.

— Ти хороший, Романчику, — Олена рвучко нахилилася, поцілувала його в щоку і вибігла.

Роман так і завмер посеред зали, не пам'ятаючи себе від щастя, відчуваючи, як на його щоці квітне Оленин поцілунок. Наче від хмелю, солодкого й п'яного, закрутилася у нього голова. Невже таки захитався той мур, що стояв між ними півроку? Роман засміявся легко, радісно. Переповнений щастям, він не бачив, як виводили із стайні його коня, вантажили на вози мішки із зерном, як гайдуки та слуги благали Овсія забрати їх з собою. Нічого не чув і не бачив Роман Матусевич. Це був найщасливіший день у його дотеперішньому житті!

Розділ п'ятий

Бралось за північ, вже доспівували другі півні. Томиленко пововтузився, позітхав — сну в жодному оці. Крекчучи встав, навпомацки налапав на столі кисет, люльку та кресало з губкою і вийшов надвір. Довго стояв посеред подвір'я, прислухаючись. Ні звуку. Вулиця губилася в пільмі, проступали лише обриси ближніх хат, далі — суцільна пільма. Хоч ломом її бий! Черкаси наче провалилися в яму, лише іноді загримкотить ланцюгом пес, заскімлить, скаржачись комусь на гірку свою долю, і знову німо. Навіть зорі за хмари поховалися, тільки в замку, де стояли драбанти — солдати польської залоги, — блимало кілька вогників. Та ще біля міської брами іноді зринав звук: чи то копита гупали, чи то хтось засувам грюкав.

Томиленко присів на призьбі, притулившись спиною до стіни, котра ще зберігала денне тепло, неквапливо натоптував люльку. Біля міської брами наче загупали копита. Прислухався. Тихо. Мабуть, вчулося. Заходився викрешувати іскру, вціпив кресалом по пальцях, сплюнув. Тьху, біс тебе бери! Сердито бликнув на вогники в замку.

— А бодай би ви спалахнули вогнем! — крізь зуби вилаявся. — І погібелі на цих ляхів немає!

Запалив люльку, жадібно димом затягнувся, трохи полегшало. Горбився на призьбі, смоктав люльку і думав. Невтішні думки, від того і сну катма! Як ніч надійде, хоч зубами скрегочи. Сплюне спересердя і виходить на призьбу курити. Що робити? Як далі бути? Шляхта все міцніше й міцніше зашморг затягує... Знову заскімлив пес у якомусь дворі... Теж, певно, на свою долю нарікає. Отак і він, Томиленко, як пес, на лядському ретязі скавуліть. Магнатство самочинно обертає козаків на своїх хлопів, хвиля жорстокого послушенства прокотилася по Україні. По тому майдани кров'ю підпливають. Єдиний порятунок — втікати за пороги на вільний Низ. Чи не половина вже реєстровців гайнули на Запоріжжя. Одним із перших подався у вільні землі чигиринський полковник Карпо Скидан. Довго ж він вірив у панську ласку, а таки терпець урвався. Поки не пізно, треба щось чинити і йому, Томиленкові. Але що? Спробував він минулого літа, будучи гетьманом реєстру, розпочати підготовку до повстання — і схопив по зубах.

Зрадник Кононович виказав. І тут не поталанило. Магнатство руками реєстровців відбило Кодак. Добре, що хоч Павлюк утік на Січ... А мо' й самому податися за пороги, допоки ж ляхам годити вірною службою?

Вже докурював люльку, як почув тупіт копит. Певно, варта біля брами носить. Драбанти вночі бояться й носа із замку висунути. То вони вдень хоробрі. Але цікаво, хто там скаче гупої ночі? І ніби сюди, у вуличку завернули. Що там ще за причина?

Томиленко звівся, затиснувши в кулаці ще гарячу люльку. Вершники спинилися біля його двору.

— Пане старшино, то ви? — почулось запитливе, і Томиленко впізнав по голосу сотника Хмару. — Тут ось гість до вас проситься. Нетерплячий дуже. Навріпався, щоб ми його серед ночі до вас припровадили.

— Хай заходить! — озвався Томиленко. Сотник Хмара увів у двір незнайомця. Хто він такий, у темряві хіба розбереш.

— Чого це ти до мене серед ночі в гості завітав? — поспитав Томиленко. — Непроханий гість, кажуть, гірше татарина.

— От і кепсько, Василю, що свої тобі татарами здаються, — неквапливо відказав незнайомиць, і голос його видався знайомим. — Запросив би хоч до хати.

— Заходь.

Томиленко викресав вогню і, засвітивши каганець, оглянувся. Перед ним стояв чигиринський полковник Карпо Скидан.

— Не чекав так пізно? — у вуса посміхнувся гість.

— Ба... — почав було Томиленко радісно, та гість приклав пальця до губ.

— Та це свій хлопець, — кивнув Томиленко на сотника.

— Свої у нас фортецю відбили і ляхам її повернули.

— Коли так, — Томиленко повернувся до сотника, — постій, Грицьку, в дворі та попантуй.

— Слухаю, — сказав сотник і вийшов.

— Ну, а тепер здоров був, пане старшино. — Скидан обняв Томиленка. — Думав, коли я на Січ утік, так у гості до тебе й не завітаю?

— Звідки ти? Яким вітром?

— Низовим, Василю, січовим.

— Та ти сідай, Карпе, розкажуй, що чувати. — Томиленко завісив рядниною вікно. — Де тебе носило, як з Чигирини подався?

— По волостях паноту колошкав. — Скидан підійшов до дверей, де в кутку стояв кадуб з водою, взяв питун, довго зі смаком пив, аж Томиленко відчув спрагу. — Ху! Тепер легше говорити, язик мокрий. А поपालивши панів — на Січ подався. Гетьман Павлюк серйозне діло затіває. Цього літа дамо ляхам прочухана. Та шкода — зброї обмаль. Дядьки на Січ з косами та ціпами йдуть. Армат зовсім

немає, а без них ліпше й не рипайся. То ми почули, що в черкаському замку зберігається реєстрова артилерія... — Скидан пильно глянув на Томиленка. — Чому, гадаємо, не попросити її в Томиленка у борг? Мо' поділишся, Василю?

— Та хоч і зараз беріть! — щиро вигукнув Томиленко. — Ти, Карпе, ніби мене перший день знаєш. Самого я тебе не так давно підбурював до повстання, а ти вагався... Одне слово, армати в замку, а замок в руках драбантів.

— Викурити можна?

— А маєш чим?

— Я не сам, — Скидан перейшов на шепіт. — Гетьман Павлюк з козаками стоїть під містом. Тепер ще одне: твої козаки, Василю, надійні? На них можна покластися?

— Як на мене! — відповів Томиленко.

— Гаразд. Треба діло так повернути, щоб і замок захопити, і менше нашої крові пролити. Вона нам ще згодиться.

— Мої хлопці відчинять браму в місто, — сказав Томиленко. — А драбантів із замку гуртом викуримо.

Як треті півні проспівали і край небо зарожевіло, павлюківці сотня за сотнею нечутно входили в Черкаси. Міська брама була широко відчинена, реєстрові козаки Василя Томиленка весело посміхалися.

— Чого смієтеся, хлопці? — поспитав їх Павлюк.

— Та весело, пане гетьмане, — озвалися ті. — Як згадаємо, що зараз панам ляшкам будемо лоскотати боки, сміх розбирає.

Ось вигулькнув Скидан.

— Швидше, козаки, швидше до замку, доки драбанти не здійняли шарварку!

— Де Томиленко? — поспитав Павлюк.

— Тут я, Павле, тут, — почувся бас, і з ранкової мли вирнув на коні старшина.

— Здоров був, сотнику, а тепер гетьмане.

Старшина й гетьман обнялися.

— Ну показуй, де твої ляхи, Василю.

— Сплять у замку, хай їх трясця візьме! — буркнув Томиленко. — Варту біля брами знімуть мої хлопці. Можна починати.

— Починай, — сказав Павлюк.

Томиленко витяг з-за пояса пістоль і вистрілив угору.

Тріснула й проломила тиша.

— Ура-а-а!.. — понеслося над Черкасами, і тупіт тисяч копит, крики та постріли оглушили місто.

— Ага-га-га! — кричав на все горло Томиленко, женучи коня до брами. — Дочекалися і ми свого часу!

Козаки Павлюка й Томиленка вривалися в замок, рубали сонних драбантів, що очманіло вистрибували в двір і спросонку навіть не відбивалися... Іржали коні, охоплені смертним жахом, кричали драбанти.

— Не випускайте, не випускайте їх із замку! — лунав голос Павлюка. — З будівель викурюйте, щоб не встигали кулями рушниці набивати!

Наліт козаків був такий несподіваний, удари такі дошкульні, що збиті з пантелику драбанти вже не здатні були чинити опір. Ті, які ще вціліли, спішно кидали зброю, благаючи порятунку.

— Пане гетьмане! — примчав збуджений Скидан. — Замок у наших руках. Армати цілі, ще тепленькі нам дісталися!..

Міщани повибігали з хат, як тільки-но затих бій.

— Воля! Наші прийшли! — лунали радісні вигуки. — Виходьте, люди! Гетьман Павлюк привів козаків!..

Люд повалив вітати повстанців. Коли зійшло сонце, майдан уже був забитий вщерть. Була Зелена клечальна неділя, і черкаські дівчата посипали дорогу перед військом зелен-гіллям, кидали на вершників руту-м'яту, шовкову траву, посипали військо чебрецем та любистком.

— Із святом вас, пане гетьмане, і військо ваше!

— З клечальною неділею будьте здорові! Увесь у м'яті й чебреці, їдучи на майдан, Павлюк був зворушений до сліз. Марилась йому щаслива будучина, коли вся Україна завітчається рутою-м'ятою, на повні груди питиме п'янке повітря волі... Забемкали дзвони, біля церкви стояв високий дебелий священик у довгій чорній рясі. В одній руці в нього був хрест, в другій — пістоль.

— Ісус каже: ім'я мені легіон, бо нас багато! — басом гуде панотець і благословляє хрестом повстанців. — Будьте вкупі, брат за брата. У святому письмі сказано: коли царство розділиться само в собі, не зможе устояти це царство!

Між людом на майдані ходив міський коваль Кизим з сином Кизименком — обидва високі, широкоплечі, що ті богатирі, і роздавали всім бажаючим саморобні шаблі та ножі.

— Беріть, сміливці, святу зброю! — щедро призапрошував коваль. — Ми з сином потихеньку та помаленьку за весну наклепали. Як знали, що згодиться. Та ви беріть, ми ще наклепаємо, наше горно не затухає.

Чоловіки беруть, дякують.

— Нема за що! — гуде Кизим. — Міцніше тримайте шаблі, бо вони, як і горобці, легко з рук випурхують. Та старайтесь, не лінуйтеся, щоб панота всмак скуштувала наших шабелъ. — Вздівши гетьмана, Кизим гукнув: — Чи так я кажу, пане гетьмане? Чи, може, нам ляшки волю за так дадуть?

Майдан затих, всі повернули голови до Павлюка. —

— Дадуть ляхи нам волю! — голосно сказав Павлюк. — Як на кладовищі опинимося, так і дадуть нам волю. Лежіть, як вам подобається, в могилах. Ваша воля. А коли вільно хочете під сонцем жити — беріться за зброю! Павлюка пани можуть здолати і голову йому відтяти, але вам усім, Україні нашій — ніколи!

— Ми всі до тебе прийдемо, пане гетьмане! — на увесь майдан гудів Кизим. — Веди нас за волю, гетьмане! Зненацька почувся тоненький розпачливий голосок:

— Пане гетьмане, мене мати не пускає.

Майданом пронісся сміх, голосний, навальний, і уже задзвеніла пісня:

На вулиці сурма грає,
Мене мамка не пускає
"Пуста мене, моя мати,
На Січові погуляти!"

Підхопив майдан пісню, згасли нараз безтурботні посмішки, суворими стали виснажені лиця, і увесь люд від малого до попа біля церкви тихо, врочисто, як молитву, заспівав:

Ой ви, орли, ви, соколи,
Занесіть мя в чисте поле.
Та й за нашу Україну
Будем битись до загину!

В надвечір'я Павлюк обходив з Томиленком вози, на які вантажили гармати реєстру, порох та свинець, перевіряв, чи добре все вкладено, чи не буде в дорозі якої неув'язки. Прийшов Кизим.

— Запрошую вас, товариші й братове, до себе на вечерю. По келишку вип'ємо, щоб не гасло полум'я в наших горнах, щоб залізо завзятіше кувалося!

— Куй залізо, доки гаряче! — посміхаючись, мовив Павлюк до Томиленка та Скидана, і ті дружно кивнули головами.

Кизим мешкав у кривій вуличці, де аж на околиці Черкас. За його дворищем простилалась зелена левада з вербами, з озерцями та осокою. В кутку подвір'я стояла кузня, маленька, закіпталена, в дворі гори всілякого базавлуччя, заліза, поламаних коліс, бричок, плугів. З кузні — міцний запах гарячого заліза, вічного духу всіх кузень. Чути було, як завзято клепає молот, раз по раз з маленьких дверей віялом вилітали іскри, ніби рятувалися від важкого молота.

— Гаси горно, сину, та йди гостей зустрічати! — мовив Кизим. — Будемо оковиту клепати!

Зігнувшись, аби не стукнутись об одвірок, з кузні вийшов Кизименко-молодший у фартусі, з засуканими рукавами, випростався, аж у дворі враз стало тісніше. Як і батько, дебелий, пропахлий димом і залізом, він стояв і посміхався сліпучою білозубою посмішкою. Павлюк подивився на батька й сина, головою похитав:

— Але ж і витязі-лицарі!

— У нас, у Кизимів, увесь рід такий, — гордовито мовив коваль. — Усі — хоч небо підпирай, і всі ковалювали. І батько мій, і дід, і прадід. Гарячі ми люди, Кизименки. Все життя біля вогню та заліза, тому нас холоди та смерть обминають.

— А ми тую смерть за шкірку та в горно! — басом озвався Кизименко. — А тоді витягнемо та на ковадло і молотом її, молотом... Як відклепаємо, не то що наше подвір'я, Черкаси обминатиме.

Біля кузні лежав ворох шабель гартованих, ножів, наконечників для списів. Томиленко взяв шаблю, махнув нею, криця тонко засвистіла.

— Добре ляшкам голови стинатиме! — задоволене мовив старшина — Дасть Бог, твоїми шаблями, ковалю, щастя здобудемо.

— Аби лишень ляхів вигнати, а щастя ми й у кузні виклепаємо! — гуде коваль.

— Жоден пан не вгризе його, зуби поламає.

— Боротьба — це і є щастя, — задумливо мовив Павлюк.

— Ось заради цього щастя й шаблі куємо, — коваль витер руки. — Прошу дорогих гостей до моєї хати на скромну гостину.

Хатина в коваля, як і кузня, була маленька і теж вгрузла в землю, але чиста й охайна. Стіни побілені, віконниці сяють свіжістю фарб, кручені паничі весело на стріху по тичках снуються. Зразу видно жіночу руку. Та ось і господиня. З хати вибігла дівчина, висока, тоненька, з довгою чорною косою, зашарілася. кланяючись.

— Прошу гостей дорогих... Чим багаті, тим і раді.

Її ніжне юне личко так і полум'яніло, полум'яніла вишивана сорочка, дівчина зніяковіло заплітала і розплітала кінчик довгої коси.

— Оце й господиня наша, — казав коваль. — Дочка Марина. Ми з сином у кузні клепаємо, а вона по господі падкує та до столу нас заганяє. Так і живемо.

— Гарна ж у тебе дочка, — підкрутив Скидан вуса. — Коли б я не таким уже молодим був, то, мо' й сватів до тебе, ковалю, заслав.

— Не гарячуй, полковнику! — осадив його Томиленко — Тут уже й молодші за тебе сватались, та й ті відкоша хапали!

— От же лишенько! — розвів Скидан руками. — Коли наше не влад, то ми з своїм назад!

Марина зашарілася і стала ще вродливішою. Павлюк із смутком поглянув на дівчину, і туга здавила груди... Згадалась Олена, серце щемом зайшлося.

— Прошу вас, пане гетьмане, — Марина глянула на нього великими чистими очима, в яких було стільки нерозтраченої дівочої ніжності й доброти.

З думки не йшла Олена. Дивився на Марину, а бачив далеку, назавжди втрачену свою кохану. За столом сидів неуважний, увесь поринувши в невеселі думи, мало пив, майже не їв. Господар та гості, розігріті оковитою, гучно балакали. Ось Карпо Скидан уже затягнув пісню, Павлюк і собі підхопив, аби розвіяти тугу-журбу:

Ой гай, мати, ой гай, мати,
ой гай зелененький,
Як виїжджав з України козак
молоденький.
Як виїжджав, шапочку зняв,
низенько вклонився:
"Прощай, прощай, громадонько,
може, з ким сварився".
Хоч сварився, не сварився,
щаслива дорога!
Зостається на Вкраїні
дівка чорноброва...

А далі співати не міг, бо зовсім тяжко стало на серці. Встав і, ніким не помічений, вийшов надвір. Павлюк попростував двором, аби побути на самоті. Вечоріло, над подвір'ям уже висіли перші зорі. Смокчучи люльку, Павлюк пішов на леваду, спинився біля верб. Марина несла воду від криниці. Побачивши Павлюка, спинилася, а відра на коромислі тихенько і ніби злякано гойдалися.. Хлюпалась вода.

— Дай напиться, дівчино.

Вона мовчала, відра сполошено гойдалися. Павлюк взяв відро за дужку, у відрі плавали зорі. Він посміхнувся ("Зоряна вода, кажуть, на щастя"), жадібно пив холодну джерельну вологу. Звів голову, Марина дивилась на нього сумними очима.

— Не боїтеся, пане гетьмане, по леваді ходити?

— А чого? — посміхнувся він.

— Русальна ж неділя нині, — Марина зашарілася. — Сьогодні русалки з Дніпра виходять, бігають у полях, на деревах лазять. Ще залоскочуть.

І пішла, погойдуючи відрами.

— Марино! — гукнув раптом Павлюк. — Дай я ще нап'юся. Хмільна в тебе вода.

— І чарівна... — додала вона, спинившись. Павлюк махнув рукою.

— Я вже давно причарований.

— Хто ж вона? — тихо запитала Марина й потупила зір. — Ви її кохаєте, пане гетьмане? Я бачу у ваших очах тугу і смуток за нею.

Він підійшов ближче до неї, Марина звела очі, в яких горіли зорі. Скоряючись якомусь незнаному, раптовому пориву, Павлюк рвучко нахилився до неї і поцілував дівчину в лоб.

— Як покійника цілуєте, пане гетьмане! — Марина швидко пішла, і чути було, як з відер хлюпала вода.

"Ото теля! — сам себе подумки покартав Павлюк. — Дівчину не зумів поцілувати... Теж мені вояка!.. А ще гетьман!"

...Тепла зоряна ніч нависла над Черкасами. Павлюк лежав на сіні, закривши руки за голову, і слухав, як співали десь на кутку дівчата... А з думки не йшла Олена... Сколихнула Марина її образ, тепер і дітися нікуди... Олена... Оленка... Кохання його перше й останнє... Далека юність...

— Оленко... — він гладив її важку косу, зазираючи у очі. — Я не хочу бути бидлом у пана. Подамся в реєстрові козаки. Хоч і мала, а все ж воля. Та й зброя буде при мені, не дам себе в обиду. Все ж таки не хлоп у панському фільварку. А ти чекай мене, я повернуся. Безпремінно повернуся...

— Панам хочеш служити? — сердито запитала Олена.

— О ні... Реєстрові козаки захищають Україну від татар.

— Станеш отаманом — забудеш мене.

— Тебе забути? — він несміливо цілував її. — Нема в мене такої сили. Як пісок на камені зійде, тоді я тебе забуду. Чекай!..

Не дочекалась його Олена. Люті грабіжники напереп'ят стали їхньому кохання. Коли він уже сотником у село повернувся, то, власне, й села вже не було. Самі бовдури обгорілі. А дівчат татари в ясир погнали. І його Олену... Запекло в нього тоді на серці — й досі пече... Над ним висіла зірка, і він з болем на неї дивився. Оленку бачив. З неба простягала до нього руки... Співали дівчата, на леваді сюрчали коники, був тихий, теплий та гарний вечір, мирний, спокійний... А біль у серці не минав... Та ось зірка над ним зникла. Двоє очей пильно на нього дивилися.

— Марина?

Вона тихо сіла поруч. Він звівся, узяв її руку.

— Ти думаєш про неї? — тихо запитала Марина.

— Думаю...

— Тобі боляче?

— Боляче...

— Ти її кохаєш?

— Ой, Марино... — він зітхнув. — Розійшлися наші дороги навечно. Вона в неволі потерпає, коли жива ще, а я ніби й на волі... Та що з того... Краще б я за неї в Крим пішов.

— Не треба печалитись, гетьмане, — м'яко мовила дівчина. — Тебе ще любитимуть. Ти на святе діло людей піднімаєш. Тебе кохатимуть. Хочеш, я тебе покохаю? І буду чекати тебе з походу. Все життя чекатиму. Я терпляча. Аби тільки в тебе серце не боліло.

Він подивився на неї, як на диво яке.

— Я хочу, щоб ти, гетьмане, був щасливим, — прошепотіла Марина. — Щоб у твоїх світлих очах ніколи не було смутку і болю.

— Ти хороша... Чиста... Свята... Ще зустрінеш хлопця. А я... Сьогодні тут, а завтра там... Не знаю, що мене чекає. Може, й плаха. А ти будь щасливою, дівчино чарівна.

Він обняв її, але вона легко вислизнула з його обіймів і зникла, наче її й не було...

— Пильнуй!.. Пильнуй!.. — обізвалася варта біля брами.

— Я чекатиму тебе, гетьмане-е!.. — пролунало у вечоровій тиші.

Розділ шостий

Відтоді, як у Зеленій Гуті побував гонець гетьмана Павлюка, минуло кілька тижнів. Село наче вимерло. Чоловіки, захопивши в панському маєтку коней, подалися на Січ, в селі zostалися жінки, діти та старі діди, котрі хоч і хотіли ще козакувати, однак на коней не здужали вилізти. Та ще панотець Никодим самотиною доживав свій вік при ветхій сільській церкві, і обоє вони (церква й панотець) від старості вже ледве купи трималися. Церковка була прадавня, ще бозна-коли збудована в часи Великого Литовського князівства. Никодим жив мріями про нову церкву і якось було заїкнувся про це колишньому панові, але той на нього таким кривим оком подивився, що Никодим і язика прикусив.

— Ми вам, схизматам, швидше домовини зрихтуємо, аніж православну церкву! — крізь зуби процідив пан дідич, котрий був, як і все панство, уніатом-католиком. І люто ненавидів православ'я. Панотець Никодим більше до пана не рипався і навіть дзвонаря частенько прохав:

— Ти вже того, Мусію, не дуже в дзвони калатай!

— Так як же дзвонить, щоб і тихо було? — дивувався дзвонар. — Та це все одно, що без голосу співати.

— Полегеньку дзвони, потихеньку, — повчав панотець дзвонаря. — Щоб пану менше вуха бевканням мозолити, бо погрожує костьол збудувати і всіх нас в уніати пошити. А істинно православна душа і серце почують глас Божого дому.

Дідич не встиг збудувати костьол, на щастя, помер. А мо' Господь його до себе на суд правий забрав, аби той лиходій більше не капостив на білому світі. А новий панич хоч і лядської породи, та не лихий. Цього ще можна терпіти, хоч і не збагнеш, хто він: католик чи православний. А пані його Олена й зовсім добра,

бо одновірка. Никодим якось натякнув їй, що дім святий уже на ладан дише, шашіль дерево поточив, балки та стропила вже струхлявіли, стіни ледве не валяться...

— Цього літа, панотче, збудуємо нову церкву, — сказала Олена. — Я побалакаю з паном Матусевичем, думаю, він не поскупиться.

Панотець від тих слів ожив. Пані Олену хвалили в селі, казали, що молодий панич світу білого без неї не бачить. Буцімто вона й не панського роду, а проста селянка, тому й сердечна та людяна. Никодим довгими ночами, коли не спалося, вже обмірковував, скільки треба лісу на нову церкву, та все молився і прохав Бога, аби він послав пані Олені довгий та щасний вік.

Та згодом таке пішло на Україні, що не до церкви. Закрутило, як у повінь вода. Почали горіти фільварки, селяни озброювались косами й гуртами на Січ утікали. Докотилася та хвиля й до Зеленої Гути. Никодим зітхає: спорожніло село. І панотець змирився з думкою, що й цього літа, мабуть, не освячувати йому нової церкви. Та воно літо-друге й зачекати можна, здобули б люди волю, щоб кляті уніати не душили православ'я. З такими думками і жив панотець. В церкву тепер частіше навідувалися жінки, молилися за своїх чоловіків, прохали у Всевишнього ласки і доброї долі. А коли жінки, помолившись, розходилися, панотець кречучи вмощувався на вигоні біля церкви і довго сидів, дивлячись прямо поперед себе. Іноді до нього підсідали діди, смоктали люльки, гомоніли.

— Як там наші? — озветься хтось із дідів.

— Мабуть, уже за порогами.

— А про гетьмана Павлюка не чувати?

— Казали, в Черкасах був, армати захопив і на Січ повернув. Військо там готує велике.

— Десницею гетьмана керує сам Господь, — втручався в розмову панотець. — І гетьман вижене з України уніатів.

— Істинно глаголиш, панотче, — згоджуються діди і надовго вмовкають, кожен думаючи своє.

На заході, за лісом, сідало сонце, тихий, теплий вечір западав над селом. Призахідне сонце було червоне, і ліс також червоним зробився, мовби охоплений вогнем. А мо' в тім краї чий фільварок горить?.. Над селом здіймалися вечорові дими, по дворах варилося на кабицях вечере. На вулицях біля дворів гралися діти, вечір буз як вечір... Десь мукала корова, десь дзенькали відрами, нетерплячі дівчата вже поривалися затягти пісню... Ніщо не віщувало біди. і ніхто в Зеленій Гуті не відав, що їхній староста, втікши з села, дістався до Білої Церкви, де стояли жовніри.

— Бунт, пане старосто! Чернь на Січ подалася, а панич наш заодно з нею, — викладав він білоцерківському старості. — Гайдукам заборонив хлопів вгамовувати, коней бунтарям дав...

Білоцерківський староста був злий, що маєток в Зеленій Гуті дістався не йому у винагороду за вірну службу королю, а якомусь безвусому шаркачеві, худоребромому шляхтичу. А тут і нагода трапилась. Чернь збунтувалась.

Щоправда, цим нікого нині не здивуєш, в Білу Церкву шляхта замалим не щодня ледь жива зі страху прибігає. Кожному жовнірів не настачиш, та й не вгамуєш хлопів, допоки сюди не прийде коронне військо, але щоб шляхтич був заодно із бидлом!.. Такого ще ніколи не чув. Ну й провчить же він зрадливого щляхтича, заодно й крулевщизну в нього відбере. І білоцерківський староста спішно відрядив у Зелену Гуту загін жовнірів: Романа Матусевича живого чи мертвого привезти у Білу Церкву й скарати на міському майдані!

...Вечерю варили в челядській куховарні. Роман носив хмиз, Олена чистила картоплю і, жартуючи, жбурляла в Романа лушпининки.

— Трудись, трудись, паниченьку, визнаєш, по чім хунт лиха! — сміялася Олена, і очі її були такі привітні й теплі, що Роман ладен був за ті очі гори перевернути. Підсідав до Олени, хапався й собі чистити картоплю, врізав пальця, але болю не відчув. Йому було приємно, що Олена забирала в нього ножа і чистою шматиною перев'язувала пальця.

— Теж мені поміничок! Геть пальця понівечив, — журила Олена, і в її голосі Роман вловлював турботу... В пориві ніжності цілував їй руки, і вона не відривала їх, а дивилась на нього усміхненими, променистими очима.

— У мене таке відчуття, що ми з тобою одні-єдині в цілому світі, — шепотів Роман. — Я ладен в челядській хаті жити хоч і цілий вік! Тут навіть краще, ніж у палаці. І муру між нами немає. І добре, що слуги повтікали, самі собі зваримо борщу, і наш борщ буде найсмачнішим!.. Мені з тобою і в курені рай!

— Довго не всидиш у курені, — сміялася Олена. — Потягне в палац, ти ж панського роду.

— Хочеш, я палац к бісу розвалю? — Роман хапав сокиру й кидався до палацу, Олена з сміхом його здоганяла, вони весело жирували посеред двору і забували про недоварений борщ. Тоді з палацу виходила Марфа, вона єдина з усієї челяді лишилася, і йшла в челядську доварювати борщ. Прислухалась, як у дворі "пани граються", і сердито буркотіла:

— Нікудишні тепер пани пішли, ні риба ні м'ясо! Челядь повтікала, а їм хихоньки та поцілуночки!.. Казна-що, а не пани! Самі собі картоплю чистять. Коли б старий пан уздрів таке, то й у домовині б перевернувся... Ой не буде їм добра з цього маєтку. Отак дограються, доки й маєток у них заберуть. Де це видано, щоб панич та черні коней давав?!

Висовувалась з челядської й сердито кричала:

— Молодята, де ви там? А ходіть лишень вечеряти!.. Молодята, побравшись за руки, з'являлись вечеряти, і губи їхні були припухлі від поцілунків. Орудуючи ложками, пирхали (і чого їм весело, коли увесь світ клекоче й маєтки повсюдно горять!), а Марфа сиділа набурмосившись і бурчала, що так не годиться чинити панам, що челядь розбіглась і село спорожніло, а їм — поцілуночки!.. Он старий пан, той би швидко навів лад!

Марфа з малих літ виросла серед панської челяді, сім'ї в неї ніколи не було, і старий пан — то єдина тема її розмови. Села вона сторонилася, іноді роками

там не бувала, світу білого за челядською куховарнею не бачила і звикла. Мала переконання, що так жити і треба, що пани від Бога і їх варто слухати й покорятися їм, як самому Господу, адже без панів і життя на землі немислиме.

Бо чернь сама собі ради не дасть і без панів хутко згине, як майські мухи восени. Що бунтують проти панів тільки погані люди, лотри й розбишаки, в яких у серці Бога немає, а хороші люди панів люблять і слухаються їх, як батьків рідних... Ось вона з отакуньких літ при панові і, слава Богу, жива й здорова. Не з'їв же її пан. Щоправда, старий дідич був крутий, як вірьовка, бив і глумився з неї, як йому хотілося, але вона на нього не в обиді. Не вдариш — не навчиш ума-розуму. А, не дай Боже, чернь панів порозганяє — куди вона на старості літ подінеться? Хто її нагодує і сякий-такий притулок дасть? В неї ж ні сім'ї, ні рідні, крім куховарні в панському маєтку...

— Боже мій, як страшно таке чути! — не втерпівши, вигукнула Олена. — До чого може людина дожити! І в душі в неї рабство. — Прохала Марфу: — Та ви хоч поїжте, тітко, ви ж цілий день голодні...

— А я потроху їм, що-небудь перехоплю і сита, — відмахувалась Марфа. — Пан дідич привчив нас поменше роботу зубам давати. Дуже він не любив, коли челядь жувала. Бувало, як прибіжить на куховарню та вгледить, що хто їсть, то з рота кусень видере. Воно й пана треба розуміти. Він один, а нас багацько, так ми, чого доброго, все до цурки поїмо, як ті мурахи ненажерливі.

— Ви людина, тітко Марфо? — не втерпіла Олена.

— Людина, але панська, — уточнювала Марфа.

Далі питати не було потреби.

Марфа ще позітхала, побурчала, що тепер ніхто панів не поважає, бо лотрів та розбишак розвелось пребагацько, а вони нездатні втямити, що без панів кроку не ступиш, і казала наостанку:

— То я піду в палац ночувати, бо на вас ніякої надії. Вам хихоньки, а та чернь, чого доброго, ще й палац до цурки розбере, їм віри немає, всі ласі панським добром поживитися!

Марфа вже ступила на поріг, як у парку закричав сич... Пронизливо, моторошно... Олена здригнулася й ближче до Романа присунулась.

— Чекай завтра покійника, — байдуже сказала Марфа. — Сич ніколи до добра не кричить. Або ще руїна буде. Чи пустка. Коли з старим паном оте лучилося, сич три ночі перед тим кричав.

— А що з паном лучилося?

— Помер він тої ночі, царство йому небесне, — перехрестилася Марфа. — А я думаю, що його убивці задушили. Бо дуже пан хрипів у своїх покоях, і тоді хтось через залу вночі перебіг. Я сама чула. А вранці пана, посинілого, в ліжку знайшли...

— Я боюся... — прошепотіла Олена і схопила Романа за руку. — Ти куди?

— Я миттю, — схопився Роман, — Ти посидь з Марфою, я невзабарі.

Роман вибіг з челядської, сич ще дужче закричав. Олена поспішно перехрестилася.

— Хрестись не хрестись, а від опряги не відхрестишся! — похмуро буркнула Марфа. — Виє сич — покійник буде в дворі.

Та ось двері рипнули й до челядської повернувся Роман, несучи три рушниці й торбиночки з порохом та кулями.

— Ось!.. — вигукнув він захекано і поклав рушниці на лаву. — Хай тепер кричить собі сич! Марфа пішла, Олена пригорнулась до Романа.

— Хоч ти й рушниці приніс, а мене все одно острах бере. Сич так моторошно кричить...

— А я радий, що сич кричить, — засміявся Роман. — Якби він щоночі це робив, я б тебе щоночі в обіймах тримав .. Не бійся, моя радосте. Я тебе ніколи й нікому не віддам. Хоч хай і цілий світ проти мене йде! Ти моя доля, моя радість і життя моє!

Він побачив її губи зовсім близько, вологі повні губи, і припав до них... Вона здригнулась і покірно віддалася його поцілунку, і він насилу відірвався від її губ.

— У тебе такі чисті очі, — шепотіла вона, — і голубі, як весняне небо... Ти добрий...

— Ти кохаєш мене? — спрагло питався він. — Скажи мені... скажи...

— Ненавиджу! — засміялась вона.

— Я здурію від щастя! — вигукнув він. — І хай світ нуртує, хай світ палає, ми будемо вдвох, ми відгородимося від світу високим муром. І нікого не впустимо в наше царство кохання.

— Ой, Романе, не відгородишся, — гірко зітхнула вона і погладила його білявий чубчик. — Ти як дитина, Романку. — Помовчавши, зненацька рішуче сказала: — Але цю ніч я хочу відгородити від усього світу. Хоч одну ніч. Одну-єдину! А тоді будь-що-будь!

Вона потяглася до нього вологими губами, і він припав до них, як до криниці з живлющою водою, і спрагло пив з неї, пив, пив і ніяк не міг вгамувати спрагу...

Коли за вікном засіріло, вони лежали обнявшись і шепотіли одне одному найніжніші слова. І тоді пролунав постріл...

Але вони були стомлені коханням і першого пострілу не почули, бо він злився з їхнім поцілунком. А коли різко тріснув другий і навіп розколов ранкову тишу, обоє схопилися й здивовано подивилися одне на одного.

— Хто сміє стріляти у нашому царстві?! — весело вигукнув Роман. — Хіба вони не відають, що ми відгородилися від білого світу високим муром?

І раптом за вікном розпачливо закричала жінка...

— Ніби Марфин голос, — зблідла Олена. — Вчора вона казала, що... покійник буде...

Роман кинувся до вікна й у першу мить відсахнувся.. У дворі біля палацу жовніри тягали Марфу за коси, тусали її ногами й били кольбами рушниць. А між ними крутився староста Зеленої Гути і теж штурхав Марфу ногами.

— Вони допитуються в Марфи, де ми, — зрозуміла Олена. — Ось тобі й відгородилися від світу високими мурами.

— Але одна ніч була нашою, — сказав Роман, кидаючись в куток по рушницю. — І за цю ніч вони заплатять дуже дорого!

Олена побачила, як жовнір, що тягнув Марфу за коси, висмикнув шаблю. Марфа повзала біля нього навколішках і простягала руки... Жовнір розмахнувся шаблею. Олена крикнула і затулила лице руками.

— Ну постривайте, катюги! — крикнув Роман і вистрілив через вікно. Той жовнір, що витирив об Марфу закривавлену шаблю, підскочив, зігнувся і впав на труп своєї жертви.

— Ага, попався! — злорадно закричав Роман, хапаючи другу рушницю. — Зараз я вам полоскочу боки!.. Ми стріляти трохи вміємо. Олено! — крикнув він, на мить повернувши до неї збуджене, бліде лице з широко розкритими очима. — В торбинках порох і кулі... Набивай рушниці, будемо царство... захищати... наше... Хай помагає нам Бог і кохання наше!.. Ач, жовніри, як миші, сипонули... Ха-ха.. А той миршавий староста найпрудкіше ріже поли... Ось ми тебе в спину... Постривай, зроблю тобі дірку, ніяким чопиком потім не заткнеш!

Бах! Староста Зеленої Гути так і заорав носом землю, смикнувся і затих, скарлючений...

— Призвідець уже покараний! — вигукнув Роман і кинувся допомагати Олені набивати порохом рушниці. — Тільки не відчаюйся, Оленко, все буде добре. Ті плюгавці ніколи не здолають високих мурів нашого щастя!..

— Я не боюся, — ледь посміхнулась Олена посірілими губами. — Коли сич кричав, було моторошно, а жовнірів аніскільки не страшно.

Грякнуло кілька пострілів, і їх з ніг до голови засилало битим склом. У вибиті шибки потягло порохом димом. Роман обережно виглянув, жовніри позалягали й палили з рушниць по челядській.

— Ради Бога, не висовуйся з вікна! — крикнула Олена. Роман вистрілив.

-Ага! — закричав він зраділо. — Ховаєтесь, підлі душі! Я вас зажену ще в землю! Будете на пузі повзати, носами подвір'я переорете, а не впусщу вас у наше щасливе царство!

— Нас порятувало те, що ми спали не в палаці, а в челядській, — казала Олена, набиваючи рушниці. — Але чи надовго?

— Коли б вони знали, який я щасливий, то зроду б не відважилися нападати на нас! — вигукував Роман. — Ага!.. Ще один заорав носом!

Олена з подивом дивилася на Романа, навіть не підозрюючи раніше, що в нього стільки зваги. Він і зовні змінився, аж повищав, в плечах поширшав, голубі його очі горіли буйним вогнем, і Олена захоплено прошепотіла:

— Який же ти гарний, Романчику!.. Я навіть не гадала, що ти такий вдатний лицар!..

Роман від тих слів так і засяяв, кулі його не знали промаху.

— Так вам!.. Так! Ха-а! — збуджено кричав Роман. — Ще один заорав носом... О наївні! Я найщасливіший у світі, невже ви думаєте мене здолати?!

Роман вистрілив, і зненацька схопився руками за груди, захитався.

Олена встигла його підхопити, обережно поклала на спину, на грудях у нього по білій сорочці розповзалась червона пляма...

— Романо! — зойкнула Олена. — Ти живий?. Роман був у непам'яті. Олена схопила простирадло, розірвала надвоє, швидко перев'язала Роману груди.. Знову грякнули постріли. Дві кулі, одна за одною, дзизнули в неї над вухом і впилися в протилежну стіну. Не тямлячи себе від люті, Олена схопила рушницю... До челядської біг жовніра Олена, майже не цілячись, вистрілила. Жовнір змахнув руками, мовби на всьому бігу наткнувся на невидиму стіну, й упав набік... Жовніри, котрі трюхикали за ним, позадкували й сипонули під захисток білих колон.

Олена в розпачі схилилася над Романом... Що робити? Та ось її погляд упав на бічне вікно. Олена кольбою рушниці вибила скло і виглянула. В цьому закутні між челядською і стайнею жовнірів не було. Олена схопила Романа обіруч, поклала його на підвіконня, так, щоб по той бік звисала голова й руки, сама вискочила у двір, поклала собі на спину Романову голову, схопила його за руки і з трудом витягла з челядської... Далі бігла зігнувшись під вагою Романа. Так вона здолала закуть між челядською і стайнею, обігнула льодовню і поза старою покинутою броварнею вибралася до глухої білої стіни, що оточувала палац. Чула, як позад неї галасували жовніри, і бігла з останніх сил, несучи закривавленого Романа. Ноша випорскувала в неї з рук, його ноги важко волочилися по землі, гальмували біг, Олена присідала, підтягувала його на себе і знову простувала...

Так Олена з останніх сил дісталася до бузкових купив, котрі густо розрослися попід стіною. Стала на коліна, розсунула кущ, поглядом віднайшла лаз. Затягла лід кущ Романа, потім вигребла хмиз та сміття, яке нанесли у дірку стічні води, пролізла сама, до крові обдерши плече, але навіть не звернула на те уваги, і з великим трудом протягла Романа... Знесиліла так, що довго відхекувалась, опустивши голову, поволі приходячи в себе...

— А добряче ми поколошкали панів жовнірів! — зненацька вигукнув Роман і весело на неї глянув.

— Романо! — зойкнула Олена, та Роман знову впав у непам'ять.

Олена понесла його через вигін і пірнула в густі вишняки неподалік церкви. Спіткнувшись об сплетене гілля, впала, полежала, приходячи в себе та витираючи кров з розідраної щоки. Ліпшої схованки годі було й шукати. Ось тут вони й перечасують лихо, бо з села зараз не вийдеш, напевне, воно оточене з усіх боків. Олена затягла Романа в густіший кущ і сама лягла поруч. Та Роман захрипів, Олена схопилася, поправила пов'язку у нього на грудях, запхнула під

неї свою хустку, щоб хоч якось спинити кров... Зненацька за вишняком закричали жінки, заплакали діти. Хтось біг і волав про порятунок...

— Сюди, миряни, сюди — почула вона голос панотця Никодима. — Нас порятує Божа обитель.

Олена поповзла вишняком і, розсунувши кущ, побачила, що перелякані жінки, несучи на руках дітей, біжать у церкву. Вона якусь мить гадала, чи не понести й Романа в церкву, адже Бог мусив захистити їх у своєму храмі... Тільки хотіла було звестися, як помітила, що до церкви вже мчать жовніри на конях... Останні жінки встигли вбігти в церкву, і двері зачинилися. Біля дверей лишився лише Никодим. Тримавши обома руками великого мідного хреста і високо піднімаючи його над головою, панотець ступив навстріч жовнірам:

— Іменем Господа Бога закликаю: спиніться, іроди!.. Бог усе бачить... Не минути вам Божої кари небесної!..

Передній жовнір пролетів мимо старого панотця, махнув шаблею, з свистом розсікаючи повітря, і панотець упав, розрубаний надвоє, заливаючи своєю кров'ю мідний хрест...

Аби стримати нелюдський крик, Олена до болю вп'ялася зубами в свою руку й зааніміла, дивлячись, як жовніри згрібають соломку. Вона ще гаразд не розуміла, що вони будуть робити, але страшна здогадка блискавкою вдарила в мозок. Жовніри підпалюють церкву.

Церква була дерев'яна, легенька й суха і спалахнула в одну мить... Але Олена вже того не бачила, від страшного видовиська втратила свідомість і залякла...

Розділ сьомий

Все літо клекотіла Україна.

По містах і селах, на майданах і ярмарках слухали люди універсали повстанського гетьмана Павлюка.

"Йдіть на Січ! — закликали універсали. — Зібравшись, ми вкупі підемо на Україну здобувати собі долю і волю. Воля або смерть!"

І селяни продавали волів, купляли коней і цілими загонами прибували на Січ. За пороги втікали міщани, реєстрові козаки, всі ті, хто донедавна був бидлом і хлопом, ставали товаришами по зброї.

Україна клекотіла, Україну лихоманило...

Терпіти вже більше ніхто не міг.

Люд рвався в бій. "Де наш гетьман?" — нісся клич Україною.

І гетьман з'явився

У серпні 1637 року Павлюк на чолі великого повстанського війська, що складалося з запорожців під орудою старшини Остряниці, реєстрових козаків полковників Скидана і Биховця та численних загонів селян і міщан, над якими старшинував недавній полтавський урядник Гордій Чурай, з гарматами та обозами вирушив на Східну Україну. Дванадцятого серпня гетьман підійшов до невеличкого містечка Крилова, котре стояло на річці Тясміні, в одній милі від Дніпра. Побачивши в степу повстанське військо, міщани вдарили у дзвони, вбили свого старосту, перебили драбантів і хлібом та сіллю зустріли Павлюка при в'їзді у місто.

— Коли ми так і далі будемо захоплювати міста, то я, мабуть, ні разу з свого пістоля не стрельну, — жартував Остряниця.

— Боюсь, але в твоєму пістолі може не вистачить куль, — докинув Биховець. — Ляхів стільки розплодилось на Україні, що й куль на всіх не настачиш!

— Ех, коли б ми оце в Полтаву входили, то нам би шлях устеляли вишиваними рушниками! — вигукнув Гордій Чурай.

— Гордій снить своєю Полтавою, — добродушно мовив Скидан.

— Так як же ти не будеш нею марити, коли кращого краю, як полтавський, по всій Україні не знайдеш! — ще запальніше вигукнув Чурай. — Ось давайте махнемо в Полтаву, на власні очі переконаєтесь.

— Далеко нам ще до Полтави, — посміхнувся Павлюк. — А то б подивилися, що то за благословенний край, про який щодня тільки й торочить Гордій. — На Чурая уважно подивився. — Бачу тугу в твоїх очах, Гордію. Сім'ю, мабуть, лишив?

— Над самою Ворсклою моя хатина стоїть, — замріяно-журно мовив Чурай. — По весні вишні як завітнуть, ну, прямо тобі рай! — Зітхнув. — Та довелося з того раю п'ятами наживати. А якби ви почули, отамани, як співає моя дочка!.. Що той соловейко моя Маринка! Дванадцять літ їй, а як заспіває, вся Полтава слухає!

— Не горюй, Гордію, дійде черга й до Полтави, — озивається Остряниця. — Ще посидимо над Ворсклою, послухаємо твого соловейка.

Наближалися до містечка, лунко бемкали, дзвони, міщани висипали навістрів повстанцям. Військо підтяглося, козаки ще гордовитіше всілися в сідлах, маяли прапори, бунчуки, блищали мідні труби сурем.

— Ласкаво просимо, козаки! — гукали міщани.

— А де ж це ваш пан староста, що нас не зустрічає? — питається Остряниця, і козаки весело сміються.

— А ми йому голову відтяли та й відпустили його з миром! — жартують міщани. — Катюга він! Туди йому й дорога.

— Вільних козаків та міщан на хлопів обертав!

— Худобу в нас забирав!

— Не велів нам вибирати війта і сотника, а своїх урядовців садовив. А ті, як оси, нам очі виїдали.

Дід з білими довгими вусами і маленька дівчинка з чорними тоненькими кісками вийшли навстріч, несучи хліб-сіль.

— Не тебе, гетьмане, зустрічаємо, а волю свою! — глухим голосом мовив дід. — Кланяємось до сирої земельки нашій довгожданій волі!

Дід подав Павлюку хлібину, гетьман поцілував хліб і передав його Остряниці.

— Клянусь, що не пошкодую ні сил своїх, ні життя, боронячи вашу волю і хліб святий! — урочисто проказав гетьман. — Слава Україні!

Ще дужче забемкали дзвони, коли павлюківці входили у містечко. Люд виснув на тинах і воротах, даючи дорогу війську. Чимало по вулицях лежало, уткнувшись у землю, польських драбантів.

— Ач, як нас ляшки зустрічають! — добродушно мовив Скидан. — Аж носами в землю повгрузали!

Ось тут і сталося непередбачене. Один з драбантів раптом очуняв, звів голову і випростав руку з пістолем, цілячись у Павлюка.

— Гетьмане, стережись... — крикнув Гордій і прямо з сідла стрибнув на драбанта, вдарив його по руці. Куля дзизнула над вухом у Павлюка. Це відбулося так швидко, що ніхто й словом не встиг прохопитися.

— А бодай би ти скис, лядський недобитку! — і Гордій Чурай так стукнув кулаком драбанта, що той і заковиз. — Тьху! Казав, пане гетьмане, повертаймо в Полтаву, у нас такого не сталося б, — мовив Чурай, зводячись. — Бо в нас у Полтаві ляхів як б'ють, так один раз!

Отамани засміялися, хоч оказія були не з веселих.

Зайнявши Крилов, гетьман відразу ж зібрав старшин на раду. Ходячи по хаті та смикаючи себе за вус, Павлюк викладав свій план:

— Час не терпить! Коли почали — мусимо спішити. Хто захопить верхів'я Дніпра, той і господар становища. В Крилові я розділяю військо на дві частини. Більшу доручаю полковникам Биховцю та Скидану. Задумка така. Мусимо якнайшвидше захопити побільше простору, де б могло розвернутися повстання. В першу чергу треба захопити всі міста і замки Правобережжя і Лівобережжя. Особливо у верхній частині Дніпра. Тому загони Скидана і Биховця сьогодні ж, а найпізніше завтра вранці підуть вгору по Дніпру, захоплять в путі Воронівку, Бужин, Боровицю, а просунувшись ще далі, візьмуть Домонтів і Бубнівку. Дорогою будете руйнувати маєтки й замки, захоплювати зброю і хліб у панських фільварках, обози, коней особливо. Перш за все прилучайте до себе селян та міщан. За Бубнівкою Биховець і Скидан розділяються. Биховець зробить несподіваний напад на Канів, а Скидан в цей час оточує Переяслав. Переяслав треба взяти будь-що, будь-яким способом і будь-якою ціною. Від цього залежатиме наш подальший успіх. У Переяславі заперся з обдуреними козаками реєстровий гетьман Сава Кононович і ворожа нам старшина на чолі з запроданцем Іляшем Караїмовичем, котрі потопили в крові Кодацьку фортецю. Це наші найлютіші вороги, і пощади їм не буде. До того ж в переяславських арсеналах чимало зберігається зброї та пороху. Дійшли до мене чутки, що навколо Переяслава діє багато повстанських загонів, їх треба об'єднати й

забрати а собою. Впоравшись з Переяславом, Биховець лишає там свою залогу, а сам рухатиметься в напрямку Чигирина. Гордій Чурай діятиме на волостях. Другий загін війська поведу я. Остряниця лишається при мені. Прямо з Крилова я піду до Чигирина і там очікуватиму Биховця і Скидана. Звідти, як усе буде добре, ми купно вдаримо на Білу Церкву, і таким чином все верхів'я опиниться в наших руках. Ви мене зрозуміли, пани отамани?

— Зрозуміли, пане гетьмане.

Павлюк спинився посеред хати, жуячи кінчик вуса.

— Мо', що не так метикую, то поправте мене. Мо', в кого є краща задумка — викладайте.

Отамани переглянулись, зрештою Биховець озвався:

— Я пристаю на думку пана гетьмана.

— Я також, — подав голос Гордій Чурай. — А коли б з Переяслава вдарите на Полтаву, то й зовсім би добре було.

— І я згоден, — озвався Яків Остряниця.

— А чи не вдарити нам спершу на Білу Церкву? — звівся з лави Скидан. — А потім, не зупиняючись, на Бар!

— Що це дасть? — швидко запитав Павлюк.

— Ми загородимо шлях коронному війську на Україну, — уточнив Скидай.

— Але будемо мати у себе за спиною фортеці, повні жовнірів, котрі вдарять нам у спину, — сказав Остряниця.

— А тим часом Сава Кононович з Караїмовичем зберуть своє військо, — вставив Гордій Чурай, — а ми...

— ...опинимосся між двома вогнями, — закінчив Биховець.

— Звичайно, такий ризик є, — Скидан почухав потилицю. — Але ж і спокуса велика...

— Швидше вдарити по коронному війську? — запитав Павлюк. — Ні, полковнику, поспішиш — людей насмішиш. Ризикувати повстанням я не буду. Коли ми захопимо Бар і розпочнемо бій з коронним військом, Кононович неодмінно з цього скористається і вдарить нам у спину. А це вже поразка. До того ж ми не встигнемо збільшити свої сили, запастися зброєю, провіантом та порохом. Ми будемо гинути під Баром, а дрібні загони повстанців на Україні сидітимуть склавши руки. Почнемо з верхів'я Дніпра. Тільки очистивши Україну, захопивши фортеці, з'єднавши всіх повстанців в один кулак, можна думати про генеральний бій. І все це треба зробити до осені. До Різдва вся Східна Україна мусить опинитися в наших руках. Коронне військо збереться не раніше глибокої осені, ось тоді ми й дамо бій Конєцпольському. Але де саме, в Білій Церкві чи в Барі, покаже час і обставини. То як, пане полковнику? — повернувся він до Скидана

— Пристаю! — твердо мовив Скидан. — Сьогодні ж рушаю на Переяслав.

— На цьому раду нашу й закінчимо! Пани отамани хай займаються своїми справами, а до мене покличте писаря.

Отамани вийшли, а до хати заглянув військовий писар Роман Попович і з порога запитав:

— Кликали, пане гетьмане?

— Кликав, Романе. Ану сідай до столу та папір готуй, будемо до переяславців універсал писати.

Писар, молодий, високий і худий як тичка недавній київський бурсак, заметеляв полами ношеної й переношеної ряси, сів до столу й приготував начиння. Гусяче перо витяг з-за вуха, подлубався в ньому нігтем, потім почесав ним у своїх густих рудих кудлах.

— Готово, пане гетьмане!

— Пане писарю, ти хоч би змінив свою попівську рясу на козацький жупан, — не втерпів Павлюк. — Військовий писар, а на кого схожий!

— Та воно б і можна, — шморгнув облупленим носом писар. — Та де ж ти його дістанеш, жупана. А до ряси я вже звик.

— Ну, гаразд... — Гетьман запалив люльку і жадібно затягнувся димом, пройшовся по хаті.

— Пиши універсал. "Павло Михнович Бут, гетьман з військом Запорозьким. Пану отаману переяславському і всьому товариству, посполитим і всій братії нашій назавжди бажаємо від Бога доброго здоров'я", — продиктувавши, Павлюк зачекав, доки писар скрипів пером, і вів далі: — "Милостиво оголошуємо своїм вірним і доброзичливим товаришам, що я з дозволу і по наказу війська, незважаючи на великі ускладнення військові, посилаю до вас в Переяслав двох полковників: пана Карпа Скидана і пана Семена Биховця, а з ними війська Запорозького кілька тисяч. Про що, ваші милості, як вірні товариші мої, не хвилюйтеся, а приставайте до цих полковників".

Павлюк зупинився посеред хати, гриз мундштук люльки й обдумував подальший текст. Тепер треба згадати тих мерзенних зрадників Кононовича і Караїмовича, котрі відсиджуються зараз в Переяславі... Скреготнув зубами, до писаря:

— Пиши! "Що ж стосується тих зрадників, скільки б їх у вас не виявилось, які за обіди й банкети у ляхів видали їм наших товаришів, багатьом із яких відрізали вуха, а самих їх відправили в Гадяч рити рови, — цих зрадників не заважайте ловити, а видайте їх війську моєму. Ви ж, пани отамани, не хвилюйтеся і веліть не хвилюватися своїм товаришам і панам міщанам, а допоможіть нам виловити цих зрадників, котрі так багато заподіяли зла. Будьте єдинодушні, згуртуйтеся і йдіть з п.п. полковниками до війська, а там ми вже гуртом погадаємо, як далі бути. Але якщо ви, бережи, Боже, ваші милості, забажаєте захищати тих зрадників..." Написав, Романе?

Писар ледве встигав за гетьманом, аж упрів з натуги. Випростав спину, витер піт.

— Ху! Встиг, пане гетьмане. Давайте далі.

— Пиши. "...чи захочете самі до них приєднатися, то ми зо всіма своїми силами, з усім військом і артилерією рушимо до Переяслава і тоді побачимо, чи буде хто захищати мерзенних зрадників. Отже, вдруге просимо вас і суворо-пресуворо наказуємо іменем війська не відважуватись захищати зрадників, але якнайшвидше спілкуйтеся з нашими полковниками і військом. Після всього поручаємо вас милості Божій. Дан в Крилові серпня 12 дня 1637 року"[4].

— Готово, пане гетьмане. Що ще писати?

— Поки досить, Романе. — Гетьман сів до столу. — Універсал залиш, я передам Скидану... Стривай, писарю. Як у тебе із здоров'ям?

— Н-нічого, — розгубився писар. — Хвалити Бога...

— Коли брешеш, то хоч Бога не згадуй, — у вуса посміхнувся гетьман. — Худий, як та лозина край дороги. Ти хіба в надголодь живеш?

— Я, пане гетьмане, дух свій гартую і тілеса, — зізнався зрештою писар. — Тілеса свої голодом морю.

— З якого дива?

— Щоб грамоту зберегти, — похнюпився Роман. — Коли тілеса жиром обростають — грамота тоді утікає з голови.

— Ну й дивак! — посміхнувся Павлюк. — Грамоту, може, й збережеш, а дуба з голоду вріжеш. Це точно.

— Я хочу йти не в тілеса, а в розум, пане гетьмане.

— Йди у розум, Романе, а тільки ж дбай про своє здоров'я. Куди воно годиться? Який же з тебе в бісового батька козак, як ти од вітру хилишся? І потім затям: такі, як ти, я маю на оці твою грамоту, дорожчі нам за десятьох неписьменних. І ти, будь ласка, не мори себе голодом. Домовились?

— Домовились, пане гетьмане, — весело мовив писар. — Не знав я, що потрібний Україні.

— Ще й як! — Павлюк поклав руку Романові на плече. — Ось як здобудемо волю, школи відкриємо, люд будемо навчати, щоб грамотні всі були, як ото в заморських країнах. А письменному і жити легше. То ти, Романе, і будеш колись навчати письма ваш темний люд. Та це мрії... Поки що мрії...

— З мріями легше жити, пане гетьмане.

— Не до мрій зараз. Ми тільки-но почали, і один Бог знає, чим все це скінчиться... — Павлюк помовчав хвилю. — Та гаразд! Іди, Романе, та більше не голодуй. Стривай!.. Скинь ти к бісу свою засмальцьовану рясу! Дивитися на неї...

— Але ж, пане гетьмане... — зам'явся писар. — У мене під рясою більше нічого немає.

— От лихо! — почухався Павлюк. — Не нажив ще добра?

— Я свій скарб у голові ношу, пане гетьмане.

— А ти, хлопче, бачу, не ликом шитий. Клумаковитий! Молодець, коли своє багатство в голові носиш. Та нині ти військовий писар і вигляд мусиш мати вельми пристойний. — Павлюк швидко зняв із себе жупан і накинув його писарю на плечі. — Носи і будь здоров!

— Тобто... як? — Роман розгубився і стояв, зігнувшись під жупаном і боячися до нього доторкнутись. — А ви, пане гетьмане?

— За мене не турбуйся! Україна знайде для свого гетьмана жупан. А ти ходи здоровий. Щоправда, жупан на тебе вельми великуватий, та кравці в один мент перешиють. Дай Боже, щоб він тебе грів!

Лишившись сам, Павлюк пройшовся з кутка в куток, постояв біля столу, дивлячись на універсал, обмізковував, чи все врахував, посилаючи Скидана й Биховця в Переяслав, потім підійшов до вікна. Майдан був вщерть забитий козаками. Чувся сміх, вигуки, тупотнява ніг...

Опустився на лаву, задумливо обхопив голову руками... Чи все правильно він обдумав, чи не схибив де на самісінькому початку? Відчув, який важкий тягар ліг на його плечі відтоді, як він узяв у свої руки долю повсталोї України. Тільки б не промахнутися, не піддатись зневірі, вистояти, перемогти... Схопився, пройшов по хаті, спинився в кутку, де висіли образи і тьмяно блимала лампадка. Незворушливі лики святих суворо дивилися на нього, ніби багли зрозуміти, хто ж він, козак Павло Бут, відомий під ім'ям гетьмана Павлюка, і чи зуміє він вистояти сам і Україну визволити?

— Боже! Не за себе прошу! — раптом гаряче прошепотів Павлюк. — За Україну прошу, за неї знедолену, забиту, зацьковану, в ярма запряжену. За неї, Боже, молюся в душі своїй і вдень, і вночі... Допоможи їй, Боже, і гетьману її Павлюку. Ми віками боремося за волю й віками головами накладаємо, аби загорілася сподівана зоря волі. Чому ти мовчиш, Боже, чому не допоможеш нам, чи молитви наші до тебе не доходять? Чому ти мовчав, коли в Зеленій Гуті в церкві твоїй живцем горіли жінки і діти? Чому ти, справедливий і всесильний, не порятував нещасних?... Чому? — з гнівом вигукнув Павлюк. — Чому?

Лики святих, як і перше, були незворушно суворі.

Павлюк опам'ятався.

— Грішний, Боже, на тебе розгнівався. Але зваж на мою молитву, не відгороджуйся від нас святими мурами. Не мені, землі рідній допоможи, бо проклянемо тебе на віки вічні!..

Розділ восьмий

Пан королівський комісар і староста Ян Данилович знову встав не з тієї ноги... Нечесаний, невмиваний, надутий, як сич, тинявся він по залах свого палацу в розстебнутім халаті, під яким не було нічого, крім волосатого тіла (пан комісар не мав челядь за людей, тому й не вважав за потрібне ховати перед бидлом свою голизну). Сновигаючи, зганяв злість на челяді. Та, як могла, ховалася по

найглухіших закапелках, але Данилович — стріляний горобець. Його не проведеш! Він виколупував челядь з усіх зашкалубин, витягував її за чуби, а витягши, товк писком у стіну чи в мармурову колону, приказуючи:

— Чим більше бидло товчеш, тим воно стає слухнянішим!.. .

Челядники, вмиваючись юшкою, ходили з розпухлими, потовченими носами, стіни в палаці зарябіли від червоних плям, і Данилович не велів витирати чи замазувати кров, "щоб бидло щодня бачило свою юшку і не дуже дерло хлопську кирпу".

Погані вісті дійшли до пана комісара і старости: бунтарський гетьман Павлюк захопив Чигирин, а Карпе Скидан — Корсунь. Його вотчина, його управа і староства — Чигирин і Корсунь — в руках ворогів Корони. А від коронного гетьмана ні слуху ні духу!.. А-а, пся крєв! Спробуй після таких вістей уставати з тієї ноги, цю треба!

Відтоді, як Данилович змушений був в однім спіднім вистрибувати вночі з чигиринського замку і до ранку тремтіти від холоду й ляку в копиці сіна на околиці Чигирин, минуло місяців зо три. Вже осінь. А він і досі змушений сидіти в глухій Данилівці під охороною добірних жовнірів і навіть носа не сміє потикати в Чигиринське і Корсунське староства... Після невдалого послушенства в Чигирині, рятуючись від хлопського полковника Скидана, він тоді ледь живий дістався до Бара.

— Ваша милість! Чернь бунтує! — замалим не плакав пан комісар перед коронним гетьманом. — Реєстровці з покори вийшли. До них приєдналося бидло. Моїх жовнірів перебито, я лише чудом з вогню живим вискочив!

Коронний на диво спокійно його вислухав.

— Перелякана шляхта, втративши своє лице і гідність, замалим не щодня прибігає в Бар, — мовив він роздратовано. — І щодня благає жовнірів для захистку. А де я наберу жовнірів для всіх тих лицарів, котрі втікають сюди в однім спіднім?

Пся крєв! Данилович змушений був проковтнути і цю образу. Не будеш же в такому становищі загризатися з коронним! Лише прохрипів:

— Послушенство не допомагає! Чернь та реєстровці чинять свавільство. Палити їх треба! Мордувати! Вішати! Я, королівський комісар і староста, змушений був у своїм старостві, як свиня, зариватися в сіно і всю ніч дрижаків їсти. Вогнем і мечем треба пройти Україну! Реєстровців у хлопів! Хлопів у дугу!

Коронний обіцяв, запевняв, що йому відомо про бунти на Україні і що він ось-ось збере військо для вгамування хлопів. Але, поки збереться військо, пан комісар і староста нехай захищається своїми силами. І чекає приходу коронного війська... Матка Боска! Чим захищатися? Ким? Гайдуки? Надвірні козаки? Та їм вірити — без голови лишишся При першій же нагоді на бік черні переметнуться. Ще й пана свого на мотузяці приведуть. Фільварки горять. Селяни на Січ утікають, міщани вбивають старост і становлять своїх війтів. Чорта з два тепер в Чигирин сунешся чи в Корсунь! Так і дадуть по писку!

Все ж таки Ян Данилович виклянчив у коронного півсотні жовнірів, але щоб Русь ними викоренити, як того жадав пан комісар, годі було й думати. Довелося плюнути та віддалеки погрозити комісарським кулаком на свавільний Чигирин і запертися в своєму маєтку в Данилівні та чекати з моря погоди. Так за все літо й не відважився сунути носа в Чигирин. Повісить клята чернь, як спопаде. А тепер і зовсім туди не поткнешся: в Чигирині Павлюк окопався з своїм військом. Пся крев! І Крилов у його руках, і Корсунь. Скидан, ходять чутки, штурмує Переяслав... От сиди й трусися в палаці. Добре, що хоч палац високим та глухим муром обнесений, а півсотні жовнірів день і ніч на варті, і брама на міцному замку. А коронного війська як не було, так і немає. Данилівський маєток, щоправда, один з найбільших у пана комісара. І прибутковий. Має він гути, де скло на продаж виготовляють, буди по виробництву поташу. Еге, поташ-то вигідна штука! За сто десять бочок поташу гданський купець відвалив йому аж тридцять тисяч злотих! Жирненко. І рудня є, хлопви виплавляють залізо з болотяної руди. Селітерний завод мусить відкрити, коли б тільки чернь вгамувати. На щастя, його поки що вогонь обминає, горять сусіди, але хлопам немає чого довіряти. А раптом повстанське військо сюди нагряне? Тоді й жовніри не врятують! От і змушений пан комісар п'ять заряджених пістолів на ніч під подушку класти. Хоч і мультко на такому арсеналі спати, зате безпечніше. Та, на випадок чого, хіба порятовують ті п'ять пістолів, як у пана комісара лише дві руки. Та й ті останнім часом трусяться. Спробував він була якось у грака вцілити, а що вийшло? Жовніра вгепав, і тепер їх у нього не півсотні, а сорок вісім (один жовнір ще раніше під п'яну руку втопився, а може, хто йому безкорисливо допоміг?). Та все одно й на п'яти пістолях не спокійно спиться. Тому доводиться під вікнами спочивальні ридван день і ніч напихваті тримати із запряженими кіньми (коней міняли через кожні п'ять годин). Коли що — у вікно і в ридван. І в Бар. Однієї ночі, пся крев, так і сталося. Пан комісар заснув на п'яти пістолях, а один з них візьми й стрельни глупої півночі!.. Чи пан комісар надто головою товкся у подушку, чи з капосним пістолем щось трапилось, а тільки так він бабахнув під вухом, що пан комісар, оглушений, як тетеря, вистрибнув з вікна спочивальні прямо в ридван і, охоплений жахом, всю ніч гнав ридван в напрямку Бара... Лише другодні його розшукали жовніри і пояснили, в чім річ. А-а, пся крев! Та хіба він мав час спросоння розбиратися, хто в нього над вухом серед ночі бабахнув так, що аж у п'яти зашпигало. Добре, що хоч не вцілив його триклятий пістоль!

— Вашмосць!..

Пан комісар здригнувся від несподіванки, загорлав:

— Якого дябла?!

Дворецький з розпухлим, як бульба, носом (і його товк у стіну) гнеться в дугу, намагаючись не помічати, що в пана комісара під розстебнутим халатом немає нічого. — Вашмосць! Гонець з Бара!

— Нарешті! — не втримавшись, закричав пан комісар. — Чого та стоїш, телепню? Негайно впускай!

— Слухаю пана, — дворецький визадковує.

Гонець з Бара — це вже ліпше! Данилович застібує халат. Гонець може бути й шляхтичем. Та ось і він. Входить високий, ставний козак з чорними вусами, що ледь сивиною взялися, з моложавим, худощавим лицем, смаглявим, обвітраним, з чорними блискучими очима. Але голубий жупан виказує реєстровця. Пан комісар набурмосився. Відтоді, як йому в однім спіднім довелося втікати з Чигирина, реєстровців терпіти не може. Сердито питає:

— Хто такий?

— Гордій Чурай, вашмосць! — голосно кричить гонець. І витягується в струнку, поїдаючи очима Даниловича. — Із Бара від його милості коронного гетьмана!

— Реєстровець? — похмуро питає пан комісар.

— Саме так, вашмосць, сотник реєстру Гордій Чурай! — крикнув гонець. — З найвірніших реєстровців його милості короля, Корони і всієї Речі Посполитої, вашмосць.

Гм... Найвірніший? Це вже краще. Побачимо, який ти найвірніший. Реєстровцям вірити — що вовком орати. Давно їх треба на хлопів обернути. В дугу зігнути! Але зараз, в такий час, доводиться терпіти. На безриб'ї і рак риба.

— Найвірніший, кажеш?

— Саме так, вашмосць! — вигукнув гонець. — Такий вірний, що далі вже нікуди!

— Чому коронний не прислав когось із шляхти?

— Шляхта, вашмосць, не ризикує й носа потикати на Україну. Всюди бунтівна чернь. Оглянутись шляхтич не встигне, як на палі опиниться. А я, вдаючи прихильника бунтарів, в'юном прослизнув.

Гм... І це правильно. Шляхтича зараз ні за понюх тютюну на той світ відправлять. А коли цей плебейський бевзь найвірніший, те можна його використати. А потім у хлопів! Усіх гамузом, і вірних, і не вірних!

— Як там у Барі?

— Нічого, але гірш, ніж у Полтаві! — випалив гонець. — Скажу, вашмосць, ніде нема краще, як у Полтаві!

— До чого тут Полтава? — витріщався пан комісар. Найвірніший гонець з Бара втупився у пана комісара безневинними і чистими, як у дитини, очима.

— Поговірка у мене така, вашмосць! Нема ніде краще, як у Полтаві.

— Щось мені не подобається твоя поговірка.

— Але мені, вашмосць, подобається! — з тим же безневинним виглядом відповідає гонець. — Маєток я мав у Полтаві, як вірний служака Речі Посполитої. Так клята чернь спалила. Довелося втікати в Бар. Але я своє ще візьму. Я цю бунтівну Русь дотла викореню!

— Так, так, ми цю Русь викоренимо! На палі її! На шибениці!

— Саме так, вашмосць! На краще чернь і не заслуговує! — вигукує гонець, витріщивши на пана комісара очі. — Ми найвірніші вояки його милості короля, Корони і Річ...

— Гаразд... гаразд. Я не сумніваюся у твоїй вірності, сотнику, — спинив Данилович потік клятви. — Коронне військо скоро вирушить гамувати хлопів?

— Вже збирається, вашмосць! Ми таки покажемо черні, де раки зимують! На шибениці, вашмосць! На палі її, вашмосць! Я, як найвірніший сотник Річ...

— Як справи на волостях? — вдруге перебив його клятву комісар. — Маєтки горять?

— Горять, вашмосць! І добре горять. Я, як найвірніший сотник Річпосполитої, просто спокійно дивитися не можу, як панське добро з димом вгору йде. Серце кров'ю обливається, вашмосць! Павлюк в Чигирині сидить, а Скидан сюди йде.

— Куди це сюди? — витріщився Данилович.

— В Данилівку, вашмосць!

— Карпо Скидан? — здригнувся комісар. — Цього ще не вистачало!

— Саме так, вашмосць!

— Та не кричи ти, як пришелепкуватий! — замахав руками Данилович. — Багато в нього черні?

— Сот п'ять, вашмосць. Нахвалки жене на вашу милість. Я його, каже, на палю посаджу!

— Кого це?

— Вашу милість.

Данилович вбирає голову в плечі. А в нього лише півсотні жовнірів. Виходить, кепські справи. В Скидана милості не випросиш. Мабуть, уже й палю приготував. Брррр! Аж морозить...

— Не трусіться, вашмосць! Я і моя найвірніша сотня у вашому віданні!

— Та не горлопань на увесь палац! — відсахнувся пан комісар. — Тут і так голова від думок тріщить.

— Не можу інакше, вашмосць! — як і перше, вигукує гонець. — Вірність з мене так і пре! Бо я служу не бунтарям, а королю і Короні. І моя найвірніша сотня козаків, вашмосць!

— Щось ти надто розкричався: найвірніші, найвірніші — бурчить комісар. — Ти справді бевзь чи прикидаєшся?

— Найсправжнісінський бевзь, вашмосць!

— Воно й видно... Плебей!

— Плебей, вашмосць, але найвірніший!

— І не заціпить тобі!

Сотник здивовано витріщився своїми безневинними очима на комісара.

— Хіба вашій милості було б ліпше, аби я привів невірних козаків, котрі б посадили вашу милість на палю?

— Що ти мені палю тичеш?

— Слово прохопилося, вашмосць! Але мою вірну сотню не впускає пан ротмістр до замку! Брану зачинив, ще й погрожує відкрити вогонь. Мене впустили, а сотня під мурами тиняється. Але ж я її з самісінького Бара вів для захисту вашої милості. А час гарячий, принесе Скидана — не минути вашій милості палі!

— Ти знову про палю?!

— Вибачаюсь, вашмосць!

Данилович вагається: впускати чи не впускати? До реєстровців він особливої довіри не має. Та ще в такий час. Вже довелося від них у вікно вистрибувати. А коли Скидан прийде? Бррр! На палю посадить, це точно. Ліпше реєстровців впустити.

— Стривай, сотнику. Наторохтів ти три міхи, а супліки від коронного так і не показав. Лише мене з пантелику збиваєш.

— Стараюсь, вашмосць! — чи не вперше в наївних очах Чурая спалахують глузливі іскорки.

— Що-о? Де супліка, пся крив?! —

— Папір? — гонець уже відверто корчив з себе дурника. — Який папір, ваша милість?

— Від коронного, сто дяблун!

— А-а... від коронного, — здивовано протяг сотник. — Так би й казали зразу, ваша милість.

— То де він?

— Хто? — здивовано питає гонець.

— Папір, пся крив!! — аж скрегоче зубами пан комісар. — Від коронного де папір? Хто тебе, такого дурня, прислав? Хіба інших не було?

— Інших послали до розумних, а мене до вашої милості.

— Ти глузуєш, сто дяблун?! Давай супліку, бо я тебе і всю твою найвірнішу сотню на палі пересаджу!

— Ось вам папір! — в руках Гордія Чурая пістоль.

— Е-е-е... — хрипить пан комісар. — Що за жа-жарти?

— Невеселі, вашмосць.

— Як вас р-розуміти, с-с-сотн-мку? — Данилович ніяк не може відвести очей від чорної дірочки пістоля і, зрештою оговтавшись, хрипить: — Ротмістре!..

— Тесе!.. — Гордій Чурай приклав пальця до губ, осудливо похитав головою. — Ай-ай, негарно виходить. Солідний пан, а верещить, як недорізане поросся.

— Не згадуй мені про недорізаних поросят!

— Але я можу стрільнути, — посміхається Гордій Чурай. — І ваша милість матиме пречудову дірку в лобі. Не годиться верещати, пане комісаре. Сідайте в крісло і калатайте у дзвінок, щоб прийшов дворецький. Ось так... Тепер у ваших же інтересах прошу зберігати цілковитий спокій і не здіймати шарварку. А я

стану у вас за спиною. А цю штучку, що стріляє, приставлю вам до спини. Чого ваша милість здригнулася і дугою спину вигнула? Лоскоту ваша милість боїться? Ай-ай!.. А ще хлопів збирався вгамовувати. Не вигинай спини, комісар, сиди рівно! І вільніше. Ось так. Ніби ми бесідуємо.

Чурай стає позаду крісла, в якому, наче дерев'яна колода, сидить посинілий пан комісар, і приставляє йому до спини цівку пістоля.

— Ось так, вашмосць! Пістоль спиною відчуваєте? (Данилович поспішно киває головою). От і чудово. Ми нарешті порозумілися. Смію вашу милість запевнити, що пістоль у мене найвірніший. Це єдина правда з усього, що я тут наторохтів. Сподіваюсь, пан комісар не буде смикатись? От і чудово. Подальша картина вимальовується така, — соловейком заливається Гордій. — Ви спочиваєте в кріслі, а я, спершись на крісло, слухаю вашу велемудру бесіду. Але застерігаю гра чесна. Один ваш рух — і ваша спина матиме пречудову дірку... Ну, ну, спокійно, я ще не стріляю. Чого пан комісар йорзає, наче хто їжака йому всунув у шаровари? Хоча життя — штука така, що її й на базарі не купиш. Це треба пану пам'ятати. Вдавайте, пане, що ви просто дрімаєте в кріслі. Зайде дворецький, і ваша милість велить йому впустити у двір реєстрову сотню. В разі відмови... Прошу не вигинати бубликом спини. Я лише застерігаю... Ну ось і чудово. Калатайте ще раз у дзвоник. Добре. Досить. Ех, вашмосць, коли б ви хоч раз побували в благословенній Полтаві. Ворскла. Сади вишневі... Та я б там і панькатись з вашою милістю не став! Р-раз — і готово! Ну, ну, спокійно... Ми ж не в Полтаві, а у маєтку вашої милості. Почулися квапливі кроки, хтось біг.

— Приготувались, вашмосць!

У залу вбігає ротмістр. Гордій Чурай натиснув пістолем у спину пана комісара, той гикнув і випалив:

— Впусти... е-е... реєстрову сотню... е-е... впусти... е-е...

— Слухаю, вашмосць! — ротмістр знизав плечима і вийшов.

Пан комісар передихнув.

— Можна я... е-е... лоба витру?

— Будь ласка, — мило заторохтів Гордій Чурай. — Витирайте, тільки без крику. Я навіть відійду на хвилю від вашої милості. — Підійшовши до вікна, Чурай виглянув у двір. — Ну ось, поздоровляю вашу милість! Моя найвірніша сотня вже входить у двір. Сотня і справді вірна... Вже й шабельки витягують. Чудово! Не смикайтесь, вашмосць. Сотня спершу вирубає жовнірів... Ех, заскочити б мені оце хоч на хвилику в мою рідну Полтаву! — мрійливо мовив Чурай. — Крила б за плечима вирости... А гаї які!.. А дівчата!..

Однак Даниловичу було не до лірики. Ледве у дворі залунали перші постріли й закричали жовніри, як він гикнув і, петляючи, побіг до дверей... Гримнув постріл. Пан комісар простягнувся посеред зали.

— Ай-ай!... — похитав головою Чурай. — І для чого було так гарячкувати! Сиділа б ваша милість у кріслі й не мала б у спині дірки... Я ж застерігав...

— Вашмосць! — загорлав, вбігши до зали, ротмістр. — Реєстровці рубають жовнірів!.. — Осікся, вгледівши пана комісара на долівці. — Е-е... Вашмосць...

— Раджу не репетувати, ротмістре, — спокійно озвався Гордій Чурай. — Чесне слово, я не виношу крику й тим більше поросячого вереску. В нас у Полтаві люди тихі, спокійні. Якщо й гарячкують, то хіба тоді, як їх з себе виводять.

Ротмістр отетеріло витріщився на Чурая і вхопив шаблю.

— Зарубаю, пся кр-рев!

— От іменне, — дістав і Гордій свою шаблю. — Буде тобі пся крев зараз. Полоскочу по ребрах, не боїшся лоскоту, ротмістре?

— Я?.. Ти бидло! Хам! — закричав ротмістр. — Я уродзоний!.. Я не шавка якась шолудива!

Ротмістр налетів на Чурая, той ухилився, і ротмістр рубнув шаблею по кріслу.

— Хоч і уродзона ваша милість, а нащо ж крісла рубати?

— Пся крев! Ти ще смієш з мене глузувати?! — Ротмістр налетів, як коршун. — Я т-тебе на к-капусту...

Чурай відбив удар й одночасно підставив підніжку. Ротмістр простягнувся на всю свою довжину, випустивши з рук шаблю.

— Вставай, — спокійно озвався Чурай. — Та шабельку підбери, я почекаю вашу милість.

Ротмістр, жахно озираючись на Чурая, порачкував до шаблі, вхопив її тремтячою рукою, звівся. В палаці вже наростала тупотнеча ніг.

— Давай швидше, ротмістре! — нетерпляче вигукнув Чурай. — Моя шабля ще може знадобитися у дворі.

Але ротмістр визнав за краще втікати, та ледве вибіг із — зали, як з усього розгону напоровся на дядька з вилами...

— Ну, як там у вас? — вибіг Чурай із зали.

— Як у Полтаві! — вискочив з-за колони Дмитро Гуня з шаблею в руках. — Жовнірів як мітлюю вимели! Вже люд до нас збігається. Ходімо, Гордію, селяни до нас у загін просяться.

Гордій Чурай весело засміявся:

— Недарма ж я запевняв пана комісара, що моя сотня найвірніша!

Ледве забемкав дзвін, як селяни валом повалили до панського будинку. Скоро їх набився повен двір, чоловіки були з косами, ціпами, вилами, а то й просто з дрючками, жінки прибігли з дітьми на руках. Не гаючи часу, дядьки забирали у вбитих жовнірів рушниці та шаблі, стягували чоботи, кунтуші й тут же хазяйновито приміряли.

— Панські комори треба потрусити! — кричав хтось у гурті. — Там добра, на наших горбах нажитого, чимало!

Гордій Чурай, стоячи на східцях ганку, уважно розглядав їхні лиця: худі, зморщені, шура та кості. Жінки з запалими щоками й очима, з висохлими

грудьми, чорні як земля, тримали рахітних дітей, в очах яких, крім голоду, не було більше нічого. А сорочки які на них!.. Ну й пан комісар, до чого люд довів!

— Як живете, люди? — сумно запитав.

Стало тихо, всі здивовано дивилися на Чурая. Хтось вигукнув:

— Спасибі, отамане, що людьми нас назвав! Бо тільки чули все життя: бидло, худоба! І враз усі загаласували-закричали:

— Живемо гірш, ніж каторжани на галерах!..

— Здирають з нас пани по сім шкур! Наперед протислася жінка із чорним, землистим лицем.

— Як під паном живемо, питаєш, отамане? Поборами пани нас душать, дихнути не дають. Та й поборів їм, жаднюгам, мало. Ще й на святки нас обдирають. Паска, чи Тройця, чи Різдво, де хоч їм бери каплунів, поросят, гусей та курей!

— З десятини від баранів бере! — почувся вигук. — А ще поволощина, вепровщина!..

— Ще й третього бика йому давай через кожні три літа!

До Чурая протиснувся високий дядько в жовнірськiм жупані, з жовнірською рушницею в руках.

— Що там каплуни! — крикнув він до гурту. — Барщину до п'яти днів на тиждень довів. А орендатори так і всі сім днів примушують горба гнути!

Другий чоловік вигукнув:

— Жінок наших гвалтують! І дочок! І заклекотіло, завирувало:

— Що не так — в кайдани і в лъох!

— Голодом морять!

— Калічать нас!..

— А Грицька Мотриного он нізащо на палю посадили! Кровопивці!

— Несила більше терпіти гніт!

— Спасибі, отамане, що забрав від нас лиходія!

Гордій Чурай неквапливо відповів:

— Одного забрав, другий на шию сяде. Я не в змозі всіх панів знищити, ваша поміч потрібна, люди!

Високий дядько в жовнірському жупані вибіг на східці і, ставши поруч з Чураєм, крикнув до юрми:

— Чого довго балакати, люди? Хай веде нас отаман до гетьмана Павлюка, і будемо всі разом з України панів викишувати!

— Правильно! — загудів, захвилювався натовп. — Волі хочемо і кращої долі! До Павлюка, братове!

— Веди нас, отамане!

Гордій Чурай руку підняв, вичікуючи, доки вгамуються люди.

— Справді, немає чого нам довго балакати, братове! Беріть у панських конюшнях коней, лаштуйте вози, вантажте їх хлібом — і в путь!..

Розділ дев'ятий

Третього вересня старшина Іляш Караїмович дістався нарешті Бара і ледь живий звалився з коня. Шлях від Чигирина, де йому пощастило вислизнути з-під розстрілу, до головної резиденції коронного гетьмана Речі Посполитої Караїмович промчав вовком, уникаючи людних місць, вибираючи лише глухі путівці. Майже не їв, не спав і на смерть загнав трьох коней... День і ніч його тіпав панічний страх, що його ось-ось схоплять повстанці, бо вони були скрізь і всюди, а схопивши, посадять на палю, і вже ніяке у світі чудо не врятує його від кари. Той ляк, та смертельна лихоманка несли його як божевільного, не даючи ні спинитися, ні до пуття заснути... Вже в Барі його напоїли вином, аби сяк-так оговтався, але він щохвилини вовкувате озирався, бо всюди ввижалися повстанці. Зрештою, його запевнили, що в Барі на палю його ніхто не посадить, бо, слава Богу, повстання ще до Бара не докотилося. Прямо з дороги Караїмовича, брудного, просякнутого своїм і кінським потом, повели до коронного гетьмана.

Коронний гетьман, немолодий, трохи одутлий, з круглим тупим лицем і довгою сивою бородою, сидів біля каміна в накинутій на плечі соболевій шубі й мерзлякувато щулився. Хоч на дворі стояла ще тепла осінь і ліси горіли, охоплені багрянцем, коронний гетьман почував себе кепсько і ніяк не міг віднайти теплого місця та відігріти своє затужавіле, холодне тіло. Лихоманка не покидала його кілька днів. Коронний велів запалити камін березовими дровами і сидів тепер біля вогню, але й там не відчував полегкості.

Дивився на Караїмовича і не йняв віри. Той Караїмович, на якого найбільше покладався, хитрий, жорстокий і самолюбивий, котрий за золото ладен рідного батька продати, нині зовсім втратив голову. Невже на Україні діється щось неймовірне?

— Ваша милість! Ваш вірний слуга і підніжок Іляшко Караїмович... Із зашморгу вирвався... Не спав, не їв, доки з Чигирина до Бара мчав... Ваша милість, Україна повстала! Від краю до краю кипить...

Коронний дивиться на Караїмовича з почуттям огиди й страху. Мимовільно згадав своє колишнє поневіряння в татарському полоні, коли він теж отакий брудний, обшарпаний (татари в перший же день здерли з нього багате гетьманське вбрання) нидів і трусився аж цілих чотири роки, доки його не спромоглися викупити з неволі... Згадав, і настрій його відразу ж почав псуватися. Певно, й він мав отакий жалюгідний вигляд, коли його викупляли з полону...

— Догралися?! — крізь зуби цідить коронний.

— Ясновельможний пане гетьмане! Ми з гетьманом Кононовичем робили все, що могли, але Павлюк...

— Знову цей Павлюк? Він же утік на Січ?

— Так, ваша милість, утік. Але зібрав там лотрів чимало і захопив містечка Крилов і Черкаси. Реєстровий полковник Карпо Скидан узяв Чигирин, а потім з Биховцем пішов угору по Дніпру і захопив усі замки й міста аж до самого Києва!

Сиві брови коронного лізуть на лоба. Матка Боска! Єзус Марія, та це ж знову повстання на Україні! Десять літ минуло, як придушили Марка Жмайла, і все починається спочатку. Кодак повернули — Україна повстала...

— Н-ну! — кричить він, не тямлячи себе. — Далі!

— Биховець захопив Канів, ваша милість, а Скидан з кількома тисячами оточив Переяслав.

— А ви ж куди дивилися? Чи ви думаєте, що Річ Посполита вас за спасибі хлібом годує?

— Ваша милість... — Караїмовича знову починає тіпати. — Але ж це був наглий і несподіваний напад. Ми встигли зачинитися у фортеці, я, гетьман і вірна вашій милості старшина. Але Скидан оголосив усюди універсали Павлюка, закликаючи, щоб козаки перейшли на його бік... Ваша милість! Ми все робили, аби стримати козаків від зради Короні, але, певно, Бог від нас відвернувся в ту мить. Реєстровці нас зрадили, схопили мене і гетьмана і видали нас Скидану...

— Що чинив Скидан у Переяславі?

— Забрав армати, порох та кулі, ваша милість. У фортеці лишив залог, а сам з реєстровцями, котрі до нього пристали, та з черню з навколишніх сіл пішов у Чигирин, де на нього чекав Павлюк із своїм військом. Дорогою до Скидана приставало багато черні, вони палили фільварки і вішали панів на деревах. Нас з гетьманом Кононовичем також везли на страту до Чигирини...

"Матка Боска!.. — подумки вигукнув коронний і відчув, що його знову лихоманить. — Захопити стільки міст, і це на самому початку! А що ж буде далі?"

Коронний кутається в шубу, ближче підсідає до каміна. Знову приступ лихоманки... І хто б міг чекати, що сотник реєстру отаке затіє. Треба ж було Кисілю так необережно випустити триклятого сотника! Коли б його скарали у Варшаві разом із Сулимою, може б, і не було повстання... Не повертаючи голови від вогню, питає:

— Куди вас привезли, Іляшку?

— На суд, ваша милість. Судити за те, що ми вірні слуги Речі Посполитої...

З Переяслава в Чигирин їх везли на возі.

Караїмовича, Кононовича і ще кількох старшин, котрі були повинні в загибелі запорожців під Кодом та в багатьох інших злочинах проти свого народу. Караїмович майже не сподівався, що його помилує чернь, і всю дорогу

обдумував сотні найрізноманітніших планів утечі, але жодного підходящого так і не міг вибрати. Вони лежали на возі із зв'язаними руками й ногами, а з обох боків їхали козаки, і про втечу годі й думати. Козаки хмуро поглядали на бранців, як на непотріб, з яким вони марно гайнують свій час. У їхніх очах стільки ненависті, що Караїмович ладен був вгрузнути в дно воза. Особливо старанно уникав він дивитися в блискучі чорні очі Дмитра Гуні, котрий був старшим серед козаків. Хто-хто, а Гуня добре знав, як Караїмович брав Кодак... "А що, коли Гуня, аби відомстити за Сулиму, велить мене розтерзати в дорозі? Хто йому завадить? Скаже Павлюку, що вбито при спробі втечі, і капець!" О доле! Зовсім недавно він, Караїмович, віз на возі Сулиму, а нині везуть його самого... Але Гуня на нього не дивився, а коли їхні погляди випадково зустрічалися, то гидливо пересмикував плечима, наче він щойно вступив у якесь лайно... Тонкий і ставний, він гордо сидів у сідлі, і в усій його жилавій поставі відчувалося, що він тут господар... Та ось один з козаків, ні до кого не звертаючись, заходився міркувати вголос:

— А на 'кий чорт ми цю погань тарабанимо аж у Чигирин?.. Робити нам немає чого? Їх же в Чигирині все одно почеплять... Що тут, що там — одна шана!

— А й правда, — підтримав його товариш.

— Не маєте права! — раптом хрипло закричав гетьман (тепер уже колишній) Сава Кононович. — Вам велено нас відвезти в Чигирин! І везіть!..

— Цить, гнидо! — буркнув хтось із козаків. — Ми прав і справді не мали, коли ти при владі сидів. Тому й скрутили тобі руки, щоб права собі здобути!

Кононович принишк, важко дихаючи. Від переляку він дуже пітнів і своїм потом просмердів увесь віз. Караїмович відвертав голову, та піт поверженого гетьмана, як власна тінь, переслідував його всю дорогу... Зненацька віз зупинився.

"Ось вона, остання мить... Гуня розквітається зі мною за Сулиму", — з жахом подумав Караїмович і побачив, як один з козаків витяг шаблю і, до чогось приміряючись, махнув нею в повітрі... Караїмович відчув, як тонко задзвеніла гартована криця... Ніколи не гадав, що так перелякається, коли гляне видимій смерті у вічі. Вважав себе хоробрим і, здається, був таким... Колись навіть на ризик ішов, пробираючись в Кодацьку фортецю, але вірив, що все минеться благополучно. Знаходив в собі сили погамувати ляк. А тут здав... І нічого не міг з собою вдіяти, одне лише тіпало: будь-що зберегти собі життя, вирватися з кістлявих лап смерті.

— Прости, Господи, нас грішних і прийми душі наші у рай небесний, у царство твоє вічне, — як дячок у церкві, забубонів хтось із старшин.

Козаки зареготали.

— Ач, куди, миршавець, лізе! — сказав той козак, котрий витяг шаблю. — До Бога в рай преться. А ти заслужив його? На землі нагидив, а тепер думаєш у рай дременути? Та ви там і самого Бога чортові продасте, бо й не дихнете, як не зрадите!

І, поблискуючи шаблею, під'їхав ближче... Караїмович увесь зіщулювався, відчуваючи на своїй шиї холодний подих смерті... Жадібно вдихнув повітря, і

воно здалося йому солодким. "Дивно, — подумав він, — я ніколи навіть не здогадувався, що повітря таке солодке". Але згадав примовку, що перед смертю не надихаєшся, і зовсім занепав духом... Хоч би швидше рубали... Чому бути, того не минувати. Він програв... Спершу йому щастило, неймовірно щастило, і він почувався хоробрим. Думав, що він і є таким... Та досить було фортуни повернутися боком, як всю його хоробрість наче вітром здуло. То хай рубає! Програв — сам на себе нарікай!

— Постривай, Овсію! — почув він голос Дмитра Гуні. — Нам велено привезти їх у Чигирин, де цих лиходіїв судитиме рада, то й привеземо. Бо ми не розбійники, щоб чинити самосуд, ми — повстанці! — Останні слова Гуня вимовив гордо, і козаки мимовільно випросталися у сідлах.

"Чернь! Бидло! Хлопи! Смерди! — подумки шаленів від люті Караїмович. — Благородних з себе корчать... "Ми повстанці"... Бунтівники ви, лотри з великої дороги! Прийде сюди коронне військо — всі на палях сконаєте разом з вашим благородством!"

Ніби аж полегло йому, ожив трохи, як примана власної смерті дещо відступила. Дорога довга, одноманітна, заходився думати про власне життя. Невже кінець? Невже він, кмітливий і хитрий, отак спіткнувся, що вже виправити похибку немає змоги? Все життя його вела жадою до злота і влади. Він сліпо їй підкорявся. Рвався до гетьманської булави, до влади й можності. Думав, що чернь буде повзати в його ногах... Йому здавалося, що булава вже в його руках. Як йому таланило, як неймовірно таланило! І ось спіткнувся. Все полетіло шкереберть!

— Відпустили б ви нас, панове козаки, — захникав раптом Кононович. — Нащо вам гріх на душу брати?

До воза підскакав Дмитро Гуня, блиснув очима, глузливо мовив:

— У святому письмі, пане Кононовичу, так сказано: убий гадину, тобі відпускаються вольнії і невольнії гріхи. Кононович прикусив язика. Коли проїжджали селами, Гуня звертався до них:

— Ей ви, пани зрадники! Подивіться, як панські маєтки горять, як люд на коней сідає. І ви хотіли нас приборкати?

Караїмович і сам бачив, що твориться довкола. І коли та чернь встигла озброїтись? Як ми прогавили, що Україна на коней сіла! Чи ж вдасться її назад у ярмо загнати? Вгамовував свою злість тим, що подумки вигадував для повстанців найжахливіші кари й тортури, і тільки тоді трохи легшало на серці. В одному місці дорога пішла гаткою через мочари. Гатка була збита колесами, воли збочили, пірнули в драговину й потягли за собою віз... Козаки навіть не встигли порятувати волів. Віз на якусь мить затримався на поверхні, а тоді повільно почав осідати на дно. Вже пірнули колеса, й Караїмович побачив на дні воза багно. Воно булькало й смерділо, пожираючи віз, і Караїмович зрозумів, що все. Руки й ноги у них зв'язані, а козаки рятувати їх не будуть, раді й так їх здихатися.

— Р-рятуйте! — заволав раптом Кононович. — Гинемо!

— Туди тобі й дорога! — вигукували козаки. — На краще, ніж багно, ви й не заслужили.

Караїмович уже плавав у возі, ще мить — і трясовина їх поглине. І він закричав, не тямлячи себе від жаху, пройнятий смертельним переляком...

— Ану, хлопці, стягуйте ту погань з воза! — наказав Дмитро Гуня, і козаки не посміли його послухатися. Лише хтось буркнув:

— Хай би топилися, менше б гидоти було на землі.

— Нам велено їх в Чигирин доставити — виконуйте! — сказав Гуня. — Це наказ самого гетьмана!

Ледве їх порятували, як болото чавкнуло й проковтнуло віз. Караїмович довго не міг прийти до тями, і всю дорогу йому ввижалося, що під ним чавкає й смердить багнюка... Коли в'їжджали у Чигирин, діти бігли за возом, шпурляли у них груддя й кричали:

— Запроданців везуть!..

Жінки, позираючи на воза, дивувалися:

— Ніби ж і на людей вони схожі...

— Схожі, та не люди.

— Авжеж... Де ж це бачено, щоби своїх ворогам продавати. Каїни!

— А мабуть же, в них і матері колись були.

— Що ви кажете, кумо! Схаменіться! Які матері, коли це упирі! Хрест святий кладу, що упирі. Відьма як ото з вовкулаком знюхається, то і вилупить упиря... А вони тоді кров із людей ссуть. Їх як осиковим кілком не приб'єш у могилі, то лиха накоять.

— Приб'ємо, не накоять!

— Упирі... Упирі... — забувшись, бурмоче Караїмович.

— Що ти белькочеш, Іляшку? — холодно питає гетьман. — Ти прийшов сюди спати? Розкажуй, що далі!

Караїмович трусить головою, відганяючи від себе жахні спогади, і бачить коронного гетьмана, його зле, холодне лице, бляклі очі.

— Ваша милість! — спохвачується. — Як вірний слуга і підніжок Речі Посполитої...

— Це я вже чув! — сердито перебиває гетьман. — Що ті бунтарі вчинили з Кононовичем і старшиною?

— Постріляли, ваша милість. Вивели їх за місто й поклали одним залпом. Лише я один чудом урятувався.

— Чудом? — Гетьман чомусь підозріло дивиться на Караїмовича.

— Саме так, ваша милість, інших слів і підібрати не можу. Без чуда не вирвався б з їхніх рук.

Гетьман так само підозріло дивиться на Караїмовича, і борода його колихається, наче він сам із собою беззвучно розмовляє.

— А може, вони тебе просто... відпустили, га? Ось тільки неясно мені, за віщо вони тебе відпустили?

— Ваша милість, вони мене якщо й відпустять, то хіба що на той світ. Дозолив я їм, сала за шкуру багатьом позаливав.

— Гм..

— Істинно кажу, ваша милість. Схизмати тих, хто служить Короні, ніколи не милували.

— Це так.

— Бог мене порятував, фортуна повернулася до мене лицем — ось чому я живий і стою перед світлими очима вашої милості. І далі служитиму крулю й Короні так же ревно, як досі служив.

— Гм... Це добре. Ми тебе не забудемо. І твоєї вірності. Викладай, що знаєш про повстанців, — такі відомості мені дуже потрібні.

Гетьман важко встає і, притримуючи руками поли шуби, підходить до мармурового столика, на якому лежить карта України з позначенням всіх міст та сіл з маєтками.

— Іляшку! — каже гетьман, не повертаючи голови. — Познач на цій карті всі ті місця, де засіли повстанці. Запиши, скільки їх, яка в них артилерія, обози, запаси провіанту тощо. Відзнач також, де найкоротші і найзручніші дороги та переправи. Хрестики постав, де болота й трясовини, урвища й ліси. Адже ти знаєш Україну?

— Знаю, ваша милість. Все зазначу.

Того ж дня коронний гетьман Речі Посполитої спішно продиктував універсал до реєстрової старшини України:

"Станіслав на Конєцполі Конєцпольський, кастелян краківський, гетьман великий коронний, староста руський, барський, ковельський, переяславський і прочая...

— Усіх їх милостям п.п. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядникам українним оголошуємо., Отримавши звістку, що, незважаючи на присягу, вірність і повинність свою по відношенню до маєстату його королівської милості, деякі бунтарі затіяли бунт у війську Й. К. М. Запорозькому і, стративши свою старшину, збирають до себе безліч свавільного люду. Щоб завадити їхньому успіхові, закликаю вас іменем його милості короля, аби ви тих, які приєдналися до збіговиська бунтарів, якщо вони протягом двох тижнів не покаються і не зложать свої повинні голови, більше козаками не вважали. І, лишивши їх усіх вольностей, які даровані козакам реєстровим, старалися арештувати і відсилати їх до мене. Якщо ваші милості не в змозі будуть їх затримати, то ви мусите поширювати кари на їхніх жінок, дітей, руйнувати їхні домівки, адже краще, щоб на тих місцях кропива росла, аніж множилися зрадники його королівської милості і Речі Посполитої! Дан в Барі 3 вересня 1637 року".

— Ну ось ми й зустрілися, Караїмовичу, — процідив крізь зуби Павлюк, коли віз із полоненою старшиною спинився в Чигирині па майдані. — Не чекав, пане зраднику?

— Ні, — зізнався Караїмович. — Я сподівався, що тебе стратили у Варшаві разом із Сулимою.

Павлюк пильно дивився йому в очі, і той, не витримавши його вогнистого погляду, поспішно відвернувся.

— Цього разу твоя взяла, гетьмане, — буркнув і вбрав голову в плечі. — Радій!

— Нема з чого! — відрізав Павлюк. — Від того, що роздавиш блощицю, радощів мало. Навпаки, бридко.

Павлюк хотів було йти, та Караїмович поспішно крикнув:

— Стривай, гетьмане!

— Чого тобі? — запитав Павлюк, зупинившись. — Останнє своє слово ти скажеш козацькій Раді на суді.

— Хіба не ти будеш зі мною розправлятися? — здивувався Караїмович. — Адже я тебе колись хитро заманив у пастку і в дерев'яній клітці привіз у Бар. На жаль, я не зміг насолодитися своєю перемогою, ти втік на моїх очах. Тепер ти мене захопив і скрутив. Мсти.

— Я особисто не хочу бруднити об тебе руки й тим паче мстити тобі, — відповів Павлюк. — Ти пішов не проти Павлюка. Ти пішов проти свого народу, проти своєї землі. Народ тебе і буде судити!

— Народ? Ха-ха! — зареготав Караїмович. — Була чернь і є! Було бидло і є, а народу немає! І не буде! А є гній, на якому ростемо ми, пани. Будуть одні лише пани. А ви — бидло! Це і є наша воля. Я боровся за таку волю і буду боротися. Але це воля не для черні, це воля для нас, панів. Ляхи мене паном зроблять, тому я за ляхами!

— І багато ти за Кодак одержав?

— Тисячу злотих і маєток.

— Радий?

— Аякже! Коли б міг, то десять разів би вас продав. Тому що ви не хочете коритися, визнавати нас панами.

— Таких блощиць ліпше давити! — почорнів Павлюк. — І як тільки земля вас носить?

— А де вона дінеться?

— Вже недовго їй лишилося терпіти! — пообіцяв Павлюк.

— Залякуєш?

— Ти й так боягуз!

— За своє життя боюся, бо хочу смак пожити, — не таївся Караїмович. — Бо хочу бути паном.

— А сам у ляхів у ногах повзаєш?

— Вони сильніші, ніж я.

— Виходить, ти не пан, а раб! — І Павлюк пішов, але Караїмовича охопив ляк.

— Постривай, гетьмане! — вигукнув він. — Я все життя рвався до гетьманської булави, але доля передала її тобі. Для чого?

— Хочу здобути волю для свого народу.

— Для черні? — здивувався Караїмович. — А як же ви будете без панів жити? Невже всі будуть рівними?

— Усі!

— А працюватиме хто?

— Кожний на себе і всі на всіх, — відповів Павлюк. — Але тобі цього не зрозуміти, Караїмовичу. Незалежно від того, будеш ти жити чи ні, ти вже мертвяк. Ходячий мертвяк! Але дуже небезпечний, бо сієш заразу навколо себе.

Обернувся і пішов, широко та впевнено ступаючи.

Караїмович зрозумів: то кінець.

І тоді він захотів жити. Жити, аби мстити. Всім. Не Павлюку, а павлюкам. Щоб мстити Україні за те, що вона не хоче бути хлопою, не визнає Караїмовича своїм паном. Жити, щоб перекреслити все те, чого прагне Павлюк, аби та чернь і думати більше не сміла про волю, щоб жила на колінах біля його ніг!..

На ніч їх розсадили по льохах. Всю ніч Караїмович чув, як біля льохи тупцяв вартівник, і всю ніч горячково думав, як вирватися на волю. Відчув силу й енергію, був упевнений, що врятується. Перед ранком у нього визрів простий план. Що було сили, затарабанив у ляду.

— Чого тобі? — глухо донісся до нього голос вартівника.

— Маю важливі вісті! — кричав Караїмович.

— Маєш, то й май! — мовив вартівник.

— Відкрий, я тобі щось скажу! — збиваючи щиколотки пальців, трахав Караїмович у ляду. — Ей, послухай!

— Та якої ти трясці гупаєш серед ночі? — крикнув вартівник, присівши біля ляди. — Гупай не гупай, а вранці чкурнеш на той світ!

— Це я знаю! — крикнув Караїмович.

— Ну, а коли знаєш, то й сиди! І не грюкай більше. Було б так жити, щоб смерті не боятися.

— Смерті я не боюся, — відповів Караїмович. — Хочу тобі перед смертю дещо повідати. Мені все одно капець, а золото пропаде.

— Яке золото? — насторожено озвався вартівник. "Ключуло", — полегшено подумав Караїмович і повеселів.

— Те, що я закопав, — нарочито тихіше сказав Караїмович.

— Де закопав? — доскіпувався вартівник. — Та не бубони, бо ні дідька не чути! Де ти його закопав?

— Буду кричати — хтось почує, — ледве стримуючи збудження, відповів Караїмович. — Мене скарають, і золото згине.

— Та ніяка трясця нас не вчує, — вартівник оглянувся. — Кажи, тут немає нікого. Глупа північ. Чи, може, ти брешеш?

— Перед смертю не брешуть.

— І то ніби правда, — сказав вартівник і заходився відмикати замок. Караїмович тихенько піднявся на драбину, притаївся під самою лядою. Руки з розчепіреними пальцями виставив поперед себе... Козак відклав замок, підняв важку ляду і, нахилившись, мовив: — Кажи хутчіше, де те золото... що ти зако...

Караїмович кинув руки вперед, вхопив вартівника за горло, рвонув до себе, і вони обоє полетіли в льох... Але шиї старшина так і не пустив, навалився на оглушеного, отетерілого козака, придавив йому коліном груди і душив його за шию, поки той і не затих...

Розвиднялося, коли Караїмович вискочив з льоху. Вже чулися голоси в місті, іржали коні. Старшина тінню майнув через городи на околицю і мало не налетів на козаків... Встиг непоміченим впасти в бур'ян (і тут пощастило!), перечаювався, вткнувшись носом у землю. Але козаки не спішили йти з толоки. А вже дніло, в місті нарастала лемент. Тоді Караїмович поповз до стіжка сіна, виірив у ньому нору, заліз і затулювався сіном. Думка була така: коли спохватяться його шукати, то подумують, що за ніч він встиг далеко втекти. Нікому й на думку не спаде, що він днює в місті.

Коли зійшло сонце і він почув голоси, його пройняв тваринний жах. Невже йде по сліду погоня? Його лихоманило й тіпало, аж сіно шелестіло. У дірку в сіні він побачив, як на толоку привели Саву Кононовича із старшиною, і все зрозумів. Хтось, здається, Карпо Скидан, зачитав вирок:

— Іменем народу, іменем війська Запорозького, козацької Ради, іменем пана гетьмана, зрадники і душители свого народу Сава Кононович із старшиною присуджуються...

Гримнули постріли...

— Зрадника Караїмовича буде покарано по його спійманню!

Караїмович вовком накидається на карту України. Ладен роздерти її на шматки... Потирає руки... О, він добре знає Україну, її дороги, села і міста! Поспішно відзначає на карті всі входи й виходи, фортеці й міста, де і скільки зосереджено павлюківців.

"Жити, щоб мстити! — шепоче він побілілими губами — Щоб мстити Україні, котра не визнає мене паном і прагне волі... Не бути Павлюкові гетьманом! Швидше Україна кропивою заросте, аніж павлюки здобудуть їй волю!"

Розділ десятий

Минуло, мабуть, з місяць, перш ніж, дивом відкараскавшись від смерті, Роман Матусевич зіп'явся на ноги. Обережно переставляючи кволі ще, наче ватяні ноги, Роман ішов повз спалені хати з почорнілими бовдурами, що сумно стирчали в небо, повз дворища, що заросли вже лободою, і від цього видовиська йому ще важче було йти. Спирався Олені на плече. У всьому тілі почував слабкість, глибока рана у грудях давалася ще взнаки. Олена привела його до чорного згарища і пошепки сказала:

— Там... була церква... Оце згарище — все, що від неї лишилося. А під головешками, в попелі, прах жінок і дітей. — Олена затулила лице руками. — Церква була суха і згоріла; як свічечка... Ніхто й вискочити не встиг. Та жовніри б і не випустили.

Роман хитнувся, важко сперся на Оленине плече, до болю його стис.

— Звірі!.. Хижі звірі, яких треба знищувати!..

— На вулиці я надибала зарубану жінку з немовлям, — пошепки розповідала Олена. — А панотець Никодим лежав неподалік церкви. Я поховала їх в одній ямі, другого дня, як жовніри покинули село. Мо', й не зовсім зручно було ховати в одній ямі священика з жінкою, та хай Бог простить. У мене не було сил, аби ще одну яму копати. А ти в непам'яті горів і все кудись побивався...

— Хоч хто-небудь вцілів із Зеленої Гути? Олена заперечливо похитала головою.

— Катюги!.. — голубі Романові очі зробилися чорними.

— Зосталась у селі корова, — по хвилі озвалася Олена. — Я доглядала її, доїла й напувала тебе силоміць молоком. Та ще півень до нас приблукав. Оце і все, що лишилося від Зеленої Гути.

Роман відчув, що під ногами в нього пливе земля, а перед очима пурхають жовті метелики... Не пам'ятав, як Олена дотягла його до хижки, як знову напувала гарячим молоком.

Олена тоді опам'яталась серед ночі. Навпроти вишняків дотлівала купа головешок, і Олені здалося, що то горять очі живцем спалених жінок і дітей. Закричала від болю й жаху, поповзла вишняками, то в один куш тикаючись, то в другий, аж доки не віднайшла Романа. Він тихо стогнав, в грудях його щось булькало. На Олену звідусіль дивилися яскраві цяточки, і вона ніяк не могла збагнути, чи то вуглинка тліють, чи очі спалених благають про помсту, її лихоманило, вона притулилась до Романа й пролежала так до ранку. І всю ніч перед її внутрішнім зором у чорній пелені тліли криваво червоні вуглинка... Та іде чула, як десь мукала корова.

Вранці, ледь засіріло, Олена подибала на розвідини. Село спалене дощенту. Жодної вцілілої хати! Сумно і боляче було дивитися на згарища, комини й бовдури, що стирчали серед попелу. Гудів вітер, здіймаючи хмари чорного попелу, де-де ще тліли головешки, смерділо згарищем. У дворах торготили скелети обгорілих дерев, хилиталися шматки недогорілих тинів. Ледве тягнучи

ноги, йшла Олена селом, і в пам'яті поза її волею фіксувалися різні деталі: лелека посеред вулиці з обгорілими крилами, видно, злетів, охоплений вогнем, з палаючої хати і впав посеред вулиці, тріснутий глечик на тичці, вітер сумно завивав у його горлі, горобці, що сиротливо сиділи купкою посеред вулиці й горнулися одне до одного, не знаючи, куди їм тепер приткнутися, і лише благально цвірінькнули, коли вона проходила, чорний крук, набурмосившись, сидів на бовдурі й дивився на неї одним оком, дитяча пелюшка, зачепившись за обгорілий явір, маяла, ніби махала білими руками й благала порятунку, колодязний журавель з відром, високо піднятим у небо, наче він хотів гасити пожежу й застиг, на смерть вражений страшною картиною, мертва жінка посеред вулиці з мертвим немовлям...

Не пригадує, як вона віднайшла в одному з дворів уцілілу клуню, як перетягувала туди Романа, а потім хоронила жінку з дитиною і священика з хрестом... Опам'яталась від голосного "кукуріку" червонястого когута. Так почалося їхнє життя в спаленому селі. Олена нагріла води в якомусь черепку, промила Романові рану, приклала подорожника, перев'язала груди і задумалась: що ж робити далі?

Півень не відходив од неї ні на крок, крутився під ногами, коли вона безвільно, сама того не помічаючи, блукала згарищем чи залякло сиділа під клунею й годинами не ворушилася, півень підходив до неї й голосно кукурікав, витягуючи шию і ляскаючи крилами себе по ногах. Олена опам'ятовувалась і йшла до Романа...

— Оленко... — раптом озвався одного ранку Роман і дивно на неї глянув. — А в тебе пасемко над скронею... сиве... — І поринув у небуття.

Олена хотіла заплакати, але сліз уже не було. Так вона й просиділа до вечора, зволожуючи Романові спечеш губи та міняючи подорожник на грудях, що також швидко висихав. А в надвечір'я зненацька почула сумне? му-у-у-у...

Притьмом вибігла з клуні, бо мала таке відчуття, що то її саме життя кличе. Посеред вулиці стояла бура шута корова і сумно озирала згарище, не відаючи, куди їй тепер іти.

— Манько! Манько! — крикнула Олена перше, що їй спало на думку, і корова, вгледівши живу душу, заревіла і рушила до неї. Олена вибігла навстріч, обняла її за шию, плакала і все повторяла: "Манько... Манько... годувальнице ти наша..."

У корови було розперте вим'я, вона жалібно мукала, і Олена, аби полегшити їй муки, здоїла її просто на землю, а потім побігла до того дворища, де бачила на тичці тріснутий глечик, надоїла молока.

— Живемо, Романку, в нас уже й корова є! Ось я напою тебе молочком, то швидко на ноги станеш.

Олена витягла з клуні очеретину, відломила дудочку і через ту дудочку влила трохи молока Романові в рот... Роман ніби очунявся, ковтнув молоко, і вона затремтіла на radoщах, що він буде жити, наперекір всьому буде жити! І корова Манька, і червонястий півень!

...За місяць Роман став на ноги. Коли Олена вперше вивела його з клуні, була вже пізня осінь, і на болоті за спаленим селом прощально кричали журавлі. Роман мружився від нежаркого осіннього сонця, жадібно вдихав прохолодне і чисте повітря... З дерев облітав жовтий лист і багрянцем вкривав згарища, пливли срібні павутинки...

— Ой, як хороше жити! — зітхнув Роман на повні груди і відчув, що біль у серці вже зник. — Як гарно з тобою жити, Оленко! — Ти часто мені марила... Буцімто ми з тобою вінчаємось у церкві. Стоїмо, побравшись за руки, підходить до нас отець Никодим і раптом ні з того ні з сього починає заливати нас молоком... І я знову провалююсь у чорну порожнечу... — Узяв її руки, припав до них губами. — Я ніколи не забуду, що мене врятували оці руки, вдихнули у мене життя...

— Ні, — сміялась вона, — тебе врятувала Манька. І повела його на вигін, де паслася корова з великими добрими очима.

— Ось твоя годувальниця, — Олена легенько підштовхувала Романа. — Ну, підійди, подякуй Маньці за молоко.

Роман гладив корову по шиї і мав таке відчуття, що він щойно вдруге народився на білий світ. У кожній клітинці його тіла бринить молода сила, оновлене життя починає в ньому грати, як молоде вино... Увечері, коли вони сиділи в клуні, він поцілував її в губи, потім у щоки, в очі... Червонястий півень злетів аж на саму клуню й, виляскуючи крилами, голосно звідти кукурікав, вітаючи нове життя, що бростилося на згарищі села...

— Як ти жила, кохана, доки я в непам'яті був? — запитав Роман.

Олена уткнулась йому в плече й розплакалась. І він зрозумів, що їй було тяжко і страшно одній в руїнах, серед мертвих і спалених. Як вона ночами тремтіла, тулячись до нього, а він горів у непам'яті, і їй все ввижалося, що з церкви виходять спалені жінки й виносять на руках спалених дітей... А вдень вона метушилася біля нього, доглядала корову, разом з півнем ходила в спалений маєток, вишкрібала в засіках комори по жмені борошна, на городах копала картоплю, варила і годувала його... Вона плакала, уткнувшись йому в плече, а він був щасливий, що не самотній у цьому тривожному світі... Відчував, що Оленка вже навіки його, найдорожча, найкраща, найрідніша людина у світі!

Вони жили вдвох у спаленому, сплюндрованому селі, серед згарищ і праху, і була з ними чиста і сильна молодість, котру не могло здолати ніяке зло в світі.

— Я ожив, щоб збожеволіти від щастя! — сміявся Роман, все ще не вірячи у своє щастя.

А ранками їх будив півень. Виходили з клуні, а півень уже чекав їх, поважно походжаючи побіля клуні, й увесь він, від яскраво-червоного гребеня до золотисте-жовтих шпор, був до смішного статечний... Олена доїла Маньку, потім вони пили молоко, і півень пив із черепочка і гречно поглядав на них, ніби дякував, і голос його з кожним днем дзвінкішав...

Одного ранку вони прокинулися в передчутті якоїсь тривоги. Мимо їхньої клуні вулицею спаленого села йшли біженці... Роман вийшов на вулицю, погломонів з ними і повернувся задумливий і печальний.

— Знову смерть сюди суне, Оленко...

— Скільки ж нам жити серед пустки і згарища? — мовила Олена. — Треба йти до людей, Романе.

Роман ще і ще виходив до людей і повертався від них щораз похмурнішим, зажуренішим.

— Невеселі вісті, Оленко. Ляхи йдуть на Україну. Кажуть, велике в них військо і нищить воно все на своєму шляху. Сунуть вони в напрямку Білої Церкви, де буцімто стоїть Павлюк з своїм військом.

— Пора й нам збиратися, Романе.

— Куди?

— До Дніпра, на Україну. — Олена помовчала. — Я кохаю тебе, але цього мені мало. Мене Україна кличе, та, що повстала. Хіба ми можемо цілуватися і милуватися, голи вирішується доля України? Ми підемо до гетьмана Павлюка. До нього зараз вся Україна сходиться. А щастя... щастя не лише в коханні. Щастя і в боротьбі. Щоб у нас були і zostалися чисті серця, ходімо!

— Буде так, моя кохана.

— Нам треба пошвидше йти до людей. — Олена зніяковіла й притулилась до його плеча. — Мені скоро будуть потрібні люди.

Він стояв збентежений, боячись навіть дихнути.

— Оленко...

— Так, Романе...

Вона взяла його руку, обережно притулила собі до живота і заплющила очі. Так і стояли довго-довго, сполошені, збентежені й зніяковілі. І він зненацька відчув, як у його руку щось стукнуло... Було воно живе, вертляве і сильне. Воно стукало в його руку вимогливо, владно, і він збагнув, що воно збирається в дорогу, вже йде в цей білий світ, йде наперекір руїнам і згарищам, смертям і лихоліттям. Стукає, аби приготували йому місце під сонцем.

— Я буду боротися за його місце у цьому світі! — прошепотів Роман і, опустившись на коліна, обняв її ноги й припав до них головою...

Того ж дня вони вирушили до Дніпра.

Попереду перевальцем ступала корова, на корові сидів червонястий півень, поважно й статечно позираючи на увесь білий світ.

— Який він смішний! — сплеснула Олена руками — Сидить на корові, а позирає навсібіч, наче з царського трону.

Вони йшли, тримаючись за руки, не відаючи, що їх чекає попереду. Йшли у світ широкий здобувати маленькому місцю під вільним сонцем.

Розділ одинадцятий

Восени в Барі спішно готувалися до походу на Задніпрянщину, де зосереджувалися основні сили повстанців. Коронний гетьман квапив, аби шляхта збиралася якомога швидше. У всі усюди полетіли гінці: частинам коронного війська, а також надвірним загонам шляхти і реєстровцям сходиться у Бар із зброєю, провіантом і обозами. Першим на Україну було послано Іляша Караїмовича з загоном реєстровців, котрих нашвидкуруч нашкребли в Барі і котрі підтримували Річ Посполиту. Коронний гетьман велів Караїмовичу рухатися на Задніпрянщину, по можливості уникати сутичок, а розвідувати головні сили повстанців, куди вони пересуваються, де зосереджуються, які у них плани, і під загрозою смертної кари залучати на свій бік тих реєстровців, котрі ще не встигли перебігти до Павлюка. За осінь Караїмович відгодувався на панських харчах, приодягся, ожив і повірив у свою велику місію, що йому самим Богом велено приборкати Павлюка. До всього ж його милість коронний гетьман прозоро натякнув, що після перемоги над черню гетьманська булава не мине його рук... І Караїмович, потираючи руки, подався на Україну вивідувати все про повстанців.

Одначе ні Станіслав Конєцпольський, ні його заступник, польний гетьман Микола Потоцький, не дуже вірили в успіх Караїмовича. Проте на безриб'ї і рак риба...

— І все ж Караїмович цінна птаха для нас, — сказав Конєцпольський. — Він багато дав мені цінних відомостей про повстанців, сподіваюсь, ще більше роздобуде. Цей хлопський старшина, що лізе в гетьмани, ладен торгувати своїм людом і оптом, і вроздріб. Допоки він буде нам потрібний, допоки його й використаємо.

— Ваша милість, мене непокоїть та млявість, з якою рихтується коронне військо, — сказав Потоцький. — Вже невдовзі й осінь мине, а ми так і не спромоглися зібрати наше лицарство. А чернь тим часом збільшує свої сили.

Коронний махнув рукою:

— Нині шляхта не та, що раніше була. Коли їх на бал кличеш, один поперед одного летять, а воювати козаків не вельми...

— Маю неприємні вісті, — Потоцький спохмурнів. — До мене доходять чутки, що в коронному війську завівся нездоровий дух. Лицарство боїться, аби не потерпіти вдруге такої поразки, яку воно вже скуштувало у Ведмежих лозах і біля Куруківського озера. Тому й збирається з оглядкою, якби пошвидше дременути в кущі.

— У війську справді кепський дух, — згодився коронний, — але в нас немає викруту. Будь-що військо треба випхати на Україну, і воно хоч-не-хоч, а змушене буде прийняти бій. А поки суд та діло, треба послати до Павлюка послів.

— До тлуму шляхетних послів? — аж зблід від обурення польний гетьман. — Чи не забагато честі, ваша милість? Адже, пославши послів, ми визнаємо їх за силу, з якою змушена рахуватися Річ Посполита!

— На жаль, це так. — У Конєцпольського нервово засмикались губи. — Але в нас немає іншого виходу. Послів відрядить негайно, пане польний гетьмане. І

щоб вони якнайшвидше дісталися Чигирину і задобрили Пав-люка золотими обіцянками. Хай обіцяють все, що захочуть, нам важливо виграти час... Зізнатись, я мало вірю в успіх послів, але, як кажуть, чим чорт не жартує. Жеби він згодився розпустити своє військо, ми б лишили йому навіть гетьманську булаву.

— Досі перемагала шляхетська зброя, так буде і нині! — бадьоро вигукнув польний гетьман.

— Чернь розгулялась по всій Задніпрянщині, — мовив коронний. — У Барі вже чимало зібралось збіглої шляхти. Особливо багато утікає панів з Вишнівеччини. Вчора до мене прибули перелякані старости з Остра, Коростеня, Пирога та Чернігова. Всюди повстання. Чернь знахабніла й глузує з шляхти. Пан староста коростенівський скаржився, що хлопці вішають панство на шовкових мотузках, але панство все одно воліє мати ликове життя, аніж шовкову смерть!

— Пся крев! — тільки й прохрипів Потоцький.

— Пан староста остерський скаржився, що хлопці забрали в нього рушницю, а взамін йому лишили палицю. Хлопці, так би мовити, жартують.

— Ми пройдемо мечем і вогнем хлопську Україну! — вигукнув Потоцький. — І ніхто від нас не діждеться пощади, ні старе, ні мале!

— Амінь! — сказав коронний і міцно стулив сухі й тонкі губи.

Коронне військо збиралось довго й неохоче.

Спливала осінь, а Конєцпольський все ще ніяк не міг згукати своє лицарство. Поволеньки стягувалась місцева шляхта, лише в кінці жовтня зібрались надвірні загони магнатства. То одна хоругва відстала, то друга, їх доводилось розшукувати, підганяти...

Другого листопада було зачитано королівський наказ: усім коронним військам зайняти Україну, "погасити пожежу" і лишатися там на зимові квартири. Головним командувачем усіх військ призначено польного гетьмана Миколу Потоцького. В похід мали виступити третього листопада, але ні третього, ні четвертого військо з Бара не вийшло. Жовніри почали ремствувати: на носі зима, куди зриватись? До того ж доведеться битися не з селянством, а з козацтвом.

— З козаками воювати — не ціпом махати! — доводили жовніри. І марно Микола Потоцький метався до Бара, зганяючи до купи військо. Жовніри розбрелися по містечку та його околицях, пиячили-гуляли і не поспішали на майдан, де мав бути збір. Тоді жовніри почали вимагати, щоб їм наперед виплатили платню. Потоцький помчав до коронного гетьмана і кричав, що ні дядьба з цього походу не вийде, бо військо розбрелось, як отара овець, і ніякими силами його не зженеш до купи!

Коронний гетьман послав до жовнірів головного капелана патера Окольського, аби той під страхом Божої кари зібрав воїнство на майдані. Патер два дні бігав по місту, хапав за поли кожного жовніра, погрожував всіма карами Божими і королівським гнівом, та так ні з чим і прителіпався до гетьмана. Тож коронний гетьман змушений був врочисто пообіцяти жовнірам, що, як тільки ті виступлять

в похід, він негайно поїде до його милості короля і випросить платню наперед... І нарешті сьомого листопада коронне військо покинуло Бар.

Полки виступали: 1. Полк коронного гетьмана під командою старости Хмельницького Миколи Стогнева: гусарів — чотири хоругви, козаків — чотири хоругви, драгунів — три ескадрони. Маршрут: на Вінницю, Погребище і Білопілля.

2. Полк польного гетьмана, предводитель п. Мочарський. Але, оскільки в того перед самісіньким походом щось зробилося негаразд із шлунком, його замінив військовий стражник пан Лувчицький. Гусарів — шість хоругов, козаків — п'ять хоругов, драгунів — два ескадрони. Маршрут: на Літин, Острожок...

3. Полк п. Казановського, старости богуславського і писаря польного коронного: гусарів — чотири хоругви, козаків — чотири хоругви, драгунів — два ескадрони. Маршрут: обійти зліва Білу Церкву і вдарити на Тиврів та Липовець.

4. Полк Станіслава Потоцького, воєводи брацлавського (брат польного гетьмана): гусарів — три хоругви, козаків-три хоругви, драгунів — один ескадрон. Маршрут: на Звенигородку, Бушу, Буки і далі.

Виконавши свої завдання (спалити й спустошити села й містечка по своїх маршрутах), полки десь у грудні мали зійтися в Білій Церкві і дати вирішальний бій повстанцям Павлюка.

Відрядивши війська на Україну, Потоцький ще на кілька днів затримався в Барі, знаючи, що в Білу Церкву його військо зійдеться не швидко. Адже в дорозі полки через кожні двадцять верст будуть зупинялися і ставати табором. Командири розсилатимуть на всі боки хоругви для "усмиріння черні та викоренення бунтів". Пограбувавши й спаливши село, погвалтувавши жінок, хоругва залишить після себе згарище і подасться в друге село усмиряти чернь. Тільки спаливши і сплюндрувавши всі навколишні села, полк пересунеться вперед ще на двадцять верст... Так, винищуючи все на своєму шляху, полки будуть повільно рухатися до Білої Церкви.

Нарешті в середині листопада Потоцький сів у карету і в супроводі двох добірних гусарських хоругов, закутих у важкі панцири, подався й собі на Україну, прямуючи до містечка Летичів. Їхав він слідами свого війська і майже щодня з віконця карети бачив ту ж саму картину: спалені села, над якими кружляло гайвороння.

"Молодці мої лицарі, добре погуляли, — радів польний гетьман, поглядаючи на сплюндровані села, обгорілі бовдури, на повішених, котрі гойдалися на деревах. — Вдруге чернь не відважиться бунтувати, покірніше лизатиме чоботи своїм панам. Про павлюків і думати забуде".

Виряджаючи війська, Потоцький наказував їм:

— Пройдіться по Україні вогнем і мечем! Хай чернь на віки вічні запам'ятає ваш грізний лицарський похід! Лишайте за собою випалену землю! Забудьте про милість і жаль! Ви безжалісні карателі! Не щадіть ні старих, ні малих! Перед

Богом за вас буду відповідати я, польний гетьман Микола Потоцький! Я завжди знайду з Богом спільну мову, а ви робіть своє діло!

Тепер, їдучи, польний гетьман бачив, що військо виконує його наказ. До Білої Церкви з Україною покінчено, а до Різдва він встигне піднятися вгору до Черкас, Чигирин, Канева, Переяслава і навіть Чернігова. Все пройде з мечем і вогнем. Хай спробує тоді побунтувати чернь!

Так спливали дні за днями. Іноді Потоцький вилазив з карети, кілька верст гарцював на коні попереду гусарських хоругв і вважав себе полководцем, як Александр Македонський, Ганнібал і Цезар... Ліси стояли то охоплені багрянцем, наче пожежами, то були затягнуті легкою пастельною млою. Зарості шипшини полум'яніли червоними ягодами, і Потоцький, гарцюючи поперед гусарів, елегійно просторікував:

— От, панове, візьмемо чернь, хлопів. Чи здатні вони милуватися красою золотої осені, її барвами, відтінками? Цією ніжною пастеллю чи полум'ям дубів? Ні, панове, чернь брутальна, груба, дика, вона геть позбавлена естетики. Вона по своїй вродженій дикості тільки й здатна, що бунтувати проти своїх господарів. А чари природи не для неї. Замість того, приміром, щоб милуватися золотою осінню і вірно служити своєму панству, чернь сваволить. От і має спалені села!

Несподівано на дорогу вийшов православний священик у довгій рясі, простоволосий, з великим блискучим хрестом на грудях. В першу мить Потоцький неспокійно зайорзав у сідлі, бо чимось тривожним війнуло на нього від цього дебелого похмурого попа, та, — згадавши, що на нього дивиться дві хоругви гусарів, Потоцький зборов неспокій і глузливо крикнув:

— Що, попе довгогровий, вийшов гріхи нам відпускати?

Гусари зареготали, Потоцький, сидячи в сідлі, взявся руками в боки, бо трапилась нагода похизуватися, а такої нагоди польний гетьман ніколи не пропускав... Панотець подивився на нього пильно з-під насуплених густих брів і глухо поспитав:

— Можна й гріхи відпустити, але я мушу знати, кому їх відпускати?

— Я — Потоцький! — гордо сказав він, сподіваючись, що його прізвище спантеличить попа. — Чи, може, ти не бажаєш мені відпускати?

Потоцький відчув, що грається із своєю смертю. Священик одним невловимим рухом висмикнув з-під ряси пістоль і крикнув:

— Слава Богу, що я тебе зустрів! Ти душитель України! Сатана в обрізі людини! Згинь, дияволе, згинь, люципере! За церкву, за Христа?..

Пролунав постріл... Куля просвистіла біля самого вуха в побілілого польного гетьмана.

— Прости, Господи, гріх мій, що промахнувся! — вигукнув панотець і впав, зрубаний гусарами. Оточивши кіньми труп, вони кололи його списами, топтали кіньми, а Потоцький, як сидів на своєму коні, так лантухом і зсунувся на землю. Гусари кинулись до нього, підняли й оглянули: жодної пошкрябини. Гусари переглянулись.

— Це я зі злості! — буркнув польний гетьман і, шкутильгаючи на забиту при падінні ногу, потеліпався до карети. — Чого повітріщалися, пся крев?! — визвірився він на гусарів. — Я покажу вам, як охороняти свого гетьмана! Всяке бидло стріляє у вашого гетьмана, а ви облизнів ловите!

І хряпнув дверцями. До самого Летичева не вилазив з карети, не гарцював попереду гусарів і не милувався золотою осінню. На кілька днів священик позбавив його сну й апетиту. Досить було склепити повіки, як з мороку відразу ж вискакував розпатланий піп з хрестом на грудях і пістолем в руках...

В наступні дні зіпсувалась погода, золотої осені як не було! Небо обложили важкі хмари, зарядили дрібні холодні дощі з ранку й до вечора... День у день. Почав облітати жовтий лист, розвезло дороги, й гетьманську карету кидало з боку на бік, гусари, набурмосившись, сиділи в сідлах як мокрі кури й шморгали посинілими носами. Потоцький був злий і не знав, де подітися й на кому зігнати свою злість. Та невдовзі й нагода трапилась. Навстріч польному гетьману посунула шляхта. Мокра, посиніла, по самі вуха заляпана грязюкою, вона так похапливо впікала з України, що навіть на польного гетьмана не звертала уваги. Спершу біженці втікали купками, та з кожним днем їх більшало і більшало, аж доки не посунули цілими колонами. Втікали пани з челяддю, гнали корів поперед себе, коней, на возах везли скарб...

— Та невже шляхетне лицарство забуло, як брати у руки шаблі? — не втерпів польний гетьман. — Від кого пани втікають? Від черні? Від бидла?

— Але там таке твориться... таке твориться... — пробурмотів один із шляхтичів. — Вся Східна Україна повстала. На Задніпрянщині й у Подніпров'ї кожний хлоп вже козак і пан.

— То панам ліпше ликове життя, аніж шовкова смерть? — лютує Потоцький. — Пани ладні наплював на свій гонор і втікати з України, аніж взятися за лицарські шаблі?

Потоцький хряпає дверцями карети ще злішим, як був. По розкислій дорозі знову сунуть заляпані по вуха шляхетні біженці. Трохи не до землі нависли важкі свинцеві хмари, пелена мрячки затягла все у світі і ще більшу нудьгу навіває на Потоцького. Ладен втекти від самого себе, та хіба втечеш? У біженців такий переляканий вигляд, що гусари, дивлячись на них, починають неспокійно соватися в сідлах.

Коли під'їжджали до містечка Летичів, несподівано навстріч вискочили вершники. Гусари миттю взяли гетьманську карету в кільце, виставивши списи, та все одно Потоцький добряче перетрусився, доки не стало відомо, що то виїхав йому навстріч Іляшко Караїмович з вірними Речі Посполитій козаками. Вітаючи польного гетьмана, реєстровці підкидали вгору шапки, і Потоцький трохи заспокоївся. Реєстровці на чолі з Караїмовичем супроводжували його карету в містечко.

— Ваша милість! — розплився Караїмович в приторно-солодкій посмішці. — Я приготував вам теплу хату, м'яку постіль і ситу вечерю!

Проїхали вузьенькою кривулястою вуличкою, повз мокрі облуплені хатки Летичева і зупинилися біля мурованого кам'яного будинку. Відштовхнувши

слугу, Караїмович сам відчинив дверці карети, підхопив під руку польного гетьмана і повів у світлу теплу залу, раз по раз ласкаво повторяючи: "Сюди, ваша милість... сюди... Ось тут поріг високий, щоб ваша милість не спіткнулась... Дозвольте вашу дорогу шубку..."

Караїмович зняв важку шубу з пліч Потоцького, труснув її, струшуючи каплі дощу, і тільки тоді віддав слугі.

— Ну викладай, Іляшку, що розвідав? — сказав повеселілий Потоцький, потираючи руки та сідаючи в крісло біля каміна. — Духом ожив?

— Ожив, ваша милість, ще й як ожив, — заторохтів Караїмович. — Восени, — признатися, був зовсім занепав духом, та тепер, коли бачу, яке грізне військо суне на Україну хлопську, серце в мене наче вдруге народилося. Із загоном вірних Речі Посполитій козаків я, вдаючи з себе прихильника Павлюка, пройшов усе Задніпров'я, добряче нашкодив...

— Ха-ха!.. — не втримавшись, регоче гетьман. — Нашкодив їм... Як влучно сказано. Ну-ну, викладай, як ти там нашкодив!

— Нашкодив хлопам і багато дечого побачив. Якщо ваша милість велить мені хутчіше подати карту України, я все на ній позначу.

— Молодець, Іляшку!

— Служу вашій милості вірою і правдою! — вигукнув Караїмович і простягнув Потоцькому згорток. — Зводьте глянути, ваша милість. Універсал хлопського гетьмана до задніпровців. Мені пощастило пристрелити його гінця й забрати сію штуку.

— Цікаво, цікаво... — Потоцький розгортає згорток і читає: — "Павло Михнович Бут, гетьман війська Запорозького, поставлений над усією Україною..." Іч, схизмат, як себе величає! Гетьман над усією Україною! Ну постривай, бунтаре, постривай!.. "Товаришам нашим п.п. отаманам, козакам реєстру, всім взагалі і всьому поспільству і братії нашій, яка проживає в Задніпров'ї.. " Так, — бурмоче Потоцький, пробігаючи очима універсал. — Ага... "Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержана звістка про рішучі замисли жовнірів, котрі вже зібралися до нас на Україну, в чім Господь хай не допоможе їм! Тому я силою своєї влади і ім'ям війська..." Ах, як добре пише хлоп! Наче він справжній гетьман. Ціцерон! "...іменем війська наказую, щоб ви, ваші милості, не залишалися в безпечності, а, запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були в готовності протистояти, як і подобає лицарям, цим гнобителям віри нашої грецької". Ах, яка поезія! Хлоп, а як пише! Ага, далі вже конкретні поради... Цікаво, цікаво. "Панам отаманам негайно прибути в містечко Мошни... Будемо радитись, як все це повернути до доброї слави і пользи нашої. Дан в. Чигирині... Роман Попович, писар військовий власною рукою..." Гм... Он як?

— Цей схизмат Павлюк, ваша милість, підняв уже все Радніпров'я.

— То ці лотри збираються в Мошнах? — аж ожив Потоцький. — Очевидно, вони хочуть і бій там дати?

— Так, ваша милість, саме так, — квапно каже Караїмович. — Хоча Павлюк і сидить в Чигирині, але його права рука вже в Мошнах. Туди сходяться всі

бунтарі. Я все знаю. Веліть мені, ваша милість, швидше дати карту, і я вам усе розмалюю, що треба.

І Караїмович малював...

Пізніше капелан польського війська патер Симеон Окольський запише до свого щоденника, що польний гетьман дуже зрадив, коли в Летичеві його зустрів Караїмович. Занотував до свого щоденника, що Караїмович розповів, де жили зачинщики бунту (щоб знищити їхні сім'ї), де стоїть їхня артилерія, які села й міста треба захопити в першу чергу, який цього літа був врожай у Придніпров'ї, де повстанці зберігають зерно та інший харч...

Повеселішавши од таких відомостей, Потоцький з Летичева вирушив на Білу Церкву, але через три дні його в дорозі наздогнала зима. Увечері перестав дощ, що лив день у день, вночі задули холоднючі вітри, мороз скував землю, й на ранок зчинилася така завірюха, що світу білого не було видно. Гусари в своїх залізних обладунках позаклякали в сніговій хвищі і, сяк-так діставшись містечка Білилівки, сипонули по хатах відморожувати кольчуги, кіраси, наручники, підколінники. Грімкотіли мерзлим залізом, проклинали похід, з криком і прокльонами стягуючи з себе закрижанілі доспіхи. Потоцький квапився, аби швидше дістатися до Білої Церкви, а звідти йти на Мошни, але випхати гусарів з теплих хат на холодні засніжені дороги було не так легко. Гетьман змушений був зупинитися в Білилівці на кілька днів, звідки й послав на Україну такого універсала:

"Микола із Потоку Потоцький, воєвода брацлавський, гетьман польний коронний, генерал подільській, староста кам'янецький, летичівський, ніжинський і прочая.

Всім взагалі і кожному зокрема: п.п. полковникам, осавулам, сотникам, отаманам і всім військам його королівської милості, запорозьким козакам, котрі значаться в реєстрі Й. К. М. і дотримуються вірності й повинності маєстату Й. К. М. Відомо вам чиню, що я з військом виступив з метою усмирити свавілля і примусити всіх підкорятися маєстату, а також покарати тих, хто буде опиратися. Знайте про це ви, реєстровці, і розшукайте серед себе тих, які порушили присягу і безневинно пролили кров старшин своїх, для того, щоб бунтарі одержали заслужену кару. Знайте, що в противному випадку гасіра шабля королівських військ знищить ваші маєтності, ваших жінок, дітей, майно і саме ваше життя. Вдруге нагадуємо, щоб не реєстровці, які знаходяться серед вас, були арештовані старостами, а ви щоб допомагали старостам приборкати бунтарів. Я гадаю, що ви вже врозумілися, одержавши універсал Й. К. М. великого коронного гетьмана, але, можливо, хто-небудь з бунтарів притаїв його від вас, тому, наблизившись до вас" посилаю цей новий універсал. Дан в Білилівці 26 листопада 1637 року"[12].

Розділ дванадцятий

На третій день снігова хвища трохи вгамувалася, і Потоцький зібрався було в дорогу, як несподівано, збившись з свого маршруту, в Білилівку забрів полк пана Казановського, старости богуславського і писаря польного коронного. Пан Казановський загубив десь у завірюсі дві хоругви гусарів та один ескадрон драгунів і мав намір очікувати їх в Білилівці.

— Пан писар польний як далі так воюватиме, то й голову свою власну загубить і буде її чекати в Білилівці! — не втерпів гетьман. — Це не військо, а стадо баранів!

— Який пастух, таке й стадо! — буркнув Казановський, розтираючи заморожене вухо.

— Пся крев! — побагровів Потоцький. — Це що, бунт?

— Похід зовсім кепський, ваша милість, — шморгав Казановський посинілим носом. — Жовніри невдоволені, що їм досі не прислали платні!

— Знову про плагню? — схопився Потоцький. — А про славу лицарську ви подумали?

— Слава славою, а злото-злотом! — Казановський мацав обморожені вуха й стогнав. — А-а-а... Сто дяблун!..

— Снігом треба терти! — буркнув Потоцький.

— Тер, ще гірше. — Казановський знову застогнав: — А-а-а, сто дяблун!.. Без платні, ваша милість, жовніри не підуть у бій.

— А ви побільше по селах шастайте! — порадив гетьман. — Там поживу знайдете, не з голими руками в ойчизну повернетесь.

— Чернь голодрана, — зітхнув польний писар. — Десяток хат обнишпориш — і нічого в торбу покласти. В яку скриню не заглянеш — порожньо.

— Хіба хлопці поховали своє добро?

— А дідько їх знає, мабуть, у них немає нічого. І на них таке дрантя, що й купи не тримається. Потягнеш з якої хлопки сорочку, а вона в руках розлазиться. А тут ще й холоднеча!

— А ви з хлопками грійтеся! — порадив Потоцький. — Гуртом з будь-якою хлопкою впораєтесь!

Ще одна розмова відбулася в Потоцького з головним капеланом його війська патером Окольським.

— Дух в славному війську вашої милості починає падати, — перебираючи чотки, тихим голосом говорив патер і всім своїм набожно-смиренним виглядом підкреслював, що буцімто це його не стосується.

— Ваша милість, будучи капеланом мого війська, для того й знаходиться тут, аби Божим словом піднімати дух мого лицарства! — не втерпів Потоцький.

— В таку холоднечу, — виправдовувався патер, — і Боже слово не завжди доходить до воїнства.

— В суху погоду йому зручніше? — пустив шпильку гетьман.

— Сину мій, — все так же м'яко мовив патер, — я розумію, що погода дещо завадила поступові війська вперед, що у вашої милості багато клопоту, але... Але не треба іронізувати над Божим словом. Всі ми слуги і раби Господні, і всі ми колись будемо там, — патер пустив під лоб очі, дивлячись у стелю.

— Я туди не спішу! — буркнув Потоцький. — Хай спершу чернь туди полетить!

— Але Бог по достоїнству оцінить ті злигодні, які терпить в цьому поході ваша милість і військо в ім'я коханої ойчизни. Можливо, Господь і ниспослав на землю негоду, аби вивідати міру мужності нашого лицарства. Все у волі Господа, а ми його раби і слуги.

— Краще б Господь замість холоднечі послав платню для мого війська! — буркнув Потоцький.

— Все у волі Господа.

— Всі гріхи мого війська... — почав було гетьман, та патер його перебив, м'яко зауваживши:

— Усмиряти чернь — то не є гріх! Це подвиг в ім'я нашої коханої ойчизни. Вам, ваша честь, випала велика місія викоренити бунтарів. Бог завжди з вами!

— Але я певний, що і чернь молить Бога, аби він їй послав перемогу над нами.

— Бог ніколи не слухає черні! — запально вигукнув патер. — Бо чернь — то отара. А ми пастухи. Бог слухає не отару, а пастухів. А ще Господь бачить згори, що чернь бунтівна. Піднявши бунт проти своїх панів, чернь так само й проти Бога підніме бунт. Ні, ваша милість, Бог ніколи не слухає черні.

Тут Потоцькому доповіли, що карета вже готова, її поставлено на сани, запряжено три пари ліпших коней, і його милість, коли побажає, може вирушати в дорогу.

— Ще одне, — звівся Потоцький. — Я чув, що ваша милість веде подорожній щоденник і все записує туди про наш похід.

— Дещо занотовую для історії, — скромно опустил очі патер. — Історія мусить знати про блискучу перемогу Речі Посполитої над черню.

— Авжеж, — згодився гетьман. — Але сподіваюсь, що пан головний капелан не буде в своєму щоденнику акцентувати увагу на деяких неприємних і непередбачених дрібничках нашого походу?

— О ні, сину мій! — вигукнув патер. — Я описую цей похід як визвольний похід шляхетного лицарства. Коронне військо, розпростерши орлині крила, відважно летить на бунтівну чернь, аби відновити в маєстаті мир і справедливість. Амінь!

Слуги вже вкутушували Потоцького в шубу, коли його джура доповів, що в Білилівку прибув пан Голецький, товариш із хоругви пана старости ланцкоранського, і просить його прийняти.

— Гінців я прийму в Білій Церкві, — невдоволено сказав гетьман.

— Але, ваша милість... — джура був блідий.

— Що таке? — насторожився Потоцький.

— Пан Голецький прибув з відмовою від подальшої служби.

— Що-о?! — Потоцького аж тігнуло. — Коронне військо уже починає розбігатися по кущах? Тягни сюди того зрадника!

Потоцький рвучко скинув з себе шубу і нервово закрокував з кутка в куток. Зайшов Голецький, зігнутий, з нездоровим блиском в глибоко запалих, байдужих до всього очах, з відмороженими вухами.

— Пан Голецький відмовляється від подальшої служби? — крикнув Потоцький.

— Як не соромно панові в такий час...

— Я прибув від імені всієї нашої хоругви. — Голецький хрипло закашляв. — Хоругва уповноважила мене заявити вам, пане польний гетьмане, що вона по закінченню року не бажає далі служити!

Потоцький відчув, що йому стало холодно. Крекчучи й хрускаючи суглобами, він нахилився, підняв з долівки шубу, накинув на плечі, забувши про своїх слуг, і мерзлякувато щулився, позиркуючи на делегата бунтівної хоругви...

— У моєму війську завелися пацюки! — прохрипів гетьман.

— Прошу без образ, ваша милість! Ми чесно заявляємо, що не бажаємо служити!

— І ви ще смієте згадувати про честь? — закричав Потоцький, бризкаючи слиною. — Які ви лицарі! Ви дезертири!.. Наданою мені верховною владою я примушу вас служити королю і Короні!

— Навіть сам Бог нас не присилує, — досить спокійно відповів Голецький. — Хоругва уповноважила мене заявити вашій милості про це з усією рішучістю!

"А що, коли це перша ластівка? — подумав польний гетьман і відчув, як десь під серцем засмоктав млосний черв'ячок. — Що буде завтра, як інші хоругви візьмуть приклад з бунтарів? А я ж не на прогулянку вирядився..."

І голосом, що зовсім занепав, запитав:

— Може, у хоругви є які претензії до мене особисто?

— Особистих претензій до вашої милості в хоругви немає!

— То в чому ж річ?

— Хоругва наймалася служити до Нового року, — відповів Голецький. — Рік закінчується, і хоругва вважає себе вільною від будь-яких обов'язків.

— Але ж ми знаходимося не у Варшаві, а у ворожій нам країні! — вигукнув Потоцький — Всюди чернь на нас точить зуби. Як хоругва може зрадити ойчизні в такий час? В час, коли істинні сини Корони, як відважні леви, кидаються на ворога, приносячи загальне благо і користь для нашої ойчизни, коли...

— Дозвольте перебити вашу милість! — буркнув Голецький. — Хоругва не бажає більше служити, і в мене немає часу вислуховувати балачки вашої милості. Дозвольте відкланятись.

— Пане Голецький, — благальне мовив гетьман. — Передайте своїй хоругві, що я все ж вважаю їх справжніми синами Речі Посполитої. Я обіцяю... Врочисто обіцяю, як тільки прибудемо в Білу Церкву, я відразу ж дам знати його милості коронному гетьману, і він негайно пришле платню.

— Хоругва дослужила своє і не бажає далі служити! — затявся на своєму Голецький. — Але я обіцяю, що передам ваші обіцянки.

— Це все? — кутаючись у шубу, запитав Потоцький.

— Все, ваша милість! — Голецький вийшов, притуливши руки до обморожених вух.

— Пацюки!.. — з безсилою люттю прохрипів польний гетьман.

Біля містечка Паволоч Потоцький наздогнав обліплений снігом полк коронного гетьмана під орудою старости хмельницького Миколи Стогнева і разом з ним підійшов до Білої Церкви. Не відаючи, хто в місті, Потоцький, аби не наскочити на козаків, зупинявся на засніженій рівнині під якимось хутірцем, велів військам підпалити хутір, аби "потепліло", і на розвідку до міста відрядив одну хоругву з полку коронного гетьмана, давши їй ще й загін артилерії.

Гусари хутко підпалили хутірець (люду в ньому не виявилось, певно, повтікали) і грілися біля величезних багать. На засніжену рівнину снопами полетіли іскри, головешки, падаючи в сніг, шипіли й шкварчали, виповнюючи повітря чадом і смородом паленого.

Та ось повернулася із розвідки хоругва і доповіла, що в Білій Церкві ще немає коронних військ і, отже, пан польний гетьман матиме честь першим вступити у місто.

— А повстанці? — запитав гетьман.

— Повстанців у місті не виявлено, ваша милість. Міщани й частина реєстровців, почувши про наближення коронних військ, повтікали в Чигирин до Павлюка, а вірні його королівській милості козаки із старшиною Клишем готуються гідно зустріти вашу милість.

— Дайте сигнал: вступаємо в Білу Церкву! — велів Потоцький.

Невдовзі три пари відбірних коней дотягували вже карету польного гетьмана до передмістя. Навстріч їй вийшла купка реєстровців та з десяток-другий міщан і сяк-так вишикувались у шеренгу. Старшина Клиш, велівши купці реєстровців, як тільки під'їде до них панська карета, кричати "віват!" і кидати шапки вгору, скочив на коня і помчав навстріч польному гетьману, їхати ж з усіма реєстровцями Клиш не зважився: а що, коли пан гетьман, вздрівши козаків, що мчать до нього, сприйме це як напад? Підлетівши до карети, Клиш хутко зсунувся з коня, зняв шапку й низенько вклонився до карети. Карета зупинилася. Клиш ще раз вклонився, трохи не торкаючись вузьким лобом снігу.

— Ваша милість! — закричав Клиш, кланяючись, як тільки дверці карети відчинилися. — Славний пане польний гетьмане Речі Посполитої! Від імені реєстру білоцерківського, старшин і міщан вітаю вас земним поклоном (Клиш знову послав свій лоб у сніг) з благополучним прибуттям у Білу Церкву!

Тут Клиш оглянувся, махнув рукою, і реєстровці, що стояли віддалік, щось закричали врзнобій і почали підкидати вгору шапки.

— Я і мої вірні козаки віддаємо себе у повне розпорядження вашої милості! — вигукнув Клиш і на всяк випадок ще раз поклонився.

— Спасибі за вірність королю і Короні! — буркнув Потоцький. — Ви справжні хло... — Потоцький трохи зопалу не ляпнув "хлопи", але своєчасно поправився: — гм... справжні сини Корони.

— Раді старатись, раді старатись! — заторохтів Клиш. — Тільки й молимося за ваше здоровля та ваш успіх супроти лотрів.

"Треба чимось нагородити цього старшину з гнучкою спиною, аби й інша старшина на мій бік переходила", — подумав Потоцький.

— Приємно, що ви дотримуєтесь вірності і присяги, пане Клиш. Я видам охоронний універсал на ваше майно, звільню вас від поборів!

— Вік будемо служити вашій щедрій милості! — розцвів Клиш.

— Але чому так мало реєстровців у пана старшини?

— Ваша милість... е-е... Мало, так зате вони вірні Короні! А решта... е-е.... збунтувалася і втекла до того лотра Павлюка.

Не кажучи більше й слова, Потоцький хряпнув дверцями, і три пари коней потягли карету в місто. Слідом бігли реєстровці, кричали "віват" і підкидали вгору шапки...

Потоцький зупинився з двома хоругвами гусарів у міському замку, а коронному полку велів розташовуватись в міських хатах.

Перші два дні в білоцерківському замку минули без клопотів і пригод. Потоцький висиплявся з дороги, відігрівався в теплих покоях (на їх опалення запобігливий Клиш привіз кілька возів найкращих дров), від'їдався (і тут Клиш встигав) — і очікував коронні полки, котрі все ще тяглися до Білої Церкви, губили свої хоругви і шукали їх на засніжених просторах. Зрештою прибув його особистий полк, кілька відсталих хоругв із полку коронного гетьмана та полку писаря польного. Невідомо було, куди подівся полк Станіслава Потоцького, брата польного гетьмана.

Зовсім несподівано до Білої Церкви прибув пан стражник коронний Самуїл Лащ, староста каневський та овруцький, і привів із собою надвірну гвардію — півтисячі вершників молдаван, татар та гайдуків. Такий негаданій підмозі гетьман дуже зрадів, хай тепер Голецький з своєю хоругвою вшивається куди хоче.

На radoщах Потоцький пригостив пана стражника угорським вином і приліпив йому кличку "вірного сина Корони".

— Я такий!.. Я такий!.. — швидко хмеліючи, просторікував стражник. — Мене навіть сам Павлюк боїться. Маю п'ятсот найкращих головорізів!.. Кому хочеш голови позносять!

По обіді Потоцькому доповіли, що в Білу Церкву прибув корсунський та стеблівський підстароста і просить його прийняти. Невдовзі в покої зайшов високий, тонкий, як тичка, пан підстароста з маленьким личком, але довгими вусищами, котрі стирчали, як два хвости, й являли досить веселе видовисько. Потоцький ледве погамував у собі посмішку.

— Пшеджимирський! — гаркнув той, вирячуючи маленькі очиці й метляючи своїми вусищами. — Пан підстароста корсунський і стеблівський!

— Дуже радий пане Пже... Пше...

— Пшеджимирський... — випалив пан підстароста. — Вибачаюсь, така у мене хвамілія, що не снідавши й не вимовиш.

— З нею ви, пане, вже якось самі розберетеся, — гмикнув Потоцький. — Як справи у вас, пане підстаросто?

Той виструнчився, випнув вузькі груди, війнув вусищами і крикнув:

— Ми, корсунські і стеблівські козаки, вірні його милості королю, Короні і Речі Посполитій! Ми не збираємося приставати до бунтівників. Тільки ледарі вдаються до свавілля, а ми, корсунські і стеблівські козаки, пам'ятаємо свою присягу! Хай лише ваша милість швидше наступає своїми відважними військами, і ми викореним Україну!

— Благословляю ваші лицарські пориви, — поблажливо мовив Потоцький. — Чи не бачили бунтівників під Корсунем і Стеблемом?

— Горою стоїмо за Річ Посполиту! — вигукнув пан підстароста. — Але в Мошнах збирається дуже багато бунтівників. Там діє полковник Скидан, права рука Павлюка. Днями він прислав до нас у Корсунь ось такого універсала. Прошу ознайомитись з хлопською писаниною, ваша милість!

Потоцький узяв універсал, покрутив у руках і прочитав:

"Товаришам нашим, п.п. отаманам реєстрового війська, поспільству і братії нашій люб'язній, котра проживає в Корсуні і Стеблемі, бажаємо від Господа Бога здоровля. Прохаємо, підтверджуючи іменем всього війська, щоб ті, хто називає себе товаришами нашими, споряджалися кінно чи пішо і, пам'ятаючи славу нашу лицарську, права і вольності наші, з'явилися б добровільно і в згоді, як чинили наші предки по наказу старшого. І вас, товаришів наших, прохаємо і переконуємо зібратися в Мошнах, кінно чи пішо, щоб хоробро дати відсіч ворогам нашим, як того вимагає необхідність. Щоб ми гуртом повстали проти тих душманів і ворогів віри нашої. Якщо ж ви це охоче виконаєте, то додасте слави і честі Україні. Після всього поручаємо вас Господу Богу. Дан в Мошнах 29 листопада 1637 року"[5].

Потоцький закінчив читати універсал, не без заздрощів мовив:

— Хлоп, а як пише!

— Істинно так! — гаркнув Пшеджимирський. — Хлоп, а пише!

— Я кажу, що поетично пише, — зітхнув Потоцький. — Наче академію в Європі кінчав. Ці хлопці, скажу вам, не без Божої іскри, — повернувся до підстарости. — І як ви, пане, реагували на універсал Скидана?

— Я застрелив бунтарського посла! — крикнув той. — І помчав у Білу Церкву до вашої милості.

— Ваша милість! — заглянув у залу джура. — Прибув втікач з Корсуня, просить спішно його прийняти.

— Втікач з Корсуня? — звів Потоцький брови і здивовано витріщився на корсунського підстаросту. — Який ще втікач? — Мабуть, щось непередбачене, ваша милість — бліднучи, забурмотів пан підстароста.

— Корсунського втікача сюди! — крикнув гетьман. Тої ж миті у залу не зайшов, а вбіг засапаний реєстровець і впав на коліна.

— Ваша милість, хоч карайте, хоч милуйте... — тут він побачив переляканого Пшеджимирською, — Пане підстароста... Тільки ви поїхали, як корсунські козаки збунтувалися проти Речі Посполитої, впустили у місто Скидана і визнали владу Павлюка. Я мчав слідом за вами, пане підстаросто, але не наздогнав вас.

— Що це значить? — прошипів, не тямлячи себе від гніву, Потоцький. — Я вас питаю, пане Пше... Пже... Чорт би побрав твою хвामілю! Я тебе питаю, остолопе! Ми, корсунські козаки, вірні королю і Короні!.. Чи не так ти щойно тут теревенив, бевзю? Який ти в біса підстароста, коли не знаєш, що в тебе у місті твориться! Чого ти наставив на мене свої вуса, таргане ти недобитий!

Пан підстароста то відкривав, то закривав рота, втративши дар мови. Потоцький вихопив свою шаблю, кинувся до знетямленого пана підстарости, схопив його за один вус, відсік шаблею, кинув йому в лице, закричав:

— Бевзь!.. Ти не достоїн носити такі вуса! Віднині по моєму особистому повелінню будеш ходити з одним, доки не повернеш назад Корсунь! А тепер геть з моїх очей, сто дяблув!

Розділ тринадцятий

Одержавши наприкінці жовтня звістку, що коронний гетьман збирає в Барі військо для походу, Павлюк спішно послав гінців з універсалами на Задніпрянщину, кваплячи тамтешніх козаків прискорити приготування до війни. Відтоді повстанський гетьман уже не мав спокою. Діставалося і його отаманам, котрі носилися з міста в місто, піднімаючи людей, створювали загони, споряджали обози з провіантом та порохом, в панських фільварках вилловлювали коней. Кизима Павлюк відрядив до Білої Церкви із завданням будь-що перетягти тамтешніх козаків на свій бік, а при наближенні коронного війська вивести їх до Чигирин. Острияницю послав у Черкаси до Василя Томиленка, аби той із своїми загонами рухався до містечка Мошни, куди ще раніше відіслав Карпа Скидана. Мошни, як найбільш зручне місце для об'єднання всіх повстанських загонів, Павлюк вибрав не дарма. Саме в Мошнях він збирався дати Потоцькому генеральний бій. Всю осінь невтомний Карпо Скидан стягував у Мошни розрізнені повстанські загони, запасався обозами й зброєю. Одночасно Скидан зробив два вдалі походи і захопив містечка Стеблів

та Корсунь, значно поповнивши козаками своє військо. За Мошни Павлюк був спокійний, Скидан не підведе! На волостях всю осінь діяв Гордій Чурай. Всюди розхвалюючи свою Полтаву та бідкаючись, що до рідного краю шлях неблизький, а то б він хіба ж такий полтавський полк зібрав, Чурай носився з села в село, вибирав окремі загони селян, а то й просто гурти з вилами й косами, на ходу ухитрявся компонувати з них сотні для майбутніх полків. Хоч повстанському війську і бракувало досвіду, вміння та військового хисту, але найбільше доткала гостра нестача зброї й особливо пороху. І коли Чурай привів у Мошни сотні, озброєні дрюччям, Скидан хапався за голову: де взяти зброю?

— Хоч пальцем стріляй! — бідкався полковник.

— Тоді піду ще панів по волостях колошкати! — Гордій Чурай рішуче насовував шапку на лоба. — Мо', в якій вашмосці хоч на обіхідку розживлюся!..

І зникав з своєю сотнею.

Сам же Павлюк лишався в Чигирині, зайнятий загальним керівництвом підготовки до повстання, одночасно встигав вбирати й формувати нові загони та відсилав їх у Мошни до Скидана, майже щотижня розсилав по всіх усядах гінців, закликав не баритися, а пошвидше сходитись у Мошни... Так у клопотах та підготовці до війни й осінь збігла...

Десь у листопаді в Чигирин прибули польські посли.

— Еге! — тільки й мовив Павлюк. — Ляхи змушені визнавати нас за силу, коли шлють послів. Це добре.

Послів було два: високий цибатий окань з рудими вусами назвався паном Кемеровським, ротмістром реєстру, а другий, низенький коротконогий гладун, — паном Соколом, ротмістром великопольської піхоти.

— І звідкіля ж пани соколики прилетіли? — весело запитав Павлюк, поглядаючи на Сокола. Той почервонів, наче налився буряковим соком, і трохи писклявим голосом закричав:

— Прошу Павлюка... — запнувся й спішно поправився: — пана Павлюка без гонору, бо єстем шляхтич! Я маю свій гонор і за себе не ручаюся!..

— Я ж не винен, що в пана прізвище, котре зовсім йому не пасує, — розвів руками Павлюк. — Я знав інших соколів, але ті не вислужувалися гнобителям свого народу.

Соکیل надувся, вусами заворушив і гордо відказав:

— Я горджуся й пишаюся тим, що мене nobilitовано і маю всі права великопольського дворянства!

— Кожний кулик, звиняйте, пане Соколе, своє болото хвалить.

Той знову налився буряковим соком, але Кемеровський осмикав його за рукав і зацибав до Павлюка.

— Пане гетьмане! — почав він поважно й неквапливо. — Ми прибули до вас з офіційною мовою. Нас уповноважив на це егомосьць коронний гетьман Речі Посполитої.

— Ви навіть визнаєте мене гетьманом? — здивувався Павлюк. — Адже мене Україна вибрала, а не король.

— Пане гетьмане, вас і Річ Посполита визнає гетьманом. Павлюк уточнив:

— Якщо я зречуся свого народу й стану караїмовичем?

Кемеровський зморщився, замахав довгими, незграбними руками, наче дим перед собою розганяв:

— Для чого такі високі слова, пане гетьмане? Народ, народ... Аж смішно. Ніякого народу немає, не було і не буде. А є стадо, глум, отара, збіговисько, як хоче називайте. Або простіше: чернь. Смерди. Кмети. Ну і так далі.

— Від назви селянина "кмет" походить "кмітливий", — ніби між іншим зауважив Павлюк. — То я слухаю вас, пане посол.

Коморовський розійшовся, як кум на весіллі:

— Якщо згодитись на хвильку, що бидло — це народ, — патетично затяг він, — то все одно ми, пани, стоїмо вище народу. Ми його пастухи. А народ — отара. І ця отара побіжить туди, куди ми її поженемо батогом.

Павлюк швидко запитав:

— То ви хочете, щоб я отару погнав на заріз?

— Знову не те, — зморщився Коморовський. — Усіх на заріз гнати не можна. Хтось же мусить працювати.

— Ще б пак! — вигукнув Павлюк.

— Його милість коронний гетьман прохає вас, пане гетьмане, не давати волі черні, а, підхльоскуючи отару батіжком, погнати її...

— ...прямцем у панські ярма? — закінчив за нього Павлюк.

— Я бачу, що ми розуміємо один одного, — потер руки пан посол.

— А мені здається, пане, — ледве стримав свою лютість Павлюк, — що ви ні дідька не тямите. Даруйте, коли трохи поскуб ваш гонор.

— Дарма, пане гетьмане, ой дарма, — зацибав з кутка в куток пан Коморовський. — Адже Річ Посполита ладна пробачити вам гріхи, визнати вас гетьманом, якщо пан гетьман негайно розпустить чернь і закличе її до покори. І всі ваші гріхи перед Короною самі відпадуть.

— З цього пива не буде дива, — спокійно проказав Павлюк. — Боротьба за волю і кращу долю свого народу ще ніколи не була гріхом. Принаймні для мене. Для вас це, звісно, смертельний гріх. Бо ви з тої породи соколів, котрі гірші за круків!

Зачеплений за живе, пан Сокіл так і схопився:

— Для черні я ладен і круком бути! — вигукнув він фальцетом. — Чернь створена Богом, щоб служити нам, панам. І ми її вогнем і мечем примусимо до покори. Пан коронний гетьман відряджає на Україну непереможне військо, і воно винищить чернь до ноги!

— Але, — Коморовський підняв вгору кривий вказівний палець, — його милість коронний гетьман не хоче проливати крові.

— Звідколи це коронний зробився таким святим, що став піклуватися про нашу кров? — в'їдливо поцікавився Павлюк. — Як перепився нею? Чи йому, може, вже набридло палити живцем українських матерів з дітьми?

Помовчали. Посли не знали, що відповісти. Пан Сокіл надимав щоки й посилено сопів, пан Коморовський надто уважно вивчав свій вказівний палець, начебто щойно його побачив на своїй руці.

— У мене обмаль часу, щоб грати в мовчуна, — звівся Павлюк. — Що пани послы ще мають сказати?

— Коли пан гетьман вгамує чернь, йому буде даровано булаву імені короля і в дарунок крулевщизну, — сказав Коморовський.

— Я бачу, що Річ Посполита не так мене зрозуміла, пане посол. Коли б я прагнув булави і крулевщизни, то діяв би інакше. Я душив би Україну, як Караїмовичі та інші пани соколи.

— То пан гетьман бореться не за гетьманство? — був здивований Коморовський. — Не за владу?

— Пан посол, очевидно, міряє мене своєю міркою?

— Це все? — запитав Коморовський.

— Все, пане посол.

— Що ж... — розвів руками посол. — Міг з паном Соколом своє зробили, застерегли пана гетьмана. Але, кров свою проливати за чернь? Це не вкладається у моїй голові.

— Я дуже шкодую, що в пана така мала голова, — відповів гетьман.

Коморовський, котрий до цього вдавав з себе статечного, врівноваженого дипломата й миротворця, схопився, як ужалений, щось зашипів у руді вуса, і його наче вітром здуло.

— Ви ще пошкодуєте, П-павлюк! — затряс кулаками Сокіл. — Ми викоренимо вашу бунтарську Русь! Ми їй поламаємо крила!

— Свої крила ви, пане Соколе, давно поламали, повзаючи в покоях магнатів, то як ви дістанете наші крила? — запитав Павлюк. — Адже повзучий повзає, а летючий літає. Нам з вами, як бачите, не по путі. Ось так-то, пане повзучий, чи то пак Соколе.

Сокіл вилетів, як ошпарений.

— От лихо, — похитав головою Павлюк. — Мабуть, я не вмію приймати послів, стрімголов вистрибують.

Минуло ще з місяць. З першим снігом у Чигирин прийшов Кизим зі своїм загоном. Входили у місто з піснею:

Ой приїхав козаченько до бистрого броду,
Там побачив дівчиноньку, хорошу на вроду.
Крикнув та гукнув "Давай перевозу,
Бо пильнії листи маю, їду до обозу!"

Над містом весело й задерикувато злітає пісня:

Вийшла дівчина та й глянула в очі.
"Не їдь, не їдь, козаченьку,
темненької ночі!
Нічка темненька, доріженька слизька, —
Ночуй, ночуй, козаченьку,
кватиронька близько!"

— Здоров був, пане гетьмане! — гудів Кизим, поблискуючи очима. — Приймаєш нас чи на двері показуєш?

— Таких веселих та співочих чом і не прийняти. З якими вістями, отамане? — ручкався Павлюк. — Ти ніби, Сидоре, аж побільшав? Ростеш?

— А ми, ковалі, завсіди ростемо, бо гаряче залізо куємо! А вісті не зовсім утішні. Потоцький вже в Білій Церкві. Ляхи випалюють села й містечка. Сніг чорніє від попелу.

— Хто зустрів Потоцького в Білій Церкві?

— Навстріч виїхав старшина Клиш з купкою зрадників Реєстровці та міщани пішли за мною.

— То ходімо дивитися на твоїх орлів!

Вийшли у двір, і Павлюк аж зажмурився від сліпучо-білого снігу.

— Але ж і днина!.. А небо голубе, як по весні.

— Хто помер, той кається.

— Коли знав, за що помер, — не кається, — відповів Павлюк, з насолодою вдихаючи чисте морозна повітря.

Високий дебелий Кизим ішов, широко і твердо ступаючи, сніг під його ногою якось смачно хрумтів: хрум-хрум... Йти з ним було приємно і легко. Та ось і майдан, навпроти церкви стоять шеренгами білоцерківські козаки й міщани.

— Здорові були, молодці! — привітався Павлюк.

— Здоров був, гетьмане! — в один голос відповіли білоцерківці. Павлюку це сподобалось, коли в один голос, то спільнота в них є. І весело запитав:

— Чи не злякали вас, бува, ляхи?

— Ляхи лякали, та ляки повтікали, — відповіли білоцерківці.

— Тоді слово моє буде коротким. Досі ви служили ляхам, тепер послужите матері своїй Україні. Перемоги я вам не обіцяю, перемогу ви самі здобудете в боях. А головами накладете — не дарма проллється ваша кров.

Обійшов загін, придивляючись, хто як озброєний, похитав головою. Реєстровці ще нічого, а міщани тримають в руках або дрюччя, або залізччя... Кепсько із зброєю. Павлюк важко зітхнув, хоч би не вилізло це боком в першому ж бою... Спинився проти Кизименка, замилювався преміщним та вродливим парубком. Як і батько, рослявий, широкоплечий, ставний і гарний. Так і пашисть здоров'ям та силою. Але чомусь насуплений, злий.

— Як воно воюється, коваленку? — м'яко запитав Павлюк.

— Та декому хочеться боки нам'яти! — сердито засопів Кизименко і промовисто бликнув на батька.

— Го-го-го! — зареготав Кизим-батько. — Це мені синок грозиться боки нам'яти. Увесь у мене вдався. Я також своєму батьку трохи одного разу не нам'яв боки.

— Що ж це у вас, сімейна спірка?

— Сімейна, — посміхався Кизим білозубою посмішкою. — Я наполягав, що Білу Церкву треба залишити, а синок мій вперся: тільки з ляхами битись! Замалим було не почубились!

— Я і в Чигирині можу нам'яти чуба! — Кизименко рішуче ступив із шеренги, засукуючи рукава.

— То давай, сину, поб'ємося навкулачки, — весело казав Кизим, також засукуючи рукава.

— Та чи ви подурили? — втрутився Павлюк. — Ану киш, півні Кизими!

— Батько за дарма здав Потоцькому Білу Церкву! — кричав Кизименко. — Запершись у фортеці, ми могли б ще довго відбиватися. А так відходимо. І допоки? Залізо треба кувати, поки воно гаряче!

— От ми й почекаємо, коли воно як слід нагріється, — відповів Павлюк. — Коли вже з нього іскри будуть кресатися, тоді й візьмемось за молоти кувати нашу волю.

І раптом в кінці шеренги побачив Марину.

Спершу не повірив власним очам. Марина стояла перед ним наче намальована: в блакитних козацьких шароварах, в сивому кошуку з чорним коміром, в шапці,

отороченій смушком, з-під якої вибивалося м'яке русяве волосся, за малиновим поясом стирчав пістоль, червоні чоботи, як мак, горять на білому снігу.

— Ти?.. — чомусь пошепки спитав Павлюк і відчув, як тепла хвиля огорнула його з ніг до голови. Вже давно йому хотілося побачити Марину. Просто побачити, просто подивитися на неї... І ось перед ним стоїть ставний, чорнобровий козак з ніжним, зашарілим від морозу лицем і теплими карими очима.

— Я всією сімейкою з ляхами воюю! — загудів Кизим. — Ми з сином в похід збираємось, а Марина як та смола пристала, не віддереш! Піду та й піду! Сиди, кажу, й не рипайся, бо не дівоче діло війна. Так вона хоч і дівчина, а Кизимового роду. Як навріпилась, так і наполягла на своєму. Довелося взяти. Отакі діла.

— Я ще й стріляти вмію! — блиснувши на батька насмішкуватими очима, відказала Марина. — Не гірш ніж усі Кизими!

— От наділив Бог сімейкою! — весело гудів Кизим-батько.

Павлюк дивився на дівчину, наче заворожений. Вона стояла перед ним чиста, незаймана, як перший сніг, ма-рилась йому чарівним видом, що невідь-де взялося в засніженому Чигирині.

— Війна, Марино, не для дівчат, — тихо мовив Павлюк.

— Я не боюся смерті, — просто відповіла Марина. — Хай вороги її наші бояться. Я буду перев'язувати козакам рани і стріляти коли треба. І шаблю можу в руках тримати.

— Ми всі такі, Кизими! — гордо вигукнув старий коваль. — У нас і рід увесь такий: жінки чоловіків за пояс заткнуть. Моя дружина покійна маленька була, як дівчинка, а як розійдеться, то й сам біс, бувало, з нею не зладить. Скільки вона мене навколо кузні попоганяла, дорогу витоптав утікаючи. Але все одно по-моєму виходило. Ніколи їй не уступав. Якось ганяла мене, я в хату вскочив, під піл заліз, а вона ногами тупотить: вилазь! Не вилізу, кричу, моя тут воля, що хочу, те й чиню!.. І не виліз. Отакі ми, Кизими!..

Марина засміялась, карі теплі очі її спалахнули живими іскорками, і Павлюкові здалося, що то бризкає живлюща волога з чарівної криниці. І йому стало весело, легко і гарно, на мить він забув про ту ношу, що лежала на його плечах, про свої думи, котрі не давали йому спокою, і сміявся, щасливий, як ніколи...

Невдовзі до Чигирини з'їхались отамани на раду. Першим примчав Гордій Чурай. В доброму кожусі, в гостроверхій смушковій шапці, розпашілий з морозу, з живими, сяючими очима, молодий і наче аж безтурботний, вбіг він у хату, гупаючи замерзлими чобітьми, і в хату разом з ним мовби увірвалося саме життя — молоде, неспокійне, радісне.

— Гарна днина, і мороз із руками! — весело закричав він з порога. — Та в нас у Полтаві цеї пори ще краще буває!

— У вас у Полтаві і сніг, мабуть, тепліший? — посміхнувся Павлюк. — І гріє, що добрий кожух!

— Ще б пак! У нас кожухи із снігу шиють! — блиснув зубами Чурай. — Прибув на раду, але не сам. За пазухою в мене одна мила добродійка.

З цими словами Чурай шаснув рукою за пазуху і витяг звідти... дику качку, весело заторохтів:

— Ось! Прошу любити й шанувати! Подивіться, люди добрі, яка краля, хоч і нещасна! — Посадив качку на долівку, та сполошено крякнула й, осмілівши, довірливо подивилася на Павлюка одним оком, потім другим. — Біля Тясмину її підібрав, — широко посміхався Чурай. — Озерце вже замерзло, лише посередині жменя незашерхлої води лишилася. От вона й трималася.

Качка зашкутильгала по долівці, тягнучи перебите крило, додибала до Чурая, сіла в нього біля ноги.

— На одному крилі не полетиш у вирій, — зітхнув Чурай. — Шкода мені стало качку, загине ж, думаю, замерзне. Або лисиця схопить. Мало хто не позариться на живу душу, в якої перебите крило.

— Хай живе ця жива душа з перебитим крилом! — Павлюк обережно погладив качку, відчуваючи долонею м'яке шовковисте пір'я. — Перезимує, а по весні, як будемо живі, як нам ніхто крил не ламає, випустимо.

Зайшли Биховець та Остряниця, присіли біля качки, гладили її.

— Дике, а не боїться.

— А того їй боятися, коли ви справжні люди, — відказав Чурай. — Вона знала, до кого йти.

— А добрий би з неї борщ був! — раптом сказав Биховець. — Люблю всмак поїсти, особливо борщ з качатиною.

— Що ти теревениш, полковнику?! — так і кинувся до нього Чурай. — Та я тобі за такі речі духопелків надаю. Вона ж, нещасна, сподівалася в нас притулок і захист знайти, а ти її в борщ? Зразу видно, що не був у нас у Полтаві. Ми б тебе швидко навчили птахів любити не за м'ясо, а за красу.

— Здаюсь! Пожартував! — ніяково посміхнувся Биховець. — Слово прохопилося. Хіба ж я не бачу, що вона нещасна?

— Важко їй тут зимувати, знаючи, що інші в теплих, краях, — задумливо мовив Павлюк.

— Наш обов'язок усім скривдженим допомагати! — не вгавав Чурай. — Будемо вважати, що рада отаманів постановила: дику качку прийняти в наше товариство!

Остряниця сумно похитав головою:

— Дивлюсь я на цю птаху з перебитим крилом і думаю: і ми такі... З перебитим крилом. І силкуємось злетіти на одному крилі, маримо про теплий край-рай, а наше останнє крило сковує крижана холоднеча.

Всіх вразила ця мова, й отамани здивовано і вражено дивилися на похнюпленого Остряницю. Крижаним відчаєм і гірким сумом війнуло від його слів...

— Ні, ні! — раптом крикнув Биховець. — Ти, Якове, духом занепав. Ніяка крига не сковує наших ясних вод!

— І крил нам ніхто не ламає, допоки самі їх не зречемося! — вигукнув Чурай.
— Людина тільки сама собі може обламати крила.

— А може, ми тільки розправляємо свої крила? — запитав Павлюк. — А лет у нас ще попереду? Гордій правду сказав: крила людина сама собі ламає, коли дух у неї перестає бути крилатим. Коли її відчай у панцир заковує. Коли мрії її заснуть навічно.

— Але щось же треба робити! — схопився Остряниця. — Ляхи вже в Білій Церкві, а ми сидимо. Що ми чекаємо? Коли Павлюк був просто сотником, він був рвучкий і гарячий, не задумуючись кидався в будь-яку вирву стрімголов. Та тільки вибрали його гетьманом, він ураз перемінився. Довго думає і гадає, перш ніж зробити крок, вагається, вичікує... Я не впізнаю Павлюка.

Запанувала довга мовчанка. Гетьман задумливо дивився у вікно. Та ось він повернувся, тихо мовив:

— Я й сам себе не впізнаю. Твоя правда, Якове. — Павлюк зненацька рвучко схопився, наче скинув з себе оціпеніння, очі його блиснули гостро, голос забринів запальною пристрастю. — Сотник Павлюк і справді колись, не задумуючись, сторч кидався у вирви, гарячкував до безміри і ні в гріш не цинив власне життя. Відтоді життя дечому навчило Павлюка. Сотник Павлюк ще міг кидатись у вирви, бо ризикував всього лише одним життям. Та ще хіба життям сотні. Але що можна було чинити сотнику, те не велено гетьману. Гетьман Павлюк не має права ризикувати долею України і, не задумуючись, кидати її в круговерть. Своїм життям я й тепер можу ризикувати, але життям повсталого люду — ніколи. Мушу бути тверезим, спокійним і обережним. Приміром, я програю, а я допускаю і такий хід. То з чистою совістю скажу собі: Павлюк, ти зробив усе, що міг, на що був здатний. Ти не схибив. А ще більше за тебе зробить хтось інший, щасливіший. Можливо, той інший з нашої іскри роздмухає велике полум'я. Ось що я вам хотів сказати, братове!

Остряниця раптом кинувся до Павлюка, поцілував його і, сівши на лаву, відвернувся до стіни... До хати, гупаючи замерзлими чобітьми, шумно ввалився Кизим і загудів з порога:

— А чого це товариство задумалось? — Стягнув з себе кожух, повісив у кутку.
— А сніжок же надворі!.. Так і тягне тебе поборюкатися!.. Особливо з молодичкою в сніжки погратися, а потім чарчину випити, а ще потім...

— А потім можеш не розказувати, — зітхнув Чурай. — Викладай ліпше нам, що знаєш про ляхів.

Кизим сів на лаву, запалив люльку.

— Мої хлопці розвідали, що ляхів зійшлося в Білу Церкву чотири полки, не рахуючи надвірних команд та сильної артилерії. Це набагато більше, ніж ми на сьогодні маємо.

— До всього ж у нас обмаль зброї, — озався Павлюк. — Особливо в селян та в міщан. Люди зовсім беззбройні.

— Щоправда, дух у війську Потоцького зараз кепський, — продовжував Кизим.
— Жовніри буцімто платню наперед вимагають, а король бариться. Та,

зрештою, не в цьому суть. Чи готові ми йти зараз на Білу Церкву? Ось що я хочу запитати вас, товариство.

— Ні, — заперечливо похитав головою Павлюк. — Селянські загони здебільшого ще беззбройні, а козаки ще не всі зібралися. Йти зараз на Білу Церкву все одно, що підставляти голову під обух. До того ж ранні хуртовини відрізали від нас багато загонів, чимало їх застрягло в Задніпров'ї. Ще не привезли всі армати, зараз обози переставляють з возів на сани, а отже, не підвезено порох, свинець та провіант. Доки всі зберуться, потрібен ще час. Для вирішального бою я вибрав Мошни, куди найзручніше сходиться усім загонам. У Мошнях всю осінь діє Скидан, нещодавно він узяв Корсунь та Стеблів. Але чимало ще містечок залишається в руках ворожої нам старшини. І ще одне: увесь люд оповіщений, що збір у Мошнях. Перегравати все це на Білу Церкву, заново жмуритись вже пізно. Хай ляхи сваряться між собою, кожний згаяний ними день тільки на користь нам. Бо нам важливо зараз виграти час, підтягти загони й обози. І по змозі озброїти селян та міщан. — Помовчав, крутячи вус. — Що скаже на це товариство?

— Пристаємо! — за всіх відповів Чурай, і отамани на знак згоди закивали головами.

— Тоді завтра вирушаємо в Мошни, де невдовзі має вирішитися наша доля, — сказав Павлюк і поклав на стіл стиснені кулаки. — Не будемо передчасно гадати, як воно складеться...

А сніг сіявся, падав, кружеляв... Теплий, лапатий, м'який. На деревах, хатах, тинах, стіжках сіна непорушно виростали білі пухкі та пишні шапки. Сніг устеляв світ беззвучно, німо. Зникло все: земля, місто, люди, — всюди був один лише сніг, і білий світ видавався чистим, мовби щойно народився... Такого білого-білого снігу, мовчазного, теплого і чистого, Павлюк вже давно не бачив. Не втерпів, відіслав свої універсали й вийшов надвір. Довго стояв непорушно, прислухаючись, як падає сніг, і йому здалося, що він маленький, безтурботний хлопчик у своєму селі, що немає в нього ніяких дум і клопотів, що вибіг він у двір, взувши бабусині шкарбани, й зараз накачає снігу і зліпить отакезну бабу... Павлюк посміхнувся від повноти щастя і побрів навпростець до левади, і доки йшов, сніг обліпив його з ніг до голови, ніби відгородив своєю білизою від усього світу. Сьогодні у гетьмана видався вільним вечір, завтра він знову не матиме спокою і в голові буде тісно від дум, а там — Мошни, бій... Завтра буде все, крім спокою і тиші. І сьогодні йому хотілося побути наодинці зі снігом, бо сьогодні він укутував землю, прикривав її рани і лихоліття, створював хоч миттєву ілюзію щастя та солодкої дрімливої байдужості, коли хочеться безтурботно дивитися на білий світ, упиватися тишею і забути про все.

І — диво дивніше! — сніг пахнув весною, якимось незанимким досі зіллям. Він не просто пахнув, а входив у душу, в кожную клітину тіла, і годі було втямити, яким зіллям він пахне. То Павлюкові здавалося, що сніг пахне вишневим цвітом. То уловлював у ньому запах зеленої брості, яка тільки-но вибростилась зеленим горбочком, тріснула на весняному вітрі, бризнула клейким зеленим соком життя і обережно, сторожко-сполошено висунула кінчик першого листочка... То зненацька сніг пахнув м'ятою...

— Павле!

— Маринко... — прошепотів він, не повертаючись. — Ти чи білий сніг до мене озвався?

Він рвучко оглянувся. Вся обліплена снігом, підходила до нього Марина, наче виринала з білого дива, тільки карі очі її світилися карим теплом, мов дві зорі в білому царстві. І він пішов на ті зорі, на їхнє каре літепло.

Марина взяла жменю снігу, зліпила його і, сміючись, пошпурила, влучивши Павлюкові в груди.

— Прошу не сприйняти це як замах на життя гетьмана! — І, засміявшись, побігла.

Павлюк наздогнав дівчину, обхопив її за плечі і, як колись у далекому-далекому дитинстві, ще пустотливим хлопчиком, натер дівчині снігом щоки... Вони сміялися, а потім обоє зненацька вмовкли... Він близько-близько побачив її розпашіле, розчервоніле лице з теплими карими очима, сніжинки на її віях, сльозинки під очима, що утворилися від розталих сніжинок... А потім — губи, і потягнувся до них, відчувши, що й вона подалася йому навстріч... Її губи, ледь охоплені холодком, наче чистим осіннім повітрям, були м'які, покірні і враз затеплилися. І світ кудись зник, була лише свіжість, непочата, непорочна свіжість живої вологи дівочих губ. Але це тривало якусь мить, скороминущу і довгу, як вік, водночас. Він опам'ятався, бо раптом когось побачив у білій пелені снігу.

— Такий білий-білий сніг, — прошепотів Павлюк.

— Ти кого побачив? — запитала вона, пильно дивлячись йому в очі. — Кого ти щойно побачив?.. Чому ти мовчиш? Ти її побачив, я знаю. Ту, другу, котра не дає тобі спокою, котра болем стоїть у твоїх світлих очах...

Він мовчав... Марина відступила од нього і наче розтанула в білому снігу.

...Тої ночі йому снилася Олена. Дивно снилася. Вони йшли вишневим садом. Вишні квітли, білі-білі, наче молоком облиті. А за садом лежав сніг. Кучугурами. Увесь світ був завалений снігом, а вишні квітли.

— Незвичайно якось, — мовила Олена, — вишні цвітуть, а всюди сніг лежить. Що зараз – весна чи зима?

— Зима, — відповів Павлюк. — А вишні квітнуть тому, що ти біля мене... Тому, що ти є на світі.

Олена тихо посміхалась.

— В день святої Катерини я поставила гілочку у воду. Коли гілочка зацвіте до Різдва, то вийду заміж.

— За кого?

— Ще не відаю... Ось почнуться різдвяні ворожіння, поворожу й дізнаюся. Візьму конопельок, опівночі тричі обійду навколо хати і посію конопельки.

Олена тихо заспівала:

Я, святий Андрію,
Конопельки сію,
Дай, Боже, знати,
З ким весілля грати...

Павлюк дивився на неї здивовано.

— Вночі мені мусить хтось приснитися, — казала Олена. — Хто прийде конопельки жати, той і буде моїм судженим.

— Хіба не я твій суджений? — вигукнув Павлюк. — Адже ти обіцялася? І я кохаю тебе. Я всі ці роки думав про тебе.

— Не знаю... Нічого не знаю...

Якось боляче глянула на нього і щезла...

А вишневий сад снігом занесло...

"Але ж я мушу йти і жати її конопельки", — подумав Павлюк, схопив серпа і побіг... І буцімто бачить він, що конопельки Олени вже кимось скошені...

— Хто? — прошепотів Павлюк і прокинувся.

"До чого цей дивний сон? — подумав він сполошено. —

Де зараз Оленка? Чи хоч жива вона? Сад серед снігу... Конопельки... До чого цей сон?..

"За вікном стояла біла від снігу ніч.

Розділ чотирнадцятий

...Олена виглянула у вікно і обімліла: вуличкою мчали гусари. Вона якусь мить дивилася на одного з них, що мчав ближче до вікна, і зір її бозна й для чого фіксував кожну деталь його залізного вбрання: шолом із шишаком і шматиною тканини, що розвівалася в нього за спиною, груди, закуті в панцир, металеві наручники сягали аж до ліктів, в одній руці тримав шаблю й розмахував нею, а біля сідла в нього висів палаш і стирчала бойова сокира. В лівій руці тримав довжелезний спис з прапорцем на кінці, такі ж списи з такими ж косинцями-прапорцями були й у інших гусарів. Ось вперед вирвався вершник без панцира, в кольчугі, поверх якої була накинута чорна шуба з білими вилогами, і щось закричав...

І тої ж миті Олена ніби зі сну пробудилася.

— Вставай, Романе, ляхи в селі! Гусари вулицею мчать!

Роман схопився... На вулиці закричала жінка.

— Влипли, — тільки й мовив Роман і став поспіхом одягатися. — Скільки пройти доріг і в самому кінці в пастку...

Вбігла молодиця, в якої вони зупинилися на ночівлю.

— Ой, швидше ховайтеся, бо ті іроди вже людей хапають. Тебе, чоловіче, вб'ють, та й усе, а з неї, — кивнула на Олену — ще й познущуються гуртом...

На вулиці кричали жінки... Роман накинув Олені кожушину на плечі, потягнув за руку...

— Швидше... Мо', городами проскочимо. Тільки б вислизнути з села, а там ми на волі...

У сінях почули, як у дворі дзвенять мерзлі панцири гусарів, хропуть коні, голосять жінки... Роман рвучко відчинив двері, і разом з морозом, сніговою пилюгою на нього ринулися якісь чорні потвори у всьому залізному, грімкотливому, збили з ніг... Його тягнули вулицею, і він краєм ока бачив, що по всій вулиці потвори, закуті в залізо, женуть людей. Та й те, що бачив, видалось йому сном. Все ж таки схопився на ноги, вдарив кулаком у груди чорну потвору, але відчув, що його кулак натрапив на холодне, слизьке залізо й залишив там шкіру із щиколоток, бо ж надворі мороз. Потім його вдарили в спину, і він полетів у хлів, де вже було повно людей, стукнувся головою в чиїсь ноги, й на нього впав хтось інший... По хвилі свідомість прояснилась, і Роман побачив, що опинився у довгому холодному хліві, на стінах якого густо сидить іній, Олена тримається за руку, а поруч них стоять і лежать нерухомо жінки, дядьки, підлітки, діти... А до хліва вкидають все нових і нових односельців. Ось на порозі виріс ротмістр з хвацько закрученими вусиками, великим носом і булькатими очима. Він був у шоломі із гострим шишаком, в кольчугі, поверх якої була накинута чорна шуба, тримав у руках важкий палаш, з якого стікала кров, і сам важко дихав. А з-за його спини визирали ті чорні потвори у мерзлому, грімкотливому залізяччі...

— Ей, ви!.. Ук-ра-їн-ці-і! — протяг ротмістр глузливо. — Охолоньте трохи в хліві, а ми погріємося у ваших хатах. А коли розігріємось, то прийдемо... Ха-ха!

Гусари загімкотіли залізом, зарипіли двері, й чути було, як по той бік чіпляли замок.

— Ой, людоньки, та що ж це буде? — почувся зойк.

— Бога зовсім не боїмося, от він і послав нам випробування, — озвався біля Романа маленький сухенький дідок. — Щоб ми в своїй гордині не забували, що все у Божій волі!

— Оленко, ти жива? — запитав Роман і, взявши її руки в свої, підніс їх до губ і почав хукати. — От як ми з тобою влипли! Зовсім уже до Павлюка рукою подати...

Вони стояли посеред хліва в купі людей і поглядали на щілини в стінах, у які дуло холодом і сипало снігом, то на двері, за якими грюкали залізяччям гусари... Люди здригалися й ще тісніше тислися одне до одного, ховаючи всередину дітей, де зберігалося хоч сяке-таке тепло.

— От і бджілки так зимують, — знову озвався маленький сухенький дідок. — Зіб'ються в клубок і гріють одне одного своїм теплом. Ті, що зверху, як замерзнуть, лізуть в середину клубка, а ті, що зігрілися, — нагору...

— Мусимо врятуватися, — прошепотів Роман. — Будь-що! Але як, я ще й сам не знаю.

— Ой людоньки! — знову закричала жінка. — Та ми тут замерзнемо!

— Ой Боженьку, та де хоч ти? Чому не заступишся за нас? Тобі ж видно згори, що чиниться на землі.

— Бог за панами руку тягне...

— Не богохульствуйте! — верескливо закричав маленький сухенький дідок. — Бог усе бачить і пам'ятає. Що кому найменовано, те й буде. І ляхи кари Божої не минуть.

Жінки на якусь хвилю втихли. За блаґенькими стінами вила, гула хуртовина, раз по раз сипало до хліва сніговою крупю, намітала горбок під стіною. Ніхто не міг зігрітися, всі тислися до купи, стогнали, зітхали, тихо плакали.... А байдужа завірюха вовком вила й шарпала двері, свистіла в дірки, залазила в душі бранців.

— Хлів дощаний, — прошепотів Роман. — А що, коли дошку вирвати?

— Дошки знадвору прибиті, — сказав дідок. — І примерзли так, що й це віддереш.

— Коли силою налягти... — почав було Роман, та той перебив:

— Не на силу треба надіятись, а на Бога, Бог усе бачить.

— То чому ж він не порятує нас? — сердито запитала котрась із жінок. — Хіба він не бачить, що ляхи на Україні чинять?

— Все у волі Божій, — сказав дідок. — Мо', Господь випробовує нашу віру й терпіння? Моліться, і Бог порятує нас. Коли не тіло, то душі наші грішні.

— Це нас не влаштовує, — озвався Роман.

— Все у волі Божій, — бубонів дід. — Моліться, і Бог вас не лишить у біді...

— Але треба щось робити, — стиха загомоніли чоловіки. — Не загинати ж нам у цім хліві!

— Ви чоловіки, то й робіть! — підхопили жінки. — Не дайте нас на поталу воріженькам. Ви ж бо наші захисники.

— Воно-то так, — чухались чоловіки, — та тільки як ти голими руками дошки відірвеш?

— Які вони захисники? — почувся сердитий голос. — Захисники он до Павлюка пішли, а ці під боком у жінок вигрівалися. От і досиділися!

— Чого ти, Марфо? — хтось заступився за чоловіків. — Їх похапали, як і тебе.

— Ото й похапали, що плохути! — не здавалася Марфа.

Роман мовчки пройшовся попід стіною, стукаючи кулаком.

— Тут не дошки, а обаполи, та й ті попримерзали... Але ж і не гинути... Ану йдіть, чоловіки, та всі гуртом натиснемо...

Та під дверима почулися голоси, тупіт. Бранці злякано стислися в купу. Скреготнувши, мерзлі двері з трудом відчинилися, і в хлів п'яною ватагою ввалилися гусари, розмахуючи шаблями й пістолями. Гусари вже були без панцирів, в селянських кожухах, котрі позабирали по хатах. Попереду розмахував шаблею ротмістр з хвацько закрученими вусами.

— П-панове! — закричав ротмістр, похитуючись. — Доношу до вашого відома, що ми розігрілися і б-бажає-мо жінок! Б-бажаємо веселитися.

Гусари, регочучи, кинулись до селян, вхопили кількох жінок, потягли до дверей... Роман першим опам'ятався й, не тямлячи себе, кинувся на ротмістра.

— Звірі!.. Куди ви жінок хапаєте! Бандити з великої дороги.

— Ах ти ж хлоп!.. — витріщився ротмістр й з усього маху свиснув шаблею, цілячись Романові в тім'я. В ту мить, коли шабля падала Романові на голову, підбіг дід, ніхто не встиг і крикнути, як він підставив своє маленьке й сухе плече під шаблю... Ротмістр відсік йому все плече з рукою, і старий, як лозина, зігнувся й беззвучно впав у горбик снігу що намело в хліві...

— Ах ти ж х-хлоп! — скреготнув зубами ротмістр. — Та я ж тебе, с-смерде вонючий!.. Конай тепер, ніхто тебе не доб'є!.. А тобі пощастило, — повернувся він до Романа. — Гаразд. Поживи ще трохи. Я тобі придумаю цікавішу смерть.

Прихопивши з собою кількох жінок, гусари зачинили за собою двері... Роман кинувся до діда, перевернув його, не знаючи, як і чим перев'язати йому страшну рану, та дід кволо спинив його:

— Облиш... Мені вже нічого не треба... а та... молодий... живи.

— Спасибі вам, батьку! — схилився над ним Роман.

— Спасибі й тобі, що батьком мене назвав, — старий хрипів. — Ви молоді... живіть... боріться... — І затих.

— Я ще... — раптом озвався дід. — Смерть уже за плечима... То ви, люди... Повідайте все моїй душі... Про тих звірів... Душа моя Богові про них розповідь... Та по-швидше, бо я вже...

— Села палять, а нас з дітьми на сніг виганяють! — хтось крикнув у відчаї... Заворушилися бранці, кожен намагався ближче стати, квапно викладав людське горе.

— Дітей малих убивають!..

— Жінок та дівчат гвалтують... На очах у батьків.

— Вішають безневинних!

— Села спалюють!..

— Волі немає!.. Життя!.. З голоду помираємо!..

— Ми ж не худоба, а люди!..

— Розкажи, дідусю, Господу Богу, все розкажи, як є!..

— В Зеленій Гуті у церкві матерів з дітьми спалили! — раптом голосно вигукнула Олена. — Розкажи й про це Богу.

— Все... все Отцю нашому небесному повідаю, — дід важко дихав. — Прощайте! Бог покарає людожерів... Ждіть Божої помочі...

Старий пересмикнувся, сказав: "Ждіть, я хутко" — і помер.

Та ось під дверима почувся тупіт і галас.

— Знову ті гвалтівники!

Двері шарпнули, і до хліва, як і перше, увірвалися гусари, тільки були вони ще п'яніші, і ротмістр уже нетвердо тримався на ногах.

— Панове! — гаркнув ротмістр. — Я р-розумію, що в-вам холодно! Х-хто хоче грітися? Жінки? П-прошу д-доб-бровільно! Ну, хлопки, виходьте! Хто з вас п-по-гарячіший... ха-ха!.. Справжніх лицарів будете обніматися... Виходь!.. — Тут його п'яні витрішкуваті очі спинилися на Олені. — Ах, яка краля! У-м-м... Пальчики оближеш. — Крикнув гусарам: — Цю — для мене!

Роман кинувся на ротмістра й ударом кулака збив його з ніг. Гусари з оголеними шаблями кинулися на Романа, та ротмістр, зводячись із землі, сердито крикнув:

— Стійте, панове!

Ротмістр нарешті звівся, випльовуючи кров, і, повільно ступаючи, ніби крадучись, підійшов до Романа.

— Я тебе не вб'ю, — важко дихаючи, сказав ротмістр. — Зразу не зарубаю на місці, як треба б-було б. Бо це надто легко для т-тебе. Я хочу, щоб ти п-помучився. Ти б-будеш сидіти тут... І знати, що в цей час т-твоєю жіночкою н-насолоджуються лицарі Корони. Це б-буде для т-тебе страшніше, аніж с-смерть!..

І зненацька блискавичним ударом під груди ротмістр збив Романа з ніг...

Гусари затягли Олену в жарко натоплену хату, що складалася з двох половин. В першій пиячили з десятків вояків, попід стінами лежала гора залізних обладунків, всюди валялися списи, довгі важкі мечі, бойові сокири, на підвіконнях шоломи з шишаками. В хаті було душно, гостро смердів піт давно не митих чоловіків. П'яні гусари з'юрмились навколо столу, на якому стояла зацькована молодиця в розпанаханій сорочці, з божевільними очима. Гусарня примушувала її танцювати... Олена відчула, як затріщало полотно сорочки на мордованій жінці, і ноги у неї враз підкосилися, стало страшно... "Вмерти... вмерти, тільки не датись тим гвалтівникам", — подумала вона і забігала очима по хаті, з надією шукаючи своєї смерті, котра б урятувала її від глуму.

— О-о, свіженька!.. — закричав один з гусарів з брудним, спітнілим лицем. — Панове, я перший!..

Тут підбіг ротмістр, штурхнув його кулаком, і той, відлетівши, гуркнувся на кучу обладунків під стіною.

— На чужий коровай рота не роззявляй! — крикнув йому ротмістр.

— Це стосується і вас також, пане ротмістре! — досить спокійно сказала Олена, хоч в самої все хололо всередині від страху.

— Ха-ха-ха!.. — зареготав гусар. — Ти дотепна, моя пташечко! — Він схопив Олену за руку, потяг у другу половину хати, де не так було душно, і заціпнув за собою двері. В хаті було напівтемне, лише на столі кволо блимала благоденська свічка та в кутку, під образами, темною жемрула лампадка.

— Н-ну, п-пташечко, ти, мабуть, замерзла, то погріємось. — Ротмістр, розставивши руки, стуливши слюняві губи дудочкою, так, що вуса настовбурчились, як два ріжки, посунув на Олену. Він був у вовняній сорочці і шароварах, на поясі висів ніж у шкіряних піхвах й метелявся з боку на бік... — Прийди, прилинь, пташечко, в мої гарячі обійми... Ха-ха-ха!..

"О Боже, де ж моя смерть-рятівниця?" — в розпачі подумала Олена й відскочила в кутку під захист образів.

— До Бога поближче? — захрипів ротмістр. — Ге-ге! Ти і за пазухою в Бога від мене не заховася, курірко!

Кинувся до неї, спіткнувся й простягнувся на долівці, дзенькнувши ножом на поясі. Олена в розпачі метнулася до дверей, вдарила плечем, гарячково мацаючи руками в пошуках заціпки, та ротмістр уже схопив її обіруч за талію і потягнувся слюнявими губами до її лиця, дихнувши перегаром. Вона вивернула голову, пручалася, але міцні руки ротмістра стисли її, як обручем, і вона відчувала, що під нею зникає долівка. Ротмістр підняв Олену і кинув на постіль, сам навалився на неї. Олена пручалася і відбивалася як могла, але відчувала, що їй не здолати його силу. В розпачі вона вкусила його за руку, та він, рвучи на ній одяг, не звернув на те уваги... Тоді Олена відчувала, що її рука натрапила на руків'я ножа, що висів у нього на поясі. А далі неясно пам'ятає... Ротмістра трясла лихоманка, він уже доривав на ній сорочку, як вона висмикнула в нього ніж і що було сили застромила йому в бік... Він крикнув, захрипів, щось бурмочучи, і враз обм'як... Олена, натужившись, зіштовхнула його з себе. Він зсунувся і гуркнувся навзак...

Олена важко дихала, судорожно поправляючи на грудях порвану сорочку, і була наче оглушена, жоден звук не долітав до неї... Так тривало якусь мить, потім почула регіт гусарів за дверима й опам'яталася. Заметушилась по хаті, не знаючи, що діяти, щось хапала, кидала, знову хапала... Потім нараз згадала дощаний хлів, людей, що чекають смерті, й серед них Романа... Треба не лише самій вирватися звідця, а й людей порятувати... Забігала поглядом по хаті й спинила його на ротмістровій кольчuzі, що лежала на лаві, на шоломі з шишаком, на мечі і пістолі... Ще далі вона побачила його чорну шубу...

...Коли Олена в одязі ротмістра, кольчuzі, шоломі і чорній шубі, тримаючи в руках шаблю, відчинила двері, то гусари навіть не обернулися до неї. Декілька з них хропили просто на долівках, ноги одного стирчали з-під столу, а решта, утворивши коло — обнявшись, горланили пісень... Біля них лежала гола замордована молодичка, і її груди були закривавлені. В Олені раптом визрів жорстокий план помсти гвалтівникам. Взяла зі столу запалену свічку й вийшла в сіни. Там лежав ворох прядива. Олена згребла те прядиво під двері, сунула в

нього свічку й, упевнившись, що прядиво загорілося, вийшла з сіней і заперла надвірні двері.

...Гусар, який стояв на варті під дверима дощаного хліва, навіть ойкнути не встиг, як упав, напоровшись на шаблю. Тремтячими руками Олена відчинила двері і за кричала:

— Люди!.. Це я — Олена!.. Вибігайте, люди, паліть хати з п'яними гвалтівниками! Вбивайте хижих звірів! Хапайте по хлівах їхніх коней — і до Павлюка...

Розділ п'ятнадцятий

Військо розвалювалося на очах, і Микола Потоцький нічого не міг вдіяти. Настало перше грудня. Річний строк служби, на який наймалися жовніри, скінчився. Щоправда, за умовами договору, затвердженими сеймом, лишалися ще додаткові два тижні, і військо вже з чотирнадцятого грудня вважало себе вільним від будь-яких обов'язків перед ойчизною. В тім числі й перед головним командувачем польним гетьманом Потоцьким, котрий після чотирнадцятого грудня ризикував зостатися в Білій Церкві лише з своєю власною охороною та надвірною гвардією Самуїла Лаща. Полки спішно провели свої внутрішні ради й ухвалили: в зв'язку з тим, що їм не виплачують протягом осені платні, а також зважаючи на зиму, від подальшої служби відмовитись!

Переляканий Потоцький не знав ні дня, ні ночі, бачачи, як на очах розкладаються полки, падає дисципліна й будь-яка слухняність. Хоругви щодня збираються на раду, галасують, кричать до хрипоті і, так нічого й не ухваливши, другого дня знову починають мітингувати... Польний гетьман метався з Білої Церкви у Бар і назад, благав, умовляв коронного гетьмана потурбуватися перед королем, щоб війську спішно привезли платню. Конєцпольський обіцяв, але Потоцький, не дуже цьому вірячи, повертався у Білу Церкву, де на нього очікували вже делегації від полків. Делегати вимагали грошей. Потоцький клявся, закликав їх до порядку та вірності Речі Посполитій, лякав їх повсталими козаками і змушений був знову мчати у Бар... Військо продовжувало розпадатися.

— Ми не невольники! — кричали охриплі на своїх безкінечних мітингах вояки. — Ми відмовляємося від подальшої служби і негайно вимагаємо плату, яку заслужили цієї осені!..

Зрештою Потоцький у відчаї видав наказ, яким зобов'язував усі полки негайно вирушити на Задніпров'я, в напрямку Чигирин та Корсуня, для "вгамування бунтівних козаків самозванця Павлюка". Але на той грізний наказ головного командувача військо не звернуло щонайменшої уваги. Більше того: бунтівні жовніри видали свій власний наказ, в якому веліли поручникам усіх хоругв, переборовши опір своїх офіцерів, не звертаючи уваги на головного командувача й ойчизну, прибути четвертого грудня у Фастів на конфедерацію!

Першим про цей наказ бунтівного війська дізнався пан Лувчицький, військовий стражник і командир другого полку, особистого полку польного гетьмана, котрий теж приєднався до конфедератів. Лувчицький розвозив по полках наказ Потоцького про наступ на Чигирин і, дізнавшись про конфедерацію, того ж дня подався у Фастів.

В надвечір'я він під'їжджав до містечка, яке бунтівні жовніри вибрали за свою тимчасову столицю. Тріщав мороз і міцнішав з тією швидкістю, з якою згасав короткий зимовий день. Сніг то рипів, то стогнав під полозками саней. Пан військовий стражник, закутавшись у шубу, почувався зовсім кепсько. Мороз залазив навіть під шубу, та гірше морозу дошкуляла конфедерація жовнірів. Яку ухвалу приймуть конфедерати на своїй раді? Що, коли надумають повернутися у Варшаву? Матка Боска!.. Вони піднімуть повстання у самій Речі Посполитій! Пан стражник зітхав, мало вірячи в успіх своєї поїздки. Холодні засніжені рівнини, аж сині від морозу, обступали Фастів з усіх боків. Самого містечка не було видно, лише бовваніла фортеця та де-де тяглися вгору немічні димки й тьмяно, наче вовчі очі, блимали вогники в кількох місцях.

При в'їзді в місто стояла стража.

— Стій! Хто?! — до саней підійшов поручник з жовнірами.

Лувчицький зрозумів, що перед ним не просто військовий дозор, аби ворог не зумів увійти в місто непоміченим, а варта конфедератів. І коли б він назвав свій чин, то його сани за голоблі повернули б назад... Тому пан військовий стражник бадьоро вигукнув:

— Поручник третьої хоругви другого полку. Спішу на конфедерацію. Де збір?

— У квартирі поручника першої хоругви коронного канцлера, — відповів дозорець. — По цій вулиці прямо, потім ліворуч третя хата. Поспішайте, пане поручнику, бо коло[б] вже почалося.

Коли пан стражник під'їхав до хати поручника першої хоругви коронного канцлера, то побачив не один десяток саней, біля яких тупцяли закоцюблі візники. Лишивши у санях шубу, бігцем вскочив у сні, де вже товпилися жовніри, і з трудом протиснувся в хату. Спершу він нічого не побачив, бо всюди були спini, і Лувчицький опинився наче в колодязі. Зрештою відсунув якусь спину і побачив, що хата повна делегатів від усіх хоругв.

Пан стражник напружив слух і насилу розібрав окремі слова, уривки фраз: "...єднаймося... стіймо на своєму... Геть похід, хай живе конфедерація!"

Працюючи плечима й ліктями, сяк-так протиснувся вперед і опинився біля кола, в якому одночасно виступали два поручники. Раптом один з них захрипів і вмовк, а другий підвищив голос:

— Панове! Ні про яку подальшу службу не може бути й мови! — закричав поручник, і всі делегати схвально загуділи. — Доки король не заплатить, не визнаємо його влади!

— Та це ж... Та це ж бунт!.. — не тямлячи себе, закричав Лувчицький. — Та як ви смієте таке пасталакати, сини Корони і його милості короля?!

В хаті зробилося так тихо, що Лувчицький почув, як сполошено загупало його власне серце.

— Це ж пан військовий стражник! — пролунав раптом одинокий голос. — Хто посмів його впустити у коло? Він же не делегат, а прислужник Потоцького!

— Геть стражника! — заревіли делегати. — Виженіть його в три шия з Фастова!

Пан військовий стражник хотів було щось сказати, але дужі руки схопили його за комір, виволокли на вулицю, кинули в сани й оперіщили коней батогами... Пан Лувчицький опам'ятався, коли Фастів лишився далеко позаду...

Вислухавши пана стражника, переляканий Потоцький спішно відрядив делегацію у Фастів у складі ротмістра рейтарської хоругви пана Мочарського і ротмістра Ко-моровського з суворим велінням будь-що проникнути в коло і під загрозою кари вгамувати конфедератів.

— Зберіть всю свою мужність! — напучував польний гетьман своїх посланців. — Пам'ятайте, що конфедерати — це бунтівники, а за вами стоїть маєстат, його милість король і вірні сини Корони!

П'ятого грудня послы польного гетьмана вже під'їжджали до околиці Фастова, де їх перестрів дозор.

— Ми послы його милості польного гетьмана! — доповів ротмістр Мочарський.

— Негайно пропускайте нас, пане поручнику!

— Іменем короля! — вигукнув пан Коморовський.

— А в нас тут, панове, своя влада, — ошкірився поручник-конфедерат. — І пан польний гетьман нам пхі!

Поручник навіть сплюнув.

Ротмістр Коморовський схопився було за руків'я шаблі, та пан Мочарський його спинив і благальне звернувся до поручника:

— Коли так, пане поручнику, то негайно сповістіть свою владу, що до неї прибули послы польного гетьмана!

Поручник неохоче буркнув жовніру:

— Метнись і повідом коло про послів.

Мабуть, з годину просиділи гетьманські послы в санях на околиці міста.

Поручник позирав на них з неприхованим глузом.

— Це вже занадто! — шипів Коморовський. — Що вони собі думають? Гадаю, не павлюківців треба усмиряти, а своє власне військо!

— Тут їхня сила і влада! — буркнув Мочарський. — Прошу пана не робити дурниць, а терпеливо чекати. Конфедерати зараз злі, як зимові вовки!

Ще з годину чекали мовчки, а далі мороз вигнав послів із саней, і вони, ляскаючи об поли руками, забігали сюди-туди.

— Ось так би й давно! — зареготав поручник. — Стривайте, панове, ви ще не так у нас побігаєте!

Згодом приїхав жовнір і сказав, що рада впускає у місто послів, але в коло панам вхід забороняється.

— Що це ще за новина? — бурчав Коморовський. — Я скоро лусну від злості!..

— Раджу панові не розсипатися передчасно, допоки його не луснули в три шия з Фастова! — не без шпильки порадив Мочарський.

В коло їх і справді не пустили. Коморовський бігав навколо саней, а Мочарський носився з однієї хати в іншу, блавав і зрештою таки впросився. Рада допустила в коло лише одного посла. Хата була битком набита делегатами. Крик і гамір не вщухали й на мить. Пана посла відіпхнули в куток, де він і застиг покійно.

— Ми мусимо згуртуватися і не уступити королю жодного пункту наших вимог! — розмахуючи руками, галасував один з делегатів. — Договору про подальшу службу немає. І ніякої подальшої служби не буде! Ми не дурні, щоб у такий скажений мороз виступати проти козаків. Ми замерзнемо в полях. Гетьман не має права примусити нас іти в похід! Згідно з сеймовою конституцією, ми вербувалися лише до першого грудня. Ми не будемо воювати без грошей. Ми жебраки! Хай живе конфедерація!

— Правильно! Нех жие! — закричали делегати. — Нічого нам було пертися сюди! В цьому краї люди злі!

— Неврожай! — чулися окремі вигуки. — Чернь дубове листя вже їсть та висівки. Ми також будемо голодувати!

— Кажуть, у Павлюка дуже велике військо!

— З козаками воювати — не те що з черню!

— Якщо і згодимося в похід, то лише по весні!

Пан Мочарський трохи оговтався і закричав з кутка:

— Я, особистий посланець його милості польного гетьмана, хочу сказати вам...

— Заткніть йому рота! — залунали вигуки. — Досить нам обіцянок!

Та все ж більшість ухвалила надати послу слово.

— Панове! — сказав Мочарський, сам себе підбадьорюючи. — Ще ніколи коронне лицарство не було таким безвідповідальним, щоб лишити службу в час наступу і більше думати про жалування, ніж про безсмертну славу!

— Котись ти з своєю славою подалі від Фастова! — пролунав насмішкуватий вигук. — Ми вже наслухалися й кращих слів!

— Сеймова конституція затвердила договір до першого грудня!

— Панове воїнство! — з свого кутка намагався перекричати Мочарський делегатів. — Лише надзвичайна обставина, коли самозванець Павлюк погрожує відірвати від Корони Україну, змушує пана польного гетьмана йти проти сеймової конституції і тримати вас ще на службі. Як тільки ми розіб'ємо повстанців, так і повернемось додому!

— Він збирається розбивати козаків? Ха-ха! — реготали делегати. — Пан посол дуже прудкий!

— Хай гетьман ліпше везе жалування!

— Ви одержите платню! — зриваючи голос, вигукнув Мочарський. — Не забувайте про ту честь, яку ви здобудете тут, на полі бою!

Останні слова були сприйняті як насмішка, і пана посла безцеремонно витягли з хати... Лише в надвечір'я послам повідомили, що рада конфедератів ні до чого не домовилась, а ухвалила провести дев'ятого грудня друге коло в Рокитному.

З тим посли і повернулися в Білу Церкву.

Вислухавши послів, Потоцький і зовсім занепав духом. Вселяло надію лише те, що конфедерати не дійшли згоди. Можливо, й у Рокитному вони не дійдуть згоди, пересваряться між собою, і їх тоді буде легше приборкати. Але злість не минала. Допікала холоднеча. Хоч палац опалювали з ранку й до глибокої ночі, тепло не трималося, польний гетьман мерз і злився ще більше. Сидів у покоях надутий як сич, нікого не хотів бачити і слухати. Ось тобі й великий полководець!.. Прийшов усмиряти бунтівників, а власне військо саме збунтувалося. Пся крив! А тут ще й подагра допікала щодень дужче й дужче, тріщали суглоби, біль проганяв сон, і Потоцький до ранку скреготів зубами. Злість на подагру (знайшла час і місце!), конфедератів (теж вибрали час!), козаків Павлюка (не могли вони хоч по весні підняти повстання!), на власну долю, що закинула його в ці засніжені холодні простори, не давала йому спокою. Вже почав було думати, чи не час зараз, коли жовнірський бунт не зайшов далеко, прохати в короля відставки, аби своєчасно вмити руки. І хай тоді інші розхльобують цю кашу, а з нього досить!..

Можливо, польний гетьман так би і вчинив, та несподівано з Бара надійшла пошта. Коронний гетьман писав, що король продовжив подальшу службу жовнірів, починаючи з першого грудня, і велів скласти списки хоругв. Платня жовнірам за одну чверть привезена в Бар, і незабаром вона буде в Білій Церкві. Потоцький мусить скласти списки найзапекліших конфедератів (але це треба зробити в глибокій таємниці), котрі після повернення з походу будуть, як і годиться, покарані у Варшаві!

Польний гетьман після листа трохи ожив і навіть заходився щось веселе намугикувати під ніс. Та особливо повеселів, коли в Білу Церкву прийшли з своїми загонами: пан секретар його королівської милості Адам Казановський, пан брацлавський воєвода і заступник коронного гетьмана Адам Кисіль, а також воєвода подільський з надвірною гвардією. Сили їхні були не такі вже й значні, але в разі потреби їх вистачить, аби приборкати конфедератів. Тому дев'ятого грудня польний гетьман зібрався особисто в Рокитне на друге коло конфедератів.

У Рокитному, куди польний гетьман прибув на світанні, на нього та його почет ніхто не звернув ніякої уваги. Гетьман хмуро розглядав криві тісні вулички,

занесені снігом хатки. Жовніри, побачивши гетьманську карету, відвертали сизі від холоду носи.

"Пся крев!.. До чого тільки добунтувалися! — подумки лютував Потоцький. — Писки відвертають од головного командувача! Була б у мене сила, я навчив би вас, як поважати польного гетьмана!"

В центрі Рокитного, на вуличках, майдані — всюди юрмами ходили або топталися на місці жовніри, галасували, розмахували руками, а іноді доходило навіть до стусанів... Тепер уже Потоцький вернув ніс від свого війська. Конфедерати утворили коло на майдані біля церкви, де зібралися депутати від усіх хоругв, полків та окремих загонів. Коли гетьманська карета спинилася, депутати вмовкли і повернулися до карети. Крекчучи (доймала до кісток клята подагра!), польний гетьман виліз з карети і разом із своїм численним почтом ступив у коло, де до чорної землі був витоптаний сніг. Депутати мовчали, хмуро позиркуючи на гетьмана. Потоцький відчув мовчазну ворожнечу й вирішив почати першим:

— Я проганяю від себе думку, панове, щоб це зборище могло зібратися з лихими намірами щодо маєстату! Знаю, що ви люди благородних сімей і завжди добровільно віддавали своє життя на вівтар нашої ойчизни. Трапилось так, що ви не одержали жалування з казни Речі Посполитої. Але ж не забувайте, панове, що ви знаходитесь на виду в наших ворогів, які можуть скористатися з ваших чвар, і це нам дорого обійдеться. Отже, панове, вам треба пошвидше дійти згоди й відновити мир і порядок у війську. Я можу засвідчити, що служба ваша продовжена, про що скоро надійде сповіщення його милості короля, не сумніваюсь, що незабаром ви одержите і жалування за одну чверть.

— Давайте плату наперед! — почувся чийсь роздратований голос. — Ми вже ситі обіцянками!..

— А ви спершу послужіть Речі Посполитій! — сердито крикнув гетьман. — Усмирить козацький та селянський бунти, тоді й вимагайте платню! — Потоцький зробив паузу і по тому провадив далі вже спокійніше: — Прошу вас, панове, не залишати мене самого в цій бунтарській країні, а разом зі мною подавити чернь та козаків.

Делегати, пошепотівшись між собою, випхали наперед поручника.

— Ваша милість пане польний гетьмане! — почав той. — Ми готові служити королю й ойчизні, пам'ятаючи, що павлюківці для нас найперші вороги і що їх треба усмирити. Але нам уже давно не дають грошей. Навіть, зважаючи на табірну дорожнечу, ми зовсім не маємо змоги що-небудь купити. Одначе ми ще не закінчили нашої ради, тому прохаємо вашу милість і панів, котрі вас супроводжують, полишити коло і дати нам змогу все як слід обговорити!

Потоцького пересмикнуло: його, головного командувача, просять забиратися геть! Але змушений був скоритися. Лише пригрозив:

— Я почекаю! Але пам'ятайте!.. Щоб рада проходила без наруг над достоїнством його милості короля і Речі Посполитої. Ви будете відповідати за цілість мого війська!..

Потоцький та його почет повернулися і пішли до своїх карет. Лише патер Окольський лишився в колі.

— Хай і ксьондз вшивається! — почувся голос. — Нам підслуховувачів не треба!

Патер почервонів і крикнув:

— Я піду, але тут буде присутній сам Бог!

— Давай, давай, повертай голоблі! — кричали жовніри. — Без тебе знаємо, хто тут буде!

Виступали на раді майже всі делегати, багато галасували, до хрипоті кричали, один одному заважали і ніяк не могли домовитись до чогось певного. Спершу всі балачки точилися навколо питання: служити далі чи повертатися у Варшаву?.. Дехто вже почав кричати:

"Геть сейм, котрий притісняє жовнірів!" Потім хтось вигукнув, що час би й конституцію змінити, аби жовніри мали більше прав! Це вже було занадто. Ще, чого доброго, делегати почнуть кричати: геть короля і саму Річ Посполиту! Тому ротмістри почали залякувати делегатів й погрожувати їм арештом... Рада перетворилася на бійку. Ротмістри марно намагалися навести порядок, та їх ніхто не слухав. Конфедерати розділилися на групи і почали вести між собою переговори.

Коли про це ротмістри доповіли Потоцькому, на майдані вже клекотіла справжня бійка.

"Матка Боска! — гетьман перелякався не на жарт. — Не дай Боже, пролунає хоч один постріл, і полки переб'ють один одного. Тоді мені лишиться хіба що кулю собі в лоб пустити!"

Зрештою бійку сяк-так вгамували. Потоцький з'явився блідий, аж жовтий, руки його тремтіли.

— Панове!.. Панове!.. — благально вигукував гетьман. — Схаменіться! Іменем короля закликаю: не доводьте конфедерацію до крові! Я ладен вам зі своїх коштів виплатити жалування, тільки вгамуйтеся!

Згадка про гроші дещо заспокоїла делегатів. Важко сопучи, вони стояли похнюплені, потираючи забиті місця.

— Панове, що ж це твориться?! — репетував Потоцький, і руки його ще дужче тремтіли. — Я привів вас сюди не для того, щоб ви один одного тусали. Схаменіться, лицарі! Коли ви будете мене слухати, то заживете невмирущої слави на цьому світі, а на тому дістанете блаженство. А якщо не підете на ворога, то вас жде ганьба і кара, а на тім світі — пекло!

— Краще пекло з чортами, аніж воювати з козаками!

Нерви Потоцького не витримали, він хотів ще щось сказати про справжніх синів ойчизни, та натомість почав... схлипувати. Марно намагався щось сказати. Делегати остовпіли. А потім почувся глузливий вигук:

— Панове, біжіть сюди! Гетьман плаче!..

— Спішіть, бо прогавите таке видовисько!..

Потоцький врешті якось зладив з собою і, кленучи себе за слабкість і страх, стояв хмара хмарою, шморгав носом і подумки кляв своє військо і світ білий.

— Ваша милість! — озвався один з поручників. — Годі вам тут рюмсати, ми не діти. Нас слізьми не розжалобиш. Наше рішення таке: ми готові служити ще три тижні, а потім знову продовжимо конфедерацію. Але служити будемо лише з тим начальством, кого самі собі виберемо!

— Ви хочете, щоб я командував не військом, а свавільним збіговиськом? — отямившись після плачу, закричав гетьман. — Я швидше переламаю свою шаблю і викину її на смітник, ніж пристану на таке!

— Тоді вашій милості доведеться ще поплакати! — почувся насмішуватий голос.

Потоцький позеленів, хапав відкритим ротом повітря, а делегати глузливо чмихали. Невідомо, чим би все це скінчилося, якби в Рокитне не дістався білий від інею гонець.

— Ваша милість! — голосно крикнув той. — Дозвольте доповісти! В Білу Церкву прибув пан Жолкевський з коронною артилерією. Вони засуджують конфедерацію і повністю підтримують вашу милість!

Майдан вмить затих. Делегати почали злякано перешіптуватися.

— Ось так, панове конфедерати! — зловтішно обізвався Потоцький. — Заявляю вам відверто, що, коли ви й далі бунтуватимете, я змушений буду застосувати вірну мені артилерію!

Ця погроза подіяла. Другого дня конфедерати доповіли, що вони закінчили конфедерацію і готові ще кілька місяців служити Речі Посполитій, але за умови, що їм буде виплачено жалування. Гетьман пообіцяв поклопотатися перед королем і того ж дня вирушив у Білу Церкву, а делегати почали роз'їжджатися по своїх полках.

Одинадцятого грудня Потоцький мав намір кинути свої полки на Корсунь, Богуслав та Чигирин і швидко вийти на підступи до Мошен.

Розділ шістнадцятий

Карпо Скидан вже збирався було йти з Корсуня в Мошни, але негадано принесло поляків. Ополудні Скидан піднявся на міський вал і наказав козакам, аби знімали гармати й укладали їх на сани, як зненацька з лісу виткнулись перші хоругви гусарів і, розсипавшись по рівнині, повільно просувалися до містечка.

— Еге, та в нас сьогодні гості! — буркнув Скидан, смокчучи люльку. — Почекайте, хлопці, з гарматами, доведеться зараз тим панцерникам слати гостинців!

На білій засніженій рівнині чорних гусарів було чітко видно. Рухались вони полем обережно, оглядаючись, часто зупинялися, збивалися до купи, певно,

радилися, і знову місили сніг... Скидан вибив об гармату попіл з люльки, сунув її за пояс і повернувся до гармашів.

— Ану, хлопці, пальніть по тих залізяках! — кивнув на жовнірів. — Але підпустіть їх трохи ближче... Джуро! Передай козакам, щоб приготувалися внизу біля воріт. Трохи поганяємо ляшків!

Джура зник, гармаші, зарядивши гармати, очікували сигналу із запаленими гнотами в руках. Вибравши зручну мить, коли ляхи збилися до купи, Скидан махнув рукою. Гахнули гармати. Луна встигла долетіти до лісу й відбитись, перш ніж ядра досягли рівнини. Навсібіч разом з снігом і мерзлим груддям полетіли чорні панцири.

— Добре, хлопці! — задоволено мовив Скидан. — Для початку годиться. Може, хто з гусарів хоче на той світ, а дороги не знає, то покажіть. І благословіть заодно!

Вдруге вдарили гармати, поляки розсипались по полю, іржали коні й бігали без вершників, там і тут на снігу чорніли вбиті. Вцілілі посунули до лісу... Скидан спустився з валу й, вихопившись на коня, погнав до брами, де чекали його козаки, пронісся крізь відчинену браму, кинувши на ходу:

— За мною, пани-молодці! Нагодуємо ляхів козацькою крицею!

Забачивши козаків, жовніри сипонули чимскоріше до лісу.

— Ага-га-га! — кричав Скидан, звівшись у стременах. — Що, пани-ляхи, ляки напали?!

Кілька десятків гусарів наздогнали і зрубали на ходу, але далі переслідувати відступаючих Скидан не захотів. З лісу вдарили гармати, і над полем наче хуртовина пронеслася.

— Козаки, назад! — крикнув Скидан. — Провітрили коней — і досить! Розвідаємо, що то за гармати, а там видно буде!

Кінь Скидана, наткнувшись на трупи в чорних обладунках, захропів і шарахнувся вбік.

— Тю, дурний! — здивувався Скидан. — Нам живі ляхи не страшні, а ти мертвих харапудишся! То вже не вороги, а купа залізяччя.

Козаки на ходу підбирали шаблі, мечі та бойові сокири вбитих, але панцирів не чіпали: нащо вони козакам? В них груди міцніші за панцири. Повертаючись у місто, жваво гомоніли між собою: ляхи, мовляв, зовсім слабаки, коли понатягали на себе стільки залізяччя. Скидан сковзнув поглядом по вбитих, вгледів ляха з одним вусом. Другий був начисто зрізаний. Скидан притримав коня, придивляючись. Убитий був не гусар, без обладунку, в кунтуші й чорній шапці, але при зброї. І видався ніби знайомим.

— Ба!.. — насмішкувато вигукнув Скидан. — Та це ж пан підстароста корсунський... Як його в дідька? Пши... Пжи....

Вчувши той вигук, "труп" здригнувся й зіщулився, намагаючись вгрузнути в сніг.

— Пан Пшеджимирський! — нарешті згадав Скидан прізвище. — Ану вставайте, годі вам труситися у снігу. Їй-богу, ще простудитесь, чиряки висиплють.

— Я не боюсь чиряків! — хриплим голосом озвався пан підстароста.

— Ти диви-и, який сміливець! — похитав головою полковник.

Пшеджимирський посовався, посмикався на снігу і, кахикнувши, змушений був звестися, уникаючи дивитися на Скидана.

— Чи не ранувато пан підстароста у мертвяки записався? — глузливо вигукнув хтось з козаків. — Чи, мо', з мертвяками краще, як із живими? Живого ще вб'ють, а мертвому що?

— Я лежав без пам'яті! — буркнув Пшеджимирський.

— Від ляку! — уточнив Скидан. — Ану, пане підстаросто, трюхикай попереду мого коня прямісінько в Корсунь!

— Що ж це ти, пане полковнику, одновусого захопив? — жартували козаки. — Чи гіршого не міг вибрати?

— Дав маху! — сміявся полковник.

На допиті пан підстароста благав його помилувати і навіть на коліна ставав та до Скидана руки простягав. Виявився він балакучим, виклав усе, що знав. За його словами виходило, що конфедерація уже закінчилася щасливо для Потоцького. Гетьман з одним полком просувається в напрямку Сахнового мосту на Росі. Коронна артилерія вирушила до Богуслава. А до Корсуня підійшли дві хоругви гусарів пана коронного стражника з артилерією, та ще кілька хоругв на підході або вже підійшли до лісу. Ляхи дуже поспішають, аби застукати козаків зненацька та захопити їхню артилерію.

— А вус хто ж тобі відкарнав?

— Пан польний гетьман, — скиглив пан Пшеджимирський. — Дуже він сердитий під гарячу руку. Велів ходити з одним вусом, доки я не відіб'ю у вас Корсуня.

— Хотів другий вус повернути? — гмикнув Скидан. — А голови не боїшся втратити? Подумай над цим, підстаросто!

Пшеджимирського заперли в льох, а Скидан знову піднявся на вал. Розглядав ліс, звідки біла артилерія, і думав, що війна вже почалася. Тепер події закрутяться значно швидше. Звичайно, втримати Корсунь певний час він може, але в цьому немає потреби. Павлюк велів негайно йти в Мошни, де відбудеться вирішальний бій. Несподівана поява ворога дещо переінакшила плани. Доведеться трохи затриматись...

Ось із лісу густо посунули жовніри.

"Певно, підоспіли ще хоругви або й цілий полк, — подумав полковник. — Гусари, як найбільш хоробрі, поховалися в лісі, а жовнірів випхали вперед".

— Джуро! Передай козакам, щоб сідлали коней і чекали мене біля брами! — До гармашів: — Шліть ляхам гостинці!

Ледве жовніри наблизились на постріл, як гучно і лунко вдарили всі міські гармати, і перша лава атакуючих полетіла вгору ногами. Жовніри затупцяли на місці, позадкували і кинулись чимдуж до лісу. Але з лісу чорною хмарию

висунули гусари й почали завертати жовнірів та гнати їх на приступ. Жовніри скорилися і знову почали шикуватись на полі і рушати на приступ.

Зненацька ліворуч з балки вискочив ще загін і понісся до жовнірів. Попереду летів вершник в шоломі і кольчuzі, за його спиною маяв зелений кунтуш, надувалися поли, рукава, наче кунтуш намагався вхопитися за плечі вершника, аби не впасти. За ним мчала сотня чи трохи менше вершників, всі були у польському вбранні Скидан подумав було, що то поспішає підмога супротивникам, як зненацька передній вершник в шоломі й кольчuzі, порівнявшись з жовніром, махнув шаблею, і той покотився в один бік, а його голова — в другий... Щемить — і загін, що вискочив з балки, запрацював шаблями, жовніри так і посипалися додолу.

Роздумувати не було коли, Скидан скочив на коня і крикнув:

— Ану, хлопці-молодці, шугніть, як блискавки, і допоможіть тим добрим людям впоратись з ляхами!..

...Короткий, але гарячий бій віддзвенів крицею і швидко згас. Ворог, всіявши поле трупами, поспішно втікав до лісу, під захист гармат, а скиданівці з невідомим загоном поверталися в місто. Поруч із Скиданом їхав той вершник у шоломі, кольчuzі й зеленому кунтуші, що маяв у нього за спиною.

— Ви хто такі? — поспитав їх Скидан дорогою.

— А ви? — в свою чергу запитав вершник явно не чоловічий голосом, і Скидан побачив, що його лице ніжне, привабливе.

— Ми — павлюківді, — відповів Скидан, — повстанці.

— То звіть і нас повстанцями-павлюківцями, — посміхнувся ніжнолиций воїн з тонкими чорними бровами. — Ми довго вас шукали.

— Ти — жінка? — здявовано запитав Скидан у вершника й кахикнув з ніяковості, бо ще не доводилось йому бачити жінку-воїна.

— Олена Матусевич, — скупно всміхнулася вершниця. — А це мій чоловік Роман і мій загін.

— Загін в тебе добрий, — сказав Скадан. — Сам його в бою бачив. Але щоб жінка ним верховодила — про таке й не чув.

— Ця жінка варта кількох чоловіків! — гордо вигукнув Роман.

— А ти, чоловіченьку, не спіши хвалити свою жінку! — осадив його Скидан. — Сам бачив, чого варта твоя жіночка. Та й ти також. Ладна у вас сімєєчіка, дай Бог вам щастя. Ну а я — полковник Карпо Скидан.

— От і познайомились! — засміялась Олена. — Я така рада, що нарешті ми до своїх дісталися! Намикались в дорозі чимало.

Скидан з повагою поглянув на Олену, потім на Романа.

— Тобі, чоловіче, здається, і справді поталанило!

— Ще б пак! — аж розцвів Роман, — Як нікому!

— Помовчи, чоловіченьку, — зашарілась Олена.

— Чого це ви у лядському вбранні? — поцікавився Скидан.

— Свого не було, то ляхи поділилися, — відповіла Олена. — Коли їх притиснеш до стіни, вони щедрими робляться, подільчивими.

Олена розповіла, як їх гусари запирали в хлів та що з того вийшло.

— О, ми добряче тоді погуляли в селі! — вигукнув Роман. — П'ять хат, у яких спали гусари, з димом пішли. Разом з гусарами. Покульбачили ми гусарських коней — і гайда. По дорозі до нас чимало пристало повстанців, так і загін виріс.

— Смерті не боїтеся? — швидко запитав Скидан.

— Не боїмося, пане полковнику, — відказала Олена. — Ми з Романом щасливі, а щасливі смерті не бояться!

Того ж вечора Скидан відіслав гінця до Павлюка в Мошни, передавши гетьману, в яких напрямках рухаються полки Потоцького, а сам велів козакам бути готовими до відходу на Мошни. Увесь вечір польські хоругви гарцювали побіля лісу, але на поле, куди діставали міські гармати, поткнутися не зважувалися.

"Чи не підлогу, бува, очікують? — подумав Скидан. — Чи не спробувати пожитися тими гарматами, що бухають з лісу? Була не була, а спробувати не завадить! Коли не вийде, то хоч ляхам сон зіпсуємо. А гармати нам зараз ой як потрібні!"

Ще звечора Скидан відібрав для вилазки найдосвідченіших і найкмітливіших козаків. Просилися й Роман з Оленою, та Скидан відмовив.

— Ви з дороги, то відпочивайте, бо завтра вас чекає похід! А ми вже й самі збігаємо до ляшків.

Опівночі сотня козаків на чолі з Скиданом поповзла на вилазку, огинаючи поле зліва, де було болото і куди, на випадок чого, полковник гадав заманити погоню. Те болото навіть взимку не замерзало, хіба що зашерхало та сяк-так сніжком його притрушувало... Невдовзі вони вже звелися на узлісся й, ховаючись за деревами та кущами, почали просуватися в глиб лісу. Там і побачили ворожий табір. На великій витоптаній галяві стояли перші намети, біля якихгнулися від морозу коні й походжала варта. Гармати, націлені жерлами в бік Корсуня, стояли півколом попереду табору. Біля них також тупцяв вартівник і бив об поли руками... Козаки підповзли ближче і залягли. Якусь мить Скидан вагався: що ліпше — напасти на табір і зчинити шарварок (з переляку сотня козаків за полк видасться) чи спробувати тихенько поцупити гармати? Зрештою він спинився на другому: гармати повстанцям зараз набагато важливіші.

Дав знак, і наперед виповзли "в'юни". Та ось вартові (два біля наметів і один біля гармат) зійшлися до купи, щось стиха між собою перемовлялися, набиваючи люльки тютюном. "В'юни" звалили їх у сніг беззвучно... Козаки тихо і безшумно заходилися знімати жерла гармат з лафетів (з лафетами та великими колесами по такому снігу все одно не витягнеш, а лафети можна й у Мошнях поробити). Кляті жерла були важкі, на кожне довелося ставити замалим не десяток козаків. Тож сотня Скидана, знявши десять гармат, вже було потяглася

ланцюжком до узлісся, як зненацька в таборі спалахнула безладна стрілянина, почулися крики, лайка!

— Бігом, хлопці! — крикнув Скидан. — Хоч лусніть, а гармат не кидайте!

Та тільки встигли засапані й упрілі козаки з своєю ношею поминути узлісся, як їх настигла погоня. Довелося залягти й відстрілюватися. Ворог ховався за деревами на узліссі і тому був невидимий, козаки ж залягли на білій відкритій рівнині й чорніли на ній, як граки...

Скидан змушений був розділити козаків: один загін відстрілювався, не даючи змоги полякам вискочити з лісу, а другий тим часом поповзом перетягував гармати. Поляки, певно, здогадалися про це і юрмою висипали на узлісся... Скидан зрозумів, що навіть потопити гармати в болоті він уже не встигне. Довелося приймати бій. Скиданівці, облишивши гармати на снігу, кинулися навстріч ворогу. Блиснули шаблі, закипіла січа, мовчазна, люта. Зненацька з-за горба, що відгороджував від них болото, почали вибігати темні постаті, і з кожною хвилиною їх все більшало і більшало.

— Рубай ляшків! — пролунав дзвінкий голос Олени Матусевич, і Скидан відчув полегшення: ну й жінка! І коли вона встигла?

— Хлопці-молодці! — повеселілим голосом крикнув Скидан. — Хапайте гармати і чимскоріше до міста!..

А сам кинувся до Олени та її людей. Бій спалахнув з новою силою. Поляки й повстанці рубалися мовчки, тільки криця скреготіла-дзвеніла та сніг під ногами почорнів.

— Ага-га-га! — почувся бадьорий голос Романа. — Відіб'ємо ваші замашки, пани ляшки!

Поляки не витримали натиску й почали відходити в глиб лісу, але козаки не мали достатніх сил, аби переслідувати. Обидві сторони, підбираючи вбитих та поранених, розійшлися: поляки в ліс, новаци в міст

— Коле ти встигла, відважна жінко? — вже біля міста Скидан розшукав Олену.
— Я ж велів тобі лишатися за брамою.

— Довелося порушити ваше повеління, пане полковнику, і поповзти слідом за вами. На всяк випадок, а раптом що трапиться! — І гордо додала: — Як бачите, ми вчасно підоспіли.

— Десять замовлених гармат при нашій бідності — це вже велика поміч повстанцям. — Скидан помовчав, розкурюючи люльку. — Ех, молодята ви мої хороші та хоробрі!.. Ось витурлимо ляхів з України хіба ж таке весілля вам відгуляємо!.. — По хвилі зітхнув: — Тільки ж до перемога далеко, ой, далеко!..

Вдосвіта, як проспівали треті півні, Скидан покинув Корсунь. Захоплені в нічний вилазці гармати, а також міські були пов'язані на санях, і валка нечутне вислизнула з містечка в напрямку Дробовки... Пан підстароста Пшеджимирський повзав у Скидана в ногах, прохаючи помилування.

— Біс із тобою, живи! — буркнув Скидан. — Тебе вже раз покарали, відрізавши вуса, а я караних не караю. Геть з очей, гидень повзучий! Вдруге не плутайся в мене під ногами!

З тим і поїхали.

А вранці, як уже розвиднилось і вляглася снігова хвища, що добре замела сліди скиданівців, до Корсуня підійшов з двома полками й артилерією Потоцький. Не відаючи, хто в місті, він велів на всяк випадок обстріляти Корсунь. Але не встигли гармати й розвернутися, як а міських воріт виїхав вершник.

— Почекайте! — крикнув Потоцький до гармашів, загледівши, що вершник розмахує руками. — Хлопи надумали здатися і вислали посла.

По хвилі до Потоцького на кривій клячі, то шкандибала, звисивши голову трохи не до самої землі, під'їхав дав підстароста Пшеджимирський. Нещасна конячина, ледве додидавши до Потоцького, впала з усіх чотирьох, а пан підстароста, мелькнувши йогами, велетів у кучугуру й загруз там, тільки ноги звідтіля стирчали. Регочучи, жовніри витягли пана підстаросту, поставили його на ноги.

— Ваша малість! — досить бадьоро вигукнув пан підстароста. — Дозвольте доповісти. Підстароста корсунський Пшеджимирський. Я повернув вашій милості Хорсунь!

— А реєстровці де? — похмуро запитав польний гетьман.

— Подалися із Скиданом, — поскаржився він. — І коней забрали, а мені негодящу клячу залишили.

— А скільки в Корсуні лишилося вірних нам козаків?

— Один, ваша милість! Він не зміг виїхати навстріч вашій милості, бо в нього перебиті ноги. Але серцем він з нами!

— Бидло! — крізь зуби процідив Потоцький і навідліг оперіщив пана підстаросту нагайкою. — Глузувати надумав, пся крев! — Крикнув до ротмістра: — Всипте кий цьому палові і заодно відріжте йому і другий вус!

Гусари з гетьманської охорони заходилися молотити пана підстаросту, але той підняв такий вереск, що Потоцький поспішна вскочив у карету й зачав дивитися.

Спинившись в Корсуні на день, Потоцький розіслав хоругва в навколишні села з наказом палити й нищити все на своєму шляху. Потім велів привести до нього першого-ліпшого корсунського діда. В містку майже не лишилося людності, козаки й міщани пішли із Скиданом, лише де-де можна було побачити ветхого діда чи бабу. Сповавши на одній вулиці старого, гусари тягли його до гетьмана...

— Слухай, хлопе! — крикнув Потоцький, сидячи в кріслі біля печі. — Та хочеш, щоб я подарував тобі життя?

Старий, не дивлячись на гетьмана, буркнув у сиві вуса:

— З брудних рук навіть власного життя не хочу брати!

— Я велю тебе скарати на горло! — крізь зуби процідив Потоцький.

— Знайшов чим лякати, — знизав плечима старий. — Я своє вже віджив, можна й на той світ.

І плюнув Потоцькому в лице.

Діда витягли надвір і відрубали йому голову.

— Шукайте другого діда! — крикнув Потоцький ротмістру і застогнав. — У-у, сто даблув!.. Швидше!

Невдовзі притягли другого діда, малого, сухого, наче підліток, лише кістляве, пооране зморшками лице виказувало його вік.

— Слухай, старий, — скривився Потоцький. — Я простудився в дорозі, і давній ревматизм не дає мені покою. Аж ноги виламує.

— Ваша милість! — жваво відгукнувся дід, блискаючи маленькими, напрочуд жвавими очима. — Чи не краще було б сидіти вдома? Чого його по світу воловодиться? І ноги тоді б не крутили. Я ось старий дід-збудь вік, то й сиджу в Корсуні й не рипаюсь.

— Замовчи, старе луб'я! — визвірився гетьман, але новий приступ ревматизму хутко його втихомирив. — У-у, сто дяблув!.. Слухай, старий, ти хочеш злото мати? Дістань мені зілля.

— Якого це зілля, ваша милість?

— Щоб ноги не крутили. Від ревматизму. Ви, чернь, без ескулапів обходитесь, і ваше зілля ліпше, ніж наші ліки. Я заплачу тобі.

— Еге, он воно що, — аж свиснув дід з подиву. — У бідного пана крутять ніжки. Діло, виходить, таке. Якщо я вилікую панові ноги, то пан ще швидше побіжить по Україні. Ні, ваша милість, селянське зілля не для панських ніг.

— Я велю стяти тобі голову!

— О, пан дуже великої думки про мою голову! — посміхнувся дід. — Аби панові повикручувало ноги, я ладен і голову зложити.

...До третього діда гусари поткнулися було в хату, але він стрів їх сокирою. Першого так обамбував, що той і не тріпнувся. Збиваючи один одного з ніг, гусари сипонули з хати, збилися у вузьких дверях, і дід встиг ще двох прикінчити... Розлючені гусари підпалили хату і стояли, доки вона не згоріла. Дід так і не вибіг з вогню...

Втративши всяку надію знайти діда-травника, Потоцький велів нагріти йому піску... В надвечір'я доповіли, що до нього проситься якийсь пан Драбковський. Потоцький, гріючи ноги в торбі з піском, велів впустити. Пан Драбковський — коротконогий пузатий шляхтич з товстим м'ясистим носом й переполошеними очима — впав на коліна біля торби з піском.

— Ваша милість, рятуйте! Я — пан Драбковський, уродзоний шляхтич, а мене, наче шолудиву собаку, вигнали з міста. Козаки бунтаря Скидана захопили мое містечко, мене виштовхнули в плечі, а самі заперлися за мурами.

— Багато козаків? — похмуро запитав Потоцький.

— Тисяча буде, ваша милість! Та чернь моя до них пристала, міщани. Уклінно благаю вашу милість повернути мені містечко і все майно, яке захопили ті лотри.

— Розтирай ноги! — буркнув Потоцький.

Пан Драбковський витріщився, не знаючи, в чім річ.

— Ноги розтирай, пся крев! — закричав Потоцький, і пан Драбковський, стоячи на колінах, заходився квапно масажувати гетьману набряклі литки...

Розділ сімнадцятий

Під вечір передові хоругви Потоцького підійшли до містечка Драбівка. Вночі перепався мороз, сніг пом'якшав, осів, яскраво сяло призахідне сонце. Сніг великими ком'яхамй налипав до гарматних коліс, коні надривалися... Потоцький квапив передові хоругви захопити містечко до настання темряви. Не ночувати ж серед степу! Але й узяти містечко не так було легко. Драбівку оточувала болотиста гола рівнина, де чавкало під ногами і сніг плив з водою й багном. За болотом виднівся глибокий рів з крижаною водою.

На валах містечка аж чорно від повстанців, стоять, люльки смалють, знічев'я дим пускають. Ні метушні й тим більше неспокою чи тривоги. Ніби висипали на вал з нудьги. Та ледве хоругви підійшли ближче, як вал огризнувся шквалом вогню: вдарили гармати, самопали. Жовніри відступили.

Потоцький спинився на безпечній віддалі, у видолинку, зібрав поручників усіх хоругв, вичитував їм:

— Я бачу не шляхетське лицарство, а череду! У моїй голові не вкладається, як це славні лицарі Речі Посполитої задкують перед черню! Щоб до ночі містечко було взяте! Вперед! Вас чекає слава!

Підбадьорені гетьманом, поручники хвацько повели свої хоругви на приступ, але з містечка ще гучніше вдарили гармати й самопали. Зафурчали ядра, полетів сніг з багнищем, заляпуючи жовнірів.

— Вперед! Вперед, пся крев! — галасували поручники. Хоругви, грузнучи в мочаристій низині, побігли на приступ з галасом. Вал мовчав... Це надало сміливості жовнірам, і вони ще галасливіше подалися до мурів. І раптом невідь-звідки (так здалося в першу мить) вихопився шквал вогню, зі свистом, гуркотом накрив хоругви, розметав їх по болоту й затих так же раптово, як і зчинився. Перелякані жовніри, з ніг до голови заляпані грязюкою, вирачковували з крижаного багна, а далі, схопившись на ноги, кинулися навтьоки... Марно Потоцький слав гінців, аби ті завернули назад вояків. Жовніри збивали з ніг гінців і вперто сунули у видолинок... Потоцький лаявся до хрипоті, але це мало що допомогло. Так було біля кожного містечка, де доводилося тратити не один день, аби викурити з них повстанців, виколупати їх замалим не по одному. А що його чекає в Мошнах, куди сходяться головні сили повстанців? Настрій від цього

ще більше псувався. Не підеш же в Мошни, покинувши в себе в тилу містечко, повне повстанців!..

Втретє кинулися хоругви на мури і втретє відкотилися назад. Зрештою по містечку вдарила артилерія, але ядра не діставали навіть валу, плюхались у рів з водою. Один з козаків на валу, глузуючи, зсунув із себе шаровари, оголивши білу, до неприємності, пся крев, білу сідницю, ще й поляскав рукою: сюди, мовляв!

Потоцький позеленів.

— Підтягніть ближче гармати! Що ви бабляєтесь біля якогось хутора з десятима дворами?!

Гармати підкотили ближче, але козацькі ядра почали падати серед облоги. Польські гармаші, не витримавши бою, відсунулись назад. Та й замовкли.

Потоцький вилаявся і велів хоругвам поки що відійти на схід до лісу, а коронному стражнику перейти Сахнів міст через Рось і розвідати дорогу на Мошни. А сам з гусарами подався на ночівлю в село Нетреби над Россю, наостанку наказавши полку коронного гетьмана будь-що викурити повстанців з Драбівки.

Село Нетреби розкинулося на крутому березі Росі, з другого боку до нього підступали переліски. В царині села в старому парку стояв панський будинок, до нього й повернув Потоцький в пошуках затишку й тепла. Палац був порожній, хоч кіньми гасай, гусари звідкілясь витягли німічного глухого слугу, той пробурмотів, що пан давно втік, кинувши все напризволяще, а він, слуга, лишився за сторожа. Потоцький звелів опалити хоч кілька кімнат і в очікуванні тепла нікав по холодних залах, кутаючись у шубу та обдумуючи різні плани, як виманити Павлюка ніби на переговори й скрутити йому руки. А вже з черню легше буде впоратись. Тут йому доповіли, що прибув Караїмович.

— Негайно до мене! — нетерпляче вигукнув гетьман.

Караїмович не зайшов, а вбіг до зали дрібними, поштивими кроками (змінився старшина, раніше він тримався вільніше, навіть пробував у власну гордість грати, але відтоді, як побував у полоні в Павлюка і на його очах стратили Кононовича, де й подівся той ріденький гонор!), вбіг, намагаючись не грюкати замерзлимими чобітьми, й заторохтів, кланяючись:

— Ваша милість, дозвольте вас вітати з щасливим прибуттям до Росі! Ви, ваша милість, і ваше шляхетне лицарство знаходитеся у самому кублі повсталі черні. Звідси до Мошен рукою подати. Ще день-два — і з самозванцем Павлюком буде покінчено. Я радий, безмежно радий, що наступ триває успішно!

— Викладай, Іляшку, де бував і що чував! — Потоцький зручно вмотився в кріслі, не запрошуючи Караїмовича сісти.

— Ваша милість, хвилинки не сидів. Все на ногах, на ногах. Вовка, як відомо, ноги годують, так і покірного слугу вашої милості. З вірними мені козаками розвідав дорогу на Мошни. Там зібралося чимало бунтівної черні. Щодень прибувають до містечка загони. Той самозванець їх спішно готує до бою, розбиває чернь на сотні, полки... Одне слово, корчить з себе полководця.

Загонів у нього зібралося немало, але озброєні вовн абияк. Козаки ще сюди-туди, а чернь голими руками з вами хоче воювати. Безумці, ваша милість.

— Не думаю? — озвався гетьман. — Вони знають, на що йдуть. — І, помовчавши, додав: — Дороги ти знаєш, то завтра поведеш передові хоругви до Мошен.

— Поведу, з радістю поведу доблесні війська вашої милості.

— Я доповім про твоє старання, Іляшку, його милості коронному гетьману. Річ Посполита вміє оцінити своїх вірних підніжків.

— Радий старатися, ваша милість, радий старатися, — кланявся Караїмович, а кланяючись, витягував з-за пазухи згорток. — Ось дарунок вашій милості. Універсал самозванця до мешканців Домонтова.

— Читай, Іляшку!

— Слухаю, ваша милість. — Караїмович поспішно розгорнув згорток, відкашлявся. — "Павло Михнович Бут, з військом Запорозьким. Прохаємо вас, дорогі брати, вдень і вночі поспішати з гарматами в Мошни, куди сходиться усе війська. Прохаємо вас і наказуємо іменем війська під загрозою суворої кари, хай кожен із вас, хто називає себе товаришем нашим, негайно підніметься за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю своєю заслужили. Скільки в наших містах спустошено церков, а в селах вирізано дітей та жінок! Піднімайтеся усі як один на бій, на захист землі своєї, вольностей своїх і народу свого! Потім поручаємо вас Божій милості. Дан в Мошнах 15 грудня 1637 року".[7]

— Гарно виспіває! — крізь зуби процідив Потоцький, і в його голосі вчувалася погано замаскована заздрість. — Просто Ціцерон!

— Хлопський, ваша милість! — поштиво вставив Караїмович.

Гетьман не звернув на нього уваги.

— І звідки у цих плебеїв такий хист до красного письменства?

Караїмович низав плечима: такі тонкощі були не для його нутра.

— Мабуть, від диявола, вашмосць!

— Ну, гаразд, — безцеремонне махнув гетьман рукою, аби Караїмович вшивався геть. — Тепер я переконаний, що Павлюк і справді обрав Мошни для вирішального бою.

Увесь вечір Потоцький приймав гінців, котрі прибували з полків, віддавав розпорядження офіцерам, і вже перед сном, коли в напалених покоях було аж душно, а гетьман в м'якому халаті збирався залізти під ковдру, йому доповіли, що його знову хоче бачити Караїмович. Велів впустити, хоч і зморщився: по двічі на день не хотілося бачити цього служачу.

— Ваша милість, перепрошую, що вдруге вас турбую сьогодні, — ще з порога заспівав Караїмович, і Потоцький зловив у його голосі масну хтиву посмішку. — Я тут для вашої милості... хі-хі... молодичку одну знайшов, — розтягував тонкі

губи в солодкій посмішці. — Тепленька, ваша милість... Стараюсь, щоб вашмосць почував себе як удома. Воно ж в дорозі воїну без жінки скрутненько. А молодичка в соку... І пестити вміє чоловіків... хе-хе...

— Приємно, Іляшку, приємно, — враз ожив Потоцький — Та гляди, щоб вона...

— Надійна, ваша милість! Я ще й скупатись її примусив.

— Ти в мене як євнух!

— Стараюся, ваша милість, стараюся.

Караїмович зник за дверима й по хвилі увів молодицю. Потоцький метнув похапливий погляд, і дух йому перехопило. Гарна! Зваблива! Висока, горда, в міру повна. Лице ледь видовжене, матово-біле. Чорні брови, високе чисте чоло, губи як мак. Коси вінком складені круг голови.

— Підходь, Глафіро, підходь, — метушився біля молодиці Караїмович. — Не бійся, пан гетьман тебе... хе-хе, не вкусить. Пан гетьман... вони... хе-хе... справжній мужчина і вміють приголубити вірних жінок. — До Потоцького вибачливо посміхнувся: — Звиніть, ваша милість, недотепу, від радощів їй мову відібрало.

— А чого це ти так зблідла, Глафіро? — Потоцький, м'яко ступаючи, скрадливим кроком підійшов до молодиці, двома пальцями взяв її за підборіддя.

— Від радощів, ваша милість, від щастя... — Караїмович, кланяючись, визадкував і вже в другій кімнаті випростався.

— Ху-у... — обережно перевів подих. — Слава тобі, Господи, сподобалася гетьману! Тепер аби вона подарувала йому солодку ніч — і я на коні... — задоволено потер руки. — Гетьманська булава буде моєю. Після цієї ночі Потоцький хіба ж так заприязніє до мене. Хі-хі!..

Походив по кімнатах палацу, відчуваючи, як у нього горять щоки від збудження, що вдалося ще більше догодити можному владиці. Все складається добре. Завтра він поведе поляків до Мошен, з Павлюком буде покінчено. Річ Посполита оцінить його заслуги і нагородить булавою... Насолодившись смаком своїми мріями, Караїмович знову підійшов до гетьманської спочивальні.

"Цікаво, як він там... Задоволений? — приклав вухо до дверей, аби зайвий раз пересвідчитись, що гетьман задоволений, і відчув щось підозріле... Спершу ніби хтось крикнув здавлено, з останніх сил, потім захрипів... Хрип був передсмертний... Не тямлячи себе зі страху, рвонув двері й побачив, що молодиця, зваливши Потоцького на ліжко, душить його за горло. Гетьман марно силкувався відірвати її руки від свого горла й безсило хрипів...

— А-а-а!!! — закричав Караїмович й одним стрибком кинувся до Глафіри, схопив за сорочку, намагаючись стягти її з гетьмана. Але це йому не вдалося, тоді, висмикнувши запоясник, загнав його Глафірі під лопатку... Глафіра відпустила гетьмана й стояла якусь мить, вигнувши спину...

— Прости мене, Господи, що не задушила сатану! — Ноги її підломилися, і молодиця впала, заливши Караїмовича своєю кров'ю.

Гетьман все ще лежав розіп'ятий на ліжку, задерши бороду вгору, з вираченими очима й широко розкритим ротом.

— Ваша милість! — заверещав переляканий Караїмович. — Ви живі?

Захрипівши, Потоцький поволі звівся, розтираючи посиніле горло, і вступився в Караїмовича напівбожевільними очима, повними смертельного страху, лице мав сизе, налите кров'ю...

— Н-ну?! — нарешті отямився Потоцький. — Потішив? Вірну підібрав? Навіть скупатися її примусив, а вона мені трохи карку не зломилася! Перестарався, хлопе смердючий, аби мені догодити?

— Простіть, ваша милість, простіть! — Караїмович бухнувся на коліна, благально руки простягав. — Перестарався, ваша милість, перестарався... Багнув догодити... Усолодити вашу милість хотів. А воно... Аби ж знаття, що так обернеться...

Не тямлячи себе від люті, Потоцький садонув Караїмовича ногою з лице, і Караїмович, упавши навзніч, не пручався і не боронився, а наче заляк... Потоцький гамселів його ногами по чім попало, щось дико викрикував.

"Хоч би помилував... хоч би шкури не здер, — мигцем носилися думки в голові Караїмовича. — Що мене б'ють — не звикати... Вмиюся. Аби на палю не посадив... Чортова молодиця! Як я її вмовляв. Золоті гори обіцяв... Щоб добровільно віддалася, усолодити ж його хотів... А вона за горло... О-о... Вся Україна така. Вирубати її, вогнем випалити, на палі пересадити! Всі вони вороги, вороги..."

...І на валу не розлучалися. Стояли, побравшись за руки, з щасливими, замріяними посмішками, забувши про все на світі, відчуваючи лише тепло рук... Лише як надто часто і грімкотливо починали бити гармати, спохвачувались й винувато посміхалися. Самим аж ніяково ставало. Вогняний пал бушує, а їм одне кохання...

Вже вкотре жовніри штурмують Драбівку, та кожного разу, лишаючи трупи на полі, відкочуються назад... Козаки димлять люльками, гомонять. Хто, поглядаючи на Романа, заздрісно зітхне: щастить же ото чоловіку!

Вечоріє... Жовніри більше не витикаються з-за лісу.

— Побігали, і досить! — сміється Роман і легенько стискує Оленину руку. Спускаються з валу й вузьенькою підвальною вуличкою простують до маленької хатини тітки Соломії, в якій знайшли собі тимчасовий притулок... Сніг приємно хрумтить під ногами.

— А де ми будемо жити по війні? — питається Олена.

— В тому краї, де найбільше волі! — вигукнув Роман. — Але десь над річкою. Може, над Россю, а може, над Дніпром, неодмінно над річкою. Щоб левада була з вербами.

— І калиною.

— І калиною, — згоджується Роман. — А ще сад посадимо. Який захочемо, такий і посадимо. І хату поставимо світлу, простору!

— Тільки б ляхів з України вигнати! Ох, міцно ж вони обсіли нашу землю — не віддереш!

— Виженемо! — впевнено кидає Роман. — Не тепер, то в четвер.

— Та заходьте вже, молодята, до хати! — озивається з двору тітка Соломія. — Воріженьків хоч прогнали?

— Дали по зубах, тітко Соломіє!

— Дай, Боже, щоб завжди їм по зубах давали, — хреститься Соломія, висока худа жінка із зморшкуватим, землистого кольору лицем, хоч їй лише четвертей десяток пішов. — Щось мені вже й не віриться, що ми коли по-людському будемо жити в своєму краї.

— Вірте, тіточко, вірте!

— Вірю, — зітхає тітка, — та щось віра моя хитається. Скільки вже тої крові пролилося, а ми як були худобою в панів, так і zostалися. — Спохвачується: — Та чого ж ви стоїте посеред двору, заходьте до тепла, доки носи не посиніли.

В маленькій охайній світлиці тепло і затишно, смачно пахне вареним. В темному кутку під образами ледь блимає лампадка.

— То ви роздягайтеся, грійтеся коло печі, — призапрошує господиня. — Хоч яке, а тепло в хаті. Я хамлом прокурила, та все ж дух у хаті є. Хоч у руки зашпори не заходять.

Балакаючи, витягує з печі горщик, насипає в дерев'яну миску борщу, котрий густо парує ("Жиру немає, пісний зовсім, ото й парує, як несамовитий!"), кладе по шматочку чорного хліба.

— Сідайте, молодята, сідайте, чим багаті, тим і раді. Борщ пісний, крупина за крупиною з дрючком ганяється, та все ж гарячий. Воно б коли засмачити було чим, то й добріший був би, а так...

Олена з Романом зі смаком вечеряють, а тітка Соломія сидить біля них, підперши долонею щоку, гірко журиться:

— Немає чого їсти... Зима йде, хоч зуби на полицю клади. Кажуть, по селах уже дубове листя з висівками змішують і печуть замість хліба. Ох ти, Боже, що нас взимку чекає.

— Ляхів витурино, панські маєтки потрусимо, — озивається Роман. — Пани чимало хліба поховали.

— Господи, скільки тої крові вже пролилося! — хитає головою Соломія. — Ось і мій Охрім... На тому тижні й сховала, царство йому небесне. — Жінка журно помовчала, зітхнувши, звелася, в миснику, біля порога, взяла глиняну чашку, зачерпнула у відрі води, щось пошептала над нею й поставила на підвіконня. — Це для Охримової душі, — пояснила, сідаючи на лаву. — Душа покійника з дев'яти днів по смерті й до сорока прилітає до хати воду пити. А напившись, спочиває на рушнику біля образів. Хоч як не бідно та голодно, а я вже й обіди робила. І триднини, й десятини, а це ще на сороковини треба. Та тільки не

відаю, з чого той обід готувати, як жменька гречки в засіці зосталася, та й ту миші поточили. От і живи, надійся... — Помовчала. — А мо', й поверне коли на краще. Не дарма ж скільки крові пролилося... От і Охрім мій... Тільки-но пронеслася чутка, що гетьман Павлюк з військом на Вкраїноньку йде, Охрім і почав людям казати: годі нам лиходія і шкуродера свого терпіти. Давайте витуримо пана з гайдуками в три шия та й гайда до Павлюка. А пан наш, скажу вам, жаднюка був, з кого хочеш три шкури злупить. А як узав Павлюк Чигирин, то пан Драбковський і давай межі людьми чутки розпускати, що, мов, павлюківці грабують усіх підряд. Ходить ото з гайдуками по хатах і страхає людей. Поки бунтарі та грабіжники не дійшли сюди, каже він, давайте мені своє майно на зберігання. Я його поховаю так, що й сам біс не знайде. А пройдуть павлюківці, тоді й поверну вам збіжжя. Ось так хотів лиходій обідрати людей! Мій Охрім і підняв люд на сполох. Похапали вони сокири та й напали на палац. Витягли пана Драбковського з гайдуками на сніг. Люди хотіли їх там і прикінчити, та Охрім заступився. Він у мене добрий був, живої тварі, бувало, не зобідить, не то що людину. Для чого ми, каже, будемо руки убивством поганити? Хіба ми розбійники а великої дороги? Ми заберемо в пана те добро, яке він нашою працею нажив, і годі. Люди й послухались, вигнали пана з містечка. Ще й провели його за браму. Їдь, кажуть, пане, та більше не вертайся до нас! Пан та гайдуки на коней сіли та по людях і бабахнули з пістолів!.. І зникли. Так і не стало мого Охріма. А все того, що добрий був занадто. Добрі довго не живуть.

Рипнули двері, на порозі в клубах морозної пари — Скидан.

— Хліб та сіль! — зняв шапку полковник.

— Просимо, просимо, — підхопилася Соломія. — Дякуємо, що в гості зайшли, пане полковнику. Сідайте в ряд, кажіть улад, щоб і Бог був рад! Та й повечеряйте з нами.

— Не відмовлюся. — Скидан стягнув з пліч задубілого кожуха, потер почервонілі ширококості руки. — Повечеряю, бо ще й не обідав!

Скидан сів до столу, аж лава затріщала під його вагою, поклав руки на стіл, запитав:

— Чого, люди добрі, невеселі?

— Журимося, пане полковнику, — озвалась Соломія. — А воно куди не кинь — всюди клин.

— А ви журбу з хати на мороз, та хай померзне там! — засміявся Скидан і взяв з рук Соломії миску з борщем.

— Звиніть, пане полковнику, борщ такий, що хоч голову мий, — бідкалась Соломія. — Та все ж гарячий. І хліб глевкий.

— Глевкий, та на зубах легкий, — відказав Скидан, вечеряючи. — Це ще не біда, а буде й гірше. Голод на Україну йде. Коли б з ляхами впоратись, панські комори б потрусили.

Скидан не встиг і повечеряти, як у вікно постукали.

— Пане полковнику! — почувся знадвору глухий простуджений голос. — Хутко, бо справа нагальна.

— Іду! — крикнув Скидан, натягаючи кожуха. — Знову якась приклячка. — І до Олени з Романом повернувся: — Думаю вночі вилазку зробити. Спіймали одного ляха, каже, буцімто Потоцький ночує по той бік Росі в Нетребях. Спробуємо до нього в гості завітати. Іду! Іду! — крикнув він, бо знадвору знову затарабанили, і вийшов, наостанку сказавши: — Гостри шаблюку, Романе!

Олена з Соломією заходилися біля печі миски мити, стиха гомоніли між собою, Роман сидів на лаві й бруском точив шаблю. Іноді прислухався до жіночих розмов.

— І скоро на світ благословиться? — питала Соломія.

— Н-не знаю... — Олена зашарілася, опустила голову. — По весні...

— Щаслива ти, — зітхнула Соломія. — А нам з Охрімом не поталанило. Не послав Господь діточок. А так хотілося... Без дітей якось і жити не личить. Мовби даром живеш. А вже ж так баглося! Проснись, бувало, вночі, лежу, прислухаюся. В хаті темно. А мені мариться, що хтось по долівці босими ногами тупотить. І так щоночі. Я вже й до панотця ходила. Радить він хату освятити та в першу ніч м'якиною посипати на долівці. Ми й вчинили так, хату освятили і м'якиною посипали долівку. Лежу я вночі, прислухаюся... Чую, мовби рипнуло що... йде... Вранці — повставали з Охрімом, дивимося, а воно дитячі ноженятка од порога до самого покутя ведуть. І Бог зна, куда воно ділося. Панотець каже, що то янгол ходив, а це, либонь, недобре. Душа чиясь мається по світу... Ох-ох...

Вжик-вжик... співає брусок на лезі козацької шаблі. Вжик-вжик... Снують думки. Завтра-післязавтра з ляхами вирішальний бій. Коли б усе добре скінчилося... Збудували б вони хату з Оленою десь над річкою. Біля левади. Світлу, простору хату, і садок би посадили. Вжик-вжик... Пора вже дукати про власне пристанище. По весні їх троє буде, ніяк без свого кутка не обійдешся... Вжик-вжик... Коли б з ляхами впоратись...

Тітка Соломія опускається навколішки перед образами, де тьмяно блимає лампадка, благально дивиться на суворі лики святих, молиться.

— Отче наш, іже єси на небесах, да святиться ім'я твоє, да прийде царство твоє, да буде воля твоя, яко на небесі, і на землі, хліб наш насущний даждь нам днесь...

Вжик-вжик...

— Господи великий і милосердний, пошли побіду нашому люду горьованому над панами лихими, воріженьками лютими!

Вжик-вжик...

Вночі Скидан вибрався на вилазку. Козаки непомітно вислизнули з містечка, спустилися крутим берегом до Росі і припинили, прислухаючись. Тихо. Потойбіч також ні звуку. Козаки вибрались на кригу, занесену товстим шаром пухкого, не злежалого ще снігу, що так і шугав з-під ніг, наче пилюга. Роман ішов поруч із Скиданом. Тихо потріскувала крига, ноги провалювались у пухкому снігу, наче в порожнечу, й тоді здавалося, що там, під снігом, нема крижаного панцира і ти

булькнеш на дно. Роман ішов і думав про Олену. На душі було легко і чисто. Олена спала, і він, збираючись, пошкодував будити її, зодягнувся й, тихо ступаючи, вийшов з хати, не попрощавшись. Та й для чого прощатися? Хіба він надовго? Вранці, як все скінчиться благополучно, він, замерзлий, але радісний, вбіжить у хату й поцілує Олену в м'які, теплі, ще сонні губи...

Роман ішов замерзлою Россю й посміхався.

Коля виходив з хати, то на мить затримався біля Олени, схилився над нею. Вона ледь чутно дихала уві сні й посміхалась куточками уст. Стримуючи подих, Роман тихенько торкнувся губами її губ, випростався і навшпиньках вийшов.

На порозі оглянувся."

Соломія озвалася з-за печі:

— Не оглядайся, не оглядайся! Йди і не озирайся. Прикмета є така: хто оглянеться, той не повернеться...

Таке вигадала тітка Соломія. Як це він не повернеться до своєї Оленки? До рідних карих очей? О ні! Ті очі світлитимуть йому, як дві зорі, і де б він не був, ітиме на променисте саяво її очей,

А яку вони хату збудують по весні! Простору, світлу хату-озію на осонні. Небезпремінно над річкою. Біля левади з вербами і калиною. Олена так любить калину. А потім у них народиться маленький хлопчик з голубими очима...

Роман спіткнувся...

— Чого це ти, козаче, на рівному спотикаєшся? — зашепотів Скидан. — Не спи, війна...

Порипує крига... Тріснуло десь на плесі... Війна... Ну й хай! А вони будуть наперекір всьому кохатися! І впиватися щастям. Роман вдосвіта повертатиметься з війни, обережно, навшпиньках заходитиме в теплу хату... І цілуватиме Олену в м'які теплі губи, ще сонні...

— Це ти, Романку? — не розплющуючи очей, прошепоче Олена і, солодко-солодко потягнувшись, обхопить його за шию теплими м'якими руками. — Але ж і холоднющий ти!..

— Я з війни! — засміється Роман, підхопить Олену на руки й закружляє з нею по хаті...

Вибралися на берег. Лісок. Ріденький, снігом забитий. Грузнучи по коліна в снігу, пройшли лісок і спинилися. Перед ними, занесене снігом, виднілося село Нетреби. До перших хат, засипаних снігом, — рукою подати. Скидан почекав, доки всі підтягнуться.

— Далі, хлопці, бігом! — пошепки наказав. — Як сполохаємо ляхів — побільший шарварок здіймайте, горлянок не шкодуйте! У страху, та ще спросонку, очі великі!

Один за одним, нечутно, беззвучно, наче примари, зникали козаки в нічній млі. Ось уже й околиця села, перші хати... Поминувши їх, мчали вуличкою до панського будинку. Важко грузли в снігу.

— Півколом, півколом оточуйте палац! — подав голос Скидан. — Та передчасно себе не виявляйте!

Козаки вже місили сніг у парку, що оточував панський палац. Наперед подалися "в'юни". Та чи цього разу не пощастило їм, чи схибили, а тільки зненацька лунко вдарив постріл, другий... Жовніри та гусари очманіло вибігали з хат, спросонку не тямлячи, що твориться, натикалися на козаків і падали під ударами шабель.

— Налітай, хло-о-опці! — на все горло закричав Скидан. — Здіймайте шарварок!

І ночі як не було. Закричали козаки, зарепетували жовніри, не розбереш, де свої, а де чужі... Спліталися клубками в снігу, і сніг летів навсібіч, як від вихору. Разом з усіма, охоплений поривом, біг, кричав Роман, потрапляв у якісь клубки, сплетіння тіл, когось бив, хтось бив його, і знову біг, рубався і кричав... Раптом на його шляху з'явився жовнір... Роман налетів на нього з усього розгону, вдарив шаблею, і той пірнув у сніг. Ще одного збив. Ось і Скидан.

— Спати не хочеться і сон мене не бере?! — збуджено крикнув він до Романа, напосідаючи одночасно на трьох жовнірів.

— Постривай, батьку, я тобі пособлю! — сказав Роман і зрубав першого жовніра. — На одного ворога поменшало!

Тут він озирнувся і побачив під тинем темну постать, що цілилась з рушниці Скидану в спину.

— Стережись, полковнику! — вигукнув Роман і, затуливши Скидана, з шаблею в руках кинувся на темну постать під тинем...

Пострілу він не почув, лише спалах побачив та щось в силую вдарило у груди. Мав таке відчуття, ніби на всьому бігу нашпортнувся грудьми на щось тупе, але гаряче, і воно, дзизнувши, як оса, пронизало його наскрізь...

Сніг чомусь загойдався під ногами, почервонів і зробився гарячим-гарячим... Марно він хапав його руками, аби остудити груди, сніг пік йому пальці.

— Оленко, де ти? — прошепотів Роман, падаючи в гарячий сніг, наче у полум'я... І на одну мить йому здалося... Ні, він виразно побачив, що вдосвіта повертається до своєї хатини, входить навшпиньки у теплу-теплу світлицю... І цілує Олену в м'які теплі губи, ще сонні...

— Це ти, Романку? — не розплющуючи очей, шепоте Олена і, солодко-солодко потягнувшись, обхоплює його за шию теплими м'якими руками. — Але ж і холоднющий ти!..

— Я з війни... — каже Роман і провалюється в гарячий сніг...

Розділ вісімнадцятий

— Пане гетьмане! Чимскоріш ідіть, бо Остряниця впав і лежить посеред вулиці!..

Павлюк вискочив з хати і побачив розпластане на снігу тіло. Та доки він добіг, Остряниця звівся і стояв, похнюпивши голову.

— Кінь на чотирьох, та й той спотикається, — вибачливо посміхнувся він до Павлюка. — Ху... Трюхикав вулицею, на сніг задивився, голова закрутилася, земля обертотом пішла... У вічу аж чорно стало. Тьху ти!.. Завтра бій, а я на рівному падаю! От вояка!

Павлюк уважно подивився на змарніле лице Остряниці, на глибоко запалі щоки та очі, на сиві вуса, що безвільно опустилися, й похитав головою.

— Не годиться так, батьку! Ти коли востаннє їв?

— Та чого ти до мене причепився? — обурився Остряниця. — Ти сам он геть звівся.

"Кепська штука голодний обморок, — подумав Павлюк, хмурніючи. — Це вже не перший випадок, коли козаки від недоїдання з ніг валяться... А що ж нас по весні чекає?"

Йдучи вулицею, поспитав:

— Як з хлібом у нас?

Остряниця лише рукою махнув:

— Зерно тече, як вода! Кручусь як муха в окропі, і там гаряче, і тут пече, а зерно все одно не втримаєш. Військо ж треба годувати, а манна з небес не сиплеться.

Павлюк зажурився. З хлібом скрутно. Того літа на Україні був неврожай, до осені люд ще сяк-так на городині протримався, а з настанням зими пішов по селах голод... Вже селяни дубове листя з висівками змішують та печуть зелені коржі. Трохи краще було з хлібом у повстанців. Павлюк мав незначний запас зерна, назбираний по панських маєтках. Для козаків його ще з горем навпіл і вистачило б... Та коли в Мошни з усіх усюд посунули селянські загони, військові засіки почали швидко спорожнітися. Люди приходили голодні, ледь на ногах тримаючись, доводилось їх сяк-так підхарчовувати, аби зовсім не злягли. І Павлюк уже не одну ніч качався без сну, гадаючи, як і чим прогодувати військо. На якийсь місяць ще вистачить, а тоді то? З ляхами воюй, та ще й з голодом. Нелегко доведеться, обидва вороги сильні... Поки що розіслав у всі міста й містечка, в панські маєтки й фільварки загони, аби витрушували хліб, але панство, втікаючи в Бар, палило хліб, гноїло його в льохах і ямах. На селян же надії ніякої, самі на висівках тримаються. А тут ще й зброї обмаль. От і крутись! Остряниця, відаючи військовим провіантом, щодень урізає норму, труситься над кожною зерниною, а хліб зникає...

— Оце йшов до тебе за порадою, — Остряниця важко дихав, на ходу стомлюючись. — Що чинити, не відаю.

— Годуй людей, а там побачимо!

— Але ж засіки порожніють.

— Все одно годуй, доки вистачить. Не сьогодні-завтра нас чекає бій, для багатьох він може бути останнім. Хай люди хоч тепер уволю наїдяться. — На Остряницю скося зиркнув. — Та й ти, батьку, як з хреста знятий. Не годиться. В

твоїх руках всі наші харчі, а ти на вулиці падаєш з голоду. — Рішуче взяв Остряницю за руку. — Ану ходім лишень до баби Векли в гості!

Павлюк повернув у бічну вуличку, і по хвилі вони опинилися в маленькому, занесеному снігом подвір'ї, в кутку якого притулилася скособочена хатинка. Вже в дворі Остряниця, прийнявшись, відчув ледь вловимий запах хліба і неспокійно повів головою. А коли зайшли до хатини, то свіжий і густий дух хліба так шпигнув у ніздрі, що Остряниця аж зажмурився.

— Слава Богу! — привітався, знімаючи шапку. — В цій хаті подихаєш і ситий будеш!

Баба Векла — маленька, зігнута (вона вже й не розгиналася) — на мить повернула від печі сухе зморшкувате личко, на якому ще полискували червоні відблиски вогню, привітно мовила:

— Навіки слава! Проходьте, люди добрі, сідайте, коли ваша ласка. Я вже хлібець загнітила, невзабарі й витягну. — І додала, орудуючи в печі широкою дерев'яною лопаткою: — Яке це щастя — святий хлібець випікати! Мені й сниться, що я хліб з печі виймаю.

— А звідки ж ви його берете? — поцікавився Остряниця.

— Пан гетьман велить щодня двійко хлібців випікати. То я й відводжу душу, бо вже хтозна-коли й пекла.

Остряниця підозріло поглянув на гетьмана.

— Хіба я не велів берегти кожну жменю борошна, ще й висівок до нього домішувати?

— Та так уже вийшло, — винувато озвався Павлюк. — Та ти сідай, потім будеш мене судити. У хліб ми ще можемо висівок додавати, а в порошок що? А його в нас раз-два...

— Де зараз Потоцький?

— Вже по сусідству з нами. Вчора увечері хоругви переходили через Сахнів міст. З дня на день очікую Скидана, і тоді ми всі вкупі. Але чекати ляхів не будемо, перші почнемо бій.

Тим часом баба Векла простелила чистий рушник на підвіконні.

— Це ж нині тільки мені одній таке щастя випадає — чистий рушник перед хлібом стелити, — хитала головою стара. — По селах, кажуть, вже й посліду немає.

Стара перехрестилася біля печі, проказуючи: "Дай Бог, щоб не останній раз святий хліб з святої печі виймати", — взяла дерев'яну лопатку, шаснула нею в піч і витягла загнічену рум'яну хлібину. Поклала її на рушник, ще одну витягла. Перехрестила хліб і заходилася ламати його на чотири шматки. Із розламаних куснів вдарилася така густа пара, що в Остряниці й голова обертом пішла.

— Хай полежить на вікні, спочине та схолоне, — казала між тим стара. — Покійнички, царство їм небесне, понюхають пари з хлібця і ситі будуть. А крихітку хлібця дозвольте собаці дати. Такий уже звичай. Старі люди кажуть, що ходили колись Бог і святий Петро по землі, зайшли вони до однієї жінки хліба

просити. А хліба тоді в людей було до безміри, бо колоски росли не такі, як тепер, а по всім стеблі. Згори й до землі самий колосок був. От і хліб у людей водився. Тож попрохали Бог та святий Петро в тої жінки хліба, а жінка саме млинці пекла, лава у борошні була. Молодиця млинцем витерла лаву і запрошує сідати. А святий Петро і каже пану Богу: "Треба залишити їх без хліба, бо вже й лави хлібом витирають". От він у поле пішов, взяв житню стеблину і давай її чухрати, а собака й завив... То він і лишив трохи колоска на собачу долю. Того й треба давати собаці перший хліб.

Та ось уже й хліб охолонув, баба Векла взяла по шматку, піднесла Павлюку й Остряниці.

— Прошу вас, отамани, щоб у ваших руках завжди святий хлібець був!

Остряниця, все ще не вірячи, що перед ними справжній хліб, обережно взяв кусень, вдихнув запах і з'їв його, навіть сам незчувся коли... Здивовано подивився на бабу Веклу, наче питав її: хліб у мене щойно був, чи, мо', приснилося?

— Охляв ти, добрий чоловіче, — зітхнула стара. — Та кого тепер здивуєш голодом.

Другий шматок Остряниця смакував повагом, обережно відкушував, тримаючи під хлібом долоню, аби не впала й крихта, аби надовше розтягнути радість зустрічі з хлібом... Павлюк так і не доторкнувся до свого шматка, дивився на нього сумно, зітхав та хитав головою. По хвилі глянув у вікно: біля воріт стояв гурт дітей. Павлюк встав і вийшов з хати.

— Ану, козаки, хутчіше сюди! — весело гукнув, і діти, не примушуючи себе двічі прохати, штовхаючи одне одного, як ті горобці, пурхнули в двір.

— Пане гетьмане, і сьогодні хлібця нам дасте?

— А казку нам розкажете?

— А ляхів скоро проженете?

— Все буде, все, — казав гетьман, впускаючи в хату дітей. — І хліба дам, і казку розповім, і ляхів витуримо. Тільки ви, пуцьвірінки, швидше ростіть!

Маленьке хлоп'я подивилося на Павлюка засмученими очима, пропищало:

— Коли б їсти було що, то ми б росли...

— Ой лихо!.. — тільки й мовив Остряниця. — Сідайте до столу, може, хоч трохи підете в ріст.

Діти, щебечучи й блискаючи з радістю запалими очима, всідалися на лаві. Остряниця вражено позирав на худі, аж синюваті їхні личка, на загострені носики й голодні очі, в яких затеплилася надія, коли вони вгледіли хліб на столі... На нього, не кліпаючи, дивилася дівчинка років п'яти-шести, не в силі відвести погляд від шматка в руках Остряниці, й надсилу ковтала слину. Він простягнув їй хліб, вона блискавично вхопила його маленькою кістлявою рукою, розломилла навпіл, одну половинку з'їла, а другу заховала в пазуху.

— Кому? — тихо запитав Остряниця.

— Мамі... — пропищало дівча. — Вони хорі лежать.

— То що, козаки, будемо хліб їсти? — весело поспитав Павлюк, набравши повні руки куснів.

— Будемо!.. Будемо!.. — врзнобій закричали діти, вихоплюючи з його рук хліб, і блискавично його з'їдали.

— Господи Боже мій... — зітхала біля печі баба Векла.

Діти простягали руки.

— Дайте ще, пане гетьмане!

— Хоч отакунький шматочок!..

— У мене братик не встає...

— А в мене мама ..

Павлюк тицяв у худі руки кусні хліба.

— Їжте, їжте та ростіть пошвидше. Лицарі Україні ой як потрібні!

Діти ковтали хліб і знову голодними очима дивилася на гетьмана.

— Вище носи! — казав гетьман. — Здобудемо волю — буде вам і хліб, і до хліба!

— А завтра приходити, пане гетьмане? — питалися діти.

— Приходьте, діти, приходьте. Бабуся Векла вам спече хліба.

— Хоч би швидше завтра було...

"Завтра... Завтра, — думав Остриця. — Завтра буде бій. Коли ми вистоїмо, то баба Векла спече їм хліба".

— А тепер розкажіть казочку, пане гетьмане! — попрохала дівчинка, котра сиділа біля Остриці. — Про Телесика і бабу Ягу.

— Про Телесика! Про Телесика! — гуртом закричали діти.

— Тоді слухайте, — гетьман розгладив вуса і враз перетворився на доброго, мирного дідуса. — Жив собі дід та баба, старі обоє були, дітей не мали.

— Ляхи в них дітей забрали! — вигукнула дівчинка.

— Може, й ляхи, — згодився гетьман. — От бабуся й каже: витеші мені, діду, з дерева хлопчика. Дідусь і витесав з дерева хлопчика, бабуся поклала дерев'яного хлопчика в колыску. Встали вранці, а в дворі ходить хлопчик Івасик — Телесик.

— А хліба вони Телесика дали? — поспитала дівчинка.

— Дали, — сказав гетьман, — багато-багато хліба дали. І став у них Івасик жита. Щодень рибку ловив, а мати йому обідати носила.

— Багато хліба давала? — поспитав хлопчик, світячи голодними очима.

— Багато, — підтвердив Павлюк. — От баба Яга й на — думала впіймати Івасика — Телесика.

— А чия баба Яга? — запитала дівчинка.

— Н-ну, наша... — зам'явся Павлюк.

— Е, ні! — заперечила дівчинка. — Баба Яга не наша, а лядська.

— А-а... Звичайно, баба Яга була лядською, — згодився гетьман.

— І підіслали її ляхи, щоб вона Телесика вкрала?

— Авжеж, що ляхи, — згодився гетьман. — Хто ж іще підішле бабу Ягу, крім ляхів?

Почувся вибух, приглушений віддаллю, шибки у віконці ледь чутко задеренчали... Павлюк вмовк на півслові, прислухаючись.

— Ось що, діти, — сказав він, зводячись, — казочку вам, коли живий буду, завтра докажу. А тепер розбігайтеся по хатах!

— Пане гетьмане, а ви проженете ляхів? — тоненьким голоском запитала дівчинка. — Я дуже хочу їсти.

— Проженемо, донечко, проженемо, — погладив її гетьман по голівці. — Для цього ми і взялася за шаблі, аби хоч вам більше не голодувати.

— Хліб везу-у-уть!

— Хлі-і-і-іб!

— Ура-а-а-а!

— Живемо!..

Все містечко висипало на вали. На вулицях тісно від козацького, селянського та міщанського люду, котрий на заклик гетьмана всю осінь сходився у Мошни. Павлюк та Остриця ледве пробралися в гамірливому натовпі, що, здавалося, не мав ні кінця, ні краю. Повстанці підкидали шапки вгору й кричали: "Хліб! Хліб!". В голодному місті люди сиділи на мізерному пайку, тому з швидкістю блискавки поширилась чутка, що йде обоз в Мошни, повний зерна, і люд повалив навстріч, до міської брами.

— Пане гетьмане, з хлібом вас! — лунали вигуки. — З його милістю хлібом!

Місяць тому Павлюк відрядив Гордія Чурая трусити панські маєтки і будь-що роздобути збіжжя. І ось веселий полтавець повертається з обозом. Павлюк пильно придивляється до валки й хмурніє. Ні, щось не видно веселощів на засмаглому худому лиці козака. Він під'їздить до гетьмана з винуватим виглядом, опускає очі. Довго і, певно, без всякого бажання спішується, ще довше порпається біля коня, зрештою підходить, уникаючи дивитися на гетьмана. В кулак покахикує без причини. Павлюк переводить погляд на сани обозу, й серце його боляче стискається: порожньо. Гордій повернувся без хліба. Це вже й люд побачив, бо враз припинишк. Вгамувалися крики, і, мабуть, кожний відчув ще більший приступ голоду. Павлюк мовчить.

— Пане гетьмане, — тягнучи слова, починає Гордій Чурай і дивиться кудись убік, мимо гетьмана. — Так я, значить, повернувся...

— Чого ж це ти, Гордію, невеселий і Полтави своєї не згадуєш?

— Хліба немає, — зітхає Чурай. — І в нас, кажуть, на Полтавщині голод. Всюди тепер зуби на полиці кладуть.

— А де ж той хліб, що ти навитрушував у панських маєтках?

— Та дещо витрусив...

— То де ж хліб? Чи ляхи відбили?

— Та ні-і... — тягне Чурай. — Роздав...

— Як роздав? — аж крикнув Павлюк. — Кому?

Гордій з ноги на ногу переступає.

— По селах... Людям...

— Ти збожеволів, Гордію!

Чурай не витримує і кричить:

— На моєму місці кожен збожеволіє, як люд на волостях з голоду конає. Подивилися б ви, що твориться в селах! Люди як мухи мруть. Не міг же я кидати їх у біді. Ат! — зрештою махнув він рукою. — Карай мене, гетьмане, а тільки роздав я хліб. Віз його у Мошни... Мимо якого села не їду, як не таюсь, все одно люди якимось чином дізнаються, що я везу. Дітей пухлих на руках виносять... На коліна стають... Тільки очима світять... Просять, молять, кричать... Ну не міг же я... Хоч потроху, а давав дорогою. А що я мав чинити? Хай люди з голоду помирають, чи що?

— Але ж у війську немає хліба, — тихо мовив Павлюк.

— Що ми люди, що вони! — Гордій сердито бликнув на Павлюка. — У нас хоч сякі-такі запаси, а там — смерть! Села вигибають, мертвих нема кому хоронити. Тільки собаки виють та гайвороння кряче. Що я мав чинити? От і роздав хліб до останньої зернини.

Вулицею шкандибала згорблена жебрачка в лахманині й трусилася від холоду. Забачивши гетьмана, спинилася, сперлася на костур, простягла посинілу кістляву руку з скарлюченими пальцями:

— Дай, паночку, хлібця... А я тобі пісеньку заспіваю. Про коровай весільний...

І, журно хитаючи сивою головою, затягла тремтячим моторошним голосом:

Засвіти, Боже, із раю

Нашому короваю,

Щоб було видненько

Краяти дрібненько...

Розділ дев'ятнадцятий

Під вечір у Мошни примчав гонець.

— Пане гетьмане! Скидан не прорветься, ляхи на хвості сидять! — мовив він, осадивши коня біля гетьманської хати. — До Ольшанки дійшов, а далі ні тпру ні ну! Цілий полк причепився!

Павлюк саме зібрав у своїй хаті сотників та старшин і викладав їм свої думки щодо завтрашнього бою.

— А що, пани-молодці, провітримось трохи та й Скидана з біди визволимо?!

Товариство, не кажучи зайвих слів, квапно посунуло з хати. На ходу натягнувши кожух, вибіг з хати і гетьман.

— Сурмачі! Сурміть збір!

Сяйнувши міддю, засурмили труби, і кличний звук: "Всі на коней!" — поплинув над містечком. Розбурхалася Мошна, висипала на вулиці, заіржали коні, залементували люди... Піші загони, поблискуючи вилами і косами, вже шикувалися біля валів, заздро позираючи на верхівців.

— В похід виступають тільки комонники! — кричали сотники. — Ей, піхтура, не загороджуй вулиць! Все одно з конем не збіжиш!

— Це ви попробуйте своїми кіньми з нами збігти! — кричали піші.

По якомусь часі тисяча козаків уже вихопилась в сідла й невдовзі залишила міську браму. Павлюк пустив коня, тільки вітер засвистів у вухах. Звівся в стременах, припав до гриви.

— Ага — га — га!

Любив швидку їзду, забував тоді про все: і про гірке, і радісне. Наче на крилах летів. Розтягнувшись, козаки мчали за гетьманом, поблискуючи шаблями, рипів-скрипів під копитами сніг, прихоплений морозцем, і мерзлим груддям летів навсібіч... Туге холодне повітря дзвеніло крицею і сікло лице. День догоряв, снігова рівнина поволі синіла, кам'яніла від морозу, далекі ліси вже вкривалися сутінками. Попереду, куди вони мчали, здіймався дим, долинала приглушена віддаллю стрілянина. Вона то затикала, то знову спалахувала. Та ось вже пронеслися берегом Ольшанки, вихопились на згір'я й далеко в долині забачили побоїще в диму.

— На рівному ляхи наздогнали!.. — перемагаючи вітер, кричав Павлюку гонець.

— Скидан змушений був табором стати... Саньми та возами оточилися козаки і б'ють по ляхах!..

Ще здалеку побачив Павлюк, що жовніри густо обліпили Скидана, аж чорно від них у долині! Але й козаки (це видно було по трупах жовнірів перед козацьким табором) добре трималися. Павлюк блиснув шаблею над головою:

— Ура-а-а-а!

— Ура-а-а! — понеслося долиною й відбилося аж ген у гаї.

І вмить вмовкло побоїще... Козаки, відірвавшись од рушниць та гармат, з надією озирнулися: хто ж там кричить? Жовніри, йдучи на приступ, спинилися й також придивлялися. Задні розшолопали, в чім річ, і почали непомітно відступати.

— Наші-і-і-і! — закричали козаки і, вихопивши шаблі, вибігли з-за возів... Павлюківці вихором пронеслися мимо табору і з ходу врізалися в гущавину жовнірів...

— Ага, пани ляшки, нападуть на вас оскоми, як скуштуєте нашої криці! — кричав Гордій Чурай. — Ану налітай, в кого шия тонка!

Миготіли шаблі, кричали жовніри, і сніг почав хутко червоніти. Скільки тривав бій, Павлюк не пам'ятає. Зрубавши кількох жовнірів, він оглянувся: ворога не було. Козаки з галасом ганялися по рівнині за жовнірами, котрі сипонули на всі боки, як зайці.

— Постривай, пане ляшку, тютюню позич на люльку! — не вгавав Гордій Чурай. — Та й прудкі ж які!..

Павлюк перехилився з сідла, витер закривавлену шаблю об труп жовніра, сунув її в піхви: решта вже й без нього обійдеться.

— Скидане? Де ти, полковнику?

— Я тут, гетьмане! — примчав Скидан на коні, розпашілий, збуджений, шапка аж на потилиці, очі горять...

— От налетіли, так налетіли!.. — вигукував він, блискаючи зубами. — Наче та буря!.. Ось таким би летом та до Варшави!

— Що ж це ти, полковнику, так довго барився?

— В Драбівці засидівся. А до тебе зібрався — ляхів біс приніс. Потоцький веде сюди чотири полки, це тисяч з десять вояків буде. Та коронна артилерія. До зубів ляшки озброєні.

— Де зараз Потоцький? — запитав Павлюк.

— Під Кумейками! Там його головний табір.

Павлюк помовчав, жуячи вус.

— Чекати його в Мошнах не будемо. Завтра вранці вирушимо на Кумейки і перші вдаримо! Скільки гармат привіз?

— П'ять корсунських та шість під Драбівкою в ляхів позичив. — Додав скрушно: — Пороху трохи везу.

— І в нас негусто. Так і не встигли селян озброїти. Нічим.

Бій уже затихав, козаки, розігнавши й порубавши жовнірів, поверталися до Скиданового табору, весело перегукуючись.

— Збирай, Карпе, своє господарство, та будемо завидна рушати. Людей, я бачу, в тебе чимало.

— По дорозі пристали, — відповів Скидан. — Хоч беззбройні, та ненависті повні! І не тільки чоловіки, а й жінки задніх не пасуть. До речі, я ось тебе познайомлю з своєю помічницею.

— Жінка? — здивувався Павлюк. — Загоном орудує?

— Ще й як! — сміявся Скидан. — Будь-якого чоловіка за пояс заткне. Славна молодичка, нічого не скажеш. І красуня, і відважна. Шкода, чоловік у неї загинув. Бідна, місця собі не знаходить. Вони ж любилися, як голубів пара. Тепер сама...

— Скидан звівся в стременах, оглядаючи козаків. — Ага! Он і вона. Олено-о!.. Давай сюди, гетьман хоче на тебе подивитися!

Павлюк повернув голову й заляк у сідлі. Не вірив своїм очам. В шоломі й кольчuzі, з шаблею при боці, до нього наближалася його далека і, як гадалося, навіки втрачена юність...

— Оленко... — прошепотів самими губами. — Невже це ти?

— Павло? — швидко запитала вона.

— Боже, скільки я тебе чекав... І шукав...

— А я, бачиш, сама прийшла. — Помовчавши, додала: — Забарилась, правда, та дорога з Бахчисарая неблизька.

Скидан здивовано на них подивився, легенько свиснув, пересунув шапку з потилиці на лоб і поїхав до табору, лишивши їх наодинці. Та вони навіть на помітили його відсутності.

— Оленко... — прошепотів Павлюк, наче в якомусь сні. — Не може бути, що це ти... В шоломі, кольчuzі... І кінь бойовий під тобою. І гіркота в твоїх очах...

Перед ним сиділа на коні не юна тендітна дівчинка, яку колись Павлюк вперше покохав і котру несміло вперше поцілував... Ні, перед ним була змужніла жінка, схожа і не схожа на його Оленку. Хіба що карі очі... Але в очах не весела безтурботна радість, як тоді, а сум, біль, під очима — сині кола. Вуста міцно стиснені, в куточках уст залягли гіркі зморшки. Вона і не вона... Не такою уявляв Павлюк зустріч зі своїм коханням. Не кинулись одне до одного, не зашарілась Олена, навіть не усміхнулась. Вона далека від нього в цю мить. І чужа... Ніби й не було колись між ними палкого та щирого кохання... У Павлюка похололо на серці, коли відчув, що Олена вже не його, що він для неї чужий...

— Оленко?..

— Що, пане гетьмане?

— Але колись я був для тебе просто Павлусем.

В очах її забриніли сльози.

— Що з тобою, Оленко? В твоїх очах стільки горя й печалі!

— Н-немає... — голос її затремтів, — Романа... Мого Романа...

Павлюк міцніше стис ногами боки коня. Вони таки й справді чужі. Він втратив її назавжди. А серце не хотіло вірити.

— Не осуджуй мене, що так сталося, — раптом квапно промовила вона. — Ми з тобою цілий вік не бачились. А що було — те за водою сплигло. Ось так, Павлусику.

— Але я й досі тебе кохаю.

— Забудь мене, ради Бога, — тихо мовила Олена. — Я іншому віддалася... І була з ним щаслива. А вчора... вночі... він загинув. В селі Нетребях над Россю.

— Оленко!

— Мовчи!.. Я приїхала не до Павла, а до гетьмана Павлюка! Прощай. Павлусю, навіки! Здрастуй, пане гетьмане!

Була Зелена неділя. Зелена, клечальна, та ще й русальна... У вербовому вітті, що звисало до ставу, кувала зозуля. В ставу сплескувала риба... Павло стояв під вербою, а парубки сиділи колом і ліниво розглядали його з ніг до голови. Вони були, як на підбір, усі гарні, ставні, у вишиваних сорочках, різнобарвних шароварах, смушкових шапках. Наче князі. Павло боявся їм глянути в очі. Вони, парубки, господарі всіх гулянок і вечорниць, а він так собі, хлоп'я-пахоля.

— Ти диви-и, — ліниво тягнув котрийсь, киваючи на Павла. — І коли воно вирросло? Вчора ж у пісочку ще гралося.

Парубки незлобиво сміються.

Зрештою озивається їхній ватаг Данило Гарбуз, молодий чорновусий і чорнобровий парубок.

— Надивилося товариство на цього хлопчика?

— Та вже й очі болять, — відповідає товариство. — Витягся хлопець. Вже не Павло, а цілий Павлюк!

— Товариство шановне! — урочисто починає Данило Гарбуз. — Хлопець нашого села Павло Бут, син Мини Бута, якому вже сповнилося шістнадцять літ, прохає нас прийняти його в наше парубоцьке товариство. Щоб він мав змогу ходити з нами на вечорниці до дівчат і більше не водитися з дітлахами. Чи так я кажу, хлопче?

— Так! — озивається Павло. — Прошу вас, шановні парубки, прийняти мене у своє товариство.

— Ти диви-и... — тягне хтось. — Молоко ще он на губах не обсохло.

— А ви не смійтеся! — Павло стискує кулаки. — Бо можу і боки вам нам'яти!

— Ох-ох!

— Го-го-го!..

Парубки ліниво регочуть на траві.

— Еге, та воно ніби й на парубка вже схоже!

— Де там... Підпарубчак!

— А будеш слухати старших? — питає Данило Гарбуз.

— Буду!

Парубки переглядаються між собою.

— А чого ж... Можна й прийняти...

— Приймаємо, хлопець він лепський, худої слави не має і наше чесне парубоцтво ганьбити не буде!

Данило Гарбуз легко схоплюється на ноги.

— Тоді, шановне товариство, коронуймо хлопця Павла Бута на парубка Павлюка. Та хай він уже з нами на гульки ходить.

...Увечері Павло частував парубків горілкою, частував уже як рівний рівних, як парубок парубків.

— Ну, Павлюче, виходь сьогодні на вулицю та назнавай собі дівчину! — ляснув його по спині Данило Гарбуз.

Та Павло вже давно назнав дівчину.

Того ж вечора подався на знайомий куток, де Мирошниченки мешкали. Ось і перелаз...

— Оленко!

— Ой, хто там? — почувся тоненький зляканий голосок.

— Це я, Павло...

— Цур тобі пек, отак налякав! — Оленка посміхалася.

— Оленко...

— Забув, як звати?

Він дивився на неї, боячись дихнути, на її ніжне, ще дитяче личко, на карі очі, в яких було стільки подиву і ще чогось весняного, незбагненого...

— Ти чого на мене так дивишся?

— А хіба ти засватана?

— Може, й засватана... — повела тонкою бровою.

— Та я тим сватам таких духопелків надаю, що й дорогу на цей куток забудуть!

Тин затріщав під Павлюком.

— Божевільний, уже тин трощикує! — сплеснула Оленка руками, і її дзвінкий сміх так і полинув над вечоровим селом.

— А ти знаєш, хто я?.. — Павло аж випростався.

— Павлусик... — пирхнула Оленка.

— Еге, я вже Павлюк! І не хлопець, а парубок! — гордо вигукнув він. — Мене парубки коронували біля ставу.

— Ой людоньки, він уже парубок! — Оленка вдруге сплеснула руками. — Ця дитина вже парубок! Може, ти ще й на вечорниці побіжиш?

— І побіжу!

— Овва!.. Яке пахоля!..

Вона дивилася на нього широко відкритими чистими очима, в зіницях яких спалахували вечірні зірничі... І Павлюк незчувся, як обхопив її тоненький стан,

несміливо ткнувся губами її щоки й відчув щось м'яке, ніжно-холодне, наче м'ята, але бентежне, досі йому неznане...

— Божевільне пахоля!..

Олена, зашарівшись, втекла, а він, щасливий і гордий, землі не чуючи під ногами, всю ніч ходив біля ставу та виспівував:

Так націлувався,

Так намилювався,

Як у садку соловейко

Та й нащебетався...

...В'їжджали в Мошки, як уже вечоріло.

— Оленко... Не треба плакати...

Їхні коні йшли поруч, Павлюк простяг руку і, ледь повагавшись, поклав Олені на плече.

— Я прошу тебе...

Вона раптом схопила його руку, притулилась до неї щокою, і він відчув, як йому на руку закапали сльози.

— Ти нічого не розумієш, Павле... — і відпустила його руку. — Мені світ без Романа померк... А нам з тобою не судилося...

— Коли я йшов у козаки, то не думав, що назавжди тебе втрачаю.

— І я не думала... — Олена дивилася прямо поперед себе, далека і чужа. — Я чекала тебе... Ти навіть не знаєш, як я тебе виглядала! А потім у село заскочили людолови. Зненацька, в неділю рано-вранці. Попіл з села лишився та руїни. А нас, дівчат, похапали яничарники, за коси пов'язали одна до одної... Я кричала... Тебе гукала... Коханим називала...

Павлюк ще нижче звисив голову.

— Одному Богу відомо, що ми зазнали по дорозі в люту неволю. Так я в Бахчисараї опинилася. На базар ті людолови нас вели. І тут трапився він. Викупив мене. Я була зла і жорстока. Я не хотіла бути нічиєю бранкою. Навіть його. Так я жила з ним півроку і... покохала його...

Довго мовчали, коні тихо ступали, порипуючи снігом. Містечко наче провалювалося в темряву. Ніби й білого снігу навколо не було. Гудів вітер, сухий, колючий, злий.

— Я розумію тебе, Оленко, — він помовчав, підбираючи слова. — Але все вже минуло... І ми знову разом... Вдвох...

Олена похитала головою:

— Ніщо не повторюється, Павле.

— Оленко...

— Я кохаю його... І ношу його дитину під серцем.

Олена оперішила канчуком коня і зникла в темряві, наче її й не було... А в його вухах все ще дзвеніло:

Так націлювався,

Так намілювався,

Як у садку соловейко

Та й нащебетався...

Але співав не він, Павлюк, а хтось інший... Чужий. Незнайомий. Але щасливіший за нього...

Розділ двадцятий

Того дня Потоцький слухав обідню ("...прохав у Богородиці покровительства й, віддаючись під її захист, — зазначає в своєму щоденнику патер Окольський, — дав обітницю: в честь Богородиці спорудити вівтар у Летичеві"), як примчав гонець зі звісткою: до Кумейок ідуть козаки, йдуть "сміло й сердито", веде їх сам Павлюк, судячи з їхніх рішучих і гордих постав, козаки надумали першими розпочати вирішальну битву!

Польний гетьман хоч і був, за словами патера Окольського, надто богомільний (що, між іншим, не заважало йому вирізати цілі села!), а все ж, не дослухавши обідні, прожогом вискочив з похідної церкви.

— Коня! — молодцювато крикнув гетьман нарочито бадьорим голосом, аби не виказати своєї тривоги.

Йому підвели коня, допомогли сісти. Біля палатки юрмились офіцери, озиралися й перешіптувалися між собою.

— Моліться, панове! — аж надто голосно кричав гетьман. — Настав час! Поле під Кумейками стане полем нашої честі і слави! За мною, орли!

Офіцери, посідавши на коней, помчали слідом за польним гетьманом, так і не підтримавши його робленої бадьорості. Хоча Потоцький і вибрав зручну позицію під Ку — мейками, неподалік повстанської столиці Мошни, котру з одного боку захищали мочаристі болота з непрохідними драговинами та ще річка, а з другого, відкритого, боку велів загородитися возами, — все ж певності в перемозі не було. Офіцери неспокійно совалися в сідлах, гетьман м'яв свою бороду. А все тому, що козаки першими зважилися напасти на польський табір. Пся крев! Чи відають вони, що в Потоцького чотири полки й сильна артилерія з

великим запасом ядер і пороху? Чи надто певні в собі? О, то кепська штука, якщо чернь згуртована і певна в собі!

Потоцький піднявся на горб, притримав коня. Повстанці йшли табором в шість рядів з чотирма гарматами на чолі і двома по флангах. В середині, як найбільш боєздатне і сильне, рухалось козацьке військо під бунчуками й прапорами, і Потоцький побачив, що воно правильно поділене на сотні й полки... Пся креа! Це таки військо, а не збіговисько черні, як він гадав! Недарма вони зважились першими напасти!

Проте, оглянувши свої позиції, трохи заспокоївся. Коронне військо було надійно захищене возами в десять рядів, за якими стояла піхота й гармати, ще далі — кіннота. На чолі позицій стояв іноземний полк з угорською піхотою та полк польного гетьмана під начальством пана обозного. По другий бік, праворуч, куди прямував Павлюк, розташувалися інші два полки з коронною артилерією в центрі.

"Не так уже й кепсько, — сам себе втішав Потоцький. — У мене війська більше і позиції вигідніші. Хай спробують вгризти... І все ж... Як вони могли зважитися першими наступати?"

Польного гетьмана почали гризти сумніви, його кінь неспокійно гарцював на горбі, неспокійно почував себе у сідлі і вершник. Вкотре оглядав свої позиції, заспокоював себе, а рука мимоволі м'яла бороду. Він не лише сильніший за повстанців, а й зарядів має великі запаси. Павлюк з своїм десятком гармат просто смішний в порівнянні з сильною коронною артилерією, а все ж... Чому він зважився першим?..

— Вашмосць! — осадив коня ротмістр. — Вітер дме нам у спину, козакам в очі!

— Паліть! — кивнув гетьман, і ротмістр помчав, розмахуючи шапкою над головою... — Це добре, що вітер дме козакам в очі. Зараз жовніри підпалять Кумейки, а заодно й стіжки сіна та соломи, яких чимало побіля містечка.

За його розрахунками, дим від пожежі буде виїдати повстанцям очі, заважатиме добре цілитись... Потоцький озирається, біля копиць на луках забігали жовніри з палаючими головешками... Сьогодні вітер — спільник поляків. Це добре. Вітер допоможе... Тим часом ще підпалять містечко... Над Кумейками вже шугнули дими. Гори, гори, повстанське місто! Дотла гори, виїдай своїм димом черні очі!.. Ось вже запалали перші стіжки сіна на обolonі. Як і гадалося, дим, низько стелячись над засніженою рівниною, поповз навстріч повстанцям. Але ті йдуть спокійно і впевнено, чітко дотримуючись поділу на сотні, над ними мають знамена й бунчуки. Попереду під знаменами йде Павлюк з непокритою головою і шаблею в руці. Пся крєв!..

Вони вирядилися, наче на прогулянку! Потоцький скреготнув зубами. Проклята чернь, невже вона така хоробра? Але постривайте, постривайте, ось розгориться містечко, гарячий дим з попелом виїсть вам очі! Оглядаючи

повстанців, Потоцький здогадався, що основні сили — козацькі полки — Павлюк веде прямо на чоло польського війська... Трохи повеселів. Це вже ліпше, там якраз грузьке болото, ледь присипане снігом. Хай лише сунуться павлюківці в те багно! Он до тих кущів дійдуть — там уже починається болото!

Нетерпляче кусаючи губи, мнучи бороду, Потоцький з нетерпінням стежить за рухом повстанців. Йдуть чіткими рядами із знаменами. Без жодного пострілу. Чому ж вони не потрапляють у болото? Здається, вже дісталися кущів... І йдуть. Як на прогулянку. Жоден не спіткнувся, не провалився, не розладнав строю... Адже там мусить починатися драговина. Що за химера? Адже він точно знає, за тими он кущами, де край засніженої рівнини, то і є підступне болото. Сунешся туди — ніг не витягнеш! Морозець благовісний, болото ледь зашехло, сніг його підступно замів... А повстанці йдуть. В польного гетьмана на лобі виступає холодний піт. А що, коли болото замерзло? Вночі, наприклад? Пся крев! Невже болото підведе! Тоді — все! І гетьману починає здаватися, що там взагалі й болота немає, що ось-ось повстанці перейдуть рівнину і наваляться всіма силами... Тоді він програє, бо надто понадіявся на болото і не укріпив чоло... А козаки йдуть. Чути, як вони свистять і викрикують: "Лящику, побіжиш до хащу!"

Потоцький оглядає своє військо. Жовніри вже повісили носи. Не на таких повстанців вони сподівалися, на безладне юрмисько. А тут іде військо, чітко поділене на сотні й полки. Все ближче й ближче. Де хоч болото? Жовніри починають перешіптуватися між собою, озираються навсеред... Підвело болото...

І в ту мить повстанці зупинилися. Потоцький, все ще не вірячи своїм очам, полегшено зітхає. Витирає мокрого лоба. Болото таки на місці, воно зупинило повстанців. Командири заусміхалися один до одного, кров починає приливати до їхніх білих облич. Жовніри ожили... Повстанці, спинившись, стоять на місці, певно, радяться, бо від Павлюка розбігаються гінці... Рушили... Чудово. Але вже не вперед, краєм огинають болото й простують до кінця польської позиції. Потоцький потирає руки. Він завбачив цей маневр і в кінці позиції укріпив надійно, наче друге чоло там зробив. Ще й поставив туди іноземну піхоту. Але зараз і тих сил, здається, замало. Шле гінця: коронному стражнику з своїми хоругвами спішно перейти на край позиції!

Огинаючи болото, повстанці йдуть все тими ж рівними рядами. З бунчуками й знаменами. Павлюк попереду. Пся крев! Як тримаються, як тримаються!.. Навіть не розгубилися перед болотом. Ну, побачимо, що буде далі. Ось вони вже дісталися середини бойової лінії. Зненацька тишу розривають перші постріли. Не витримав коронний стражник, його гармати б'ють, аж захлинаються. Завиваючи, летять ядра. Повстанці — ні звуку. Йдуть. Летить сніг і мерзла земля. Цвиркає багно, заляпує білий сніг. Повстанці йдуть, все так же мають знамена і бунчуки. Все так же чітко дотримуються поділу на сотні й полки. А ядра завивають, гармати захлинаються...

"На що вони сподіваються? — шепоче білими губами Потоцький. — Єзус Марія!.. Навіть на ядра не звертають уваги. Невже думають прорвати оборону? Але ж вози в десять рядів! І чому вони не стріляють? Пороху обмаль?"

Ось уже по козаках відкрили швидкий вогонь драгунські хоругви. Потоцький спішно шле гінців: коронну артилерію перемістити на середину, на чоло оборони і бити, бити прямою наводкою! Піхоті перейти на праве крило і там зайняти оборону... Не лякатись черні. Козаки мовчать тому, що в них обмаль пороху.

Бах-бах! Бах-бах!

Вже відкрили вогонь козацькі гармати й самопали. Їх мало, але стріляють вони влучно. Потоцький бачить, як за возами падають козацькі ядра, опустошуючи піхоту. Жовніри ховаються за возами. Тріщать вози, летять вгору колеса... Жовніри розбігаються... Повстанці йдуть, ведучи на ходу вогонь.

"Коли б не прорвали оборони, — Потоцький гризе вус. — Якщо не зупиняться, не зважать на свої втрати, не зменшать наступального запалу, то моє військо не витримає. Де це бачено, під такою зливою ядер іти, навіть не ховаючись! Матка Боска! Їм хоробрості не позичати. Йдуть під ядрами та кулями, як під дощем. Хто б міг подумати, що в них стільки витримки?"

Дуель між коронною артилерією і козацькою не вгаває й на мить. Коронна б'є похапливо, густо, не шкодуючи пороху, козацька відповідає рідше, але влучніше. Після кожного її залпу тріщать вози й метушаться жовніри...

Повстанці йдуть.

Йдуть крізь завісу суцільного вогню.

В Потоцького починає ворухитися волосся на голові.

— Спиніться! — хоче він крикнути й ледве повертає в роті пересохлим язиком.

Та зупинили повстанців не кулі та ядра, а дим... Повстанці підійшли вже до середини польської позиції, як вітер подув з новою силою і погнав їм навстріч клуби густого чорно-сизого та їдкого диму. Охоплені суцільним вогнем, що гоготів і завивав, Кумейки так жарко горіли, що сніг на рівнині почав шкварчати. Задиміли стіжки та скирди. Вітер гнав густий гарячий дим на повстанців, стало важко дихати, потемніло на рівнині. Пекучий попіл сліпив очі...

І повстанці по знаку гетьмана почали відходити назад.

— Скидан!

— Я тут, гетьмане!

— Відводь ліве крило! Дим та попіл виїсть нам очі!

— А-а, сто чортів!.. Як цей дим нам завадив!

— Биховець! Відводь праве крило! Та спокійно, без торопу. Ми не тікаємо, а відходимо з смуги диму!

— А може, дим розвіється?

— Доки згорять Кумейки, дим нам виїсть очі!

— А-а, біс тебе бери!.. Світу білого не видно!..

— Остряниця, відводь запорожців!

— Гетьмане! Запорожці чхають, але не хочуть відходити!

— Відводь негайно! Чурай! Де Чурай? Гонець, мчи до Чурая, хай відводить селянські загони!

— Слухаю, пане гетьмане!

— Я поведу середину. Всім відходити, доки не виберемося з диму. В кого тліє одяг на плечах, гасить снігом. Та гармати бережіть!

В суцільному диму й гарячому попелі, що летів з Кумейок, повстанці почали відходити, на ходу ведучи вогонь з гармат і самопалів. Вітер, як найнявся послужити ляхам, все дужчає й дужчає. Гоготить, свище вогонь, пожираючи Кумейки, сильні пориви несуть на рівнину хмари жевріючих вуглинок, гарячого попелу... Шкварчить сніг й укривається шаром золи. Дим, дим, дим... На козаках тліють жупани, і вони не встигають струшувати з себе жарини. Наче цілий світ зайнявся й тріскотить у вогні, корчиться, конає. Сонце зникло в диму, дим роздирає горло, їсть очі... Кашляючи, повстанці нагинають голови до землі, аби вхопити чистого повітря.

Павлюк розумів, що цей відступ може закінчитися для повстанців зле. Але триклятий дим з гарячим попелом, дрібним і пекучим, що залазить в ніс, очі, рот... А була добра задумка: чіткими рядами, зберігаючи спокій і витримку, чітко і злагоджено йти на ворога, діючи на його ляк, навалитися, зав'язати бій...

Вирнув з диму Гордій Чурай, шапка на ньому диміла, жупан в кількох місцях прогорілий, лице в сажі. Але, попри все, бадьорий і навіть веселий. Чхаючи від диму, закричав збуджено, бликаючи білками очей:

— Налякали було жовнірів, і дарма!.. Бачив, як сипонули з-за возів!.. Коли б не чортів дим!

— Шапка горить! — крикнули йому.

Чурай стяг шапку, вибив її об коліно, денцем витер лице і знову надів.

— Що там шапка! Новою обзаведусь, тут аби діло наше не згоріло. Додумались же ляхи з димом... А щоб їх лизень злизав!

— Як настрій?

— Бойовий, гетьмане! Мої селяни міцно тримаються і духом не падають. Тільки розвіється дим, вдруге будемо наступати.

І зник у диму, як у воду пірнув.

Вискочив Остряниця, кашляючи й витираючи сльози від диму.

— Гетьмане! Де гетьман? Павле, це ти? Потоцький в обхід диму послав кінноту!

— Передай: швидше виходити з диму й окопуватися!

Та окопатися повстанці не встигли. Ледве вони вийшли з диму й спинилися на рівнині, як налетіла коронна кіннота. Окопуватися не було вже часу, й Павлюк велів спішно оточити табір возами, виставивши голоблі навстріч коням... Похапцем встановили гармати.

— Ближче підпускайте! — кричав Павлюк. — Цільтеся влучніше! Бережіть порох та кулі!

Коронна кіннота не сподівалася на опір повстанців і жорстоко поплатилася за свою самовпевненість. Перший залп гармат і самопалів з-за возів скошив кілька хоругв. Недобиті залишки спішно відкочувалися назад, давлучи кіннями свою ж піхоту. Потоцький зрозумів, що мить критична. Аби не дати повстанцям як слід

окопатися, ні, тим більше, перегрупувати сили, не рахуючись з утратами, кинув на приступ закутих у панцирі гусарів.

Козаки їх підпустили поближче, а тоді вдарили з-за возів шквальним вогнем... Полетіли коні, загрімкотіли обладунками гусари, падали на чорний від попелу сніг... Але кілька їхніх хоругв все ж прорвалися до самого табору. Бій спалахнув між возами. Селяни хапали дрюччя, голоблі й молотили гусарів по головах, не маючи зброї, вилазили на вози й голірuch стрибали гусарам на спину, вивалювали їх із сідел, падали з ними на сніг, душили їх, били дрюччям, кололи ножами та різницькими швайками. Ті, падаючи з коней, гуркали своїми панцирами, верещали й хрипіли, коли їх душили й товкли, і в тому хаосі важко було що розібрати. Та нові й нові хвилі нападників вихлюпувались на табір, і одними голоблями боротися з ними було важко. Проте боролися... Ось пробіг з голоблею Скидан, вискочив на воза й почав молотити ляхів по головах. Трахне — летить гусар, гуркаючи своїм обладунком.

— Готовий! — вигукує Скидан, потягне люльку і нового гусара по голові обамбурить. — І цей готовий!..

Ось пробіг з колесом в руках Гордій Чурай, бачить, зчепилися двоє, селянин і гусар. Навернув колесом гусара.

— Як у нас в Полтаві! — блиснув зубами й подався з своїм колесом в саму гущу. З довжелезним шворнем в руках пронісся Остряниця і давай молотити, аж грім стоїть!.. Павлюк з Биховцем удвох однією голоблею вергають.

— Раз, два!.. — розмахнулись і трахнули. — Пан чи пропав, двічі не вмирати!..

Покотилися гусари... Всюди тріск і гуркіт, брязкіт заліза, передсмертні крики, хрипіння коней і удари, удари... Беззбройні селяни й міщани голірuch стягують ляхів, б'ють дрюччям, ціпами, колють косами, швайками, душать за горло... І ворог не витримав натиску беззбройних людей...

— Тіка-ають! — пронісся клич. — Пани ляшки втікають!

— Гармаші! — крикнув Павлюк. — Бийте по бігунах! Самопали, вогонь! Мушкети!..

Спалахнула стрілянина. Козаки б'ють по втікаючому ворогу, та гусари вже ген-ген. Настала хвилинка передишка. Повстанці кидають голоблі, витирають спітнілі лоби.

— Ну й намолотили! — вигукує Гордій Чурай. — Ціпом так не намагаєшся, як голоблею! Коли б оце трапилась мені молодиця, то, мабуть, і обняти б її не здужав!

— Давай сюди молодицю! — озався Скидан. — Ми ще здужаємо обняти! Хоч пороху в порохівницях і мало, та сила ще є. Поп'ють ще наші шаблі шляхетської кривці!

— Люди добрі! — подав голос Остряниця. — В кого немає зброї, беріть у гусарів.

Селяни кидаються до вбитих, знімають зброю, та скільки її вистачить?

— Пане гетьмане! — примчав Биховець. — Пороху обмалы!

— Триматися до вечора! — наказує Павлюк. — Будь-що, а до вечора протриматися!

Павлюк подався оглядати табір, в багатьох місцях велів стягти до купи вози, розбиті спішно зібрати, зв'язати і заткнути ними проломи в обороні. Так він носився з одного кінця табору в другий, аж доки не почув голос, котрий примусив його здригнутися.

— Павле!

Все ще не вірячи почутому, повільно озирнувся.

— Ти?

— Я, — спокійно мовила Марина, випростовуючись над пораненим козаком, котрого вона щойно перев'язала. — Чому ти здивувався? Хтось же мусить ваші рани перев'язувати!

Вона дивилася на нього великими печальними очима.

— Чи ж довго люди голими руками відбиватимуться від закутих у панцирі гусарів?

— Доки б'ються їхні серця, а в них доки клекотітиме люта ненависть до панства!

— У тебе кров на щоці, Павлусю...

Вона вперше назвала його Павлусем, він схопив її руку, поцілував. Марина витерла йому кров.

— Бережи себе, Павлусю...

— Як усі, так і я.

— І я, — прошепотіла вона.

Він нахилився, поцілував її в губи.

— Бережи себе, в мене, крім тебе, нікого немає.

— Пане гетьмане! Ляхи сунуть!

Пригорнув її до себе, жадібно надивлявся в карі очі.

— Не будемо прощатися. Ми ще зустрінемося.

— Бийте ворога, а я перев'язуватиму ваші рани.

— Пане гетьмане!

Павлюк востаннє пригорнув Марину і побіг до возів з божевільно-щасливим усміхом в світлих очах. По всій рівнині на повстанський табір сунули польські полки. Піхота й кіннота. Сніг на рівнині вже геть стоптали, чорна гола земля, змішана з попелом і кров'ю, — наче величезне пожарище. Ворог суне досить завзято, вірить у свою перемогу.

— Старшин і отаманів з сотниками — до мене!

Збіглися старшини, отамани, сотники.

— Слово моє буде коротким! — різко мовив гетьман. — Порох у нас закінчується. Зостався невеликий запас. Озброєні тільки козаки, селяни з

вилами й косами, а дехто й цього не має. Але, попри все, триматися!
Нелюдськими силами, як хоче, але тримайтеся! Відступ для нас зараз-смерть!
Загибель повстання. Все! Йдіть по своїх місцях і найдіть у собі надлюдські сили!

Першою на табір налетіла угорська та німецька піхота.

— Вогонь!

Бах-бах!

Ховаючись за возами, козаки били з самопалів і мушкетів, а місцями, коли найманці надто близько проривалися, і з пістолів. Бій клекотів з півгодини, козаки вже взялися за шаблі й почали тіснити піхоту, винищуючи її врукопашну. Найманці позадкували. Але на них тисла гусарська кіннота і вперто їх гнала вперед, на повстанський табір. Бій спалахнув з новою силою... Зрештою почалося найгірше. Потоцький підтягнув коронну артилерію, і та вдарила прямою наводкою по табору... Затріщали, розсипаючись, вози, падали козаки, коні... А ядра раз по раз падали в таборі, сіючи смерть і каліцтво. Повстанці були майже незахищені і тому сотнями гинули під ядрами. Зрештою в таборі спалахнула пожежа, півтабору було охоплено вогнем, в якому гинули поранені. Вогонь, якого нікому було гасити, бо табір без угаву атакувала кіннота, дістався до возів з порохом. Пролунав величезної сили вибух, котрий зруйнував ледь не половину табору. Загинуло кількасот козаків і селян, останній запас пороху злетів у повітря. Табір огорнув дим, тріщав вогонь, іржали коні, конали поранені, оглушені вибухом повстанці повзали по обвугленій землі, — часом без рук та ніг, з виваленими тельбухами... В довершення всього гусарська кіннота увірвалася в напівзруйнований табір і пішла рубати поранених.

Здавалося, кінець. Все. В таких нелюдських умовах, без зброї, пороху, спустошений табір уже міг тільки гинути під ударами шабел та копитами чужих коней... І все ж люди знайшли в собі силу і кинулись на ворога з такою ненавистю, б'ючи його чим попало, що нападники не витримали. Вцілілі селяни й міщани голіруч стягували їх з коней, душили, били дрюччям, топили в калюжах крові, самі гинули десятками, але й ворожі ряди спустошували. Козаки й запорожці трималися до останньої краплі крові, вистрілявши набої, хапалися за шаблі, за голоблі, і бій не вгавав ні на мить. Закривавлений Павлюк носився в тому побоїщі, кидався де найважче, підбадьорював, піднімав дух, налагоджував оборону і мчав далі... Табір витримав перший навальний удар кінноти і цим врятував себе від остаточного розгрому. Гусари, охоплені жахом і панікою, вражені неймовірним зусиллям, з яким відбивалися повстанці, хвиля за хвилю відкочувалися назад. Їм здавалося, що не лише живі повстанці б'ються, б'ються й мертві...

Та ледве гусари відступили, як по спустошеному, згорілому й залитому кров'ю табору почала густо бити коронна артилерія, ядра шматували й терзали те, що вже не раз було пошматоване і розтерзане... Ховатися повстанцям не було де, ядра падали на беззахисні голови, але табір тримався. Поляки не відважувалися кидатися на приступ страшного табору, продовжували його засипати ядрами...

Над полем бою западав вечір. Небо на заході було криваве, наче й там клекотіла січа, і сонце хутко пірнуло в криваву млу. Козацький табір димів і горів,

в калюжах крові конали поранені, бо нікому було подавати допомогу. Наче злякавшись побаченого, ніч поспішно вкутувала побоїще чорною пеленою, і довго-довго ще в пільмі жевріли тисячі вуглин, конаючи, іржали коні, та вітер, гарячий, із запахом крові й диму, сумно завивав у степу...

Українська воля була залита кров'ю.

Через багато століть військові статистики й історики підрахують і запишуть в графу "Втрати в найбільших битвах у Східній Європі в XVII столітті" і битву під Кумейками: шість тисяч повстанців!

Серед ночі Потоцькому доповіли, що повстанці відходять у напрямку Мошен.

— Вашмосць! — звернувся коронний стражник. — Дозвольте переслідувати Павлюка!

Потоцький здивовано на нього глипнув:

— Пан коронний стражник, мабуть, стратив рештки здорового глузду. Я радий, що Павлюк хоч відійшов і дав нам сякий-такий перепочинок. А лаври Піррової перемоги хай залишаться комусь іншому!

— Вашмосць! А чому б не спробувати?

— Навіть мої старі жовніри ще не потрапляли в такий сильний вогонь, не бачили ще стільки трупів, — відповів польний гетьман. — Стійте табором! До ранку нікуди й ногою! Не вистачало ще в темряві вскочити у пастку!

Вийшов стражник, зайшов обозний.

— Як з кулями? — запитав його Потоцький.

— Витратили, вашмосць!

— Що? — аж здригнувся Потоцький. — Всі п'ятдесят тисяч?

— Так, вашмосць, п'ятдесят тисяч! — підтвердив обозний. — Це був жахливий бій, вашмосць!

— Ну і ну!.. — похитав головою гетьман. — На одну лише битву п'ятдесят тисяч куль! Я гадав, що їх вистачить на увесь похід.

— Саме так і я гадав, вашмосць!

— Гадав! Гадав! — вигукнув Потоцький. — Коли б ви менше гадали, а ліпше билися, то здолали б повстанців, не витративши і двадцяти тисяч куль! Іди геть!.. Стривай! Видай війську свинець, і хай спішно виливають кулі. Допоки не виллють, щоб і очей не стулили! Та виставте подвійну охорону!

— Слухаю, вашмосць!

Потоцький щільніше закутується в шубу, грузне в похідному ліжку, але тепла не знаходить. Зимно в палатці, зимно на душі в польного гетьмана. П'ятдесят тисяч куль за одну битву! Ось тобі й чернь! Чотири полки, десятки допоміжних команд з іноземною піхотою цілий день гризли їхній табір і не взяли. Козаки відступили. Не втекли похапцем, панічно, а, протримавшись день, відійшли, прихопивши з собою гармати. Наче й не по них було випущено п'ятдесят тисяч куль! Не

рахуючи тисяч ядер. А що, коли козаки повернуться і вночі нападуть на польський табір? А його військо більше не має куль...

Потоцькому стає жарко, вилазить з-під шуби:

— Ротмістре!

— Слухаю, вашмосць, — ротмістр з особистої охорони польного гетьмана сунув голову в палатку, ворухить вусами.

— Мої хоругви мають кулі?

— Так, вашмосць! Хоругви особистої охорони вашої милості в бою не брали участі, охороняючи вашу особу.

— Добре! Йди! Та пильнуйте мені!..

— Слухаю, вашмосць!

Потоцький трохи заспокоюється і знову закутується в шубу. Та ледве склепив повіки й поринув в короткий сон, як почало здаватися, що козаки оточують табір... Жовніри хапаються за рушниці, стріляють, а звуку не чути.

— Ага, ляшки, — регочуть козаки, — жолудями тепер стріляйте!

Потоцький замотав головою, проганяючи сон, скреготнув

зубами і, кутаючись у шубу, вийшов з намету. Козаків ніде не було. Всюди горіли багаття, жовніри спішно виливали кулі. До ранку ніхто з них і не приліг. Сиділи біля вогнищ хмурі, злі, майже не балакали між собою.

"Духом занепали, — не без тривоги подумав гетьман. — Ще одна така битва — і я, чого доброго, у Варшаву повернуся лише з своєю охороною!"

Вранці він побачив поле бою, всіяне трупами гусарів та жовнірів. І відвернувся. Трупи лежали так густо, що не можна було пройти. І хто б міг подумати, що чернь здатна на такий бій?! Досі не втямиш: хто виграв битву під Кумейками? Повстанці чи поляки? Він чи Павлюк? Втрати з обох боків величезні. Отож від черні можна всього сподіватися, а він гадав легко її розігнати.

Прискакав коронний стражник.

— Вашмосць! Треба швидше йти звідси, бо жовніри зовсім занепали духом. Це поле і... ці трупи їхніх товаришів... Трупів дуже багато, вони навівають сумні думи жовнірам. У війську повзуть нездорові балачки.

— Які? — запитав Потоцький, мерзлякувато щулячись.

— Різне базікають, вашмосць! Що нас, мовляв чекає попереду, коли чернь за один день стільки війська перемолотила? Крім того, жовніри починають знову нагадувати про жалування.

Цього ще не вистачало! На гусарів можна покластися, а жовніри, того й гляди, дременуть... Та ще й ці трупи, гори трупів!

— Передай війську, що коли воно буде слухняним, то я виплачу йому жалування з власної казни! — сердито вигукнув Потоцький, знаючи наперед, що обманює, та іншого виходу не було. — Розвідку в Мошни послали?

— Так, вашмосць! В Мошнах немає ні Павлюка, ні його козаків. Кажуть, що вони відійшли на Черкаси.

Це враз підняло настрої Потоцькому.

— Коня! — крикнув бадьорим голосом. — Війську виступати у Мошни! Не шкодувати нікого, ні старих, ні малих! Я за вас один відповім перед Богом!

Розділ двадцять перший

Довго не розвиднялося. Як зависла над холодним перемерзлим світом сіра мла, суха й колюча, і ні з місця. А то снігова крупа засіється, і здається тоді, що ранок, так і не народившись, померк... Низом поземка гуде, тоскно виє вітер. Гай-гай, де той ранок. Ледь-ледь почало дніти, неохоче, сумно, наче з примусу.

"Навіть білий день до нас не хоче з'являтися, — зітхнувши, подумала баба Векла. — Та й для чого розвиднятися? Чи мало горя на нашій землі білий ранок надивився?"

Пожурившись, встала, довго молилася перед образами в холодному кутку, де стояли похмурі сутінки-діди й повзла мокрота. Прислухалась. Жоден звук не долітав знадвору. Наче вимерло місто. Увечері тільки й розмов було, що про битву під Кумейками. Подейкували, що то була страшна битва, багато полягло козаків, а сніг червоним став од їхньої крові. Вночі козаки відступили. А куди — ніхто не відав. А ще казали, що ляхи дотла спалили Кумейки. Все пожер вогонь, цурки цілої не лишилося від осель. Тепер ось і до них черга дійшла. Не обминули ляхи Мошни. Що буде, що буде?..

— Отче наш, іже єси на небесах, да святиться ім'я твоє, да прийде царство твоє... — шепоче баба Векла молитву, а думки її знову навколо сьогоднішнього дня крутяться. Що то буде, що буде? У містечку жінки та діти лишилися, та ще старі... За себе вона не турбується, віджила вже вік, а діти ж... Що їх чекає, коли ляхи увірвуться в місто?.. — Да буде воля твоя, яко на небесі, і на землі, хліб наш насущний даждь нам днесь... — прочитала молитву, а полегкості не відчула. Гіркі думи сушать голову.

Звелась, подибала піч розтоплювати. Щоб там не було, а гетьман велів дітям випікати по дві буханки, і вона випече. Нема нічого святішого, як хліб пекти. Та дітей годувати. З цими думками й посадила хліб на гарячу черінь, загнітила і вийшла надвір. Ранок був сірий, похмурний, хмари зависли низько, ледь не чіпляються за дерева, і від того білий світ видався ще важчим, сірішим. І на душі в баби Векли теж сіро. Якесь неясне, глухе передчуття сковувало їй руки й ноги. У місті стояла сторожка й гнітюча тиша. І місто принишло в очікуванні лиха. Ні-ні, та й завие десь собака, певно, й собачу душу гризе безнадія, бо скімлить тоскно, моторошно. Собаки вони швидше відчують лихо, аніж людина. Перехрестилась, подибала в хату.

Застелила чистим рушником підвіконня і чи не вперше в житті не відчувала втіхи. Витягла хліб, розломилася, кладучи на рушник. Запах його трохи заспокоїв стару.

— Господи, відведи від нас лихо...

Виглянула у вікно й побачила зграйку дітей. Малі сиротливо тулилися одне до одного на снігу, влякано озиралися... Баба Векла шаснула в сіни, виглянула у двір:

— А чого це ви як неприкаяні гнетесь? — гукнула. — Заходьте, козаки, до хати, гостинця вам спекла.

Діти, боязко озираючись, зайшли в хату.

Збилися у зграйку біля порога.

— Проходьте, проходьте до столу, — метушилася стара. — Ось я вас хлібцем нагодую, щоб росли швидше, козаками ставали.

— Бабусю, а де пан гетьман? — поспитала дівчинка.

— Та воює, дитино, воює.

— А ляхи до нас ідуть! — вигукнув хлопчик.

Стара як могла заспокоювала малечу:

— Їжте, їжте хлібець святий. Прийдуть ляхи та й підуть. А вам рости треба. Пан гетьман казав, щоб ви пошвидше виростали та лицарями ставали, батьків своїх, родину свою захищали. Час нині такий, багато козаків треба Україні.

Зненацька над містом пронісся гул. Залунали постріли, і діти злякано збилися до купи. Забряжчали шибки...

— Ляхи йдуть! — вигукнув хлопчик і заплакав.

— Цить, дурненька, — сказала дівчинка. — Ось прийде пан гетьман і вижене ляхів.

Та вже почувся тупіт копит, важкий, глухий, наче водопад котився згори. Діти презирнулися.

— Хто то?

— Їжте, їжте святий хлібець, — шепотіла стара, і руки її дрібно тремтіли. — Виростайте, дітки, козаки Україні ой як потрібні.

Заіржали коні... Тупіт уже заповнював місто.

— То баба Яга летить! — вигукнув хлопчик.

— Не наша баба Яга, а лядська! — уточнила дівчинка. Зненацька на вулиці пролунав крик, пронизливий, смертельний. І обірвався раптом. Баба Векла виглянула у віконце і відсахнулася. Вулицею мчали чорні потвори на конях і волочили за собою жінку. Промчали і зникли в завулку, а на їхнє місце вирнули нові. З десяток їх завернув до неї в двір... Спішуються.

— Дітки, — сказала стара тихим голосом, — у вікна не дивіться, хутчіше залазьте ось сюди під припічок і сидіть там як миші. Тут вас ні куля, ні вогонь не

дістане. Та глядіть мені, анічирк. Ніби вас і немає. Бо знайдуть вас ляхи — не помилують!

Злякані діти слухняно полізли під припічок і припишкли в пітьмі. Баба Векла перехрестила їх, сама перехрестилась, шепочучи "Отче наш", ступила на поріг і впала, навпіл розрубана шаблею...

Всю ніч Олена не відходила від поранених. Їх наносили ще звечора повну хату, лежали вони покотом на соломі у важкому гарячому забутті. Вона металася від одного до другого, поїла, перев'язувала рани, прикладала зілля, котре нашивидкуруч назбирала по хатах. Це були тяжко поранені в битві під Кумейками козаки й селяни. Їх уже не можна було везти, бо жоден з них не витримав би по грузьких дорогах, а тому їх лишили в одній з хат, в глухому завулку Мошен. Мали слабку надію, що Потоцький, женучись за козаками, обмине Мошни. Військо пішло далі, а Олена добровільно лишилася з пораненими. Перша ніч видалася тяжкою, козаки марили, стогнали, горіли в жару й раз по раз поривалися з криком: "Рубайте!.. Рубайте ляхів!"

— Потерпи, рідненький, потерпи, дорогенький... — благала то одного, то іншого, рвала сорочки на перев'язки, кип'ятила воду, готувала відвари з трав... За клопотами не було коли думати про своє горе. Чуже стояло перед очима. Та це й ліпше, бо Олена вже боялася лишитися наодинці з своїми думами. Та коли схилялася над пораненими, коли перев'язувала їх, чи не в кожному з них вбачала Романа. І їй здавалось, що десь і Роман отак стогне в маренні на соломі й кличе її...

Опівночі вийшла до колодязя по воду. Ніч потріскувала морозом, пустельна, холодна, чужа... Ледве-ледве витягла відро води обледенілим журавлем. Передихнула. Всередині колодязного зрубу понакипали брили льоду, але колодязь парував густою теплою парою. Десь там у його глибині плюскотіла жива вода, і мороз не мав сили туди дістатися і виморозити цілющий напій. Наперекір всьому колодязь парував, в його глибині біла й пульсувала нескорена душа. Чи не так і людина, думала Олена. Як би її горе не сковувало кригою, як би не виморожувало з неї живий дух, все одно на денці її душі збережеться крихта тепла і віри. І ніколи холод не виморозить в людських душах прагнення до волі, ніякі невдачі не вб'ють у ній потягу до боротьби... А настане весна, розтопить крижані брили, вирветься воля...

Так думаючи, Олена кип'ятила воду в печі, заходжувалась промивати й перев'язувати рани... Ледь блимає свічка на столі, в хаті душно, нудотний запах крові підкочується до горла... Голова йде обертом. Зціплює зуби... Так і минала перша ніч. Десь під ранок, коли поранені забулися у важкому забутті, Олена присіла на лаву і тільки тоді відчула, як стомилася... Тіло мовби чуже, не підвладне їй. Притулилася спиною до стіни, задрімала.

Снилось їй зелене жито.

"Це добре, — подумала вона уві сні, — жито — це життя".

Побачила себе й Романа в полі. Йшли вони стежкою, побравшись за руки... Жито зелене-зелене. Гарно так, весна. Небо над ними голубе, вітер ласкавий, щось у вуха наспівує... Бринить повітря. Легко ж... Роман і каже їй:

— Я вже збудував хату, простору і світлу. Над Дніпром. І левада є. І верби над левадою.

— А калина? — питає Олена.

— І калина, — сміється Роман.

А на зеленому житі стоїть білий лелека.

— Глянь, Романе, який гарний бузько! — вигукує Олена. — То наш синок. Подивись, Романку, на свого сина!

Раптом бузько з білого зробився червоним. І впав посеред жита. І бачить Олена, що житом ідуть гусари в чорних обладунках, топчуть зелене жито...

— Не смійте-е! — кричить Олена, — То ж хліб наш святий! То життя наше!..

І прокинулась... Сиділа на лаві, притулившись спиною до стіни. В хаті було повно гусарів. Вони ходили по хаті і довгими блискучими мечами кололи поранених.

— Що ви робите!? — закричала Олена і кинулась до них. — Звірі!

Високий дебелий гусар замахнувся на неї мечем.

— Стривай! — спинив його другий. — Така краля нам ще знадобиться.

На Олену накинулись кілька поляків, скрутили руки і потягли з хати. Вулиці були забиті жовнірами, вони витягували з хат жінок, рвали на них одяг, топтали, били кольбами і реготали... Скрізь лежали трупи, уже горіли перші хати, жіночі, зойки не втихали й на мить.

"Як татари", — тільки й подумала Олена.

Її привели на майдан, штовхнули в юрму напівроздягнених людей. Майдан був оточений верхівцями, всюди стояли гусари з списками в руках і кололи тих, хто не міг стояти на ногах.

— Ей ви, бидло! — крикнув ротмістр в кольчузі, поверх якої була накинута шуба. — Ану слухайте універсал його милості короля Речі Посполитої. Ми вас вгамуємо, пся крев!.. Ми відіб'ємо у вас охоту до бунтів, схизмати!

Ротмістр розгорнув згорток паперу.

— "Владислав IV, Божою милістю король польський, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський, ліфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандальський спадковий король!" —

Ротмістр набрав побільше повітря в легені і знову закричав на увесь майдан. — "Усім взагалі і кожному особисто! Старостам і урядам городським, підстаростам і державцям всіх наших маєтностей на Україні оголошуємо нашу королівську милість. Люб'язні нам вірогіддані! Свавільні козаки ухилилися від присяги і від належної нам повинності, вони все більше міцніють і проливають шляхетську кров. Вимагаємо, щоб ви повсюди карали смертю цих бунтарів, забирали їхнє майно і суворо приборкували бунти, викорінювали мечами їх всюди, де вони з'являться... Дан у Варшаві 1 грудня 1637 р., царювання нашого в Польщі в п'ятий, у Швеції в шостий рік"[8].

— Люди-и-и! — рвонувшись вперед, закричала Олена — Не слухайте цих катюг і вішальників! Козаки-павлюківці — то наші славні лицарі! Вони борються із лядськими душогубами за вашу волю!

Як чорні круки, накинулись гусари на Олену, збили з ніг, топтали її, били кольбами, і сніг навколо Олени почервонів. Потім схопили її за коси й потягли майданом.

— Ідіть до козаків, люди! До Павлюка! — кричала Олена. — Вірте, люди, колись здолаємо лютих ворогів!..

На неї знову накинулись, шарпали довго і люто, а потім заткнули їй ганчіркою рота, скрутили руки й погнали до обозу. Олена йшла і залишала за собою кривавий слід. Біля одного з возів стояла бочка з порохом, до неї й підвели Олену.

Ротмістр у шубі поверх кольчуги моргнув жовнірам.

— Ану насипте цій кралі пороху в пазуху! Побачимо, що вона тоді заспіває!..

Жовніри юрмою посунули до бочки з порохом, вибили клепки, регочучи, набирали пригоршні пороху й сипали Олені в пазуху. Двоє гусарів міцно тримали її за зв'язані руки.

— Сипте, сипте, не шкодуйте пороху! — горлав ротмістр. — У нас його вистачить, аби повипалювати хлопкам груди!

Згодом ротмістр вигукнув:

— Досить!.. Дайте вогню!

Йому піднесли палаючу головешку.

Ротмістр, граючись головешкою, підійшов до Олени.

— Замерзла, красуне? — помахував ротмістр головешкою, котра сичала, як змія. — Потерпи, голубко, зараз ми тебе погріємо. Більше не будеш така балакуча. Хіба що на тім світі будеш до непокори Посполитій закликати. Підпалимо тебе й пустимо. Ха-ха! Бігай собі на здоровля! Ото весело буде, як у тебе горітиме пазуха! Ха-ха!

— Підпалюйте, пане ротмістре! — кричали нетерплячі вояки. — Бідненька, вона ще замерзне!..

— Погрійте її, пане ротмістре, погрійте!..

Ротмістр відступив на безпечну віддаль, витягнув руку з головешкою і ткнув її в груди Олені.

Два гусари, котрі тримали Олену за руки, відскочили в різні боки. Олена стояла непорушно. Сорочка на грудях почала диміти, ще мить — спалахне вогник, і порох, зашипівши, вибухне їй в лице сліпучо-білим яскравим полум'ям...

— Горить! — закричали жовніри.

Охоплена вогнем Олена з останніх сил кинулася до возів і впала на бочку з порохом...

— А-а-а-а! — закричав ротмістр, обхопивши голову руками. — Рятуйтеся!

Та було вже пізно. Ніхто з ворогів не встиг утекти, як стався оглушливий вибух, і ротмістр з жовнірами полетіли вгору...

Розділ двадцять другий

Другого дня, дев'ятнадцятого грудня, заливши Мошни кров'ю, Потоцький пішов на Черкаси, куди буцімто відступив Павлюк. Аби не потрапити часом у пастку, вислав поперед себе три хоругви коронного стражника. Просувався обережно, майже не висовуючись з карети, котру з усіх боків густо обліпили гусари. На всяк випадок тримав коронну артилерію біля себе. Така обережність була не зайвою. На волостях діяли повстанські загони й замалим не щодень нападали на тили польської армії. Особливо дошкуляв численний загін якогось Кизима. Одного разу він так знахабнів, що відважився напасти на другий полк, і той ледве відбився, зазнавши чималих втрат.

Спершу Потоцький гадав, що досить Павлюкові потерпіти поразку, як повстанці розбіжаться по кущах, мов зайці. Та вийшло навпаки. Розвідка доносила, що повстання шириться з кожним днем, міщани виганяють з своїх міст старост та урядовців, вибирають власну старшину та створюють нові загони. Лише брак зброї і особливо гостра нестача пороху утримують повстанців від великих сутичок з військами Потоцького. Тому він поспішав, вбачаючи в швидкості половину успіху. Треба було будь-що не дати повстанцям об'єднати свої сили й зібратися в Черкасах. Одначе, коли Потоцький підходив до Черкас, його стрів коронний стражник і доповів, що Павлюка в місті немає.

— Вашмосць! — Стражник був блідий. — В місто не можна вступати. Черкаси охоплені вогнем!..

— Пся крев! — крізь зуби вилаявся Потоцький. — Не будемо ж ми на снігу ночувати. Негайно гасить пожежу!

— Але це немислимо, вашмосць! Горить майже дві тисячі козацьких хат. Не місто, а пекло. На вулиці можна засмажитися швидше, ніж на пательні!

Потоцький похмуро дивився на величезну заграву на обрії.

— Хто підпалив місто?

— По місту бігали якісь жінки з головешками в руках і палили хати, — доповів стражник. — Але ми не встигли цьому перешкодити, бо місто вже було охоплене вогнем.

— Чернь ладна живцем згоріти, аніж здатися на нашу милість.

— Саме так, вашмосць! Всі вони схожі на ту божевільну, котра в Мошнях підірвала собою бочку пороху.

— До речі, ротмістра та його жовнірів поховали?

— Поховали, вашмосць! Все, що лишилося від них, згребли до одної ями.

Бррр!.. Обережність, і ще раз обережність. Ні на мить не вірити черні. Навіть зв'язану до себе не підпускати. Так буде певніше, коли він хоче живим звідси повернутися.

— Вашмосць! Як бути з ночівлею?

Потоцький насуплено оглянув пустельну засніжену рівнину з якимось обгорілим селом на видноколі й закутався в шубу. Видноколи були аж сині від морозу. Над рівниною кружляло гайвороння, тут і там зграями перебігали сірі звірі. Певно, вовки. Ні деревця, ні кущика. Тільки снігові замети. Ще раз глянув на обрій, де бушувало полум'я: увесь той бік відсвічував кривавим відблиском.

— Не ночувати ж нам серед степу, де й дров катма! Рушайте до Черкас, подивимось, що там.

Але до Черкас і близько не можна було підійти. Місто палало, як велетенський смолоскип, тисячі вогнів зливалися в один, з страшною силою гоготіли, здавалося, що море вогню ось-ось підпалить небо і світ тоді рухне й сконає в полум'ї. Сильний вітер гнав на рівнину іскри, встеляючи сніг гарячим попелом. Потоцький велів спинитися за кілька верстов від міста. Сидів у кареті, вбравши голову в плечі, не знаючи, що тепер діяти і куди серед ночі податися. На палаюче місто моторошно було дивитися.

"Божевільна чернь! — подумки лютував польний гетьман. — Ліпше вогню віддасть, ніж нам. От і спробуй їх приборкати, вгамувати! Тут пильнуй, аби сам живцем не згорів чи не полетів угору ногами, як той ротмістр!"

Полки похмуро дивилися на палаюче місто, і на їхніх обличчях грали червоні відблиски. Жовніри відверталися, а тільки вітер дужчав, починали задкувати. Густо несло попелом, обгорілими головешками, котрі з сичанням падали в сніг.

Патер Окольський спробував було підняти занепалий дух війська, заявивши, що пожежа — то справа Божого гніву.

— То Господь наш карає свавільну чернь лютим вогнем небесним, — бубонів патер, не забуваючи пильно стежити за головешками. — Господь велів своєму громовержцю спалити хлопські оселі.

— Ліпше б він подумав, де ми будемо ночувати, — буркнув гусарський ротмістр,

— Слово Боже і в степу не дасть замерзнути, — повчально прорік патер. — Звертайтеся подумки до Бога, і у вас потепліє на серці.

— Я б із задоволенням повернув оце до теплої хати! — скривився ротмістр. — Там напевне б ми відігрілися!

Та ось пожежа почала потроху вщухати. Пожерши хати і не знаходячи більше нової поживи, вогонь занепадав, величезні язики над містом зменшувалися, падали. Там, де було місто, виднілося чорне згарище з обгорілими бовдурами.

Потоцький послав хоругву на розвідку і та, повернувшись, доповіла: місто спалене дощенту й засипане гарячим попелом з жаром, сніг розтанув від вогню, і на вулицях повно гарячої води.

— Пся крив! — прохрипів Потоцький і велів ставати табором у полі. Військо було зле, чулися нарікання, та Потоцький пошвидше заліз у свою карету і закутався аж у дві шуби...

Вранці в табір примчав Іляшко Караїмович із сотнею вірних реєстровців. Потоцький вже пробачив йому той випадок із молодницею в селі Нетреби і досить привітно зустрів свого вірного слугу.

— З якими вістями, Іляшку?

— Ваша милість, всю ніч з коня не злазив, так спішив, — заторохтів Караїмович.

— Багато дечого розвідав, ваша милість.

— Де Павлюк?

— У Боровиці, вашмосць, заперся! Остряницю відрядив на Січ по допомогу, Скидан і Биховець гайнули по волостях чернь збирати, а сам він у Боровиці сидить. Треба спішити, вашмосць, допоки той самозванець не зібрав нові сили. Я покажу найкоротшу дорогу до Боровиці, вашмосць!

За кілька верстов від Боровиці Потоцький пропустив поперед себе два полки, а сам з хоругвою гусарів опинився в ар'єргарді. Хоча розвідка й доносила, що козаки міцно заперлися в містечку, польний гетьман все ж не відважився їхати попереду війська. Мало що може трапитися в дорозі! Та цього разу обережний гетьман трохи сам себе не перехитрив.

Полки пішли до Боровиці і невдовзі сховалися за лісом, гусари, оточивши з усіх боків карету польного гетьмана, їхали неквапом. Потоцький, похитуючись у кареті, міркував, що навряд чи цієї зими йому вдасться приборкати повстання. Все частіше й частіше наvertався він до думки, що доведеться розпочати переговори з Павлюком, козаків умовити будь-що на капітуляцію на якихось дрібних умовах, а їхнього гетьмана тим часом захопити й привезти до Варшави. Навіть якщо повстання й триватиме, все одно, привізни бунтівного гетьмана в столицю маєстату, Потоцький матиме вигляд переможця. От тільки як виманити Павлюка?

Спустилися в долину, проїжджали побіля замерзлого болота, на якому густо стояли копички сіна. Потоцький велів зупинити карету і, підкликавши до себе ротмістра, ткнув пальцем на копички:

— Пане ротмістре, ви звернули увагу на сіно? Чи не правда, гарна пожива для наших коней?

— Саме так, вашмосць! Станемо табором, я пришлю жовнірів за сі... е-е... вашмосць...

Потоцький з подивом поглянув на ротмістра: чого це він раптом застиг з розкритим ротом, ніби йому сунули туди розпірку? Та перевів погляд на болото й онімів... На його очах копички сіна розсипалися, а з них вискакували козаки з шаблями й пістолями в руках... І мчали на поляків...

— Сто дяблув!.. Козацька засада! — не тямлячи себе, закричав Потоцький, поспішно кинувся в карету й щільно зачинив дверці. — Поганяй, поганяй, сто дяблув! — закричав він, та карета ні з місця... Загримкотіли постріли... Потоцький виглянув у віконце — й мову йому відібрало: з протилежного боку, з ліска,

вирнув загін вершників і, поблискуючи шаблями, мчав сюди... Гусари їх не бачили, бо відбивалися од козаків.

— Ротмістре! — закричав Потоцький, на мить висунувши голову з карети. — Зліва козаки!.. Чому стоїть карета, пся крев?! Як ви захищаєте свого гетьмана, ротмістре? Я велю посадить вас на палю!

Карета нарешті рушила, підстрибнула, заходила ходором і спинилася, бо впав кінь в упряжці. Дверці відчинилися, Потоцький, висунувши руки, марно ловив їх і не знаходив. Біля карети творилося щось неймовірне, падали коні, люди, гриміли постріли, все змішалось, сплелось, клекотіло й ревла одним клубком. Потоцький все ще не міг спіймати дверці. І тут він через голови гусарів побачив вершника з світлими, як ромашки, очима.

Їхні погляди зустрілися...

— Почекай, вашмосць, я зараз! — вигукнув світлоокий вершник, прорубуючись до карети... Потоцький з жахом дивився на його закривавлену шаблю, що все падала і падала на голови гетьманської охорони... Гарячково шастав у себе на поясі, шукаючи пістоля, а його, як на гріх, не було... Дзизнула куля над головою. Потоцький, затуляючи голову руками, впав на сидіння й раптом відчув, що карета перекидається й летить у снігову круговерть.

...Отямився він, сидячи на снігу.

— Вашмосць! — крикнув коронний стражник. — Вчувши постріли, ми летіли сюди як на крилах! Заледве встигли, вашмосць...

— Де Павлюк? — захрипів Потоцький і, набравши в жменю снігу, тер собі лоба, бо ніяк не міг прийти до тями.

— Самозванець, вашмосць, встиг утекти.

— Багато загинуло охорони?

— Половина, вашмосць!

— Єзус Марія!..

Коли підійшли до Боровиці — маленького засніженого містечка, — на валах маяли козацькі знамена. Козаки спішно зводили нові укріплення. Виходить, Караїмович правду казав: Павлюк тут. Тепер аби тільки не випустити бунтарського гетьмана, і можна з тріумфом повертати голоблі до Варшави. Не буде ж він, Потоцький, всю зиму ганятися по Україні за черню! Йому досить привезти Павлюка у Варшаву, і король повірить, що з повстанням покінчено. І більше він ногою не поткнеться на Україну!

Коронна артилерія вже відкрила вогонь по містечку, ядра падали на вулицях Боровиці, спалахувала пожежа, але вогонь хутко зникав. Певно, козаки гасили... Полоцький велів кинути на приступ містечка кілька ескадронів драгунів. Та ледве вони підійшли до валів, як ті огризнулися таким шквалом вогню, що драгуни на очах в польного гетьмана кинулися врозтіч.

— Боягузи!.. — лютував гетьман. — Невже драгуни забули, що таке лицарська слава?! Негайно до мене поручника!..

Невдовзі той примчав, він був блідий, і нижня губа його неприємно тремтіла.

— Хлоп'як, пся крев!.. — визвірився на нього Потоцький. — Пан поручник схожий на мокру курку! Ганьба!..

— Але, вашмосць, козацькі гармати б'ють прицільно...

— Для справжнього лицаря Посполитої чернь не перешкода! Бери місто, бо я посаджу тебе на палю, боягузе!

Поручник помчав, і ескадрони вдруجه подалися на приступ, але, як і перше, з міста вдарив шквал вогню... Потоцький зрозумів, що з ходу Боровицю не взяти. Військо стало табором за версту від міста і почало готуватися до штурму. Вперед були пущені хоругви з лопатами. Ріючи окопи, вони повільно просувалися до міста. Біля окопів ставили дерев'яні палісади. Ховаючись за них, жовніри крок за кроком просувалися до валів, підтягуючи гармати.

Так і день збіг. Вже в надвечір'я Потоцький викликав до себе в намет Адама Кисіля, сеймового комісара в справах реєстру.

— Панові комісару реєстру доведеться сходити в Боровицю!

— Вашмосць, я готовий послужити коханій ойчизні, — тіпнув бородою Адам Кисіль. — Я мало вірю в те, що нам пощастить цієї зими приборкати повстання. Треба вдатися до хитрості, вашмосць. Сильнішого звіра й підступнішого за хитрість немає. Треба будь-що захопити Павлюка й обезголовити повстання.

— Отож я й доручаю вам цю роль, пане воєводо! Йдіть у місто і вмовте козаків на переговори. Якщо козаки припинять опір, їм буде збережено життя і свободу. Аби лиш вони вийшли з міста й Павлюк прибув до нас на переговори. А там ми вже скрутимо крильця й цій пташечці. Вас, пане воєводо, недарма називають лисицею. Виманіть того вовка. Заодно хай не забуває пан воєвода, що саме від нього колись утік Павлюк!..

Був тихий і теплий вечір, легенько сіявся сніжок. Павлюк сперся на гармату і думав про долю повстання. Був твердо переконаний, що відступ — це ще не програш. Міщани вбивають польських старост і приєднуються до нього. Все нові й нові загони месників з'являються в лісах. Час грає на Павлюка. Згодом обернеться на Січ Остряниця і приведе свіжі сили, Скидан та Биховець на волостях гуртують люд. Ще повоюємо, пане Потоцький!..

Сніг погустішав, закружляв лапатий, наче зграї білих горобців запурхали над містом. Павлюк, велівши дозорцям пильнувати, спустився з валу. З приємністю вдихав свіже і чисте повітря. Йшов вулицею, прислухаючись, як по дворах весело перегукуються козаки. І від того гомону настрій у гетьмана помітно кращав. Зайшов до хати, викресав вогню, запалив свічку... Зітхнув, дивлячись на кволий вогник свічки.

— Павлусю... — почулося тихе й ніжне.

Серце бентежно забилося. Рвучко повернувся... Марина сиділа на лаві в кутку й куталась в теплу вовняну хустку. Він радісно усміхнувся й простяг до неї руки. Марина птицею кинулась до нього, затихла біля грудей.

— Спасибі, що прийшла, бо мені так було сумно без тебе.

— Як ти змарнів! — вона провела долонями по його щоках. — Аж почорнів, щоки запали... А зморщок скільки!.. Тільки очі світлі, як і були.

— До весілля помолодію, Марино...

— Ми оточені, — плечі Марини здригнулися. — В Потоцького велике військо. Що нас чекає? Адже це поразка.

— Аж ніяк не поразка! — запально вигукнув він. — Потоцький хоч і женеться за нами, але сила в нього вже не та. Кумейки не лише випотрошили його військо, вони й віру підірвали у швидку і легку перемогу над нами. Ні, моя кохана, битва під Кумейками — то лише початок нашої боротьби!

— Але ж ти відступаєш!

— Я хочу зберегти військо. А тим часом Остриця приведе запорожців із Січі. Скидан та Биховець назгукують по волостях людей. І тоді ми влаштуємо ляхам нові Кумейки. Ні, ляхи після Кумейок уже не ті. Ось побачиш, не сьогодні-завтра вони почнуть з нами переговори!

Той спокій, та впевненість, з якими говорив Павлюк, передалися і Марині. Вона посміхнулася крізь сльози й прошепотіла:

— Давай забудемо про все... Хоч на одну мить. І побудемо вдвох.

— Давай! — посміхнувся він. — Хоч на одну мить... Зненацька у вікно постукали.

— От і побули вдвох, — зітхнув Павлюк і крикнув: — Хто там? Заходьте до хати, коли діло є!

— Пустіть колядувати!.. — почувся тоненький голосок.

— Ой Боже ж мій! — схопилася Марина. — Як же це я забула? Та завтра ж Різдво, а сьогодні кутя. Святий вечір...

Павлюк метнувся у двір і по хвилі впустив у хату п'ятеро дітей, двох високих хлопчиків і трьох менших. Найвищий хлопчик тримав у руках зізду на довгій палиці.

— Спасибі вам, колядники, що завітали, — дякував гетьман. — Проходьте... Колядуйте, прошу вас.

Діти хором вигукнули:

— З Святим вечором будьте здорові, господарю і господине!..

— Спасибі, і ви будьте здорові! — урочисто мовив гетьман. — Та ростіть все вгору і вгору!..

Колядники поскидали шапки, поштовхалися трохи, перешіптуючись: "Ти, Мотько, починай..." — "Ні, ти, Хведьку..." Зрештою маленький хлопчик почав тоненьким голосом:

Із-за гори, із-за кам'яно!

Святий вечір!

Колядники, хором вигукнувши: "Святий вечір", — підхопили:

Та відтіль виступає велике військо,

А попереду пан Павлюк іде.

Пан Павлюк іде, коника веде.

Хвалиться конем перед королем.

Та нема в короля такого коня,

Як у нашого пана Павлюка!

Гетьман дивився на колядників і бачив себе маленьким хлопчиком...

Святвечір... Через плече в нього торбина, в руках — зізда. Село снігом занесене, потріскує мороз... Грузнучи в кучугурах, часом провалюючись по пояс, місяць вони сніг від хати до хати... Колядують:

Хвалиться стрілою

Перед дружиною,

Да нема у дружини

Такої стріли.

Як у нашого пана Павлюка!

...Яке то було щастя, як надходив Святвечір!... Мати так і сяяла доброю усмішкою, тихою, лагідною. Батько врочисто покахикує, а на покуті під образами — кутя в мисці на сіні стоїть. Узвар у глечики. На столі — чого тільки немає! Пиріжки, ковбаса, сало. Мати наливає в кутю узвар із груш (які ж бо вони солодкі!), ще й меду додає. Шепоче: "Собі кутя на покутя, а узвар на базар. Туди несемо на руках, а відтіль будемо везти на волах". Батько поважно читає пресвяту Тройцю, потім всідаються вечеряти. Мати ставить череп'яний полумисок з пирогами, батько наливає собі вишнівки.

— З Святим вечором будьте здорові! І ти, жінко, і ви, діти, і ти, хато, і ти, дворе, і ти, білий світе!

А випивши, закушує пиріжками, питається:

— А чи видно мене, діти, з-за пирогів?

— Не видно, тату, не видно!

— Дай, Боже, щоб завжди мене не було видно!

...Да бувай же здоров, пане Павлюк!

Да не сам з собою,

З отцем, з матір'ю,
Зо всім родом.
Святий вечір!

Проспівали колядники, вигукнули хором: "Щедрий вечір! Добрий вечір! Добрим людям на здоровля!"

Павлюк витяг капшук, обійшов дітей, кожному по злотому дав.

— Спасибі, що провідали нас, з Святим вечором повіншували. Ростіть, діти, щасливі!

Веселі й задоволені побігли колядники з хати.

Марина підійшла до Павлюка, поцілувала його:

— З Святим вечором будь здоровий, коханий!..

Гуп-гуп — в сінях! І ось до хати ввалився розпашілий з морозу Гордій Чурай, як завжди, веселоокий, в доброму гуморі.

— З Святим вечором, пане гетьмане! Я й козаки запрошуємо тебе й господиню твою на вечерю!

— А кутя буде?

— Буде і кутя, і до куті! Як у Полтаві!

Павлюк взяв Марину під руку.

— Тоді ходімо, доки нас веселі люди запрошують. Покуштуємо полтавської куті в Боровиці!..

Пізно ввечері Павлюк з Мариною поверталися з куті. Ріденький і теплий сніжок сіявся над Боровицею тихо і врочисто. І вечір був тихий та світлий, ніби ніч не ніч і день не день...

— Як гарно в світі жити! — вихопилося в Марини.

— Гарно... — згодився Павлюк.

Вони йшли, побравшись за руки, слухаючи, як тихо падає сніг. Для них в ту ніч не існувало нікого, то була тільки їхня ніч. І вони насолоджувалися нею, блукаючи тихими засніженими вуличками, обережно ступаючи по чистому м'якому снігу, як по білих диво-килимах... Були стомлені, але щасливі...

— Це наш святий вечір, кохана, — шепотів Павлюк. — І ніч свята сьогодні буде. І жити хочеться, й любити... — Він пригорнув її й прошепотів: — Прошу тебе, стань моєю дружиною. І народи мені сина. Маленького Павлуса. Коли раптом зі мною що станеться, то на Україні буде ще один Павлюк.

— Пане гетьмане, доброго ранку! — Гордій Чурай, гупаючи чобітьми, вбіг у хату.
— З Різдвом будьте здорові!

— Спасибі... Тссс... Марина спить, — посварився Павлюк. — Чи у вас у Полтаві всі такі галасливі?

— Усі, — сміявся Чурай, а його чорні блискучі очі сяяли — буяли молодечим життям. — Але ж яка в мене новина! Ляхи посла вельможного прислали.

— Цього й слід було чекати, — пошепки відповів Павлюк. — Якщо посла прислали — Потоцький уже видихся. Де пан посол?

— У дворі тупцяє та сніг місить. Я його в хату не пустив, хай перед гетьманським порогом постовбичить.

Павлюк запалив люльку, накинув кожух наопашки і вийшов надвір. Адам Кисіль в довжелезній рудій шубі, що лапами вгрузала в сніг, стояв посеред двору в оточенні козаків... Павлюк потягнувся, подивився на сонце і ніби ненароком глянув на посла.

— Ба!.. Пан воєвода! — весело вигукнув Павлюк, ніби здибав свого давнього приятеля. — Якими вітрами? Давненько ми з вами не бачилися. Ще з Бара!

Адам Кисіль ще швидше засовав рукою, погладжуючи бороду.

— Чого це у вас руки ходором ходять, пане воєвода? — насмішкувато мовив Павлюк.

— Я з самого ранку стовбичу в цьому дворі! — визивно крикнув Кисіль. — Я вже увесь сніг тут перетовк. Це неповага!

— Не всім же й повагу виявляти. Сподіваюсь, пан воєвода на мене не в обиді, що я колись у Барі вікно в його замок вибив?

— Я надзвичайно радий! — буркнув Кисіль.

Так вони перемовлялися, стоячи на віддалі один від одного: Павлюк біля порога, польський посол посеред двору.

— То чого ж пан воєвода прибув до нас? Сніг у дворі товкти?

— Я прибув від єгомосці польного гетьмана! — Адам Кисіль потупцяв на місці, але змушений був підійти до Павлюка. — Прибув з ультиматумом!

— Добродії! — звернувся Павлюк до козаків. — Покажіть, як панові воєводі та його ультиматуму звідси вибратись.

— Але я ще не все сказав! — поспішно мовив воєвода. — Я прибув для переговорів. Єгомосць польний гетьман не бажає більше проливати кров.

— Чию? — поспитав Павлюк.

— Звичайно, шляхетську, бо хлопська єгомосць не бентежить, — з цинічною відвертістю відповів воєвода. — Коли б пан Павлюк був трохи розумніший і вгамував би хлопів, то...

— То ясновельможні пани міцніше б їм всілися на шиях? — додав за нього Павлюк.

— Не будемо шпигати один одного, — досить мило всміхнувся Адам Кисіль. — Чи не ліпше погодитися на мир?

— На яких умовах, пане посол?

— Єгомосць польний гетьман обіцяє зберегти і життя, і волю козакам, якщо вони припинять опір. Але про деталі миру єгомосць чекає пана гетьмана у себе в наметі. Життя і волю вам, пане гетьмане, твердо обіцяно.

— Передай, пане воєводо... — Павлюк якусь мить зважував свої слова. — Я прибуду до нього на переговори.

Павлюк тихенько зачиняв за собою двері й навшпиньках підійшов до ліжка.

— Ти... підеш? — тихо озвалася Марина.

— Не спиш? — сів на ліжко Павлюк.

— Я все чула.

— З Різдом, моя люба! — Павлюк нахилився й поцілував її в теплу шию, де сторожко билася синя жилка. — Надворі така чудова погода! І тихо як у вусі. Наче й немає війни.

— Потоцький тебе чекає? — тривожно запитала Марина і, схопившись, сіла на ліжку, довге чорне волосся її розметалося по білих округлих плечах.

— Яка ти гарна! — прошепотів він, милуючись нею. — Я такий щасливий, що ти в мене є!.. — Він помовчав хвилю. — А до Потоцького я піду. Не турбуйся, моя кохана, все буде добре. Коли польний гетьман прислав послів, то чуває себе непевно. Я мушу з цього скористатися.

— А може, він скористається?

— Все може трапитися. — Павлюк гладив її плече. — Ти тремтиш?

— Бо ти затіваєш гру зі смертю. Це небезпечно. Це надто небезпечно! Ні-ні, я тебе нікуди не відпущу! Краще разом загинемо на валах міста, ніж до ляхів іти. Чує моє серце біду лютую. Ляхи підступні, їм вірити — що з хижим звіром в одній хаті жити. Як не задушить, то розтерзає. В ляхів немає жодного правдивого слова. Вони м'яко стелять, та твердо спати.

— Я знаю, — сказав Павлюк.

— То чому йдеш, коли знаєш?

— Мені, Марино, треба виграти час, — обняв її Павлюк за плечі. — Затіяти переговори, тягнути, відтягувати... Час працює не на ляхів, ось у чім суть. Тим часом повстання набере сили. Аби виграти час, я навіть дечим поступлюся ляхам. Лише б приспати їхню пильність. Повстання тільки починається, і виграти зараз час — все одно, що життя!

— А коли ляхи з тобою...

— Навіть якщо зі мною що станеться, повстання не загине. Інші його очолять. Хоч би й твій батько, славний ватаг Кизим, котрий збирає зараз в Подніпров'ї людей. — І додав твердо: — Що б там не загрозувало мені, але я мушу виграти час!

— Навіть власним життям?

— Навіть власним...

Марина заплакала, Павлюк рвучко притяг її до себе, жадібно цілував її щоки, мокрі від сліз, губи, очі.

— Допоки б'ється моє серце, ти завжди будеш зі мною!

— Гетьмане! — почувся знадвору голос Гордія Чурая. — Коні покульбачені, ляшки вже нас чекають!

— Іду! — крикнув Павлюк і востаннє обняв Марину. — Я такий щасливий, що ти в мене є! Скажи мені щось на прощання.

— Я... Ти іди... — тихо мовила Марина. — Коли треба – йди. За мене не турбуйся. Аби була воля на Україні, а решта... Решта буде. Постривай!.. Ні, йди, якщо треба. А я... народжу тобі сина.

— Господи, який я щасливий! — вигукнув Павлюк. — Та мене жоден ворог не здолає. Ну хай уб'ють мене, а я все одно буду жити. У другому Павлюку. У малому Павлюку, який колись стане великим!

Він уклонився їй і вийшов з хати, і вона чула, як молодод і завзято зарипів сніг під його ногами...

Розділ двадцять третій

Дізнавшись, що Потоцький оточив Павлюка в Боровиці, Кизим із своїм загonom спішно подався виручати гетьмана. Два дні і дві ночі, не даючи ні людям, ні коням спочивку, гнав Кизим свій загін і надвечір третього дня вже був у Монастирських Луках. Звідси до Боровиці рукою подати, але змучений загін уже не міг рухатись. Кизим змушений був спинитися на ночівлю. Ледве діставшись теплих хат, козаки попадали покотом і поснули, навіть від вечері відмовившись. З усього загону на ногах трималося лише кілька вартових-дозорців та сам Кизим із сином. Хоча надворі потріскував мороз, батько з сином роздяглися до пояса і, вийшовши надвір, заходилися обтиратися снігом "від утоми". До малинового кольору натирали один одному спини і, як завжди, сперечалися. Кизименко доводив батькові, що не треба було спинятися у Монастирських Луках, а будь-що спішити в Боровицю.

— Мало що може трапитись, коли ляхи обложили місто! — запально доводив син, із злістю натираючи снігом своє молоде й міцне тіло так, що воно аж рипіло. — Обтерлись би снігом, втому зігнали — і гайда!..

— Ти хотів, щоб серед ночі коні з ніг попадали? — сердито гудів батько. — А ляхи б і накинлись на нас, як вовки. Зелений ти ще, сину, в цих ділах!

— Я — зелений?! — аж підстрибнув Кизименко.

— Тю, тю на тебе! — замахав Кизим руками. — Ще з кулаками на мене кинешся. І звідки ці Кизими такі гарячі беруться? Слова не можна мовити, так і спалахують вогнем.

Вони стояли один проти одного, високі, широкоплечі, міцні, й сердито натирали один одного снігом.

— Ху!.. Аж на душі полегшало! — задоволене кречав Кизим. — Наче тягар з пліч звалився. Я, бувало, молотом намагаюся, біля горна як напечуся, а вибіжу, снігом витруся — і знову свіжий, як огірок.

— І я такий! — додав син.

Обоє весело зареготали.

— Пане отамане! — прибіг до них козак з дозору. — Там якийсь загін до села йде. Начебто наші козаки.

— А ти звідки знаєш, що вони наші? — запитав Кизим. — На лобі в них понаписувано?

— Та вони гінця наперед вислали. Кажуть, що до Павлюка в Боровицю поспішають. А отамана їхнього Куделею звати.

— Куделя... Куделя, — повторив про себе Кизименко. — Не чув...

— Тепер отамани та загони як гриби після дощу ростуть, — сказав батько. — Всіх не знатимеш.

— Багато їх? — поцікавився Кизименко.

— Та, кажуть, з півста, — відказав козак.

— То чого ж ти стоїш? — вигукнув Кизим. — Біжи та запрошуй козаків на вечерю. Завтра з ними разом в Боровицю підемо!

Козак позіхнув, почухався і, вилізши на коня, потрюхикав вулицею, опустивши голову на груди. Батько з сином зайшли до хати й заходилися одягатися. Господиня — немолода мовчазна жінка, котра за увесь вечір не зронила й слова, — мовчки назбирала на стіл сяку-таку вечерю і почовгала спати в хижку.

— Не хнюп носа, сину! — повчав батько. — Завтра ні світ ні зоря будемо в Боровиці. Отож міцніше тримай молота в руках. Бо сидиш наче сич надутий.

— Зате ти, батьку, як сорока, тріскотиш!

— Що ти сказав? — схопився ображений Кизим. — Ти свого батька, славетного коваля, сорокою обзиваєш? Ось я ж тобі зараз!..

— Не підходь, батьку, бо й я можу духопелків надавати!

— Своєму батькові?

— А мене батько вчив нікому в броду не стояти і не забувати, що я ковальського роду, якому немає переводу.

— Твоє щастя, що і я ковальського роду! — буркнув батько і сів на лаву. — Побережімо ліпше сили для важливішого діла.

Та ось на вулиці зацокали підкови, і батько з сином вийшли з хати. Біля двору спішилося кілька десятків вершників, простуючи подвір'ям.

— Добровечір, пане отамане! — привітався перший, високий, худий чоловік.

— Я — отаман Куделя, а то мої хлопці!

— Малувато в тебе хлопців-молодців! — ручкався з ними Кизим (Куделя з болю аж присів і довго потім непомітно розминав свою руку). — Куди ж це товариство зібралось проти ночі?

— Спішимо в Боровицю до Павлюка, — відказав Куделя. — Ходять чутки, що його кріпко ляхи обаранили. Чи й устигнемо?

— Ранок вечора мудріший, — відповів Кизим. — Спиняйтеся на ночівлю, а завтра з світом разом поїдемо. Ми також в Боровицю мчали, та з ніг збилися. Я Кизим, а це мій син Кизименко. Заходьте до хати та будьте гостями.

І повів Куделя з кількома дядьками до хати. Решта чомусь барилася в дворі. Кизименко, йдучи до хати, оглянувся, відчуваючи якийсь неспокій. Здалось, що кілька прибулих козаків повернули за хату. Це насторожило Кизименка, він і собі подався за хату...

— Ей, козаче, кресало маєш? — підійшов до нього один з прибулих. — Посіяв своє в дорозі...

Кизименко уважно глянув на нього, але поліз рукою до кишені. І тої ж миті сильний удар під груди відкинув його назад. Хоча у вічу йому й потемніло, але втримався на ногах, лише присів. І, коли нападник кинувся на нього, рвучко випростався і вдарив його головою у живіт. Той відлетів, брязнувся навзнік об мерзлу землю й затих... Другий стрибнув на спину, Кизименко, пригнувшись, мотнув його, і той, перелетівши через голову, також гуркнувся на землю. Але тут на коваля налетіло двоє, він і їх позбивав, кинувся до хати, збив ще одного, другого схопив в оберемок і з такою силою брязнув ним об стіну, що чути було, як тріснув у того череп... А потім на Кизименка навалилося чоловік п'ять, він і їх розкидав у сніг. Та невідомих було багато, і вони ще більшим гуртом накинулися на коваленка. Кизименко схопив одного за ноги й, розмахуючи ним, як голоблею, валив решту з ніг.

— А — а, диявол!.. — чулися крики. — Здоровий як бик!

— Він нас усіх переб'є!

— В тім'я його бийте!..

— Ножем!..

— Потоцький велів їх живими похапати!..

— Та бий його!..

Зціпивши зуби, Кизименко люто відбивався, кулаками, ногами, головою, нападники хряпались об землю, і деякі з них більше не підводилися. Збивши останнього з ніг, він метнувся до хати, встиг ускочити в сіни й крикнути: "Зрада, батьку-у-у!" — як пекучий удар в тім'я звалив його на долівку...

Кизим саме взявся за ложку й присунув до себе миску з борщем, коли зненацька в сінях пролунав синів крик. Він здивовано глянув на "отамана Куделя" і побачив у його руках пістоль.

— Спокійно, пане отамане! — крізь зуби процідив Куделя. — Козаки твої сплять, а сина твого ми вже прибрали. Не раджу тобі, ковалю, гарячкувати!..

— Що вдієш, коди ми, ковалі, від народження гарячі, — спокійно озвався Кизим і глянувши у вікно, крикнув: — Оточуйте, хлопці, зрадників!

Куделя мимовільно й собі глянув у вікно. Цього було досить. Кизим хлюпнув йому гарячим борщем межі очі, перекинув стіл і, в темряві вибивши вікно, вивалився разом з рамою в сніг.

— Хапайте його, хапайте! — верещав у хаті Куделя.

Хтось було кинувся на Кизима, та він з такою силою вдарив кулаком, що той і не тіпнувся. Кизим вибіг на вулицю і закричав:

— Козаки-и! Зрада-а!

За ним гналося десятків зо два чорних постатей, і вони, певно, зрозуміли, що їм коваля не здогнати. Переслідувачі попадали в сніг і дали залп, цілячись Кизимові в ноги. Дві кулі вп'ялися втікачеві у праву ногу, й вона повисла, як перебита. Кизим упав, схопився, але праву ногу відчував лише до коліна, а далі йому здалося, що порожньо, немає навіть чим дістати до землі. Він спробував нею стати, але пекучий біль різнув його, наче бритвою. В голові на якусь мить запаморочилось, Та він, зціпивши зуби, застрибав на одній нозі... Тут його наздогнали і збили з ніг. Головою він відбив двох нападників і, сидячи посеред вулиці, виставив уперед свої могутні ковальські руки. Першого ж ворога, котрий кинувся на нього, він схопив за ноги і закрутив ним у себе над головою, збиваючи решту з ніг...

— Хапайте його живцем! — верещав Куделя.

— Не кричи, бо ще пуп розв'яжеться, — спокійно мовив Кизим. — Коли ти такий хоробрий, то перший і хапай мене!

Але хтось зважився й кинувся на Кизима ззаду, тоді напали ті, що були попереду, і за мить на вулиці вже качався клубок тіл, котрі хрипіли, гарчали і тусали один одного кулаками. З того клубка виповз Кизим і, тягнучи за собою перебиту ногу, уже дістався до тину й спробував було звестися, як удар в потилицю забив йому памороки... Коваль ураз обм'як і зсунувся в сніг...

Опам'ятався Кизим у хаті.

Якраз доспівували треті півні. Хтось лив йому воду на голову. Кизим ворухнув закривавленими губами... Вода, що стікала з голови на лице, була липка й солона. Голова гула, як дзвін, і розколювалася на шматки, наче по ній хто гупав молотом. Його хотіли підняти, та він, відштовхнувши їх плечима, сам звівся, спираючись на здорову ногу. Жовтий туман перед очима нарешті розвіявся, і Кизим побачив перед собою косі хижі очі, що так і випромінювали задоволення.

— Оклигав? — майже весело поспитав косоокий. — Але ж і здоровань ти!.. Скільки живу, ще таких бугаїв не зустрічав. Ледве-ледве тебе вкоськали. Сімох моїх кращих козаків голірuch поклав, поки тебе не обамбурили по голові. Та ще троє ніяк до тями не прийдуть. Кулаки ж у тебе!.. Один удар — і череп тріскається... Не доведи Господи з тобою вдруге зустрічатися!..

— Ти хто? — запитав Кизим, притулившись спиною до стіни і переносючи всю свою вагу на здорову ногу.

— Іляш Караїмович! — відказав косоокий. — Може, чув про мене?

— Чув! — сказав Кизим. — Стерво завжди так смердить, що його далеко чути. А ти вже добряче нагадив на Україні. Відомий зрадник.

— Ще б пак! — зареготав Караїмович. — Я радий, що ти мене так високо ціниш. Не хвастаючись, скажу: мастак я заманити жертву в сільце. Що поробиш, кожен хвастає таланом. Ти ось, кажуть, вдатним був ковалем. А я мисливець. Коли яку птаху треба в сітку заманити — Караїмович тут незамінимий.

До хати, дзенькаючи замерзлим обладунком, зайшов гусар.

— Пане ротмістре! — кинувся до нього Караїмович, і голос його враз зробився запобігливим, покірним. — Дозвольте доповісти. Це і є той знаменитий коваль Кизим, — котрого єгомосць польний гетьман велів захопити живим!

— Молодець, Іляшку! — гусар ляснув Караїмовича по плечу. — Ти наш вірний підніжок, і ми тебе не забудемо! А ти, хлопе, — повернувся він до Кизима, — стій на ногах, бо доведеться тобі багато посидіти. На палі... ха-ха!..

— Ляхів за собою водиш? — повернувся Кизим до Караїмовича.

— Сам не встигаю, — охоче відповів Караїмович. — Та й що вдієш, коли більшість реєстровців за вами.

Знадвору донеслися постріли. Кизим рвонувся й застиг, прислухаючись. Постріли тріскали поодиночі.

— То гусари приводять до послушенства твоїх вояк! — ошкірився Караїмович.

— Ти їх так загнав, що без задніх ніг спали. Доводилося декого за ноги витягувати з хат... Щоправда, частина все ж встигла утекти, а решту похапали. Хто супротивився, той заляк у снігу. А з рештою ти ще побачишся... На палях...

— Як же таку гидоту тільки земля наша носить? — з ненавистю мовив Кизим. — Більшого катюги, ніж ти, й серед татар не знайдеш!

Тим часом до хати ввели зв'язаного Кизименка.

— Ось і друга птаха! — вигукнув Караїмович. — У батька вдався, міцний, як чорт. Його обухом по голові стукнули — і нічого. Витримав, чорт! І де вона, така дужа чернь, виростає?

— На рідній землі! — відказав Кизим і до сина повернувся: — Чи так я кажу, сину?

— Так, батьку! — відповів Кизименко. — Та лихо, що свої продають.

Впала сива Кизимова голова на груди.

— Від того і тяжко, що свої... І Павлюка не виручили, і самі в халепу вскочили.

— Павлюку ваша допомога вже зайва! — скривив рот в посмішці Караїмович. — Потоцький вже скрутив йому крили.

— Виманили, людолови?

— Авжеж, виманили та й піддурили. З вами інакше й не можна. Не виманиш, не схопиш. Польний гетьман викликав його на переговори до себе... Ну і скрутили

вашому ватагу руки білі... Ха-ха!.. Не сьогодні-завтра до Варшави відвезуть! Гадаю, що вдруге Павлюк не втече. А вас велено до Києва везти.

На сході вже сіріло.

Караїмович вийшов надвір, вдихнув на повні груди свіже морозяне повітря, потягнувся до хрускоту в суглобах і відчув себе, як ніколи, бадьорим.

— Ех, біс його бери, як хочеться жити! — вихопилося в нього. Солодко, як солодко жити, бодай і вислужуючись перед паном ляхом. А Кизиму й Павлюку вже не жити на білому світі. А він живе. Щасливий. Бадьорий. На повні груди п'є морозяне повітря. І щастить же! Боже, як йому щастить! Кого вже не відрядив на той світ, а сам на волі, чини хапає... На мить аж страшно стало. А що, коли раптово все це скінчиться? Одного разу він трохи було не влип. Де там! Відкараскався від смерті. І знову інші гинуть, а він — живе! І пан польний гетьман ним задоволений. Ще б пак! За цю осінь Караїмович добряче для єгомосці постарався. Щоправда, в Нетребях трохи було не спіткнувся, передавши куті меду з тою триклятою молодницею, та, слава Богу, все скінчилося благополучно. Єгомосць хоч і потовк йому ногами ребра, і синців насадив, що й досі не щезають, та помилював... Бо цінить, бо вірнішого, ніж Караїмович, не знайдеш у всьому реєстрі. І тепер Караїмович не просто старшина. Він уже старший реєстру його королівської милості українських козаків! Можна вже й кирпу гнути. Старший — це вже півгетьмана. Не сьогодні-завтра булава опиниться в його руках. А якийсь рік тому він був звичайнісіньким собі реєстровцем у Переяславі. Не кожен здатний так високо стрибнути! Та ще за рік! Тепер він пополює за булавою, і тоді вся Україна опиниться в його руках!

Україна!.. Вічно бунтівна і вічно непокірна Україна, коли вже вдасться тебе назавжди придушити? Скільки тебе не приборкуй, не заливай кров'ю, скільки не страчай у Варшаві твоїх гетьманів та отаманів, а ти все одно непокірна, піднімаєш повстання за повстанням! Невже немає такої сили, котра тебе навічно вгамує? Ось і Павлюка закували в кайдани, а що змінилося? Повстання й далі розгоряється... Але ж добре, що хоч Павлюка виманили, трохи легше на душі. Чи вірив Павлюк золотим обіцянкам Потоцького, коли йшов на переговори? Не ликом він шитий! Очевидно, хотів виграти час, допоки повстанці зберуться з новими силами. Коли його скрутили і закривавленого вели, він тоді запитав Караїмовича:

— Чому ж не радіє панський підніжок?

В Караїмовича тоді прохопилися розпачливі слова (як вія потім картав себе за той мимовільний відчай!):

— Ти гинеш, але Україна знову піднімається! Павлюків ми ще знищимо, але нам цього замало!

Караїмович скреготнув зубами, проклинаючи себе за ту мимовільну слабкість... А чи ж так вона вже мимовільна? Остриця та Гуня, кажуть, Січ піднімають, Скидан та Биховець на волостях люд гуртують... От і чекай нової пожежі!.. Що з того, що Павлюка захопили? Ну, вивели його козаків з Боровиці в поле, зачитали їм умови капітуляції: неухильно виконувати всі накази коронного

гетьмана і більше ніколи не бунтувати. Вони ніби й погодилися, але якими вовкуватими очима дивилися на нього, Іляша Караїмовича, коди Адам Кисіль зачитав їм універсал про те, що він, Іляш Караїмович, призначається старшим, реєстру! М'якими умовами капітуляції Потоцький хотів задобрити реєстровців, на свій бік перетягнути. Але що з того? Вони ладні були його живцем ковтнути. Бидло! Чернь! Раби! Спробуй їх тримати в покорі, тільки загавишся — виберуть собі нового Павлюка!..

...Заскрипіли полозками сани.

— Ей, сюди! — крикнув Караїмович, вибігаючи на вулицю. — Сюди повертайте, тут пташечки сидять!..

По хвилі гусари вивели з хати Кизима з сином, обох закутих в кайдани. Кизим спирався на синове плече. Порівнявшись з Караїмовичем, Кизименко спинився.

— Рано радієш, запроданцю! — Коваленко вигнувся і блискавично вдарив Караїмовича ногою в живіт... Світ у того померк, коли падав у сніг.

— Чортів коваль, бика з ніг звалить! — мовив гусар. — Ей, обережно з ним, бо він нам усім дух повипускає!..

Розділ двадцять четвертий

Хтось пошкрябав по склі і, певно, вже не мав більше сили, щоб постукати.

— Хто? — притислася Христя лобом до шибки.

— Я... — почулося ледь чутне, і безсилі, заляклі пальці впали...

— Хто "я"? — вигукнула Христя і крізь прохукане від морозу кружальце у вікні побачила зігнуту жіночу постать, обліплену снігом. — Хто, Господи?

— Ма-арина...

— Ой Божечку ж мій!.. — Христя метнулася в сіни, загриміла засувом. — Ти наче з неба впала... Та заходь, бо закоцюбнеш.

Марина наче прикипіла морозом до стіни, не годна зробити бодай кроку. Христя обхопила її, відчуваючи під руками замерзлий, наче луб'яний одяг, втягнула в хату.

— Ой, та ти ж зовсім задубіла, ненько моя рідненька! — Христя заледве постягувала з Марини одіж, що торохтіла від морозу, як висохла шкура. — Та звідки ж ти хоч взялася, небого, в таку скажену холоднечу?

— З Боровиці, — Марина ледь прошепотіла білими губами. — Схопили пани воріженьки його...

— Кого це, небого?

— Павлюка... Він погодився на переговори, аби виграти час, а ляхи й полонили його... Підло схопили...

— Знайшла кого звинувачувати в підлості! — похитала Христя головою. — Та ляхи без підлоти й кроку не ступлять!.. Воруши хоч руками, бо без рук зостанешся. І як ти дісталася в таку холоднечу? Замерзла б десь, або вовки загризли б... Невже ж ото аж із самої Боровиці йшла?

— З Боровиці, тіточко, сама не знаю, як допленталась...

— А батько ж де, брат?

— Не знаю... Нічого не відаю. — Марина притулилася спиною до стіни, над силу говорила. — Десь із ляхами б'ються, коли живі... Повсюди ляхи велике свавілля чинять, села випалюють, людей поголовне мордують. Наче не Україною я пройшла, а пеклом.

— Уже й до Києва погромища докотилися, — зітхала тітка. — Що воно буде тепер? Де ж воля наша і правда?

— Кривда правду побила.

— І завжди так, відколи світ стоїть. — Тітка Христя сиділа, журно руки опутивши. — Що нас завтра чекає?

Марина застогнала...

— Господи, та ти гориш уся, — кинулась до неї тітка.

— Немає в мене більше рідні, крім вас, тіточко.

— Живи, небого, в мене, місця нам вистачить. — Христя підвела Марину до ліжка. — Лягай, моя дитино, виспишся, воно й пройде. Це добре, що ти до мене прийшла. Я сама душею, удвох нам буде зручніше жити... Лягай, лягай, дочко.

— Тіточко! — жахно схопилася Марина. — Вовки он за вікном... Чуєте, як виють?

— Та то ж вітер гуде-завиває, схаменися! — Тітка вкрила Марину ковдрою, а зверху ще й сірячину накинула — зігрійся, бо тремтиш уся. То в холод тебе кидає, то в жар.

Марина відкинулась на подушку, жовта, худа, з глибоко запалими очима, і злякано прислухалася до завивання вітру за вікном. А згодом поринула у небуття, закрутилася в сніговій круговерті, пірнула в задушливу хвищу... То провалювалася в білий морок, то виринала на мить, спрагло облизуючи спечені губи. Христя змочувала їй губи, напувала відварами з трав, і Марина на якусь хвилю заспокоювалась... То раптом щось квапно-квапно Павлюку торохтіла... Все благала його не йти на переговори до ляхів. Павлюк дивився на неї світлими очима, в яких билася туга і біль, і сумно-журно намугикував:

Зажурився соколونько,

Бідна моя голівонько,

Що я рано з вирію вийшов —

Ніде сісти, гнізда звити,

Малих діток розплодити...

— Тіточко, тіточко, затримайте його!.. — схопилася Марина. — Не пускайте його до ляхів!.. Скажіть, що я тут... Марина...

— Господь з тобою!.. Кого?..

— Павлюка!.. Він щойно був тут. Я чула... він співав...

І падала на гарячу подушку, провалювалася в чорну прірву. Коли приходила в себе, розповідала:

— Потоцький не міг взяти Боровицю і прислав до Павлюка воєводу Кисіля, щоб розпочати переговори. Павлюк і погодився. Я прохала його не йти, заклинала — не послухався. Хотів виграти час, військо своє від загибелі врятувати... І пішов...

— І ляхи його схопили?

— Спершу ні... Бо козаки лишалися в Боровиці, а їх звідти нелегко було викурити. От Потоцький і каже Павлюку: хай козаки припинять опір, вийдуть з міста і приймуть клятву на вірність Посполитій. А за це їм і гетьману буде збережено життя і свободу. Павлюк повернувся в Боровицю з козаками радитись. Так і так, каже їм. Не злиняємо, коли умови Потоцького приймемо. Ляхи повірять нам і повернуться в Бар. А тим часом Остряниця запорожців приведе, за зиму зберемо великі сили і по весні розпочнемо наступ.

Не доказавши, Марина поринала в небуття і бачила там Павлюка.

— Ти живий, Павлюсю?! — кидалась йому навстріч.

— Як бачиш, — він сумно усміхався й легенько обнімав її за плечі — Хоч ляхи й зубами скреготіли, і "пся крив" горлала, а зачепити не посміли. Бояться, що потім козаки з міста не вийдуть. Поки що мене відпустили.

— Ти погодився припинити опір?

— Погодився, бо іншого विकруту немає, — Павлюк розвів руками. — Боротися до загибелі ми завжди встигнемо. Ліпше буде зберегти наші сили. Аби врятувати повстання, я згодився. Лише вдаю, що скорився. Коли підпишу договір, Потоцький піде з України, а ми спішно будемо готувати нові сили. — Востаннє поцілував її. — Бережи себе, Маринко!

— Ти куди? — зойкнула Марина.

— За умовами договору я змушений буду вивести козаків у поле, де вони дадуть клятву Потоцькому.

Він пішов і більше не повернувся.

Кілька днів Марина ховалася на горищі. Не за себе боялася, за дитя під серцем. З горища бачила, як вишикували козаків під містом, як польські комісари зачитували їм умови капітуляції, а потім козаки пішли... А Павлюк не повертався. Його, Гордія Чурая та ще кількох старшин Потоцький велів схопити, в кайдани закувати і відвезти до Варшави. Так ціною свого життя зберіг Павлюк своїх козаків, а з ними і повстання. В Боровиці вже хазяйнували прибічники Караїмовича. Марина вночі вислизнула з містечка. Коли опинилася в полі — охопив відчай. Куди йти, куди подітися?.. Не відала, де батько і брат, лише

згадала, що в Києві мешкала тітка Христя... І подалася в дорогу. Пробиралася глухими путівцями, замерзала в степах, не раз лише чудом від голодних вовків рятувалася...

— Ой, тіточко, я таке бачила, таке бачила... — стискувала руками голову, стогнала. — Доберуся до села, а воно дощенту спалене... Одні комини та бовдури стирчать. А люди... Боже мій, люди на деревах гойдаються...

— Страшні часи надходять, — хрестилася тітка — Ляхи що хочуть, те й чинять над безневинним людом. Кажуть, Потоцький в Ніжині всі вулиці кров'ю залив. На шляхах, що ведуть до Ніжина, шибениці поставив і повстанців вішав. А це ходять чутки, що до нас цей катюга йде.

Три дні Марина лежала без пам'яті, ледве виходила її тітка Христя. Звелась через тиждень, від вітру хиталася, на ногах не трималася. Тітка згребла у вузол ще дівоче своє вбрання і гайнула на ярмарок, аби якого харчу виміняти. Марина сиділа біля вікна, наче закам'яніла. Тітка довго не поверталася, десь по обіді Марина вийшла надвір. Рухалась, наче уві сні. Було тихо й тепло, мороз пересівся, вітер вгамувався. Вдихнувши свіжого повітря, Марина ледь не впала, сперлася на тин.

Бум!.. Бум!.. Бум!.. — почулося зненацька, й Марина злякано розплющила очі. На вулиці гуркотів барабан, і люди поспішно збігалися на його звуки. Марина й собі попростувала. Гурт оточив огласника, котрий щось кричав, розмахуючи руками. Марина підійшла ближче, напружила слух.

— Ей ви, міщани! — горлав рудий здоровило. — Під загрозою кари йдїть усі на гору Киселівку!

"Чого це я туди йтиму?" — подумала Марина.

— Йдїть на гору Киселівку! — не вгавав огласник. — Йдїть на гору Киселівку! Таке довеління єгомосці польного гетьмана Потоцького. На горі Киселівці будуть карати відомих бунтарів, прибічників самозваного гетьмана Павлюка, коваля Кизима і сина його... Йдїть на гору Киселівку!"

"Кизима і сина його", — повторила подумки Марина і відчула, як у неї підкошуються ноги, а перед очима запурхали чорні метелики... Хтось її підхопив під руки, хтось тер скроні снігом, доки вона не отямилася. А у вухах все ще лунало: "Кизима і сина його!"

Край вулиці стояв сліпий лірник з порожньою торбою через плече, за яку тримався посинілий від холоду і голоду хлопчик-поводир. Лірник дивився невидючими очима поперед себе, повільно крутив ручку ліри і під тужливі звуки тремтливим старечим голосом співав:

Та на біду, на горе козак уродився:

В чистім полі край дороги

ляшкам знадобився.

У неділеньку вранці тая славонька

стала:

Взяли ляшки сіромаху, забили в кайдани.

Ой, на руки кайдани,

на ноги скрипиці,

Та й вкинули сіромаху

у темну темницю...

— Люди добрі, — прошепотіла Марина, — покажіть мені, де та проклята Киселівка?..

Голос сліпого лірника забринів раптом з негаданою силою:

Та приїжджає жовнір,

став його питати:

"Чи є в тебе, козаченьку,

отець, рідна мати?"

"Ой, є в мене родина —

вся Україна!.."

Як дісталася до Киселівки, Марина не пам'ятає. Туди йшло багато киян, і з кожною вулицею їх більшало і більшало. Десь грімкотіли барабани, кричали огласники, носилися на конях гусари в чорних обладунках, а люд все плив і плив, сумний, зажурений... Натовп ніс Марину, вона майже не відчувала землі під ногами, а в її вухах все лунало й лунало: "Кизима і сина його..." І вона все ще не могла повірити, що то батько її і брат... Пливла в натовпі, а бачила рідне місто Черкаси... Свій двір, де ще дівчинкою зростала. Гула кузня, гоготів вогонь у горні... Бачила, як батько вихоплює з горна малинове залізо, кладе його на ковадло... Дзень-бом, дзень-бом... Іскри так і шугають навсбіч, наче зграйки золотих метеликів пурхають... Дзень-бом, дзень-бом...

— Спіши, сину, кувати залізо, покіль воно гаряче! ~ повторює батько своє улюблене прислів'я. Вони обоє, і батько, і син, як дві краплі води схожі, закіптявлені сажею, червоні від горна, дужі, напрочуд веселі, тільки поблискують білими зубами... Дзень-бом, дзень-бом... З раннього рана й до темна дзвенить кузня, шугають іскри з-під молотів, і Марині здається, що вони розлітаються по всьому світу, несучи людям добро й тепло... Ледве, бувало, — ні світ ні зоря, — загомонить кузня, а люди вже кажуть:

— Пора й нам за діло братися, в Кизимів кузня співає.

Марина пливе й пливе у юрмі, і здається, кінця-краю немає тій моторошній дорозі. То там, то тут зринають уривчасті розмови:

— Кого каратимуть?

— Кажуть, що Кизима з сином.

— Чули, в Лубнах повстання?

— Тепер всюди за коси беруться...

— То це той Кизим, що ковалював у Черкасах?

— Авжеж! Ліпшого коваля, ніж він, годі й шукати. Золоті в нього руки. Хотів щастя викувати, а смерть собі здобув...

...Дзень-бом, дзень-бом... Відколи себе Марина пам'ятає, відтоді й співала у їхньому дворі кузня. І скільки там перековано заліза на плуги й чересла, ножі й шаблі, на борони й колеса!.. А якось батько викував квітку із заліза. Що то була за краса!.. Кожен листочок — як живий. Дихнеш — затремтить...

— А чого вона чорна? — запитала Марина.

— Бо праця наша чорна і хліб наш чорний, — відповів батько.

...Натовп ніби наразився на невидиму стіну.

Марина стукнулася у чиюсь спину і теж спинилася. Невже прийшли? Куди? Чого? Нараз пригадалося : "Кизима і сина його..." Марина зіп'ялася навшпиньки і побачила море голів. "Кизима і сина його..."

— Люди добрі, пропустіть мене... — ледь чутно шепоче Марина, а куди вона поривається, і сама не знає.

Натовп хвилюється, гуде... І зненацька подається вперед, підхоплює Марину, несе... І Марина зрештою бачить згір'я. Чи гору. Вона біла від снігу.

Марині здається, що гора посивіла з горя...

На горі півколом стоять гусари, і їхні чорні обладунки різко виділяються на білому снігу.

— Ведуть!.. Ведуть!.. — почувся крик.

Натовп колихнувся і завмер.

Марина подалася вперед і побачила батька і брата. Батько тягнув поранену ногу, спираючись на синове плече.

"Посивів татусь", — подумала Марина.

Батько і брат були простоволосі, в сорочках... Вони ступали по снігу босими ногами, і Марині стало холодно — холодно.

Ось вони зупинилися і вклонилися людям. Натовп відповів на поклон поклоном.

— Дивіться! Всі дивіться! — загорланив огласник. — Зараз за бунти і непокору маєстату Речі Посполитої буде посаджено на палю відомих бунтарів, які цідили шляхетську кров, Кизима і сина його Кизименка!

І тільки тут Марина побачила два високі стовпи, на кінцях яких були гострі металеві наконечники...

— Буде посаджено на палі Кизима та сина його Кизименка!.. — не вгавав огласник. — Буде посаджено на палі...

— Люди! — раптом крикнув батько на все своє могутнє горло. — Слухайте ліпше мене, коваля Кизима, і сина мого коваленка. Коли завинили чим перед вами — не поминайте лихом!

— Бог простить! — відказав натовп.

— Будьте людьми, люди, а не бидлом! — гримів Кизим. — Ви не худоба! Ви вільні. Бог вас поробив вільними, а ляхи забрали у вас волю! Борітеся! Що ми не змогли, те подужайте ви!

— На Січ утікайте люди! — почула Марина братів голос — Всіх вас ляхи не скарають. Україна велика!..

— Куйте залізо, поки гаряче! — гукнув батько.

— Щоб іскри сипались! — додав син.

Батько високим і дужим голосом заспівав:

Розвивайся, сухий дубе,
Завтра мороз буде,
Гей, завтра мороз буде!

Пісню підхопив ковалів син:

Убирайся, козаченьку,
Завтра похід буде,
Гей, завтра похід буде!

І Марина відчула, що біля неї співають люди, вся гора Киселівка співає козацьку пісню:

Я морозу не боюся,
В мороз розів'юся,
Гей, в мороз розів'юся.
Я походу не боюся,
Завтра й уберуся.

Співала пісню й Марина, співала, відчуючи, як б'ється у неї під серцем дитя. Швидше, швидше з'являйся, сину, на білий світ, і зануртує в тобі гаряча нескорена кров Павлюків і Кизимів!

Козацькому роду та й не буде довіку переводу!..

КНИГА ТРЕТЯ

ВИЛІТАЛИ ОРЛИ, ВИЛІТАЛИ СИЗИ...

Ой, то ляхи — вражі сини
Вкраїну зрубали,
Течуть ріки кривавії
Темними лугами.
Ступай, коню, підо мною
Широко ногами,
Ідуть ляхи — вражі сини
В погоню за нами.
Летить орел понад полем
І в повітрі в'ється,
Ой, там, ой, там славний козак
З поляками б'ється.
Ой, годі вам, вражі ляхи,
Руську кровцю пити,
Не один лях молоденький
Осиротив діти.
З народної пісні

ПРОЛОГ

...Першим стратили Гордія Чурая.

Хвилю тому чи дві Гордій ще задивлявся на весняне варшавське небо, хитав головою і, як завжди, добродушно дивувався:

— Ото вже не думав, що й у ляхів небо голубе!..

— Кажуть, що небо всюди однакове, — озвався Павлюк.

— Однакове, та чуже. А на Україні, — Гордій замріяно посміхався і наче аж молодів у ту мить, — воно рідніше. І блакитніше...

— Правда твоя, брате! Над рідною землею і небо рідніше!

Вони стояли на високому помості, аж рудому від засохлої крові (чи не на цьому помості закипіла гаряча кров Івана Сулими!), в оточенні ворожої юрми, що глухо гуділа й викрикувала злі погрози "українним схизматам". Але стратенники не звертали на те збіговисько щонайменшої уваги і тихо гомоніли між собою, і їхньої мови навіть барабани не могли заглушити. Обидва хоч і молоді, але вже срібновусі (за полонянську зиму вуса інеем взялися), в білих сорочках, схудлі, змарнілі, катовані й мордовані, з слідами численних тортур на тілі, але спокійні, впевнені в своїй правоті, знаючи, за яку справу покладуть вони свої голови... То затихали, то знову гриміли барабани, а вони розмовляли між собою, ніби після довгої розлуки здибалися два приятелі і гомонять собі про те і се... Один світлоокий, задумливо-печальний, другий чорноокий, з добродушними іскорками в живих зіницях, котрі ніколи не гасли бодай і в найскрутніші хвилини життя... Не вгавають на майдані барабани...

А вони гомонять між собою.

— А в Полтаві яке небо? — питається Павлюк.

— О-о-о! — тільки й вигукнув Чурай. — В Полтаві небо що очі коханої...

Павлюк глянув на місто своєї загибелі. Все у Варшаві було високе, чорне і гостре: гостроверхі дахи магнатських палаців з кольоровими вікнами, незліченні вежі будинків, що тіснили один одного у вузьких вогких завулках Старого Міста і, не знаходячи місця на землі, витягувалися вгору, гострі шпилі костьолів, що скидалися на закам'янілі скелети якихось чудовиськ, ратуша і Свентоянський собор також намагалися проштрикнути небо гострими списами своєї верхотури... Глянув на майдан — чорні капелюхи ченців, що оточили поміст і ніяк не діждуться крові схизматів... Відвернувся... Не хотілося на них дивитися в останню мить свого життя.

— Нічого мені так зараз не хочеться, як на свою милу Полтаву глянути, — зітхнув Гордій світлою, тихою журбою. — Хоч одним оком. Хоч здалеку... Та ще якби скупатися у світлій Ворсклі, надіти чисту вишивану сорочку і посидіти на березі під зеленими вербами... Зозулю послухати чи горличку... Ех, гетьмане, ніколи ти не був у нашій Полтаві, а дарма! Благословенний рідний край! В мене хатина стоїть над самою Ворсклою і потопає у вишневому садку. А дружина яка в мене гарна! Горпина... Вона ж мене кожен день виглядає... А ще в мене дочка є, Марина. Ех, гетьмане, ніколи ти не чув, як моя дочка співає! Куди тим солов'ям!.. Не дівчина, а диво якесь золотоголосе!.. Сама й пісні складає... Хотів би я хоч одним оком глянути, якою виросте моя дочка!..

За мить до страти не знав Гордій Чурай, що мине небагато часу — і його дочка стане національною гордістю України, а легендарна слава народної піснетворки понесе її ім'я над віками... Марина Чураївна, славнозвісна піснярка з Полтави, на віки вічні прославить рідний край своїми невмирущими піснями. Через десять літ по загибелі Чурая і Павлюка почнеться Велика Визвольна війна проти польського панування на Україні, і пісня Марини Чурай "За світ встали козаченьки" стане маршовою піснею козацьких військ. Не один десяток пісень

складе і виспіває за своє коротке життя Марусенька — надзвичайно вродлива, горда й талановита дочка Гордія Чурая, і ті пісні увійдуть в золотий фонд української культури, і будуть їх люди віками співати по всіх усядах.

Та доля дівчини буде трагічною.

Виведуть її одного ранку, як і батька оце, на дерев'яний поміст, і — стане біля дівчини кат із сокирою. Тільки буде це не у Варшаві, а в рідній Полтаві. І буде сказано люду, що Марина Чурай з великої любові отруїла свого зрадливого коханого — козака Полтавського полку, і полковий суд засуджує її до страти — "з отсеченієм голови єя".

І в останню мить примчить у Полтаву гонець з Києва і зачитав наказ гетьмана України про помилування, і в тому наказі буде згадувано і його, Гордія Чурая, ім'я:

"...наказую: зарахувати голову полтавського урядника Гордія Чурая, відрубану ворогами нашими, за голову його дочки Марини Чурай, в пам'ять героїчної загибелі батька і заради чудових пісень, що вона їх складає... Марину Чурай з-під варті звільнити. Гетьман України Богдан Зіновій Хмельницький".

Нічого не знав тоді на варшавському помості Гордій Чурай. Прощаючись з милою Полтавщиною, співав він останню в своєму житті пісню:

Ой, Україно мила,
Краю пам'ятливий:
Там я любив дівчину,
Там я був щасливий.
Жив собі в містечку,
Круг своєї родини...

Гучно забили барабани, і кат обірвав Чураєву пісню.

Гупаючи об поміст, підійшов він у червоній накидці, в капюшоні з вузькими прорізами для очей. За його знаком два помічники накинули Гордію на руки петлі і, тягнучи за мотузки, почали розпинати Чурая над колодою...

— Ей ви! — крикнув їм Чурай. — Не дуже тягніть, бо ще й руки мені повикручуєте! — Він і за мить до страти не втрачав бадьорості й гумору і тих веселих іскринок в добрих очах, з якими жив усе життя. — Постривайте, відьомські вилупки, бо маю з братом попрощатися!..

Гордій повільно згинав у ліктях руки, і помічники ката, впираючись у поміст, не змогли розігнути йому рук і посунулись до нього на туго натягнених мотузках.

— Прощай, мій брате гетьмане! — Гордій уклонився Павлюкові. — Помремо зараз — вдруге не доведеться... Тільки й того...

— Будь здоров, брате! — Павлюк встиг його поцілувати, як загрімкотіли барабани, блиснула в повітрі гострим лезом сокира...

І Павлюк лишився на помості один.

"Гордій Чурай зробив усе, що міг, — думав він в останню мить. — Все, що встигла відпустити йому праведна його доля. І я встиг. І вдячний долі, що вона була чесною до мене, не дала мені розміняти життя на дріб'язок. Я приніс підневільному люду своєї батьківщини ковток волі. Один лише ковток волі. Не відаю, багато це чи мало, але ковток п'янкої волі я дав. І викресав у серцях іскру, з якої колись спалахне велика пожежа, але роздмухає її вже хтось інший..."

Йому накинули на руки петлі, і перш ніж його розіп'яли над колодою, він встиг побачити Чигирин... І білий-білий сніг. І себе з Мариною серед того непорочного снігу.

"Прости мене, кохана, що не приніс тобі щастя. Але ти завжди зі мною, і я щасливий, що ти в мене була, є і будеш, і тебе навіть сокира ката не забере в мене..."

Над Свентоянським собором туркотіли голуби, кружляли над майданом, наче й собі хотіли зблизька подивитися на повстанського гетьмана України...

"Що таке, зрештою, смерть? Це просто журавель не повертається з вирію... Бо навічно лишається в польоті..."

Прощай, Україно!

Блиснула сокира, і голуби над майданом злякано злетіли вгору.

Розділ перший

Стративши гетьмана повстанської України, магнатство на цьому не заспокоїлось, а по весні 1638 року зібралося у Варшаві на сейм, аби обкарнати і ті куці-прекуці пільги та "вольності" українського козацтва, котрі були скріплені так званим Куруківським трактатом 1625 року.

Історія того договору така. Восени 1625 року Україна була охоплена повстанням, котре очолив вибраний на гетьмана запорожець Марко Жмайло. Після ряду запеклих битв, особливо біля Куруківського озера[9], коли польське військо було вкрай виснажене, коронний гетьман Конєцпольський, аби врятуватися, відрядив у повстанський табір своїх послів з пропозицією про мирну угоду. Поляки завжди так викручувалися: відчуваючи неминучу поразку, спішно пропонували мир, використовуючи нестійку, а часом реакційну козацьку старшину, і вже потім, вгамувавши повстанців золотими обіцянками, чинили по-старому. Так сталося і біля Куруківського озера. Хоча сили повстанців також були підірвані, все ж вони мали чисельну перевагу. От тільки не спромоглися її закріпити. Повстанський табір ускладнювали внутрішні суперечності: реєстрова старшина прагнула угоди з панством, сподіваючись, що вдячне панство урівняє її в правах з великопольською шляхтою, рядова ж маса козацтва воліла й далі боротися за свою волю. П'ятого листопада в козацькому таборі стався переворот:

од Жмайла відібрали булаву і гетьманом проголосили Михайла Дорошенка. Того ж дня Дорошенко прийняв умови польської сторони і підписав Куруківський трактат, за яким реєстр мав бути не більше шести тисяч козаків (при Сагайдачному, наприклад, реєстр був фактично необмежений) і поділявся на п'ять полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський. Щоправда, учасникам повстання було оголошено амністію, а реєстровцям даровано ще й "вольності": право займатися риболовлю, мисливством та торгівлю. І ось по весні 1638 року, стративши Павлюка, панство постановило на сеймі переформувати козацтво і позбавити його всіх пільг і "вольностей" Куруківського трактату. На сеймі була прийнята "Нова Ординація війська Запорозького, реєстрового, котре перебуває на службі Речі Посполитої".

"Ми знищуємо на вічні часи, — зачитали на сеймі постанову про нову Ординацію, — всі пільги, прибутки і право на вибір старшини, котрими козаки користувалися... Ми ухвалюємо, щоб ті, хто брав участь у повстанні, були перетворені у хлопів... Посаду гетьмана ніколи не буде займати особа із козацької маси, гетьмана буде призначати король із шляхетського стану. Із шляхти будуть вибиратися осавули й полковники".

За козаками лишалося право вибору лише сотників та отаманів. Реєстровцям заборонили вільно пересуватися по Україні, займатися торгівлю. Реєстр також було зменшено і вибрано заново. Сейм гадав, що нова Ординація раз і назавжди покладе край повстанням на Україні.

Відразу ж по закінченні сейму два гетьмани, коронний Конєцпольський і польний Потоцький, зішлися за угорським вином, аби узгодити свої плани щодо подальшого упокорення бунтівної України. Ситуація з початку 1638 року для Польщі складалася так. Коронне військо було розділене на дві частини. Перша, значно менша, стояла в самій Польщі неподалік прусського кордону (в Пруссії було неспокоїно, до всього ж підливав жиру у вогонь і Данціг, котрий претендував на морське воєводство), головні ж сили ще з зими минулого року стояли в Україні, зайнявши Подніпров'я, Придніпров'я, Задніпров'я та всі шляхи й переправи по Дніпру. Вже другий рік в Україні було неспокоїно, то там, то тут спалахували повстання, міста виходили з покори польським старостам, в лісах діяли загони місцевих ватажків. Із стратою Павлюка у волостях нічого не змінилося, пожежа тліла і розгорялася. Остаточо вгамувати Україну було доручено польному гетьману, однаке той, передавши війська своєму братові, полковнику Станіславу Потоцькому, приїхав до Варшави мовби на сейм і зволював з поверненням в Україну, зіславшись на поганий стан здоров'я.

"Я схопив Павлюка, сяк-так вгамував реєстр, і з мене досить, — сам перед собою виправдовувався польний. — Хіба я мало гибів в Україні, мало ризикував своєю головою? Нема дурних! Хай ліпше брат викорінює хлопські бунти, якщо це йому вдасться!"

Але виду про свій душевний злам не подавав, тримався гордо і самовпевнено, як і личить бравому переможцю.

— Я переміг з Божою поміччю хлопського гетьмана, а нова Ординація й зовсім вломила реєстру карк! — піднявши золотий кубок з янтарним вином, хвацько вигукнув польний. — Шляхетський гордий чобіт доценту розтоптав хлопські

вольності. Я радий, що старшина реєстру віднині буде з можних родів. — Сьорбнувши вина, мрійливо протяг: — Мм-м... Вино пречудове! Це справжня олімпійська амброзія! Хоча, — продовжував він перервану тему, — повернемося до повстання. Іляшко Караїмович, теперішній старший реєстру, і не шляхетського роду, плебейське бидло, проте з свого брата українця він випустить більше крові, ніж ми. А вже сім шкур злупить, будьте певні!

Коронний гетьман, вмочивши сухі губи у вино, задоволене плямкнув і похитав головою:

— Але ж угорці мастаки виготовляти вина! П'єш його, власним язиком закусиш і не вгледеш як... Та-ак... Щодо Караїмовича. Вашмосць має рацію. Я ніяк не хочу применшувати моці Посполитої, але без таких запродавців, як Караїмович, нам би довелося сутужно.

— О, так, — згоджується польний. — Попереднє повстання Марка Жмайла тільки тому й приборкали, що старшина переметнулася на наш бік. До речі, так було й при Наливайку, Косинському, Трясилі, і сподіваюсь, — що й у майбутньому буде. Допоки караїмовичі зраджуватимуть своїх же, ми загібатимемо жар чужими руками.

— На винагороди Караїмовичу та його кодлу не скупіться, — каже коронний і піднімає кубок. — Отож за перемогу?

— Так, за перемогу, вашмосць! — вигукує Потоцький.

— Пан польний хіба не збирається в скорім часі повернутися в Україну й очолити священну війну супроти схизматів?

— Я... е-е... — запитання коронного застукє Потоцького зненацька. — Звичайно, радий і далі служити своїм фамільним мечем дорогій ойчизні і Короні, але почуваю себе кепсько. Минулий похід дався взнаки моєму здоров'ю. Одначе з черню впорається і мій брат. Я п'ю за золотий спокій у нашому королівстві!

— О ні! — похмуро хитає головою коронний. — Про золотий спокій поки що рано говорити. Страта Павлюка, на жаль, не вгамувала непокірну Русь!

Підходить до вікна, ледь пригублює кубок і довго дивиться на гостроверхі дахи Старого Міста, на шпилі ратуші і Свентоянського собору, хитає бородою:

— Цеї весни не чекати нам і срібного спокою в маєстаті!

— Але ж нова Ординація... — починає польний.

— Нова Ординація хоч і знищила привілеї та вольності реєстру, але не стала панацеєю від усіх наших бід! Сейм постановляє, а козаки по-своєму чинять. І нічого їм не варто вдруге розпочати похід за свої вольності. Дарма що голова Павлюка стирчить на тичці, нового гетьмана це не злякає! Тим паче, що сподвижники Павлюка Остриця й Гуня гуляють на волі. Вони й закликають хлопів до себе на Січ. Я одержав не зовсім приємні вісті від урядників: на Запоріжжя втекло близько шести тисяч хлопів. Нове повстання неминуче!

— Пся кров! — прохрипів Потоцький — Чи не я перед Різдом топив у крові Україну? Смію запевнити, що Лівобережжя і Правобережжя, де я пройшов, вкрашалося шибеницями. Ніжин і Київ вкрилися трупами. Я лютував, як барс! Садив хлопських отаманів на палі, нищив їх без ліку! І все, виходить, марно?

Коронний нічого не відповів, хмуро дивлячись в золотий кубок з угорським вином...

Ще через кілька днів надійшли вісті, що запорожці та втікачі-селяни вибрали на гетьмана Якова Остряницю, а в помічники йому — Дмитра Гуню. Щодень надходили тривожні вісті від українських старост: хлопи юрмами втікають за пороги, запасуються харчем та зброєю, збирають гроші на нове повстання. Схищати до того знахабніли, що навіть влаштували свій шпиталь в Трахтемирові при Межигірському монастирі.

Конецпольський почав спішно готувати нові полки на Україну, відіслав гінців, аби в Чигирині й Кременчуці виставили сильні залоги. Коронне військо велів просунути ближче до порогів з наказом перехопити там Остряницю. Війна почалася!

Розділ другий

Сотник реєстрової сотні, що була розміщена у містечку Голтві, Ничипір Хрущ, маленький кругленький чоловічок з моложавим червонощоким лицем і пишними рудими вусами, вийшовши з церкви, старанно перехрестився, надів шапку, поправив шаблю на поясі і, тримаючи в одній руці свічку, а долонею другої затуляючи блаженський вогник, аби дурний вітрисько не задув, бува, з-за рогу вогонь страстей, обережно почимчикував до свого обійстя.

Був страсний четвер, і над містечком линуло завзяте бемкання дзвонів. З церкви, хрестячись, один по одному виходили міщани та козаки. Захищаючи долонями свічки, розходилися по вузьких кривулястих вуличках та завулках. Благополучно принісши додому вогонь страстей, закіптявлювали на сволоках чорні хрести, а свічки, задмухавши, ховали за іконами. Така свічка віднині зватиметься страсною і допомагатиме як од негаданого лиха, так і від хвороб, хоча б від злої трясучки. Варто лише тричі виміряти ниткою свічку, зати́м нитку спалити, а золу з святою водою в четвер натщесерце випити, і трясучку тоді як рукою зніме! При важкій смерті душа чогось не може з тіла вирватися, конаючому дають потримати в руках страсну свічку, якщо тяжкі пологи, то засвічують її перед іконами. А в грозу, аби грім не спалив хати, свічку тричі по хаті проносять і ставлять на покуті.

Отож ніс до своєї хати страсний вогонь і сотник Хрущ, але думки його невтішні блукали далеко-далеко і від страсного вогню, і навіть від самої Голтви. Не давала покою сотнику нова Ординація, котра обкарнала і без того куцохвості вольності реєстровські. "Що ж то воно буде? — зітхав сотник і скрушно хитав головою. — Ще одна така Ординація, і реєстрове козацтво поробиться хлопами в панів". По містах і замках розти́кав Потоцький сильні залоги. І в Голтві

жовнірський загін отаборився. Спробуй тепер ляхів викурити! Хоча й духом падати ще ранувато. Доки шабля в руках — доти й козакуй! Полетіли по весні чутки, що Яцько Остряниця продовжує справу Павлюка. А невдовзі й достовірні вісті надійшли: вийшовши з Січі, гетьман дав бій Потоцькому під Срібним, потім захопив Кременчук, Хорол та Омельник. І кажуть, що зараз він зовсім недалеко від Голтви рухається. До Остряниці з усіх усюд люд збігається. І сотник Хрущ ні-ні, та й думає: а чи не вдарити по ляхах самому та вийти навстріч Остряниці? Від такої думки сотник аж розхвилювався. Чого сидіти склавши руки?

Кульбачити коней — і в похід! Як завжди, коли збуджувався, страх як курити захотілося! Сотник аж губами заплямкав. Та доки люльку приготуєш та вогню викрешеш, вітер ще й страсну свічку погасить. А тоді не оберешся лиха! Рідна жіночка по саме горло нагодує духопелками. Не те що на ляхів напасти, дихнути всмак не дає! А вже як накрутить на руку оселедця та заходиться макогоном періщити, то хоч-не-хоч, а затанцюєш! Отож наділив Господь такою жіночкою! Полк ляхів не такий страшний, як Параска Хрущиha. Хоробрий сотник Хрущ, не гріх і похвалитися, по татарських голомозих головах хіба ж так його шабля гуляла, не один насок на кримські улуси робив, а ось з власною жіночкою не зладить. Тільки гляне пані сотникова, в боки візьметься, гримне, то в пана сотника й шабля з рук випорскує. Тьху, та й годі! Ні за які дукати, ні за які биті таляри чи злоті не згодиться пан сотник вийти на прю з пані сотниковою. Хай їм грець, і дукатам, і талярам, і злотим, не чіпай жінки — менше гріха!

От і зараз, веліла йому принести з церкви страсного вогню, і несе Хрущ, бо що вдієш? А тут ще й шабляка раз по раз між ногами плутається, сотник спотикається, сердито бурчить:

— Ну дивись ти!.. Чи ж не причеплива! Не інакше як Параску зачула, от і лізе під ноги, наче лякливе щеня!..

Подумав сотник, і раптом наче гармата на вулиці бабахнула:

— То ти ото так, дорогий чоловіченьку, щоб тобі коти оселедця засмоктали, страсний вогонь затуляєш?! Хіба ж тобі повилазило, дорогенький, що свічка вже й погасла?

Крикнула Параска, а свічка тільки пурх з рук!.. Пан сотник так і отетерів посеред вулиці: не дарма ж таки шабля плуталася між ногами, чула біду, ой, чула, кривобока!.. І як же він не вберіг страсний вогонь, най би він горів і не переставав! Наче з-під землі, виросла перед ним Параска, висока, дебела, вдвічі вища і більша за маленького кругленького сотника і, взявшись одною рукою в могутній крутий бік, другою помахувала перед спантеличеним носом пана сотника. В тій руці був замашний макогін.

— Понюхай, чим ця штука пахне?

Пан сотник носа відвернув: спасибі, нанюхався!

— Чого це ти як в рот води набрав, чоловіченьку, най би в тебе привселюдно очкур у шароварах тріснув?! — проспівала Параска таким голосом, що не віщував нічого доброго. — Чи не я тебе посилала по страсний вогонь, а ти що це, любий, несеш мені з церкви? Погаслу свічку, най би тобі чорти вуса вискубли! А чим же я хреста на сволиці закіптявлюватиму?

Не встиг пан сотник і очима кліпнути, як пані сотникова — хвать його за оселедця, намотала чуприну на руку та макогоном межи плечі!

— Щоб знав, як берегти страсний вогонь!..

— Пані Хрущиho... пані Хрущиho... — отямившись, заволав пан сотник, марно намагаючись вивільнити свого нещасного оселедця. — Схаменіться, Парасочко, ми ж бо на вулиці! Люди на нас дивляться...

— Йому людей соромно! — закричала на всю вулицю Хрущиha. — Подивіться на нього, людоньки, йому соромно, що рідна жінка макогоном його уму-розуму навчає! Та хай усі видять, як я за тебе, телепню гороховий, піклуюся та розум тобі макогоном доточую. Ось тобі страсний четвер!.. Ось тобі страсна п'ятниця! Ось тобі...

Хто зна, чим би закінчилося це навчання (пані сотникова добралась ще тільки до страсної неділі), як на вулиці невідь-звідки взявся молодий чорнявий парубійко і вражено протяг:

— Хі-хі-хі! Тітко! Та у вас спина іззаді!..

— Хі-хі-хі! — й собі затигла Хрущиha. — Як же це я?.. — І, відпустивши оселедця, переполошено лапнула себе поза спиною. — Що там ще за трясця?

— Та спина, кажу, у вас іззаді! — посміхався чорнявий парубок.

— Без тебе знаю, що спина у мене позаду! — відказала Хрущиha і тільки тут збагнула, що парубійко бере її на глузи. — Ах ти ж, босото!..

Тим часом бравий сотник, як і подобає справжньому вояці, встиг скористатися з непередбаченої ситуації, крикнув своєму визволителю: "Рятуйся як можеш!" — кинувся навтьоки. Парубок чкурнув за ним, і обоє вони, вскочивши у завулок, присіли під плотом, аби перечекати грозу.

— Ну, спасибі, виручив! — сотник поплескав парубка по плечу. — Бо клята жінка зовсім би оселедця вирвала. Вона в мене така, що й чорту роги вправить.

Вийшли на вулицю, сотник поправив шапку, шаблю при боці і прибрав войовничу позу.

— А чи не податися нам у шинок до Лейби і прилити зустріч?

— Радий, та часу катма, — парубок облизав губи. — Нагальне діло маю, до дядька спішу.

— Ти ніби не тутешній, — сказав сотник. — Хто твій дядько?

— Сотник Хрущ. Мо', чули про такого?

— Чув, чув, аякже... — сотник підозріло оглядав парубка. — Навіть знаю, що сотник Хрущ — це я.

— Тю! Пощастило! А я Онисько Завірюха.

— А-а, це той самий Онисько? — протяг Хрущ.

— Той самий, — радо закивав парубійко.

— Не чув такого! Звідкіля ти?

— А звідти, — тицьнув парубійко в бік Псла. — Від Остряниці.

— Від самого Остряниці?

— Від самого, пане сотнику. — Парубійко, озирнувшись, квапно зашепотів: — Джура я в нього. Пан гетьман з військом стоїть за Пслем.

— А казали, Остряниця у Кременчуці?

— Змушені були відійти до Голтви. Пан гетьман мене послав наперед. Прощмигни, каже, в Голтву до вірного сотника Хруща. І коли він ще не опоячався, то хай сеї ночі, як проспівують треті півні, відчинить браму.

Сотник Хрущ підкрутив вуса.

— Передай гетьману, що сотник Хрущ, як істинно український козак, зустріне його в Голтві. Хай підходить опівночі до міста, і ми покажемо ляхам страсний четвер!..

Вже другі півні проспівали, як Ничипір Хрущ, урвавши своє старанне хропіння, котрим він удавав, що міцно спить, і звівши голову над подушкою, сторожко прислухався. Параска мирно сопіла собі під ковдрою...

"Спить, окаянна! — радо подумав Хрущ і перехрестив її для певності. — Спи, голубко, спи... А мені пора, бо сотня чекає..."

Тамуючи подих, сотник обережно вислизнув з-під теплої ковдри, нашвидкуруч зодягнувся і тільки-но хотів було чіпляти до пояса шаблю, як зненацька важка і тверда рука, мов камінь, лягла йому на плече. Сотник так і заляк на місці.

— Куди це ти збираєшся, пане сотнику? — ніжно проспівала Параска, і в сотника мороз по спині пройшов.

— Я? — здивувався сотник.

— Ти, сотнику, — підтвердила Хрущиха. — Куди це ти серед ночі рихтуєшся?..

— Я... е-е... по потребі... до вітру...

— А шаблюку для чого чіпляєш?

— Е-е... Парасочко, на дворі темно, хоч в око стрель... — забелькотів Хрущ. — Та й північ глупа... Ще й чорти навкулачки не билися... То я... е-е... на всяк випадок...

— Не белькочи, як той гиндик! — Параска а довгій полотняній сорочці посунула на нього, навпомацки безпомилково вхопила чоловіка за оселедець. — То куди це ти дженджуришся?

Пан сотник скис. От і спробуй з такою жіночкою вигнати жовнірів із Голтви! А чи ж не він домовлявся з своєю сотнею, що вони зберуться опівночі на березі Голтви, знімуть варту і...

— Ти мені не зітхай, а кажи, до якої молодиці клинці підбиваєш? У яку гречку надумав серед ночі стрибати? Гляди, чоловіченьку, до часу глечик воду носить!

— Та зовсім не до молодиці, Парасочко! — трохи повеселів сотник. — В моєму віці та в гречку стрибати? Гай-гай, не узяв його кат, все вже минулося. Схаменися, який я джигун! Та й на біса мені молодиця, коли я від рідної жіночки світу білого не бачу!

— Ніби правда, — роздумливо мовила Параска, але оселедця з рук не випускала. — Викладай, як панотцю на сповіді, куди замандюрився?

І сотник змушений був викласти все, як на сповіді.

— То ви хочете Остряниці пособити? — Параска нарешті відпустила оселедця.

— Зроду-віку не думала, що мій чоловік ще на щось придатний!

— Парасочко-о-о! — в розпачі затяг сотник. — Ти нам повстання зірвеш! Без обиняків тобі скажу!

— Не репетуй, бо всю Голтву згвалтуєш! — шикнула Параска — Ти чому мені зразу не сказав, що так і так, хочемо клятим ляхам вправити роги? А хотів тихцем з-під ковдри? Не на ту напав! Де моя запаска? Подай хутчіше!

По якійсь хвилі Параска вже стояла вдягнена.

— Ти чого як стовп стовбичиш? Нікуди я тебе самого не пущу! Удвох підемо ляхам боки латати. Де моя зброя? Ти думаєш, я остання спиця в колесі? Нехай наших знають! Зброю!

Сотник швиденько подав Парасці замашний макогін, розчулено шморгнув носом і поспитав:

— Хіба ти, Парасочко, мене ще кохаєш?

— Кохаю! — вигукнула Параска. — Та мені, може, світ білий без тебе не милий! Та чого ти стовбичиш, окаянний? Сотня жде, а він витрішки продає! Ходімо ляхам страсний четвер показувати?

— Так, так, Парасочко! — радо вигукнув Хрущ. — Ми їм покажемо нову Ординацію! Ходімо, Парасочко, ходімо ляхам роги вправляти! Живого місця вони не знайдуть на собі!

Остряниця зупинився в лісі біля Псла. Навіть тимчасовий табір завбачно велів окопати шанцями, обгородити возами й виставити посилену охорону. Така осторога була не зайвою: від самого Кременчука слідом ішов полковник Станіслав Потоцький з військом, що набагато переважало повстанське. До всього ж він мав сильну артилерію, а це також доводилося враховувати.

Козаки окопувалися, а гетьман, гукнувши джуру — меткого запорожця, парубчача Ониська Завірюху, — пішов з ним понад Пслом.

— Бачиш он ту дорогу? — показав рукою на другий берег.

— Бачу, пане гетьмане, і готовий ноги на плечі та бігом! Я прудконогий, як заєць. Вуха прищулю — й гайда!

— Тоді мотайся, хлопче, в Голтву до сотника Ничипора Хруща. Та гляди, не виклич підозри, бо в Голтві лядська залога. Тримайся, наче ти з ближнього села до дядька в гості простуєш. Скажи сотнику Хрущу, хай поменше воює з своєю

жінкою, а відчинить вночі нам браму. Не забудь, треті півні проспівують — ми біля Голтви!

Джура тільки холошами полопотів!

Остряниця оглянув табір і лишився задоволеним: козаки добре окопалися. День згасав у болотистому мочаруватому лісі над Пслем. І ледве сонце сіло, як здійнялося справжнє комарине побоїще. Козаки без угаву відмахувались від кусючої орди, але палити багаття Остряниця не велів. Потоцький нишпорив неподалік, то ліпше до пори до часу себе не виказувати. Та гірше, ніж комарі, допікали Остряницю власні думки. Чи вдасться йому те, що не вдалося Сулимі й Павлюку? Вони зложили голови, але повстання, підняте ними, розгоряється з новою силою. Вже другий рік минає, як ллється кров, а воля як була далеко, так і лишилася. Козаки забагли, щоб він очолив рух по весні 1638 року. Він очолив і вийшов в Україну... Чи ж вистачить у повстанців сил цього разу? Шість тисяч козаків та селян зібралося по весні на Січі і вручили йому свої долі. І мрії, і палкі прагнення. Веди нас, гетьмане! Він повів повсталий люд.

Згадується, як то було...

Над Дніпром линув такий звук, наче над водою раз по раз били гармати. Лунко репалась, тріщала крига, клекотіла шуга... Дніпро скидав крижані кайдани, розковував свою волю. Ламаючи кригу, несучи шугу, ринула рікою велика вода, затопляючи низини й острови. Остряниця стояв на крутому березі Дніпра й дивився на льодохід. Велетенські крижини наповзали одна на одну, з гуркотом стискалися, розсипалися й крутилися в скаженій круговерті.

"Ось так і сила людська, — думав Остряниця. — Скільки не заковуй її в кайдани, скільки не гніти, а надійде час, пробудиться зі сну жага волі, в друзки рознесе кайдани і розіллється великою водою по всьому краї".

Над Дніпром дув вологий вітер, гостро й гірко пахло вільхою, молодою лозою, вербовими бростями. Того дня повстале товариство вибрало старшину Якова Остряницю своїм гетьманом... Він прислухався до тріскоту крижин, а у вухах все ще лунав набат на січовому майдані... Били довбиші в литаври, скликаючи товариство на раду, гудів весняний вітер над матір'ю Січчю, коли над майданом злетіло одне слово: "Остряниця!"

Курли-курли...

Остряниця задумливо звів голову: журавлі у високості. Але ж які ранні! Крига з Дніпра, сніг із землі, а вони вже курличуть. То, напевне, весна буде швидкою...

Підійшов Гуня, мовчки дивилися на журавлів. Тріщала крига на Дніпрі, курликали журавлі, ще гіркіше запахло вільхою, молодим полином...

— А Павлюк не повернувся з вирію, — зітхнув Гуня. — І батько Сулима... І багато — багато нашого славного товариства не повернулося з вирію. Під одними Кумейками, як скло, шість тисяч товариства лягло!

— Ось і наша черга настала, брате, — обняв його Остряниця. — Полетимо, а чи повернемося? Іноді мене сумнів гризе. Чи вийде що з цього? Чи не задарма гинемо?

— Коли на вівтар волі кров пролита, то не марно! Не ми, так інші кайдани розіб'ють!

— Будемо вилітати, Дмитре!

— Пора вже! — подав голос Скидан. — З великою водою і ринемо в Україну.

— Гінців уже розіслано? — запитав Остряниця.

— Як журавлі, розлетілися, — озвався Биховець. — Навіть на Волинь, Подолію та Покуття послані. Люд готується і чекає тебе, гетьмане.

— Гляньте, пани отамани! — раптом вигукнув Гуня, показуючи рукою на Дніпро.

— Довгоухе товариство в Крим по сіль попливло!

Отамани оглянулися. Неподалік від берега пливла крижина, а на ній сиділо трое чи п'ятеро зайців, злякано прищуливши вуха. Крижину несло у водяну круговерть...

— Загинуть сірі ні за цапову душу! — Остряниця збіг з кручі і подався понад берегом, випереджаючи крижину. Зайці, відчувши рятунок, з надією звели голови. Та ось гетьман розігнався, стрибнув на першу крижину і, щоб не впасти, присів. Крижина стала сторч, саянувши проти сонця ребром, але гетьман встиг перестрибнути на другу, та з тріском розкололася, і він опинився на третій. Так, перестрибуючи з крижини на крижину, Остряниця нарешті дістався до зайців.

— Перепудились, сірі? — весело поспитав, запихаючи зайців собі за пазуху, двох підхопив під руки і пострибав з крижини на крижину, аж доки й не опинився на сухому. Посміхаючись у вуса, повитягав із пазухи зайців, але довгоухі ще не дійшли тями. Злякано тислися до землі, і вона під ними, певно, хиталася...

— Гайда, хлопці, гайда! — погладив їх гетьман. — Та вдруге обачнішими будьте!

Зайці, отямившись, тільки й мигнули білими кінчиками куцих хвостів. Отамани весело засміялися.

— Так про що ж ми річ вели? — підійшов гетьман до отаманів. — Про похід? Ляхи навряд чи нас так рано чекають, треба поспішати. Вирушаємо завтра. Як і мізкували: я піду з частиною війська сухим шляхом по Лівобережжю в напрямку Кременчука, а тоді на Хорол. Дмитро Гуня підніметься з човнярами по Дніпру і захопить вище Кременчука переправи, щоб відрізати ляхів від Правобережжя. А правим берегом піде Скидан в напрямку Чигирин. Що маємо робити? Винищувати коронне військо на Лівобережжі, а тоді — на Подніпров'я. В похід, братове!

...Остряниця — походив берегом Псла і повернувся до табору.

— Ще не прибігав Онисько?

— Ні, пане гетьмане! — Козаки махали гілками, відганяючи комарів. — Кусають, хай їм грець!

— Та в'їдливе ж створіння! — буркнув худий жовтий селянин у драному солом'яному брилі. — Ні куля їх не бере, ні вилами не проштрикнеш капосну душу!

— Але один засіб є, — озвався Остряниця, смочучи люльку. — Треба переловити всіх комарів, повідривати їм носи і відпустити їх з миром...

— Для чого? — здивувався дядько в брилі.

— А хай собі літають, — незворушливо мружився гетьман, відливаючи кулю. — Безносі комарі вже не зможуть жалити і зробляться все одно що ті метелики. Так мені ще колись покійний дід раяв.

Козаки і селяни зареготали, сміх покотився табором, і комарі наче стали не так вже допікати. Люди привітнішали, хтось уже заходився колінця викидати, сміх зринав там і тут...

Остряниця вкотре обходить табір і, зайвий раз впевнившись, що все гаразд, спирається на полудрабок воза й пантрує очима дорогу, яка веде в Голтву... На ній ні душі...

А спогади знову течуть і течуть...

Двадцять п'ятого березня передові загони Остряниці підходили до Зозулинець — першого села по путі в Україну. Широко розлилися весняні води, здається, увесь білий світ пливе за водою. Остряниця спокійний. Потоцький навряд чи жде зараз гостей із Січі. Тим гірше для нього. Увірвуться вони в Кременчук, як сніг на голову!.. Зозулинці туляться по схилах балки, дощі та віхоли обшмарували хати, жовтою глиною світять, які в низині, то й водою підпливли.

Бам-бам-бам!.. В селі дзвін не вгаває, не набудеться.

Навстріч люд вибіг. Попереду піп у довгій чорній рясі.

— Чи не Остряниця вас веде, воїнство запорозьке?

— Остряниця, панотче!

— Благослови, Боже, святе і праведне товариство! — панотець хреста над головою здіймає. — З весною будьте здорові, лицарі наші! З Благівіщенням! Сьогодні день архангела Благівісника. Все, що зачинається цього дня, благівісним стає.

— Перша ластівка сьогодні з вирію вилітає, — додає з гурту білий як молоко дід з жовтим кружальцем навколо рота, що полишив тютюн. — Ласкаво просимо, товариство, до нас. Подався б і я з вами, та воно вже не до Петра мені, а до Різдва. Як люди кажуть, не на ярмарок, а з ярмарку пора їхати.

— Ще повоюємо, діду! — гудуть козаки.

— Відвоював я своє, — журиться дід. — Не в гору моє життя, а з гори котиться. Та й сам я мохом уже поріс. Землею пахну...

Сільські дядьки, погомонівши між собою, розбігаються по хатах і невдовзі повертаються з вилами і косами, а дехто з шаблями та мушкетами. За ними з плачем біжать жінки.

— Приймай, пане гетьмане, до праведного гурту! Та пошвидше, доки нас жінки не позавертали. Підемо з весняною водою волю здобувати. Хоч не собі, то дітям нашим!

— На Кременчук, братове!..

"На Кременчук... На Кременчук..." — шепоче Остряниця. Він узяв тоді Кременчук з ходу, до ноги винишивши жовнірську залогу. За Кременчуком — Хорол та Омельник. Поляки й опам'ятатися не встигли, як повстанці захоплювали місто за містом. Поповнивши свої запаси зброєю, порохом та провіантом, Остряниця не затримався ні в Кременчуці, ні в Хоролі. Навстріч йому з великими військами уже поспішав Потоцький. Гетьман збирався поки що маневрувати і тим часом вибрати зручне місце для бою. Перше: в нього ще малувато було сил; друге: ніякого озброєння в селян, крім кіс та вил. Повторяється те, що було в Павлюка. А з вилами проти гармат Потоцького не підеш. П'ятнадцять тисяч ляхів проти трьох тисяч в Остряниці — не вельми втішно. Тому гетьман і надумав відійти до Голтви, добре закріпившись там, дати бій переважаючим силам Потоцького. Затим і Дмитро Гуня з своїм загоном підоспіє.

— Пане гетьмане! — почувся голос. — Онисько Завірюха повернувся. А очима сяє, як злотом!

— А чого ж мені сумувати? — сміється джура. — Час такий, що не до журби. Сотника Хруща знайшов, пане гетьмане! Його саме жінка посеред вулиці чубила.

— Тоді то і є сотник Хрущ, — посміхнувся Остряниця. — А тепер викладай, що там у Голтві!

Розділ третій

...Треті півні проспівали.

Голтва стояла на високому лівому березі однойменної річечки при впадінні її в Псьол. Місто сполучалося з багnistим рідколіссям правого берега Псла довгим вузьким мостом. Сюди Остряниця і вивів передові зағони. Козаки, тримаючи коней за вуздечки, напружено вдивлялися в густу темряву. Місто як вимерло... Відспівали треті півні... Тихо...

— Озвись, Ониську! — шепнув Остряниця.

Онисько приклав долоні до рота:

— Пугу! Пугу!

— Пугу! Пугу! — почулося по той бік мосту.

— Козак з Лугу! — вигукнув гетьман. — По конях, хлопці!

Козаки миттю вихопилися в сідла.

— Рушай, товариство! — наказав Остряниця і першим вилетів на міст. Заторохтів, заходив ходором міст під копитами.

Проскочили міст і помчали темними вузькими вуличками. Там і тут у віконцях приишкких хатин блискали і злякано гасли вогники... Ось і замок. Брама відчинена. Остряниця влетів у замкове подвір'я, за ним козаки, й ураз стало тісно в дворі...

— Пане гетьмане?! — почувся в темряві голос. — Сотник Хрущ вітає тебе в замку Голтви!

— Де жовніри? — запитав Остряниця.

— А ми їх заперли та в облозі тримаємо, — мовив Хрущ. — Пора вже випускати.

Спалахнула стрілянина... Жовніри вибігали в двір, на ходу стріляючи, і часто навмання, падали під ударами козацьких шабель. А місто, наповнене повстанцями, вирувало. Лементували люди, іржали коні, гримкотіла стрілянина. Жовніри ще деякий час відстрілювалися, та замок уже був у руках козаків, і залога почала здаватися. Жовніри вибігали з хат, кидали рушниці й кричали:

— Проше пана, не стріляй!

— Що з полоненими чинити? — питався десь у темряві Хрущ.

— Пускай їх на небо! — залунали голоси.

— Нащо їх на небо? Туди, де козам роги вправляють!

— Стійте! — вигукнув Остряниця. — Тим, хто здається, я зберігаю життя!

— А вони б нам не зберегли! — закричали обурені козаки. — Як звірі б накинлись!..

— Але ми не звірі!..

Та ось з темряви виринув захеканий низькорослий товстун.

— Сотник Хрущ! Радий старатися, пане гетьмане! — заторохтів товстун. — Місто наше! Таким лицарям, як ми з вами, пане гетьмане, тут більше вже немає чого робити!

— А де той базікало?! — пролунало сердите, і з темряви вигулькнула висока й дебела молодиця з дрючком в руках. Вздівши її, сотник Хрущ шмигнув за спину Остряниці.

— Ану виходь лишень, вояко, сюди! — гримнула Хрущиха, і сотник, пом'явшись, покірно вийшов. — Проси пана гетьмана до нас на гостину.

— А чого ж... — Хрущ так і випростався. — Як господар запрошую...

— Збрехав, аж пальці знати! — вигукнула Хрущиха. — Та з яких це ти пір господарем зробився? Ану кажи мені негайно: моя дружина і я також запрошуємо вас, пане гетьмане, на гостину.

Остряниця посміхався, спостерігаючи за розгубленим сотником.

— Не гарячися, не гарячися, Парасочко, і з себе не виходь, — бурмотів сотник і повернувся до Остряниці: — Пане гетьмане... Я... тобто моя дружина і я запрошуємо вас на гостину. Бо воно вже й пора снідати!..

Вранці гетьман оглянув Голтву. Місто було обгороджене частоколом. Понад Пслем кишать комашнею мочаристі драговини. Це добре. Сюди ляхи не поткнуться. Вузкий міст, що сполучає замок з правим берегом, зручно тримати під прицілом.

— Еге, та тут оборонятися можна скільки захочеш! — торохтів сотник Хрущ. — А ще коли о-он на тій могилі поставити армати, то й зовсім буде як у Бога за пазухою! Ще й ляхам можна шпильки під нігті заганяти.

Оглянувши місцевість, Остряниця заходився вкріплювати місто. Відкритий бік півкола — від одного берега до другого — велів загородити земляним валом і поставити палісад, а могилу, про яку згадував Хрущ, перетворити на редут. Того ж дня повстанці почали нагортати вал від одного берега до другого, рили шанці, на могилі встановлювали гармати. Десь по обіді гетьман обходив з сотником Хрущем лінію оборони, як почувся жіночий лемент. З бічної вулички вирнув гурт жінок. Попереду, розмахуючи руками, широко ступала висока і дебела Хрущиha.

— Не інакше як мене годувати бебехами йде! — зблід сотник Хрущ і почав заходити за спину Остряниці. — Ще й жінок собі на підмогу взяла, тепер начувайся! Боки хіба ж так полатає, ще й буханцями нагодує! Будьте свідком, пане гетьмане, мокрого місця з мене не зостанеться. От наділив Господь жіночкою! Полатає ребра ні за пухлу душу!

— А для чого ж ти її брав? — посміхнувся Остряниця.

— Я? Брав?! — здивувався Хрущ. — А хай ліпше її дідько бере, то, може, швидше йому роги скрутить. Вона мене сама взяла і сама на собі оженила. Як курча в сільце, заманила. Спіймала колись за оселедця і гримає: хочу я, щоб ти, сотнику, по добрій волі на мені оженився!

— І що ти їй сказав, сотнику?

— Що я їй сказав, коли вона така, що й кішці хвоста зав'яже. Мусив іти в церкву. Так за оселедця і повела мене... Але я йшов по своїй волі, бо Парасочка мені подобалась. Гарна вона, скажу вам, хоч і мухи в неї в носі грають!

Гурт жінок порівнявся з валом, і Хрущиha скомандувала:

— Стій, жіноцтво! — Повернувшись до гетьмана, голосно проказала: — Пане гетьмане! Натє і мій глек на капусту! Я і моя півсотня жінок виявили бажання разом з усіма нагортати вал. Де нам ставати? Ми хвоста ляхам вкрутимо!

— Нашого полку прибуло! — весело сказав гетьман. — Ставайте он з того краю та вкручуйте ляхам хвоста!

— Півсотня-а! — затигла Хрущиha. — За мною! Козак чортові не брат, а козачка не сестра!

— Еге! — вихопився з-за гетьманської спини сотник Хрущ. — Бачили, пане гетьмане, яка в мене жіночка? Чисте золото червоне! Світ обійдеш, а кращої не

знайдеш. Вона не тільки півсотню, а й полк збере. Бойова жіночка! Козир-баба! Не в кожного така трапляється! — сотник гордовито підкрутив вуса.

— Справді варта золота твоя Параска, — підтакнув гетьман.

— І я так думаю! — вигукнув Хрущ.

А від валу так і стрельнуло:

— Що ти там мудруєш, чоловіченьку, не порадившись зі мною?

— Я... е-е... кажу, що ти в мене найкраща!

— А-а, це нічого, — озвалася Хрущиha. — Думай так і далі.

Повернувшись від валу, Остряниця посадив двох писарів і, ходячи та смокчучи люльку, диктував універсал:

"Яків Остряниця, гетьман з військом Запорозьким, зо всім товариством. Панам полковникам, отаманам, сотникам і всьому товариству, поспільству і всій братії нашій, Лівобережній і Правобережній Україні бажаємо від Бога доброго здоров'я.

Милостиво оголошуємо всьому товариству, що я, вибраний військом на гетьмана, прийшов і зайняв Голтву, аби продовжити справу гетьмана Павлюка, котрого вороги наші стратили у Варшаві, де вже страчували не одного нашого лицаря. Прохаємо і наказуємо іменем війська нашого, щоб ті, хто називає себе товаришами нашими, споряджалися кінно і пішо і сходилися оружно в Голтву, як чинили наші предки з наказу старших, щоб хоробро дати відсіч ворогам нашим. Нападайте на фільварки, паліть їх, виганяйте урядовців і лядських старост з міст і фортець. Всіх, кому дорога честь і воля наша, хто хоче своєю ясною зброєю послужити Україні і здобути їй волю, прохаємо і наказуємо йти нам на поміч. Після цього вручаємо вас Господу Богу. Дан в Голтві дня 27 квітня 1638 року".

Розділ четвертий

Першого травня до Голтви підійшов із військами Станіслав Потоцький. Оглянувши з високого горба навколишню місцевість, полковник побачив, що Голтва добре вкріплена, і так просто, з ходу її не візьмеш. Місто, обнесене частоколом, стояло на крутому березі Голтви при впадінні її в Псьол, а вузький кут між Голтвою і Псьолом козаки перегородили високим валом, що впирався в береги обох річок. Шлях у місто був міцно запертий, вал густо наїжачився самопалами й мушкетами, а за валом на високій могилі редут. Повстанці залягли за валом і в шанцях, перегукуються між собою. Веселе пожвавлення, що панувало на валу, певно, розізлило жовнірів, і вони зробили залп, що не завдав ніякої шкоди повстанцям.

— Еге-ей! — обізвалися козаки з високого редута. — Обережніше! Куди ви стріляєте, тут же люди сидять!

Регіт покотився валом, рясний та гучний, виводячи з себе жовнірських вояк. Козаки глузували, почувалися добре.

"А цей Остряниця собі на умі, — подумав Потоцький — Пальця йому в рот не клади. Тямуций і, певно, хитрий, коли зумів так добре використати місцевість. Спробуй сунутися в кут між двома річками. Військо ляпне, а бунтарів і не вгризеш!"

Полковник сердито спльовує. Виявляється, Остряниця — це серйозно і надовго. А він сподівався на легкий бій... Ну і підклав же йому рідний брат свиню! Сам, не впоравшись з повстанням, утік у Варшаву й відсиджується в столиці, а ти вгамовуй хлопів, як хочеш!

— Обозний! — сердито вигукує полковник.

— Слухаю, проше пана! — підскакав обозний Кохань.

— Війську стати табором, — не дивлячись на обозного, мовить полковник. — Всім рити шанці, нагортати вал!

— Слухаю, вашмосць! Коли ваша ласка... де ставати табором?

— Перед козаками! — верескнув полковник. — Навпроти їхнього валу свій вал нагортайте від берега й до берега!

— Слухаю, вашмосць!

— Пан полковник гадає надовго тут отаборюватися? — запитав, під'їжджаючи, поручник князь Ієремії Длотовський. — Чи не забагато честі для хлопів?

— Пан поручник хотів, аби козаки з-за валу перемолотили моє військо? — ущипливо запитав Потоцький. — Також забагато честі для хлопів!

— На вал, проше пана, немає рації кидатись, можна в обхід, — сказав Длотовський і тицьнув рукою в бік Псла. — Переправившись он там на правий берег, штурмові загони вийдуть до того довгого і вузького мосту і вже по ньому увірвуться у замок. І тоді козаки за валом опиняться в пастці. Тоді вже ми їх запряжемо в кормигу, пся крев!

— Гм... Це вже краще! — Потоцький уважно розглядав правий берег Псла. — Справді, тим краєм можна пройти до мосту. Але ризик великий. А що, коли біля мосту засада? Жовніри до одного ляпнуть.

— І жовнірів не треба посилати, — ніби вгадавши думки полковника, озвався князь. — Хай реєстровці Караїмовича викурюють своїх з міста. А на поміч їм дати два полки іноземної піхоти.

Караїмович стояв на березі Псла і квапив козаків, котрі шукали брід та обтикували його тичками.

— Швидше повертайтеся, тюхтії! Пан полковник велів якнайшвидше вийти на той берег! Лівіше, лівіше беріть, де піщана коса!

Зрештою брід вибрали. Караїмович оглянувся: три тисячі реєстровців скупчилися в низині біля Псла, за ними розташувалися два полки іноземної піхоти. Все в нутрі Караїмовича клекотіло, але вигляду не подавав, лише подумки кляв Потоцького. Чортів лях! Не захотів ризикувати жовнірами, посадив їх за вал, а під кулі посилає реєстровців та іноземну піхоту! Чужими руками хоче жар загібати. Крути не верти, а Караїмовичу доведеться підставляти голову під обух. Опинишся на тому мосту під кулями — вірна смерть! Та що вдієш, на чийому возі їдеш, того й пісні співай!

— Переправляйтесь! — махнув він рукою і сам почав спускатися з горба. — Будемо з черні вірьовки сукати!

Реєстровці безладним натовпом посунули до води, за ними неохоче заворушилися іноземні піхотинці. Був травень, і над річкою тьохкали солов'ї.

"А біс вас бери! — лаявся Караїмович. — Спробували б ви по тому мосту побігти, побачив би, як ви тоді затьохкали б!"

Зрештою перебралися на правий берег. Вузька дорога до мосту була з одного боку затиснена річкою, з другого — болотяним рідколіссям. Караїмович підозріло позирнув на болото. Гибле місце. Коли б не вскочити у пастку, бо потім з мочарів і не виберешся. Драговина на драговині, най її дідько бере!

Все ж бадьоро вигукнув:

— Підтягніться!.. Трьома рядами — вперед!.. Ми таки вправимо голоті роги! Хай не чекають від нас пощади вороги Корони!

— Заціпило б тому горлодерові! — зненацька почувся голос.

— Хто?! — люто крикнув Караїмович, — Це ти пащекуєш, Бараболя?

— Ну я... — похмуро озвався козак. — Чи не можна правди казати?

— Забудь, що в тебе язик у роті! Я опісля бою з тобою побалакаю! А ви чого роти пороззявляли? Сказано — вперед!

— Побалакаєш, якщо вцілієш! — буркнув козак. — Ляпнемо тут ні за цапову душу! Полатають нам ребра!

Дорога спускається у вибалок, потім круто йде вгору, повертає праворуч... Ось уже й міст, рукою подати. Навколо ні душі. Тихо. Хіба що у власному вусі дзвенить. Дивно, думає Караїмович, чому Остряниця не влаштував тут засідку? Хіба він не знає, що цим мостом легко увірватися в місто? Коли прогавив — дорого поплатиться!.. Ось уже й перші обаполи мосту. Караїмович вибігає на міст, хреститься. Дасть Бог, все обійдеться благополучно. Напевне ж Остряниця забув про цей міст. Шлях у місто вільний!

— Вперед, козаки, вперед! — кричить Караїмович. — Куц виграв, куц програв! Мертвого з гробу не вертають. Вперед!

Міст довгий — довгий і вузький...

Пропустивши поперед себе першу сотню, Караїмович біжить з другою. А міст такий довгий, що ні кінця йому, ні краю, здається, і не буде. Десь там брама. За нею замок і місто. Але який довгий-довгий міст! І вузький... На тім боці він ще

вужчим видається. Наче до купи стулився. І ні душі біля мосту і біля брами. Невже Остриця прогавив?

Розмахуючи шаблею в одній руці й пістолем у другій, Караїмович що духу несеться мостом. Реєстровці та іноземна піхота геть запрудили міст. Тупотнява ніг все наростає, скриплять-торохтять під ногами обополи... Міст потроху починає розгойдуватися і потріскувати... Чи ж витримає? Караїмович відчув за спиною холодок. Не доведи, Господи, провалитися. Внизу вирви і вода, як скажена, клекоче. Ще й каміння виступає з води.

Наддає ходу, аби пошвидше пробігти міст, і йому здається, що він біжить по лезі козацької шаблі... Досі йому щастило, неймовірно щастило. Попри все, він живий. І схопив чин старшого реєстру. До гетьманської булави рукою подати. А там — маєтки, чини... О, кожному хочеться помазатись паном, та не кожному це вдається... Лише б здолати цей клятий міст! Чому він такий довгий і вузький? Чи буде йому коли кінець? І що його чекає на тому боці? Ось уже половина мосту лишилася за спиною... На тім боці, як і перше, ні душі... Ні звуку...

— Куц виграв, куц програв! — крикнув Караїмович. — Вперед!..

І зненацька залп...

Різкий, оглушливий, наче хто розпеченим залізом по блясі сипонув. Засвистіли кулі... Перша лава реєстровців упала, як косою скошена... Знову залп!

— А-а-а! — закричав хтось на пуп. — Рятуй-уйуйтеся!.. Пропали!

А потім уже важко було розрізнити окремі залпи, били раз по раз, без угаву, били невидимі стрільці із засідки, тільки кулі, як рої ос, на смерть жалили реєстровців... Міст устелявся трупами... Зчинилася паніка. Постріли злилися в один суцільний страшний гул. На очах у Караїмовича впала перша сотня, гинула друга, ріділа третя... Іноземна піхота лоском лягла. Повітря так густо насичене кулями, що врятуватися від них не було змоги.

— А-а-а-а!

— По-о-омо-о...

Все глухне в тому суцільному передсмертному крику... Клубок тіл покотився, збив поручні, й тіла, як каміння, посипалися у воду. Вбравши голову в плечі, Караїмович, як несамовитий, мчав мостом, збиваючи всіх, хто потрапляв на його шляху. Та ось уже й кінець мосту. Тут кулі не дістануть. Караїмович витер мокрого лоба, оглянувся... Реєстровці та іноземні піхотинці все ще сипалися у річку, крижнем падали на мосту. А ті, які повернулися на берег, чимдуж втікають дорогою. Караїмович подався й собі понад берегом, махнувши рукою на конаюче військо. Що його чекає попереду, навіть гадки не мав. Це він втямив лише тоді, як, вибігши на дорогу, побачив завал з дерев... Дорога була перетята. Справа — крутий берег річки, зліва — драговини... Попереду — засада. Вибирай, де ліпша смерть. А смерть всюди одна. І життя одне. І Караїмович зрозумів, що все. Повстанський загін, пропустивши їх до мосту, завалив дорогу колодами... Назад шляху вже немає, а попереду на мосту гинуть сотні...

Гримнув залп.

— Гей, Караїмовичу! — крикнули із засади. — Ой, утремо ж ми тобі ворсу! Тут тобі й вода посвятиться!..

— До судного дня зятимиш, як волю душити!

І знову нищівний, прицільний залп! Реєстровці та іноземні піхотинці ще не встигли гаразд оговтатися від розгрому на мосту, як налетіли на нову засаду... Паніка спалахнула ще з більшою силою. Вкриваючи дорогу трупами, всі кинулися ліворуч і потрапили в болото... Ринувся туди й Караїмович, побіг по галяві зеленого моху і провалився. Смердюча багнюка вдарила в ніс... Відчув, як його ноги потягло в холодну крижану глибіню. Хапаючись за кущики, Караїмович сяк-так видряпався з драговини і поповз... Болото сповнювалося зойками і криками... Караїмовичу здалося, що хтось йому цілиться в спину... Не витримав. Схопився... Грузнучи в болоті, біг до рятівних дерев, згарячу не збагнувши, що біжить на загибель, адже за деревами залягли стрільці. І коли куля вдарила його, він, падаючи, встиг подумати: "Так ось коли фортуна повернулася до мене боком!.."

Розділ п'ятий

В надвечір'я Остряниця, сотник Хрущ та Биховець піднялися на замкову вежу. Довго розглядали околишні видноколи. Теплий травневий вечір западав над Голтвою. Над Псьом невгамовно тьохкали солов'ї... Мирний, тихий вечір. Поляки, відгородившись валом, притихли, наче їх і не було.

— Ач, сидять, як після купелі! — буркнув Хрущ. — Зрозуміли, що не їхня копа молотиться, і заціпило!..

— Завтра, очевидно, спробують напасти на місто, — озвався Остряниця і повернувся до Биховця: — Як ти гадаєш, отамане, чи не вдарити ляхам у спину?

— Втремо кабаку! — жваво відказав Биховець. — Як оборонятися, то ліпше самим нападати.

— Так ось дивись, полковнику, — гетьман показав рукою на північ. — Бачиш за лядським табором ліс? Збери своїх молодців, і, доки ніч, перейдіть мостом Псьол, далі берегом зайдіть ляхам у спину. І замріть в ліску до ранку. А коли Потоцький кине́ться на приступ, полоскочете йому ребра!

— Там глибокі яри, — сказав Хрущ. — Якщо дорогу перехопити, лядська кіннота не зможе підійти своїм на поміч. І ляхи з копит зваляться.

Биховець ще раз поглянув на лісок.

— Буде зроблено! Почухаються ляхи, де й не свербить у них!

Остряниця потиснув йому руку, і Биховець, притримуючи шаблю, почав спускатися з вежі, аби не гаяти більше часу. Деяку хвилю гетьман і Хрущ прислухалися до солов'їв.

— Але ж і голосисті! — зітхнув гетьман. — Послухаєш, наче з рідним братом душа в душу побалакав.

— Моя дорога жіночка дуже в солов'ях кохається, — кахикнув Хрущ. — Чула в неї душа. Хоч і зла, але душевна. По весні, бувало, як затьохкають соловейки, то серед ночі мене з постелі стягне, у двір виведе й каже: слухай, телепню, бо раз на світі живеш. Бо на тім світі соловейки не тьохкають... Мені спати хочеться, очі, як медом помазані, злипаються, а Параска своє тороче... А коли сама розімліє від того співу, від чарів ночі, то обніме мене, і я, бувало, почувую себе молодим парубком на побаченні. І... не взяв її кат, гарна в мене жіночка!

Зненацька з боку Голтви долинув жіночий лемент.

— Що там? — запитав Остряниця, прислухаючись.

Крик наростав, біля річки галасували жінки, чулися поодинокі вигуки чоловіків. Хрущ якусь хвилю прислухався.

— Вчуваю в тому гармидері голосок моєї дорогої Парасочки. Всюдисуща жінка. Ніде без неї вода не освятиться.

— Пане гетьмане! — на вежу піднявся джура Онисько. — Там, — показав рукою в бік річки, — відьму спіймали...

— Яку? — не второпав гетьман.

— А біс її знає! Кажуть, чарівниця. Жінки збираються її в Голтві топити. Руки та ноги їй в'яжуть, буцімто вона не в той бік чарувала. Ляхам хотіла допомогти, чи що.

— Мало мені клопоту, ще й з чарівницями морочитися! — буркнув Остряниця і, швидко спустившись, подався попід брамою до берега. Джура та сотник ледве встигали за ним.

— Не інакше як моя жіночка затіяла той шарварок, — бубонів сотник. — Ото вона кричить: "Топіть!.." Ач, як на живіт, горлопанить!..

Біля річки залементували ще дужче. Остряниця прискорив крок і побачив гурт жінок біля верб. Обабіч товпилися містечкові дядьки з дрюками в руках.

— Розступіться! — сотник Хрущ врізався в гурт жінок. — Дайте гетьману дорогу!

— А ти ж чого це сюди свого носа кирпатого сунеш? — накинулась на сотника Хрущиха. — Ану — тпрусь!

— Облиш, Параско! — Остряниця відсторонив Хрущиху і побачив дівчину в одній сорочці. Вона лежала на землі зв'язаною, сорочка на ній була порвана, чорне волосся розметалося по оголених плечах. Важко дихаючи, дівчина позирала на гетьмана великими чорними очима. Уникаючи дивитися на її білі округлі стегна, що були оголені аж надто високо, гетьман рвучко повернувся до Хрущихи:

— Що тут коїться?

— А нічого, пане гетьмане. — Хрущиха взялася в боки. — Наше це, жіноцьке діло. Не ваше молотиться, то й не встрявайте! Оту відьмочку, чарівниченьку оту в білій льолі, хочемо скупати в Голтві, щоб не капостила вдруге християнському

люду! — І крикнула жінкам: — Чого стоїте? Тягніть чарівницю до води! Щоб більше нам мани не пускала!

— Стривайте! — крикнув Остряниця. — Чим завинила ця жінка?

Юрма обурливо загаласувала:

— Чарівниця вона зла!

— Відьомське кодро!

— Ляхів у місто закликала!..

— Ради Бога, не галасуйте, як сороки! — підняв руки гетьман. — Хай одна з вас говорить. Ось хоч би пані сотникова, як найязикатіша!

— І скажу! Я нікого не боюся, я на свою руку живу. Знайте, пане гетьмане, що Оришка, — показала на зв'язану дівчину, — відьма і чарівниця найсправжнісінька. Не вперше нам шкодить, та не було нагоди її спекатися.

— Корів ночами доїть! — почувся вигук.

— Порчу на наших дітей насилає!

— Цитьте! — крикнув Хрущ. — Сказано, не галасуйте!

— Ану стули губи, чоловіченьку! — цикнула на нього Хрущиха. — Бо я так стулю, що й цілуватися ніяк буде! — І повернулася до Остряниці: — А цього вечора, тільки сонце сіло, оця Оришка в самій сорочці вийшла до брами і давай попелом всюди посипати.

— Ну й хай собі сипле, — ледве стримував сміх Остряниця. — Чи вам її попелу шкода?

— Та то ж вона порчу сіяла! — вигукнули з гурту. — Щоб твоєму війську накопостить!

— Щоб ляхи з нами швидше впорались! — кричала Хрущиха. — А відьма коли зачарує, то не те що в ляха, в дерево кулею не влучиш! Тягніть її, жіночки, до води! До часу глечик воду носить, а колись та й трісне! Отуди, де вирва, кидайте чарівниченьку!

— А коли Оришка не винна? — поспитав гетьман.

— А це ми й хочемо розшолопати, — пояснила Хрущиха. — Руки й ноги їй навхрест зв'язали — і в Голтву. Якщо вирине — точно відьма!

— А коли на дно піде? — поцікавився Остряниця.

Хрущиха перехрестилася.

— Тоді істинно християнська душа. Та ви, пане гетьмане, не сумнівайтесь. Відьма, як її не в'яжи, як не топи, все одно вирине. А втопиться, то що ж... На тім світі в рай потрапить.

— Розв'яжіть! — наказав гетьман.

— Кого це? — витріщилася Хрущиха.

— Чарівницю, чи як її!

— Е-е... — на високій ноті затигла Хрущиха — Щоб вона сюди ляхів накликала? А ті щоб нас в кормиги запрягли?!

— Ляхи й без неї прийшли! — відказав Остряниця. — Ониську! Розв'яжи дівчину! А ви, жінки, не галасуйте, а розходьтесь по хатах!

Онисько м'явся з ноги на ногу, з недовірою поглядаючи на дівчину... Остряниця сплюнув, витяг запоясник і, нахилившись, розрізав мотузки. Оришка поспіхом прикрила подолом стегна, зібрала сорочку на грудях, зіщулилась... Але не встала.

— Пане сотнику! — гукнув Остряниця. — Вгамуй свою жінку!

— Рада б душа в рай... — переступив сотник з ноги на ногу. — Коли б ляхів, то вгамував би, тільки не Параску. З голомозою татарвою легше впоратися, ніж з нею.

— Стережися, гетьмане! — крикнула Хрущиха. — Оришка й сухе дерево зачарує, не те що людину!

— Гаразд, постережуся!

Юрма неохоче розходилась.

— Це ти сюди гетьмана привів? — Параска схопила сотника за рукав. — Ану ходімо до двору!

— Пане гетьмане!.. — благальне вигукнув сотник.

— Іди сміливіше, сотнику. Коли що з тобою лучиться, то пані сотникова перед військом відповість! — сказав гетьман весело.

— Ага, чула? — вигукнув зраділий Хрущ.

— Чула, голубчику! Пан гетьман над військом старший, а в хаті я тобі гетьман! — і Хрущиха потягла сотника за руку.

Люди розійшлися... Оришка, зіщулившись, сиділа на піску, то нервово поправляючи сорочку на грудях, то натягуючи поділ на ноги. Бликала на Остряницю великими чорними очима і відводила погляд.

— Не бійся мене, — сказав гетьман і сів біля неї.

— Овва! Чого це я мушу тебе боятися? — вигукнула Оришка низьким грудним голосом. — Це вже ти мене, гетьмане, бійся. Бо я чарівниця. Зачарую тебе, світу білого не побачиш!

Остряниця зняв з себе жупан, накинув їй на плечі, запалив люльку... Над річкою поповзли вечірні тумани, ще голосніше закумкали жаби. Оришка мерзлякувато здригнулася і закуталася в жупан.

— Ти хто така? — тихо запитав гетьман і глянув у її великі чорні очі, в яких спалахнули зірничі.

— Чарівниця... — відповіла вона спокійно.

— Я вірю... Ти справді мене зачарувала, тільки глянув на тебе.

— Гляди, обпечешся, гетьмане! — Оришка рвучко схопилася на ноги і легко, нечутно побігла у вербняк.

— Чаруй! — Він наздогнав її, обережно обняв за плечі. — Я хочу бути тобою зачарованим!

— Не треба... — прошепотіла вона, злякано притискуючись спиною до верби. — Я боюся тебе... Я всіх боюся... — Оришка тяжко зітхнула. — Що де трапиться в місті, лихе яке чи пеня, так усе на мене валять... Вулицею йду — пальцями тикають. Он вона, он шкодниця! Жінки проходу не дають, відьмою обзивають, діти від мене, як від напасті, шарахаються. От і сьогодні... Коли б не ти... утопили б.

— За віщо?

— За те, що я чарівниця.

— У тебе такі очі, що й справді зачарують.

— Тобі подобаються мої очі? — Оришка радісно засміялася. — Інші їх жахаються. Відьмою мене обзивають. Але все тому, що бабуса в мене знахаркою були. Зіллям людей лікували. І мене до цього діла навернули. А тої осені бабуса померли, я сама в хатині зосталася. От мене відьмою й прозвали. Чому я, мовляв, сама живу, заміж не йду, ночами біля Голтви блукаю... Не інакше як з відьмаками знаюся... А де я собі чоловіка візьму, як од мене всі, як від мору, тікають. А я ж нікому мани не пускаю, добра людям хочу.

— А що ти біля брами сіяла?

Оришка засміялася.

— Що чув... Попіл... — Урвавши сміх, додала серйозно: — Хотіла зачарувати лядські кулі, щоб вони в козаків не вцілили. А люди по — іншому витлумачили. Подумали, що хочу шкодити їм.

— Були б утопили...

— Були б... — згодилась Оришка. — Я молитимусь за тебе, пане гетьмана. І за військо твоє. Аби тебе ні куля, ні шабля не взяла. Чарувати я вмю, мене ще бабуса навчили. Але я добра чарівниця, я нікому зла не бажаю.

— Я вірю тобі. — Помовчали, прислухаючись, як над Голтвою не вгавають солов'ї. — Так тьохкають, що можна й голову втратити, — прошепотів Остряниця і взяв її за руки. — Де ти з'явилася, чарівнице? Ти справді ніби чарами мене напоїла.

— Я пропада...

— Не кажи так...

— Ні, ні, я пропада. Мене всі бояться. І ніхто не відає, що зла не маю. — Помовчала, гірко зітхнувши. — Все одно або втоплять, або вб'ють мене... І хатину мою спалять.

— Але я тебе нікому не віддам!

Він пригорнув її.

— Ти плачеш? А ще чарівниця!

— Мені здається, що це сон... Всі мене бояться..., грудня кидають в спину, і раптом... Один ти повірив... Але все одно не треба... То тебе солов'ї зачарували...

Вона легко звільнилась з його обіймів і пішла, похиливши голову. Остряниця наздогнав її.

— Орисю...

— Ні, ні... — відсахнулась вона. — То солов'ї тебе зачарували. Не вір їм, не слухай їх...

— Я проведу тебе.

Вона нічого не сказала, тільки нижче нахилила голову і швидко пішла вуличкою, де густо поросла дерева.

— Ось мої хорони, — спинилась біля маленької скособоченої хатини. — Йди собі в замок...

Він підійшов до неї, відчуваючи, як гупає власне серце.

— Не підходь!.. — кволо попрохала вона. — За-ачарую...

І притулилась до нього, здригаючись усім тілом...

...Коли вони спохопилися, в хатині було світло, наче хто сріблом долівку залив.

— Місяць... — тихо прошепотів гетьман і тихо засміявся — Чуєш, Орисю, в нашу хатину зазирає місяченько. Глянь, який він гарний, наче князь!

Вони лежали пригорнувшись одне до одного.

— Я бачу в твоїх очах красен місяць.

— Орисю, мабуть, сама доля послала тебе на мою дорогу.

— Мовчи... — вона затулила йому рота долонею. — Мовчи... Мені й досі здається, що це сон. Ніколи не мала чоловіків і тому я не вірю, що ти поруч... Мене всі цуралися, проклинали, й ніхто не підійшов до мене з любов'ю. А яка ж я відьма? У мене в серці й крихти зла немає. Навіть до тих жінок, котрі хотіли мене втопити.

— Дурні бувають люди, — мовив Остряниця. — І не розберуть іноді, хто добрий, а хто злий. Не бійся, чарівниченько, я тебе нікому не віддам.

— Ти вранці підеш і ніколи не повернешся, — плечі Орисі здригнулися. — Я так і не знатиму, був ти чи то мені примарилось місячної ночі...

— Вранці буде бій лютий, — тихо мовив він, — а після бою я прийду до тебе, добра моя чарівниченько!..

Коли місяць зблід, а над Голтвою поповзли вранішні тумани й на всі лади закумкали жаби, Орися проводжала Остряницю.

— Ти повернешся? — шепотіла вона, притулившись до його грудей. — Повернешся, любий мій чоловіченьку... — Злякано глянула на нього. — Можна називати тебе своїм чоловіченьком? Мені так хочеться, щоб у мене був свій чоловік.

— Ми повинчаємося з тобою, серце моє.

— У церкві?

— У церкві. Щоб як у всіх людей було. І потім ти ждатимеш мене з походів. А я думатиму про тебе.

— О ні! Я не пущу тебе! Ти загинеш на війні. Я довго тебе ждала, доки ти прийшов. Я не хочу тебе втрачати.

— Орисю... — Він гладив її довге чорне волосся. — Я повернуся, небезпременно повернуся до тебе. — Поцілував її. — Прощай!..

І пішов росяним споришем, а вона стояла, простягнувши йому вслід руки, і шепотіла, закликаючи зорі і ясну днину, тихі води і святу землю, аби він повернувся живим....

Розділ шостий

Бій клекотів уже другу годину поспіль...

Потоцький раз у раз кидав жовнірів на приступ козацького валу, і ті, всіваючи поле трупами, щоразу відкочувалися назад. Потоцький шаленів і не йняв віри. Не може бути, щоб якесь збіговисько так міцно засіло у Голтві! Жодна з жовнірських атак не мала успіху. А він гадав, що повстанці після загибелі Павлюка навряд чи здатні будуть чинити опір. І ось... Як жовніри не стараються, а не вгризуть вал. Пся крев! Допоки не викуриш козаків з-за валу, міста не візьмеш. Скільки он уже полягло війська перед клятим валом, щоб він запався в землю! А в Бар мчить гонець, що Остряниця розбитий. І Потоцький спішить... Носячись на білому коні, без втоми розмахує шаблею над головою.

— Вперед, вперед, моє славне воїнство!.. Вперед за Корону і круля! Ми викуримо лотрів з Голтви! Хто перший увірветься в місто — даю кожному по сто талярів!

Та немає охочих. Козацький вогонь такий прицільний, що рідко яка куля летить марно.

Остряниця спостерігає за битвою з високої могили, котру козаки перетворили на редут. Не вгаваючи, б'ють гармати, тріщать самопали, мушкети, пороховий дим обволікає поле.

— Сотнику Хрущ! Бери свою сотню — і бігцем на ліве крило, — наказує гетьман.

— Там наша оборона поріділа!

— В один мент, пане гетьмане!

Остряниця знову спостерігає за полем бою, і на повних губах його, під срібними вусами, блукає щаслива посмішка... Він все ще відчуває в своїх руках тепле, пружне і сильне Орисине тіло. І на душі в нього робиться світло і затишно. Почуває себе впевнено, як ніколи. Він розіб'є ляхів, будь-що розіб'є! І з перемогою повернеться до маленької хатини Орісі-чарівниці... І знову у них буде чарівна ніч...

А гармати не затихають. Козаки, залігши за валом, б'ють з мушкетів, і дим та гуркіт несуться в межиріччі Голтви і Псла. Поляки все ще вперто кидаються на вал. Не рахуються з утратами. Позад них на білому коні носиться Потоцький і розмахує шаблею, підганяючи тих, хто огинається...

— Хлопці! — гетьман повертається до гармашів. — Ану пальніть по отому, що на білому коні вибрикує!

— Пальнем, батьку! — блискаючи зубами, кричать закіптявлені порохом гармаші. — Втремо ляшку ворсу!

Піднімаючи жерло гармати трохи вище, гармаші прицілюються і закладають ядро. Баб-бах!

Білий кінь підстрибнув і звалився на бік. Але з могили видно, що Потоцький уцілів, його поставили на ноги, і він, шкутильгаючи, подався в шанець. І то добре. Відбили в пана охоту на білому коні гарцювати. Хай втикається носом у землю!

Зненацька по той бік польського табору загриміли постріли. Жовніри, які бігли на приступ козацького валу, спинилися, заметушилися між двома валами. А в їхньому тилу все дужче і дужче наростала стрілянина.

— Ура-а-а! — доноситься звідти.

— Молодець Биховець! — весело каже гетьман. — Так їх, так! Латайте ляшкам ребра! Ей, гармаші! Втріть ляшкам кабаку! Сипніть вогню! Зараз опиняться ляшки між молотом і ковадлом!

Паніка охопила польський табір, коли Биховець зробив перший залп із лісу. Жовніри й справді відчули себе ніби між молотом і ковадлом. Про штурм валу годі було й думати! Поляки хутко втікали за свій вал, але й там не знаходили захисту. Козаки, ховаючись в лісі по той бік польського табору, перебігаючи від дерева до дерева, вели прицільний вогонь. З боку Голтви били козацькі гармати, і жовніри не знали, де подітися. Потоцький спішно відрядив ротмістра за коронною кіннотою, котра стояла в резерві на луках. Паніка в таборі не вщухала. Потоцький боявся, аби вона не привела до краху. Дарма він кричав до хрипоти, що "нас, орлів Корони і круля, тисячі, а хлопів жменька", жовніри його не слухали... Тоді Потоцький велів спішно відгородити возами тил свого табору й вислав загін з велінням розігнати в лісі козаків. Але й це не принесло заспокоєння. Жовніри, наче стадо овець, кидались то в один бік, то в другий...

— Боягузи ви, а не лицарі! — зриваючи голос, волав полковник. — Кого злякалися? Жменьки розгульних лотрів? Вірьовки з них треба сукати, а не

кланятись їхнім кулям! Ось прийде коронна кіннота і розжене їх, як шкідливих зайців!..

Та коли йому доповіли, що кіннота не може пробитися на поміч, бо всюди яри та болота, а єдину дорогу козаки завалили лісом і їх неможливо викурити із того завалу, Потоцький відчув себе у пастці... День-два він ще в змозі протриматися, а що його чекає на третій день в обложеному таборі, на четвертий?... Жовніри не тямлять себе з переляку, а завтра що? Остряниця ще міцніше оточить табір, і тоді вже не вирвешся. А він же так був упевнений у своїй перемозі, що навіть передчасно гінця в Бар відрядив, що з повстанням покінчено. Гадалося, доки гонець дістанеться Бара, він розквітається з Остряницею... І ось його, бойового полковника, козаки на глуз беруть!

— Князю Длотовський! — закричав Потоцький. — Пся крев, де князь Длотовський?

— Я тут, вашмосць, — підбіг блідий, увесь у багнюці князь, зіниці його були розширені. — Кепські справи, вашмосць! Хоч нас і більше втричі, але ми оточені. Сьогодні ще можна вислизнути з пастки, а завтра... Завтра пізно!

— Князь гадає, що я буду втікати від тих голодранців? — побілів від гніву Потоцький. — Вони ще скуштують мого гніву!

— Боюсь, що ми перші скуштуємо їхньої криці!

— Мовчать! — крикнув Потоцький. — Князю Длотовський, негайно вгамуйте жовнірів! Вам я доручаю тил табору!

— Вашмосць! — примчав поручник Ташицький. — Жовніри вимагають...

— Що вимагають? — метнувся до нього полковник. — Бунт?

— Ні, вашмосць... Але вони збираються відходити.

— А-а-а!.. Втеча? Так? Сини ойчизни збираються показувати спину схизматам?!

— Вашмосць, ми оточені!

Потоцький вихоплює шаблю з піхов, якусь мить тримає її в руках і з силою застромлює в піхви.

— Матка Боска! — скрегоче він зубами. — Ці боягузи змушують мене миритися з лотрами. Князю, — звертається він до Длотовського. — Ваша милість піде... негайно піде до тих схизматів! Затівайте переговори, зволікайте, тягніть... Будь-що розколоти старшину Остряниці. Хтось з них та згодиться на переговори. Поручнику!

— Слухаю, вашмосць!

— Візьміть з десятків вершників і мчіть у Бар до коронного гетьмана.

— Слухаю, вашмосць! — поручник так і засявав, не в силі приховати свою радість. — Сію мить виїду!

— Я знаю, що ви радий утекти звідси. Стривайте! Скажіть, що Остряниця... Ну, розумієте, Остряниця оточений, але не здається. Хай егомосьць спішно шле підмогу. В Лубни. Я буду там. Та глядіть, поручнику, ляпнете що зайве — голову зніму!

— Слухаю, вашмосць!

"Везе ж бевзю! — з ненавистю думав князь Длотовський про поручника. — Іч, сясє, що з пекла вирвався!"

— Князю Длотовський! Негайно до хлопів на переговори! Забалакуйте їм зуби як можете! Схиляйте їх до миру. В цьому наше спасіння!

Польських послів Остряниця прийняв у замковій залі. Своїм сотникам і старшинам велів зодягтися якнайкраще, сам принарядився, і князь Длотовський довго здивовано озирався, бо сподівався побачити перед собою ошарпанців.

"Еге, та вони собі ціну знають, — кисло подумав посол. — Ач, які самовпевнені та горді! Що ті князі, проше пана!"

— Пан полковник Станіслав Потоцький вимагає, аби ви... е-е...п-пане гетьмане, не чинили варварства, а вели війну справедливо і чесно! — розпустив пір'я пан посол.

Старшини глузливо заушміхалися й презирнулися між собою.

— Може, пан посол розтовкмачить козакам, в чому полягає їхня нечесність? — поспитав гетьман. — І чого це пан полковник Потоцький так на козаків губи квасить?

— Ви вдарили у спину шляхетним військам! — все ще бадьорився та розпускав пір'я пан посол. — Справжні лицарі б'ються лицем до лица, а не нападають із засади в спину. Це нечесно!

В одну мить у залі вибухнув такий регіт, що пан посол не знав, де й подітися. Оглушений реготом, він довго не міг прийти до тями, тільки озирався навсібіч.

— Коли припекло та за живе взяло, то ляхи й про чесність згадали, — витираючи сльози, що набігли від сміху, сказав гетьман. — Але ж і потішили ви нас, пане посол!

— Це дикунський спосіб ведення війни, — не здавався посол, хоч і відчував, що пече раків. — Єгомосць пан полковник вимагає, щоб козаки воювали з ним лицем до лица!

— Звалився пан полковник з копит і галасує про чесність! — вигукнув хтось із старшини. — А може, нас верне від пики пана полковника?

— Годі правити смаленого дуба! — різко сказав гетьман. — Передай своєму полковнику, що нам видніше, як з ним битися! На ворога не дивляться, де в нього лице. Його б'ють. З усіх боків! І в лице, і в потилицю! А коли панові заканудило, то хай втікає пошвидше в свою Річ Посполиту. Ми його сюди не кликали!

— Це все? — упалим голосом запитав посол.

— Ні, пане посол, це ще не все. Це тільки початок!

Пан Длотовський наче муху проковтнув.

— Пан посол не второпає, де двері? — глузливо запитав Остряниця. — Сотнику Хрущ!

— Слухаю, пане гетьмане! — підкотився низенький товстун Хрущ. — Ану, пане, повертай голоблі, бо не туди заїхав! Годі нам тут харки макогоники плести!

— Але пан полковник хоче дійти згоди з козаками мирним шляхом! — вигукнув Длотовський.

— Миру між козаками й панами не буде до судного дня! — твердо мовив гетьман. — Урвався вам бас! Не віримо панським балачкам про мир, бо пани лише печені добрі!

— Але в такому разі єгомосць хоче знати, які претензії в козаків.

— Претензії такі: козаки бажають, щоби панство хутчіше забирався з України і не заважало нам жити на свою руку!

Длотовський зробив останню спробу й у відчаї вигукнув:

— Але єгомосць не бажає війни!

— Відчув, що смаленим запахло? — глузливо гмикнув гетьман. — Коли припече, то пан полковник живосилом лізе в козацьку душу. Але й ми лій під чубами маємо. Твій пан бажає виграти час і врятуватися. То хай пан цього і в голову не поклада.

— Але ж пан полковник... — забелькотів було посол, та Хрущ безцеремонно потягнув його за рукав:

— Годі пасталакати! Як не притулиш горбатого до стіни, так козака до пана! Йди вже, пане, прошу тебе, бо покличу свою жінку. А вона вміє кішці хвоста зав'язати. Так тебе відмолотить, що не второпаєш, де твій пан полковник!

Розділ сьомий

— У твоїй хатині так гарно пахне чебрецем.

— Я знала, що ти прийдеш, і посипала долівку.

Він сів на лаву й пригорнув дівчину до себе.

— Чекала, чарівниченько?

— Він ще й питає! — крізь радісні сльози посміхнулась Оріся. — Мені так затишно і хороше з тобою...

У вікно зазірав місяць.

Він цілував її вологі м'які губи.

— І я з тобою забуваю про все на світі.

— Це правда, що ляхи забили миру? — Оріся благально на нього глянула. — А може б, ти помирився з ними?

— З панотою? — схопився Остряниця. — З катюгами мого народу? З ляхами миритися — що вовку спину показувати. Стрибне!

Орися кинулася до нього, обхопила його за шию.

— Але ж вони самі просять миру!

— Просять, бо відчули себе в пастці. Тому й хочуть виграти час. А коли ми згодимося на мир і розійдемося, вони тоді переловлять нас, як зайців.

Орися стояла опустивши руки.

— Я хотіла як краще... Хіба вже не набридли ці війни... З року в рік пожежі та кров...

— Нікому не хочеться задарма воювати. Але й волі нам ніхто за так не подарує. Мусимо самі її здобувати. — Взяв дівчину, посадив собі на коліна. — Веселіше дивися на світ, Орисю. Ми переможемо! По всій Україні селяни беруться за зброю. Вісті приємні летять, Орисю. Лівобережжя повстало. Під Києвом діє отаман Сокирявий, під Лубнами з'явився Соломка. Скидан уже в Чигирині, Гуня захопив переправи по Дніпру... Ех, Орисю, Голтва — це лише початок!

— Але я за тебе боюся.

— Ти мене зачарувала, і я не загину. Твої чари відженуть від мене лиху костомаху! — Поцілував її, голублячи. — Будь моєю дружиною. Я самотній, Орисю. Дружина давно померла, а син десь у Полтаві козакує... То будь мені подругою, Орисю.

— Я буду твоєю, — Орися обвила його шию руками. — Буду, тільки ти... від гетьманства відмовся... Хай інші. А ти... зі мною... І будемо жити з пучок... З власної праці...

— Орисю, що ти кажеш?

— Ми житимемо вдвох у маленькій хатині над Голтвою, — не слухаючи його, збуджено шепотіла Орися. — Щоб ні війни, ні горя... Щоб я не боялася, що тебе вб'ють... Щоб не жахалась серед ночі... Щоб діти у нас були...

— Будуть, Орисю, все буде. І щастя, і мир, але тільки після перемоги. Хіба ми будемо щасливі, як Україна стогнатиме в ярмі?

Зненацька на вулиці почувся тупіт копит, хтось зістрибнув з коня і — чути було — біг двором.

— Ось і побув зі мною, — вихопилось в Орисі.

— Пане гетьмане! — затарабанили у віконце.

— Я зараз, Орисю! — Остряниця вибіг у двір і стрів свого джуру. — Що сталося?

— Ляхи нам ручкою помахали! — Онисько дер рота в посмішці. — Покинули табір і чешуть, як зайці, до Лубен! Таки ляхкам вправили роги! Тепер ми, пане гетьмане, на своєму копиті!

Вибігла Орися, Остряниця підхопив її на руки, закружляв з нею.

— Ляхи втікають, серденько! Лід рушив! Тепер вже не вони за нами, а ми за ними будемо гнатися! Хай Потоцький мастить жиром п'яти! Тепер ми їм сипнемо солі на рану!

Остряниця поставив Орісю на ноги, скочив на коня.

— Чекай мене з перемогою! — І тільки погупотіли копита.

Три дні Остряниця ішов по гарячому сліду Потоцького. Той спішно втікав на Лубни, уникаючи бою. Багнув будь-що відірватися від погоні й першому дістатися Лубен. Але й Остряниця гнав своє військо, майже не зупиняючись, не роблячи привалів, аби виграти час і не дати Потоцькому закріпитися в Лубнах. І все ж наздогнати поляків не міг: ті втікали шпарко, маючи надію на лубенський замок та міцну жовнірську залогу. Крім усього, в Лубнах зберігався чималий запас пороху й провіанту. А ще до Лубен мала надійти підмога з Бара. Сподівався на підмогу й Остряниця: на зустріч з ним до Лубен поспішав отаман Мурка із загоном запорожців та донців. Остряниця картав себе, що відразу ж вночі не погнався за ляхами, як тільки ті почали відходити. Отамани відрадити. А що, коли поляки вночі влаштують засідку? Їхній відступ ще нічого не означає. Потоцький попри все має вдвічі, якщо не втричі, більше військо, запаси пороху та куль. Досить йому вгамувати паніку, навести лад та влаштувати засідку в дорозі... Остряниця тоді погодився з отаманами, а тепер шкодував. Ні-ні, та й наверталася думка, що він необачно випустив з своїх рук перемогу. А в Лубнах ляхи оговтаються, отримають підмогу, і здолати їх буде не легко... Все ж відганяв від себе сумніви... Швидше!.. Швидше!..

Була середина травня, земля аж буяла від зелені, дні стояли погідні, сонячні, теплі. Настрій у повстанців був піднесений, незважаючи на швидку гонитву і втому, козаки були веселі і всю дорогу співали пісень. Вперше — бо вони, а не ляхи, женуться.

Наче і втоми не відчують козаки, все вперед і вперед, тільки в'ється курява над полем та пісня гримить... Попереду військо під бунчуком і знаменами їде гетьман, і на його обвітраних, різко окреслених губах квітне посмішка. Чорні очі примружені, травневу далечінь оглядають.

— Та й прудко ж ляхи чешуть! — хитає головою хорунжий Чуприна. — Третій день не здоженемо! Урвався їм таки бас-басюра!

— Про мене, хай вони втікають хоть і до Варшави! — каже старшина Недригайло. — Я залюбки за ними до самої Вісли гнатимуся! Аби-сте вороги з копит звалилися!

Сміються козаки, весело гомонять. Посміхається сам до себе і гетьман. В серці його — весна. Дві щасливі ночі з Орісею не забуде він до скону своїх літ. Ніколи, за все своє життя не був він таким щасливим, як у ті дві ночі. Дві срібні місячні ночі в маленькій хатині Орісі-чарівниці... А третьої він залетів до Орісі на хвилику, прощатися. Вона вибігла йому навстріч з сльозами на очах. Підхопив її на руки, підняв до себе в сідло.

— Пустити! — засоромилась вона. — Люди ж дивляться...

— Хай дивляться! Хай усі бачать, що Остряниця приїхав попрощатися з своєю дружиною!

— Я не пущу тебе! — сказала вона і взяла повід в свої руки. — Хай повертає кониченько у двір.

— О ні, Орісю, я мушу гнати ляхів! — Він забрав у неї повіддя. — Я спішу. Прощай, серденько. І не журися. Ми ще будемо вдвох!

А тут де не візьмись — сотник Хрущ.

— Пане гетьмане, а як же я? — вигукнув благально. — Зібрався в похід, а жіночка нікуди з Голтви не пускає.

— Будеш, пане сотнику, отаманом Голтви! — сказав Остряниця. — Бережи місто і не впускай сюди ляхів.

— Та що ж це таке, людоньки?! — пролунав зненацька дужий голос, і сотник вмить голову в плечі убрав. — Ти, гетьмане, поставив мого чоловіченька найстаршим у місті, то, виходить, і я мушу йому підкорятися? Та хіба ж я свою нитку прясти вже не можу?

— У місті — так, — засміявся Остряниця.

— А дома хто отаманом буде? — доскіпувалась Хрущиха.

— А дома отаманом буде пані Хрущиха.

— Чув?! — кинулась Хрущиха до сотника і під загальний сміх дала понюхати міському отаманові замашного макогона...

"Я повернуся... я повернуся, — похитуючись в сідлі, думає гетьман. — Хай хоч і каміння з неба падатиме, а я до тебе повернуся, Орісю-чарівниченько!"

Розділ восьмий

Підходячи до Лубен, Остряниця припустився двох похибок. Перша: потовмив довгим переходом людей і коней; друга: не вислав вперед розвідки, будучи певний, що ляхи заперлися в міському замку. Цим і скористався Потоцький. Прибувши в Лубни раніше, він дав війську прийти в себе з дороги, поповнив свої ряди свіжою лубенською залогою, запасся порохом, крім того, з Києва до нього підійшли нові загони реєстровців тих старшин, котрі тягнули руку за Річчю Посполитою... Потоцький зважився на ризик дати бій повстанцям у відкритому полі, де вони менше всього будуть сподіватися нападу. І влаштував засаду. Перед Лубнами простилалася чимала рівнина, котру перерізала єдина дорога, що вела до міста. По рівнині там і тут росли кущі терну, траплялися горби та ярки. Потоцький велів спішно вирити шанці, заховати в них гармати і обслугу й замаскувати все те кущами. Коронна кіннота зайняла позиції за ліском на сході. Крім того, реєстровці збудували кількасот "гуляй-городів" — невеликі дощані укріплення-халабуди на колесах. Ховаючись в "гуляй-городах", реєстровці

могли без втрат обстрілювати повстанців на голій рівнині... В ярах та за горбами позаягали жовніри.

"Коли ще й обоз в Остряниці відстав, то й зовсім буде добре, — подумки радів Потоцький. — Я візьму своє за втечу!"

Не відаючи про засаду, повстанці похідним маршем рухалися відкритою рівниною вранці сімнадцятого травня. По той бік рівнини на протилежному березі Сули виднілося місто і замок. Туди й прямували козаки, певні, що ворог заперся в замку... Та тільки вони розтягнулися по рівнині, зненацька затрубили труби і невідь-звідкіля вдарили гармати...

В одну мить на рівнині зчинилося щось неймовірне. Гармати були невидимі і били з-під землі, козаки розгубилися й від торопу нічого не могли втямити. Гармати зробили своє... Козаки падали десятками, конаючи, іржали коні, тріщали вози, дим закутував рівнину. Повстанці, охоплені панікою, сипонули врозтіч...

— Стій!.. Стій!.. — кричав гетьман, ганяючи коня полем між ядрами, що густо летіли. — Не втрачайте голів, хлопці! Дали хука — будемо триматися! Хорунжі! Сотники! Відводьте людей до лісу!

Коні і люди змішалися на рівнині. Гармати (тепер Остряниця побачив, що вони були вкопані в землю і замасковані кущами терну) били прямо "в лоб" і з кожною миттю все дужче і дужче спустошували повстанські ряди. Жовніри з-за горбів та ярів відкрили густий мушкетний вогонь... З величезним трудом Остряниці вдалося вгамувати переполох. Козаки нарешті отямилися і взялися за мушкети. Гармаші прямо з возів почали бити по жовнірах. Ніби трохи розвиднилося, гетьман вже почав наводити лад у сотнях, як зненацька з-за лісу вилетіла кіннота...

— Ониську! — крикнув гетьман джурі. — Оббіжи старшин і сотників. Хай негайно стають табором. Рити шанці ніколи, оточуватися возами. Старшини Гарун і Сутяга захищають табір ліворуч, Биховець і Боюнь — праворуч. Я залишаюся на чолі. Возами, возами оточуйте табір!.. Голоблями вперед! Гармаші! Бийте прямо з возів по конях!

Повстанці ледве встигли оточити свій табір возами, як налетіла коронна кіннота. Задвигтіла земля від сотень і тисяч копит, вуха глухли від ревиська. Остряниця кинувся на ліве крило, швидко наладив оборону, між возами велів поставити гармати. Залп, гарматний і мушкетний, злився в один суцільний гул. Перші вершники були скошені... Козаки повеселіли.

— Так їх, так!!! — кричали козаки. — Втремо ще маку!

Залп за залпом били гармати, і ядра падали під ногами коней, летіли навсібіч вершники... На рівнині аж чорно стало від порохового диму... Кіннота не витримала козацького вогню, але й не відступила, а закрутилася по полю... І тут по не захищеному табору повстанців вдарила потужна коронна артилерія. Ядра падали в гущі козаків, і ніде від них не було схову. Кіннота, перешикувавши свої ряди, знову понеслася на табір... Другий приступ кінноти з трудом відбили гармаші, котрі ховалися між возами. Та від цього легше не стало, бо на чоло табору посунули жовніри, на ходу ведучи вогонь.

Остряниця метнувся до старшини Недригайла, котрий першим зав'язав бій із жовнірами. Ті йшли на повний зріст...

— Підпускайте їх ближче! — кричав Остряниця. — Бережіть кулі та порох!.. Ще ближче підпускайте, ближче...

Жовнірів підпустили, а тоді дали по них залп, один, другий, і жовніри позадкували, а далі не витримали й кинулись навтьоки.

— Ага-а!! — кричав Недригайло. — На повний ріст ішли, а назад рачки сипонули!

Кіннота також відійшла. Можна хвилю передихнути.

— Пане гетьмане! Справа "гуляй-городи"!..

Гетьман подався на правий край. Все поле праворуч було всіяне "гуляй-городами". Ховаючись за дощаними халабудами на колесах, ворог робив уже котру спробу наблизитися до повстанського табору.

— Ех, чорт!.. Сюди б гармат! — крикнув гетьман. — Джуро! Біжи до Сурмила! Хай перекине на правий край хоч дві гармати Стривай! Двох мало. Три. Хай де хоче візьме, а дасть. Швидше!

Гетьман знову подався на ліве крило, де втретє йшла на приступ кіннота. Біг табором, що являв собою жахливу картину. Всюди убиті, потрощені вози, розшматовані коні, якесь збіжжя, вирви від ядер... З усього розгону Остряниця налетів на козака, котрий марно намагався запхати вирвані ядром нутроці.

— Пане гетьмане! Пристреліть, ради Бога... На тім світі дякуватиму!.. Па-ане...

Нещасний дивився з такою мукою і благанням, що Остряниця звів пістоль, але вистрелити не встиг, бо якась сила підкинула його вгору і світ померк...

Скільки він пролежав — не пам'ятає. Коли з трудом розплющив очі, перед собою побачив калюжу крові.

"Чужа чи своя?" — мигнула думка. Ворухнув ногами й руками, наче цілі. Тіло задерев'яніло... Прислухався. Було тихо. Неймовірно тихо. Наче у всьому світі в одну мить вимерли всі звуки. За все своє життя Остряниця ще не чув такої тиші. Невже кінець? Перемагаючи біль, котрий шматував тіло, схопився... Побачив, як метаються в диму козаки й відстрілюються, бачив, як летіла вгору земля й вози, але нічого не чув. Наче у сні, падали ядра й беззвучно кричали козаки, вимахуючи кривавими шаблями... Затряс головою — ні звуку. Добре оглушило. Але ж бій триває, мигнула думка. Звів голову і побачив, що віз в обороні сунеться і перекидається... У дірці миготіли польські піхотинці... Їх все більше і більше...

— Козаки-и! Сюди-и-и! — закричав що було сили. — Ляхи прорвали оборону! На поміч!

Вихопив шаблю і кинувся навстріч піхотинцям, що безгучно виринали й виринали з чорного диму. Зрубав першого, другого, третій налетів на нього сам, але Остряниця випадом вліво уник його шаблі й одночасно встиг проштрикнути нападника в бік. І тут побачив, що мимо нього біжать козаки з широко

розкритими ротами (певно, щось кричали) і запрацювали шаблями, молодячи піхоту.

Зненацька щось тріснуло в його вухах, і гетьман у першу мить трохи не оглух від зливи, урагану звуків, що нісся на нього з усіх боків... Та ніколи було прислухатися до гамору бою, кинувся в саму гущу, орудуючи шаблею. На поміч підоспів сотник Скребло, і прорив удалося знешкодити. Піхотинців відбили, прохід сяк-так затулили потрощеними возами.

Вигулькнув джура, приніс води, каламутної, теплої, що не лізла в горло й чомусь тріщала на зубах. Остряниця ковтнув над силу і витер лице. Долоня взялася кров'ю.

— Пане гетьмане, у вас голова в крові! — Джура заходився розривати на собі сорочку. — Зараз я перев'яжу!

— Облиш! — махнув рукою Остряниця. — І так заживе. Як козаки?

— Нічого, — досить жваво відповів джура. — Ляхи нас молотять, а ми їх .. Хоч і наших полягло чимало, але й вони поле трупом вкрили. Тепер ляхам не до гонору.

— Виходить, як у тій приповідці, де чоловік жінку бив, — зітхнув Остряниця — Питають його: "Що ти робиш? — "Жінку б'ю", — каже він. "То ходи до нас..." — "Е-е, мене жінка не пускає". Одне слово, так бив жінку, що ледве сам вирвався.

Спершись на віз, глянув на поле, воно й справді було всіяне трупами людей і коней. Від серця трохи відлягло. Хоч і застукав Потоцький зненацька, та й сам жорстоко поплатився.

— Але ж і я хороший! — похитав головою гетьман. — Отак хука дати!.. Ніколи собі не пробачу, що необачно на слизьке вискочив.

— Але ми їм не меншого чосу дали! — вигукнув джура. — Ми все-таки за возами ховалися, а вони полем сунули. Он їх скільки лоском лягло, як галечі!

— Хто ж кого переміг? — Остряниця вперше за увесь день посміхнувся. — Ми їх чи вони нас?

— Вечір, пане гетьмане, покаже. Поки що ні ми їх, ні вони нас. Але нам ще трохи протриматися, і ляхи видихнуться.

— Гаразд. Поклич до мене сотників!

Джура зник, пірнувши в дим, а Остряниця розглядав табір, трупи козаків, що лежали рясно, і хмурнів... Настрій псувався з кожною миттю. Невже це все? Програш? Отак добре почати під Голтвою і вскочити у пастку під Лубнами. Від тих думок ставало зовсім кепсько... Старшини та сотники швидко сходилися, витягували люльки, диміли...

— Поранених поперев'язували? — запитав Остряниця.

— Мало хто потребує перев'язки, — відповів один із старшин. — Хто впав, то на смерть, з ранами майже немає.

— Втрати великі?

Старшини переглянулися, і ніхто не зважувався першим сказати, що половини війська немає... Гетьман усе зрозумів і опустив голову... Відчув, як глибоко в серці гадюкою ворухнувся відчай. Безнадія здавила серце... Подумалось: якщо половини війська немає, то що його чекає завтра? Які б у Потоцького не були великі втрати — не страшно. Не сьогодні — завтра йому на поміч прийдуть магнати з своїми загонами, зрештою, коронний пришле з Бара свіжі полки... А хто допоможе повстанцям? Хто пришле їм свіжі, добре навчені, добре озброєні полки? То невже ляхи такі сильні, що їх не можна здолати? Невже битва під Лубнами закінчиться так, як і битва під Кумейками? Скреготнув зубами... Тільки не піддаватися відчаю. Взяти себе в руки. Рвучко звів голову.

— Як у нас із порохом?

— Скрутно, — відповів Сурмило. — Доводиться ощадити.

— Кулі кінчаються, а нових нема коли виливати, — додав Боюнь.

І знову гетьман відчув, як засмоктало під серцем... Здавив біль у собі.

— До ночі протримаємось?

— Так, — кивнули старшини.

— На тому й будемо стояти!

Розділ дев'ятий

В середині травня Дмитро Гуня з трьохтисячним загоном козаків, селян та міщан поспішав на з'єднання з військом Остріяниці. Прямував у Голтву. Від самого Дніпра, де він руйнував переправи та винищував жовнірські залоги, і до Лубен Гуня не мав ніяких вістей від Остріяниці. Як і було заздалегідь домовлено, гетьмана гадав застати у Голтві. Але в надвечір'я сімнадцятого травня, обминаючи Лубни, Гуня почув віддалений гул і вибухи. Чорний дим піднімався до неба. Сумнівів не було: під Лубнами клекотіла битва. А коли битва — то Остріяницю слід шукати саме там. І Гуня круто повернув навстріч тому гулу.

Уже западав вечір, як Гуня дістався Лубен.

Коли вихопилися з-за лісу на рівнину, побачили повстанський табір, окутаний пороховим димом, з якого там і тут вихоплювалися язики рудого полум'я... Скаженіли гармати. Битва, яка почалася вранці, навіть увечері не спинялася. Потоцький не рахувався з втратами, багнучи будь-що до ночі знищити козаків.

Дмитро Гуня підоспів вчасно. Поляки, штурмуючи козацький табір, навіть не помітили, як їм у спину зайшов загін Гуні. Спихнулися, коли над їхніми головами вже замиготіли шаблі...

— Ура-а-а! — як несамовитий, кричав Гуня, і тритисячний загін, в єдиному пориві підхопивши клич свого отамана, як сніг серед літа, звалився на ворожі голови.

Січа була коротка, але люта.

Охоплені панікою поляки кинулися тікати в місто.

— Перейма-ай ляшків! — кричав Гуня. — Перехоплюйте, щоб у замок не втекли! Дайте їм на всі заставки!

Козаки Остряниці, раді негаданій підмозі, вискочили з-за возів і кинулися навперейми піхотинцям. Так разом і гнали ворога. Та все ж поляки першими встигли добігти до мосту через Сулу. То був єдиний шлях втрапити у місто. Кожен прагнув будь-що врятувати свою голову і першим вискочити на рятівний міст. І, як завжди буває в таких випадках, на мосту зчинилася колотнеча. Змішалися кінні і піші, давили один одного, калічили... Коні топтали людей, самі падали і загороджували міст... А козаки з гиком та свистом вже вирубували тих, хто лише добігав до мосту.

— Ага-га-га! — не вгавав Гуня. — Крицею чухайте ляшкам спини!

Паніка на мосту спалахнула з новою силою. Людей і коней збилося стільки, що старий міст не витримав... Почувся тріск, міст проломився, клубок сплечених тіл полетів у Сулу...

— Жаль... — спинив Гуня свого коня біля пролому. — Коли б не міст, ми сьогодні побували б у Лубнах!..

Хоч і ціною великої крові, але бій під Лубнами повстанці виграли. І все ж він не приніс гетьману бажаної радості. Надто відчутними були втрати, надто сильно було спустошене козацьке військо цілоденною битвою, аби думати про штурм Лубен, де в замку зачинився Потоцький. До всього ж кінчався порох, козакам роздали останні кулі. Вночі гетьман велів відходити на Миргород, де стояли великі селітряні варниці повні порохові льохи. В Миргороді Остряниця гадав не лише запастися порохом, а й дати війську спочинок і, по можливості, по повнити його повстанськими загонами, котрі діяли побіля міста.

Забравши з собою не лише поранених, а й убитих (їх мали поховати подалі від Лубен, аби ворог не поглумився над мертвими героями), військо почало нечутно відходити. В покинутому таборі всю ніч горіли багаття, Потоцький був певний, що козаки вранці кинуться на приступ міста, тому велів всю ніч укріплювати замок.

Цього разу Остряниця був обачнішим і вислав попереду війська посилену розвідку. Хоча козаки й були виснажені довгим переходом до Лубен, потім битвою, але ніхто не скаржився і не нарікав на долю... Чорна ніч поглинула повстанське військо. Попереду їхали кінні сотні, за ними скрипіли вцілілі вози з пораненими та вбитими, замикали піші козаки, в яких пропали коні, селянські та міщанські загони. Ніхто не гомонів, лише чулося, як поскрипували вози та в гарячому маренні стогнали важко поранені.

Так минала ніч.

Гетьман їхав у голові колони.

Дмитро Гуня кілька разів пробував було заговорити, але Остряниця вперто відмовчувався, міцно затиснувши в зубах погаслу глиняну люльку.

На душі в гетьмана було тяжко.

Іноді йому хотілося кинути все і гнати, гнати коня світ за очі, аби втекти від цієї чорної розпачливої ночі і щонайперше від своїх гнітючих думок. А втікши, повернути коня в Голтву, пустити його пастися на оболоні. Викупатися і свіжому та бадьорому попростувати до маленької хатини в глухій завулку, щоб відчути на своїй шиї ніжні й покірні Орисині руки... І забути про все на світі... Зрештою, він людина, і йому вже не сімнадцять і не тридцять. Мусить він хоч у другій половині свого життя мати сімейний затишок. Відколи себе пам'ятає — з сідла не злазить. Походи, битви... А жити вже лишилося небагато. То коли ж він зупиниться й пустить коня пастися на оболоні?

Скриплять у пільмі вози.

Скриплять, везучи вбитих...

А вони, ті, хто поліг під Лубнами, хіба не хотіли сімейного затишку? Багато з них покинуло свої сім'ї і пішли битися за кращу долю і волю. І випили свою гірку чашу до дна. А ти, гетьмане, живий, а нидієш. Ті, що на возах лежать, смерть свою зустріли, як і подобає лицарям. А хіба вони не хотіли жити? То чого ж ти, гетьмане, нарікаєш на свою долю? Легкої перемоги захотів? А де й коли здобували волю граючись? Ти багнеш щастя. А що таке щастя? Сулима казав: щастя — це боротьба за щастя підневільного люду. І Павлюк так боровся, і сотні, й тисячі інших, котрі полягли за щастя інших. А ти хочеш його лише собі та Орисі? "Ні, ні, я так не думав... Просто я втомився. І, може, трохи занепавав духом..." Тоді вижени геть чорний відчай, розвій важкі думи по широкому полю. Доки живеш — доти й борися. В цьому щастя. А якщо повезуть тебе на возі, то щоб за тобою дві жони йшли: честь твоя незаплямована і слава твоя горда, лицарська.

— Батьку, вже крайнебо палає, — тихо озивається Гуня.

Остряниця, урвавши свої думи, звів голову. Над полем сіріло, далина вже далеко проглядалася. Схід палахкотів і бризкав малиновим соком. Обрій також був червоним.

— То наша кров козацька, — сам до себе мовив гетьман.

Військо виходило на битий шлях.

Остряниця спинив коня і довго дивився на шлях, що губився в ранковій млі, зникаючи в кривому обрії. Віяв тихий ранковий вітерець, набирив у полі розгін і вже за далиною гудів і шарпав почервонілі хмари. Навколо ні душі. Далина та ген прадавні могили... Тільки чути, як дихає в ранковій млі земля, важко, гірко. Чи так вчулося. Он біліє людський череп, курай з очей виростає. Вічна, прадавня земля...

— Ось тут ми й поховаємо своїх товаришів.

Гетьман спішився і, взявши лопату, пішов понад битим шляхом. На взгірку спинився, постояв, дивлячись на всі чотири боки світу: далина, далина неозора. А ген-ген село в яворах...

— Добре тут лежатиметься хлопцям! Їхатимуть люди битим шляхом, за їхні праведні й благочестиві душі помоляться. А ще грози гримітимуть над ними і

рясні дощі литимуть. І сонце щедро їм сяятиме, і віки так линутимуть. А в селах півні на світанках кукурікатимуть і будитимуть звияжне товариство.

Перехрестився, з хрускотом загнав лопату в тверду землю, якої ніколи не торкався тут плуг... До сходу сонця викопали козаки братську могилу, глибоку й простору... І ніби сам степ заспівав;

Козака несуть

І коня ведуть,

Кінь головоньку клонить.

А за ним, за ним

Його дівчина

Білі рученьки ломить...

З першим променем сонця опустили у вічну домовину полеглих товаришів...

Увійшовши в Миргород, Остряниця до пізнього вечора не знав і хвилини вільної. Хоч як не валила втома з ніг, а про спочинок годі було й думати. Перш за все облазив порохові льохи в замку, простежив, як вантажили на вози бочки з порохом, вишукував свинець і ділив його між сотнями, аби негайно козаки виплавлювали кулі, розсилав по волостях гінців, щоб сходилися до нього загони, і лише пізно ввечері, ледве тягнучи ноги, зайшов до хати. Сів на лаву, притулився спиною до стіни...

Та ледве склепив повіки, як відразу ж перед очима закрутилася лубенська битва... Він знову і знову думав про хід повстання, і невтішними ставали думи. Потоцький має предосить сил: п'ятнадцять тисяч навченого, добре вишколеного війська. Це не те що шість тисяч в Остряниці, та й то половина селян з вилами й косами. А коли Потоцькому надійде підмога, то й зовсім тяжко доведеться повстанцям. А підмога йому неодмінно надійде... Скільки повстанці битимуться з ляхами, стільки Річ Посполита й присилатиме свіжі сили. А хто йому допоможе? Повстанці діють на волостях розрізненими загонами, їх надто важко зібрати до купи, в єдине військо, бо дядьки неохоче полишають свої села, волості, краї... А ворог з цього й користується, винищує повстанців поодиночі... До всього ж докучає вічний брак зброї, пороху... З голими руками доводиться кидатися на ворога, як було це під Кумейками... Скреготнув зубами... Може, ще рано прийшов він на Україну, рано люд підняв до боротьби? І тільки даремно кров проллється, котрої й так уже чимало в землю пішло? Може, ще не визріла та буря, котра до знаку розмете ворогів?

Поринув гетьман в невеселі думки, не вчув, як двері рипнули. Звів голову, на порозі хорунжий Потурай.

— Хлопці дивного козака біля Миргорода спіймали. — Потурай весело і безжурно дивився на гетьмана. — Дідько його знає, що за козак. Їде серед ночі конем і без зброї. І плаче. А ще в шапці й у шароварах! Тьху, та й годі! Ми до

нього: хто такий? А він і каже: до гетьмана Остряниці їду. Не інакше як лядський прихвостень!

— Ану приведи його до мене!

По хвилі хорунжий увів до хати високого стрункого козака в шапці, жупані й малинових шароварах, але беззбройного. Невідомий ще й досі схлипував.

— Хоч перед гетьманом не рюмсай! — шикнув хорунжий. — Не ганьби козачого звання!

Остряниця стрівся з поглядом невідомого, схопився.

— Орісю!..

— Де Оріся? — здивовано озирнувся хорунжий.

— Орісю, чарівнице моя! — кинувся до неї гетьман. — Ти це чи не ти? Що сталося?

— Я тебе шукала. — Оріся заплакала. — Всі ці дні шукала. Збилась вночі з дороги... Темно... Страшно... Їду і плачу. Думаю: а може, тебе й живого немає? Сльози самі ллються...

— Оце так чарівниця!..

Хорунжий з подиву легенько свиснув, пошкріб потилицю і, побачивши, що гетьман цілує "козака, котрий плакав", повернувся та, стукнувшись лобом об одвірок, вилетів з хати...

Остряниця посадив біля себе Орісю.

— Дай я хоч на тебе надивлюся... Наче вік тебе не бачив. — Витер їй сльози. — А тепер, козаче, котрий плакав дорогою, повідай мені, де ти взявся вночі серед степу широкого?

— Ой, не згадуй ліпше про ту дорогу! — Оріся тремтіла. — Поїхав ти з Голтви, а я собі місця не знаходжу. Все в мене з рук валиться... І ввижається, що з тобою біда якась лучилася. І ти мене на поміч кличеш. Не було змоги більше терпіти. Поїду, думаю, хоч на край світу, а знайду свого гетьмана. Роздобула я козаچه вбрання, коня лядського біля Голтви зловила, а їх там багато в лісі перепуджених блукає, і подалася. А вночі з дороги збилася....

Остряниця обняв Орісю, і тої ж миті почулося:

— Ба-а!.. — тягнув Дмитро Гуня на порозі. — І принесла мене лиха у такий мент! Та ще ж і цікавий не в міру. Ну загледів, що цілуються, шапку на лоба і ходу! А то затяг: "Ба-а!"

Оріся злякано відскочила від Остряниці.

— Проходь, Дмитре, — весело запрошував гетьман. — Це Оріся, дружина моя... Від самої Голтви шукала мене.

— Дай, Боже, щоб нас завжди знаходили такі лепські молодички! — блиснув Гуня веселим оком. — То ви почекайте, молодята, чи то пак цілуйтеся, а я... один мент!

Він і справді повернувся за мить, несучи штоф оковитої.

— Ониську! — крикнув. — Де ти в дідька забіг?

— Іду!.. Несу!.. — Онисько вскочив у хату з дерев'яною таріллю, на якій лежало варене м'ясо. — Вечеря готова!

— Ну, то й до столу, — призапрошував Гуня. — Заради такої okazji, — підморгнув Остряниці та Орісі, — не завадить і хильнути. Бо коли ще нагода трапиться! Посидимо, по слову скинемося, поспіваємо... Ей, ей! — крикнув він до Ониська. — Ти ж куди це, меткий?

— Та я тут... Ждуть мене, — почервонів джура.

— Ніде вона не дінеться, доки ти чарчину перехилиш! Ну й джура в тебе, гетьмане. В яке місто не прийдемо, так і дівчина в нього. Із свого гетьмана приклад бере!

Всі засміялися і відчували себе вільно і легко.

— Нумо, добрі люди, — взяв Остряниця чарку. — Щоб за нами не журилися! Щоб перемога нас не цуралася!

— І за молодих! — вигукнув Гуня.

Випили, і джура, подякувавши, метнувся з хати.

— Ач, тільки холошами полопотів! — посміхнувся Гуня. — Не інакше як горличку десь назнав. То хай і йому щастить! — потягнувся до штофа. — Нумо по другій. Хай друга першу здоганяє та сваряться між собою, а нам веселіше буде. То пийте до дна, на дні добрі дні й добра година!

— Вінчається ра-аб Бо-ожий Яків Остряниця...

— Панотче, — схилившись до попа, шепоче Гуня. — Вінчається не раб Божий, а гетьман!

Піп поспішно киває головою і затягує на всю церковку густим басом, від якого аж у вухах закладає:

— Вінчається гетьман Яків Остряниця і ра...

Осікшись на мить, панотець запитливо поглядає на Гуню.

— Раба, раба, — киває Гуня. — Жінка завжди раба.

— ...і раба Божа Оришка-а...

У церкві повно козаків, не протовпишся. Вусаті обличчя пливуть перед Оришкою в жовтому світлі свічок, з-під ніг втікає земля, й Оріся ще міцніше стискує руку Остряниці... Не віриться їй... А земля від щастя все пливе й пливе під ногами, і церква пливе, і вони з Остряницею пливуть... Пливуть у незнаний, чарівний світ... І бачить Оріся себе й чоловіка свого на луках біля річки... Йдуть вони, побравшись за руки, а всюди журавлі походжають, сонце сяє, пташки щебечуть...

— Вінча-ається...

Йде урочиста літургія. Дмитро Гуня і Семен Биховець тримають над молодими вінці... Ось підходить до них піп, бере молодих за руки й обводять навколо амвона. І знову Оріся наче пливе, не чуючи землі під ногами.

— Бах-бах-бах! — доноситься з надвору.

Піп мимовільно вбирає голову в плечі.

— То нашого гетьмана з молодого гармаші віншують, — шепоче Гуня. — Не бійся, отче!

— А я й не боюся, — каже піп і витягує з-за халяви пістоля. — Бачив сію штуку?

— Засовує пістоля назад за халяву і бере теку із золотими обручками.

— Чи по згоді й любові береш, гетьмане, ти рабу Божу Оришку?

— По згоді, отче, по любові!

— Завжди живи по любові, хай благословляє тебе Господь на діло святе і праведне! — басить піп і надіває гетьману обручку на палець. Потім бере другу обручку і повертається до Орісі.

— Чи по згоді й любові йдеш, раба Божа Оришка-а...

Оріся хоче крикнути на всю силу, голосно, дзвінко, щоб увесь світ почув, а натомість шаріється, наче маківка, і ледь чутно шепоче:

— По згоді, отче, по любові...

Розділ десятий

Коли вранці виявилось, що повстанців під Лубнами немає, Потоцький велів спішно відбудувати міст через Сулу. Власне, не увесь міст, а лише той злощасний пролом, що поглинув стільки його війська. Потоцький був не в дусі і квапив майстрів. Коли йому доповіли, що в Лубни прибув ротмістр Хшонстовський, сердито крикнув:

— Я чекаю ротмістра біля мосту!

І знову підганяв майстрів, хоч ті й так уже закінчували настилати обаполи.

— Вашмосць!..

Полковник повернувся, перед ним стояв довготелесий, довгоногий ротмістр з розкішними рудими вусами, що смішно стирчали на його сухому дрібному личку з маленькими очима і гострим носом. Ротмістр випинав вузькі груди.

— Вашмосць! Дозвольте доповісти! Ротмістр Хшонстовський прибув із загоном у відання вашої милості. Для мене особисто — це велика честь бути під вашим керуванням, проше пана полковника!

— Дуже похвально, пане ротмістр! Як хоругва?

— Горить бажанням пошвидше здобути вікторію!

— Втрати є?

— Незначні, вашмосць!

— Повстанців здибували?

— Під Ієреміївкою, нижче Сокирної. Наздогнали кумпанію, душ сто буде. Лотри заперлися в двох хатах. На мої вимоги здатися показали мені, проше пана, дулю.

— Ай-ай!.. — похитав головою полковник. — То панові, певно, було неприємно дивитися на хлопську дулю?

— Аж знобило мене, вашмось! Кров мені вдарила в голову. Бо естем не бидло, а уродзоний шляхтич. Я загорівся священною помстою, проше пана. Я забав вірówki з руських сукати. Але викурити повстанців з хат було неможливо. Хлопи досить влучно стріляли. Я велів підпалити хати. Згоріли, вашмосць!

— Он як?.. Пощади не просили?

— Ні, вашмосць. Коли хати охопилися вогнем, ті лотри у вогні співали пісень.

— Яких?

— Своїх, хлопських, пісень. Інших вони не співають.

— У мужності їм не відмовиш, — по хвилі мовив полковник і пильно глянув на ротмістра. — Цікаво, звідки хлопи беруть лицарську звагу, пане ротмістр?

— Думаю... е-е... вашмосць... — аж посинів з натуги ротмістр. — Думаю, пан Бог посилає нам, уродзоним лицарям, а хлопи перехоплюють і привласнюють собі.

— Вельми цікаво, — полковник здивовано витріщився на ротмістра. — Сподіваюсь, що вашої звияги, пане ротмістр, хлопи ще не встигли перехопити й привласнити?

— Не встигли, вашмосць! — виструнчився ротмістр і вдарив себе в груди кулаком. — Моя шляхетська звага тут!

— Оскільки ваша звага при вас, пане, то беріть свою хоругву і розвідайте шлях до Миргорода! — велів Потоцький. — Мені стало відомо, що Остриця пішов саме туди.

— Вашмосць, але хоругва стомила на волостях!

— Ідіть, пане, і використовуйте свою уродзону звиягу, доки її не перехопили хлопи! Сміливіше, пане ротмістр! Проявіть вояцький запал. Днями з Бара має прибути сюди велике військо його милості польного гетьмана, а з Києва поспішає князь Вишневецький з вірними загонами. З повстанцями швидко буде покінчено!

На другий день міст уже був поладжений, а ще через день в Лубни увійшов із своїм військом князь Ярема Вишневецький. З ним прибула чимала сила: гусари воеводи краківського, кілька хоругв шляхтича Островського, півтисячний загін хорунжого брацлавського Дзика, великі загопи князів Острозького та самого

Вишневецького, угорська піхота, гусарські хоругви при шести гарматах, з великим запасом пороху та свинцю.

Станіслав Потоцький і зовсім ожив.

— Я надзвичайно радий тобі, мій любий князю! — обнімав він Ярему. — О, тепер хлопці всмак скуштують наших шабель. А ще як прийде мій брат, то Остряниці й зовсім не світить. З ексцесами буде покінчено. Нас чекає славна вікторія, князю!

Тричі плеснув у долоні.

— Вина! — Коли слуги розлили напій по срібних кубках, полковник хвацько вигукнув: — За волейну потребу, котра навіки прославить нашу зброю і посрамить схизматську!

— За вікторію! — підняв Вишневецький кубок. — Цеї весни таки скрутимо схизматам роги! Шляхта по всій Україні збирає загони і сходиться до Києва. Там вона підожде єгомосьць польного гетьмана і разом підійде сюди.

Випили, і Потоцький запитав:

— Яка дорога від Києва до Лубен? Повстанців багато?

— Предосить шевлюги розвелось! — із злістю вигукнув князь. — Хлопські збіговиська галасують по всіх волостях. Наше щастя, проше пана, що повстанські загони діють зосібно, кожний у своїй вотчині і тримаються своїх сіл, як воша кожуха. Часто між ними немає ніякого зв'язку, і, що робить одна компанія, про те не відає друга. Розпорошених хлопів ми вгамуємо швидше і легше, аніж вони зійдуться до купи.

— О, так! — кивнув полковник. — В цьому наш рятунок!

Випили по другому кубку, очі в обох заблищали, голоси погучнішали.

Вишневецький, жестикулюючи, хващав:

— По дорозі з Києва наздогнав один загін. Аж із самого Путивля йшов на з'єднання з Остряницею. Душдесь сто п'ятдесят. Під орудою якогось привідця Путивля.

— Цікаво! Князь зустрів мацапурів, як і подобає?

— О, так, дорогий полковнику! І на тім світі не забудуть, як я грасував! Наздогнав їх у долині. Можна уявити, як затяги поперелякувалися! У мене кілька тисяч добірного війська, гармати, а в них — один мушкет на трьох лотрів. Ха-ха! Ну ще коси. Та, може, пара яких пістолів!

— Вам поталанило, князю!

— Стрілись ми, — розказував далі Вишневецький, — хлопам діватися нікуди, почали вони спішно зариватися в землю, як ті кроти. Викопали шанці, вал нагорнули, ще й возами свій табір обтикали. А пан полковник з власного досвіду знає, коли хлопці зариваються в землю, то їх нелегко звідти викурити. Голоблями будуть відбиватися, а не вкусиш їх...

— Так, так... — спохмурнів полковник, згадавши битву під Лубнами. — Вперті й стійкі схизмати. Іноді здатні на чудеса.

— Посилаю до них посла. Здавайтеся, велю їм, бо всіх винищу! Уяви, дорогий полковнику, відмовилися.

— У них натури, як у турів! — крізь зуби мовив Потоцький. — Вони не мають витонченої шляхетності, тому вперті, як худоба!

— Атакую їх з ходу! Трах-бах — і вперед! Кидаю на них кілька хоругов гусарів, ескадрон драгунів і угорську піхоту. Уявіть, ваша милість...

— Захопили табір?

— Схизмати відбили напад.

— Це на них схоже, — бурчить полковник. — Але чим вони билися?

— А дідько їх знає чим! — розводить князь руками. — Сякі-такі в них мушкети й одна поганенька залізьяка... Організації майже ніякої... І от вам докука. Я перерихтовую сили, вдруге кидаю гусарів, драгунів та піхоту. Уявіть...

— Здалися?

— Чорта пухлого! Вдруге відбилися.

— Але чим? — витріщився полковник.

— Чим попало, вашмосць. А найбільше голоблями моїх гусарів молотили. Жахне було видовисько, проше пана.

— Схизмати ніколи не дотримуються правил і воюють нечесними способами. Як дикуни!

— Атож, — згоджується князь, — дурної сили хоч відбавляй, от і гатить голоблею по голові шляхетного лицаря. Що не кажіть, варвари ці хлопи превеликі. Ось тому я змушений був провозитися з ними трохи не цілий день. Бачу, опір їхній слабшає, видихаються шевлюги! І велю гармашам накрити табір ядрами. Б'ють мої лицарі з годину. Аж вози летять угору. Ядер не шкодували. Хлопи й не витримали. Присилають свого посла. Приходить смерд у закривавленій сорочці з вибитим оком. Питаю, хто у вас привідця? Отаман, каже він, Путивль. Гаразд, кажу смерду, хай ваш отаман здається мені добровільно, а за це я вас усіх відпущу з миром. Уявіть, дорогий полковнику, смерди вимагають від мене чесного шляхетного слова, що я дотримаюсь умов. Даю їм шляхетне слово. Що мені коштує його дати? Хоч і двадцять шляхетних слів. Будь ласка, беріть... Ха-ха!

— Чесного слова забагли? — регоче полковник. — Ха-ха-ха!..

— Дав я їм чесне слово! — й собі регоче князь. — Приходить їхній отаман Путивль до мене добровільно. Гусари його скручують. Готова птаха! Ну, а компанія того Путивля, а їх там з півсотні вціліло, покидає свій табір і простує до лісу. Я гусарському ротмістру моргнув, ану, мовляв. Ти ж чесного слова їм, ха-ха, не давав!.. Гусари налетіли й в один мент вирубили лотрів.

— Хлопи страшенно довірливі, — витираючи сльози, що набігли від сміху, каже Потоцький. — Досить пообіцяти вольності, та ще й на папері ту обіцяночку записати, як вони відразу ж розходяться по хатах і виглядають панської ... ха-ха... волі. То де їхній отаман Путивль?

— Привіз його, вашмосці напоказ. — Вишневецький ляскає в долоні. — Ей, ротмістре! Уведіть того схизмата!

По хвилі троє жовнірів уводять до зали закутого в кайдани отамана. Потоцький з цікавістю його розглядає. На вид йому літ сорок — сорок п'ять. Низькорослий, але натоптуватий, окоренкуватий, плечі міцні й широкі. Велика голена голова, срібні пухнасті вуса. Голий до пояса, в рясних шароварах.

Жовніри залишаються біля дверей, полонений, брязкаючи кайданами, підходить ближче, наче виростає, більшає на очах, і полковнику здається, що ось-ось репне під його вагою долівка.

— Досить! — кричить він. — Стій!

— Стою, — глухим, низьким голосом одказує отаман. — Хай пан не боїться, я руки бруднити об нього не стану.

— Ти хто такий, смерде схизматський? — вигукує полковник.

— Отаман Путивль. А ти хто?

Потоцький кривить рот в подобі посмішки.

— А я — полковник коронного війська.

— А-а, полковник... — розчаровано тягне отаман. — Я собачим лайном не цікавлюся.

— Пся крив!.. — зблід Потоцький і схопився за руків'я шаблі. — За твої глузи я тебе проштрикну шаблюкою!

— Спробуй, якщо вистачить моці!

— Я велю тебе на міському плаці посадити на палю! — аж шаліє полковник. — Побачимо, як ти тоді будеш глузувати!

— Дякую за честь! — злегка вклонився отаман. — Паля — то істинно козацька смерть. За Україну я готовий на все!

— Брешеш! Тобі не Україна потрібна, ти грабувати зібрався!

— Пан полковник міряє мене своєю міркою? — питає отаман.

Потоцький вихопив було шаблю, та передумав.

— Ні, — важко дихає він. — Не сподівайся на легку смерть. Я тобі придумаю тортури пострашніші!

— Пани на це діло мастаки!

— Дещо тямимо, — з погордою озвався Вишневецький.

— На підлість ви здатні! — люто глянув на нього отаман. — Недарма сказано: не вір чорту і пану! Іуда! Ти ж чесне слово давав відпустити людей за мою голову!

Вишневецький наливає в кубок іскристе вино і, смакуючи, довго, з насолодою п'є. Зрештою озивається;

— Хлопам, як і худобі, можна скільки хочеш чесних слів давати!

— Вдруге панові доведеться туго, бо ми на слово не повіримо!

— С-смерд! Ти ще смієш погрожувати?! — шипить Потоцький. — Кажи, куди вів свою компанію?

— До гетьмана Остряниці.

— Хотіли об'єднатися?

— Так, — кивнув Путивль, — наше лихо в тім, що ми діємо зосібна. А коли б гуртом вдарили, тільки дим би з вас пішов!

— Ми викоренимо вашу Русь! — кричить Потоцький. — І зосібна і зобополне! До дябла вирубаємо!

— Постривай, пане, швидко ти відчуєш нашу міць. Віділлються тоді вовкові овечі сльози!

— Я т-тобі придумаю кару! — шипить Потоцький. — Ти ще відчуєш міць Речі Посполитої.

В полудень на міський майдан були зігнані всі мешканці Лубен — від старого до малого. Майдан в кілька рядів оточили гусари в чорних обладунках. Відчувши щось неладне, міщани тислися одне до одного, але жовніри гнали їх канчуками та пугами на середину майдану, де до двох стовпів була підвішена мідна бочка. Під бочкою лежав чималий ворох сухих дров. Люди, поглядаючи на ту бочку, вмовкали і злякано нишкли...

Залунали мідні труби, і на майдан на білому коні виїхав Потоцький, за ним — князь Вишневецький, ротмістри, стражники та інша шляхта. Потоцький подав знак, труби стихли, і десятків зо три жовнірів вивели на майдан закутого в кайдани отамана Путивля. Він простував спокійно, широко і міцно ступаючи, гордо несучи сиву голову. Його поставили біля мідної бочки.

— Людоньки-и!.. — почувся чийсь розпачливий зойк. — Та що ж це вони задумали, окаянні?..

Потоцький махнув рукою. Труби затрубили і стихли.

— Поспільство! — вигукнув гусарський ротмістр. — Слухайте єгомосьць пана полковника коронного війська, єдиноутробного брата його милості польного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Потоцького! Слухайте всі!

Потоцький звернувся до натовпу:

— Вірне поспільство єгомосці пану крулю і Короні!

Перед вами стоїть закутий у кайдани привідця бунтарської потуги, котрий тільки те й робив, що шкодив нашій Короні й коханій ойчизні! Але Річ Посполита ще має предосить моці, аби вгамувати непокірних лотрів! Славетні лицарі єгомосці князя Вишневецького винищили до знаку бунтарське збіговисько, а їхній привідця Путивль стоїть перед вами у кайданах і чекає справедливої кари. Ми не потерпимо ніяких ексцесів на Україні, бо Україна — то є коштовна перлина в польській Короні. Славне військо Речі Посполитої буде грасувати, як барс, допоки не згине останній лотр! Зараз привідця бунтарської зграї отаман Путивль

буде живцем засмажений у мідній бочці на повільному вогні. Дивіться всі і зятяйте на віки вічні та іншим бачене передайте. Люта смерть чекає кожного зухвальця, котрий посміє підняти зброю супроти Корони, круля і ойчизни!

Потоцький скінчив погрожувати, ротмістр махнув рукою, і до мідної бочки на стовпах підбігли жовніри з палаючими головешками в руках і сунули їх у дрова... Закурився блаґенький димок, ось вихопився язичок, захитався, але не дістав до бочки і пожирав дрова. Ще кілька червоних язиків вихопилися і нарешті лизнули дно... Жовніри тим часом підносили нові й нові в'язанки дров, кидали їх у вогонь.

— Дивіться і будьте слухняними! — вів далі Потоцький. — Бо кожного за непослух чекає люта кара! Ліпше панів своїх слухати, аніж смажитися у бочці!

— Не слухайте, люди, цього кривавого катюгу! — зненацька вигукнув на увесь майдан отаман Путивль. — Коли ми будемо поодинці й зосібно повставати і діяти кожен побіля своєї хати, то пани переб'ють нас! А коли ми всі разом за риштунок візьмемося та об'єднаємось, то панам буде не до мідних бочок, бо земля в них горітиме під ногами!

— Хапайте балакуна! — загаласував Потоцький, наче отаман тікав. — Садіть його в бочку, та пошвидше!

З десяток жовнірів кинулись до отамана, повисли на його закутих руках. Отаман повів плечима, жовніри так і посипались,

— Люди-и! — крикнув отаман. — Не бійтеся опряги, вона славна, коли за рідну землю! Ідіть, люди, до гетьмана Остряниці! Лушперте паноту до скону літ своїх, бо до судного дня у нас з панами миру не буде! Хай наша земля вогнем горітиме у них під ногами! Бійтеся чвар, незгод і розбратів! Ми слабаки зосібно, наша сила в спільноті!

Дебелий жовнір з усього маху вдарив отамана кольбою по голові, решта навалилась, потягли його до бочки. Хотіли витягти його по драбині, та отаман пострушував їх.

— Сам піднімуся, душоґуби! А ви тремтіть і чекайте кари за всі свої злодіяння на українській землі!

І з цими словами отаман піднявся до бочки.

— Прощайте, люди! — вигукнув востаннє. — За зброю беріться! До Остряниці йдіть!

Знову отамана вдарили по голові і напівпритомного штовхнули в бочку, а дірку накрили.

— Дрова!.. Більше дров, пся крев! — крикнув Потоцький. — Хай посмажиться той крикун!

Піднесли ще дров, і вогонь охопив усю бочку.

— А-а-а-а! — почувся здавлений крик на майдані.

— Перевертайте, перевертайте бочку, щоб лотр з усіх боків підсмажувався! — радив Потоцький.

Жовніри заметушилися, одні підносили дрова, інші великими гаками перевертали бочку, аби її рівномірно охоплював вогонь.

— Цікаво, як він себе почуває всередині? — повернувся Потоцький до Вишневецького.

— Принаймні не може поскаржитися, що йому холодно? — відповів князь, і обоє зареготали.

Бочка почала червоніти, наче бралася кров'ю...

— Люди-и-и! — зненацька почувся розпачливий крик на майдані. — Та це ж люті звірі!..

І стихло... Потім хтось у тиші вигукнув:

— За зброю беріться, люди, та купно до Остряниці йдіть!

Розділ одинадцятий

Прокинувшись, Остряниця лежав якусь мить, не розплющуючи очей і не ворущачись. Відчував на своєму плечі рівний, спокійний подих Орісі і насолоджувався тим душевним спокоєм і рівновагою, що полонили його того ранку. Хтозна й коли в нього була така рівновага в душі, такий затишок на серці! На мить захотілося нікуди не квапитись. Дні тоді будуть видаватися довгі-предовгі. І життя тоді видасться довгим, наче два віки. Всмач тоді наживешся. І вечір свій зустрінеш мудрим, спокійним. А коли тобі вгору ніколи глянути, дня не вистачає, коли кидаєшся з битви у битву, коли тебе терзають власні думи і ти поспішаєш, аби викрутитись з одної оказії й ускочити в другу — коротке тоді видається життя. Ой, яке коротке! Але яке з них значніше й багатше? Перше? Друге?

Остряниця тихо посміхнувся сам собі, своєму щастю і, звівши голову, сперся на лікоть. Оріся лежала біля нього, і він замилювався її молодим, здоровим тілом, що навіть сонне, розслаблене зберігало нуртуючу жагу молодої жінки, що саме стала на порі своєї чарівної зрілості. Легенько провів рукою по її струнких звабних ногах, відчуваючи приємно-хмільний сором. Прислухаючись до її тихого дихання, краєм вуха вловив приглушені віддаллю постріли. І вмить душевного спокою та рівноваги як не було. Мимовільно зітхнув і обережно, аби не розбудити дружини, встав, натягнув шаровари, взув чоботи і в сорочці вийшов надвір. Ранок ще тільки народжувався, над Миргородом палав схід, і в очах кота, що сидів на призьбі, палахкотіли малинові відблиски. Але повітря ще не скинуло з себе ранкову млу, видавалося сонним і лінкуватим... Звідкілясь нечутно вирнув Онисько Завірюха.

— Доброго ранку, пане гетьмане! — Молодий, свіжий і бадьорий Онисько, як завжди, посміхався.

— Здоров, козаче! — Остряниця ляснув його по плечу. — Міцний ти, брате! Об твої плечі, як об каменюку, руку заб'єш!

— М'якотілі тільки равлики, пане гетьмане! А я б волів залізним бути!

— Залізним, кажеш? А для чого? — Остряниця поглянув на палаючий схід. — Глянь, як гарно!.. Ні, ліпше залишайся, хлопче, таким, як є. Залізу не притаманні людські почуття. Ні щастя, ні горе, ні радість, ні біль, А без них людина зачерствіє і закам'яніє, як ті кам'яні баби в запорозьких степах. — Прислухався до пострілів, що линули з околиці. — Що там?

— То Гуня лядську хоругву ганяє.

— А де вона взялася під Миргородом?

— А біс її знає, — стенив плечима Онисько. — Дозорці в степу здибали. Мабуть, вночі заблукали ляхи, то Гуня й помчав їм дорогу показувати. — Прислухався до тупоту копит. — Вже повертаються!

— Ану, хлопче, злий мені! — Остряниця скинув сорочку і підставив плечі. Довго із задоволенням хлюпотівся в студеній воді, кректав, і, коли витерся рушником, тіло на ньому аж рипіло. З насолодою вдихав свіже ранкове повітря і відчув себе дужим і молодим,

Вулицею затупотіли коні, й невдовзі за тином замаячила Гунина гостроверха шапка з білим денцем та золотою китицею.

— Гетьмане! — озвався Гуня від воріт. — Потоцький хоругву на розвідку вислав до Миргорода, то я, поки снідати, поганяв її добряче в степу.

Гуня з козаками в'їхав у двір, женучи поперед себе довготелесого поляка з розкішними рудими вусами й дрібним личком.

— Хоругва наказала довго жити, а цього цибаня привів, аби язика йому розв'язати. Але ж і прудкий. Кинув свою кумпанію напризволяще, коли побачив, що непереливки, і втівав так шпарко, що ледве наздогнали його.

— Я не тікав! — верескливо закричав полонений і смішно заворушив вусами. — Я мчав, як лев, за підмогою!

Козаки гучно реготали, глузливо поглядаючи на "лева", і той зіщулився від їхнього сміху.

— Ти хто за їден? — запитав Остряниця.

— Я — уродзоний шляхтич! — довготелесий гордо випнув вузькі груди. — Але більше я не скажу вам ні слова! Мої вуста заціплені!

І він стулив тонкі синюваті губи.

— Ониську! — кивнув Остряниця джурі. — Ану розкрий уродзоні вуста!

— Один мент! — Онисько витяг запоясник, граючись блискучою крицею, підійшов до шляхтича, недобре посміхаючись. — Ну, пане ясновельможний, давай розкриємо ротика...

— Ви не смієте!.. — закричав той. — Це насильство! Я вам не бидло, я ротмістр Хшонстовський!

— Так би й сказав, а то викаблучуєшся, як що путнє!

— Але я більше не скажу ні слова! Ніц не вем! Мої вуста...

— Ониську!

— Один мент, пане гетьмане!

— Я... я скажу, — забелькотів ротмістр, задкуючи від Ониська. — Я з Лубен... Там і пан полковник Потоцький.

— Чого він там сидить?

— Підмогу чекає, — покірно відповів ротмістр. — До нього має прибути його милість польний гетьман з коронним військом. Він уже вирушив з Подолії. Крім того, пан полковник очікує князя Ярему Вишневецького, котрий поспішає з Києва. — Благально вигукнув: — Але більше я нічого не знаю!

— Схоже на правду! — кивнув Гуня.

— Правда, чистісінька правда! — белькотів ротмістр і випльовував вус, що ліз йому в рот. — Чув іще краєм вуха... Потоцький має з Вишневецьким іти в Лукомль, щоб знищити там загін якогось Сокирявого. Щоб той не встиг з вами з'єднатися.

Остряниця переглянувся з Гунею.

— Не будемо гаяти часу. Потоцького треба розбити, поки йому не надійшла підмога. Заодно — виручити Сокирявого. У нього чималий загін в Лукомлі, для нас це теж підмога. Вели, Дмитре, сурмити похід!

— Люблю похід! — блиснув очима Гуня. — В один мент зберемося, обози ще звечора готові. — Вказав на ротмістра: — Аз цим левом що чинити? Стягти йому голову та хай іде собі з миром?

— А-а-а... — ротмістр затремтів і впав на коліна. — Помилуйте, проше пана... Бога молитиму...

— Жити хочеш? — запитав Остряниця.

— Хочу, ваша милість, ой як хочу, — повзав на колінах ротмістр. — Помилуйте, я все сказав... Жити хочу...

— А чого ж ти йшов на Україну, як жити хочеш? — поспитав гетьман. — Жінок та дітей по селах вирізати?

— З примусу, проше пане, з примусу йшов. Його милість польний гетьман присилював... Та я пташки за своє життя не зобидив.

Остряниця оглянувся, бо хтось узяв його за рукав сорочки. Оріся дивилася на нього благальними очима.

— Помилуй... Який же він ворог, коли на колінах повзає? Він навіть не людина вже... Не треба крові хоч сьогодні вранці.

І такими благальними очима дивилась, що Остряниця сказав козакам:

— Витягніть цю худобину за місто, дайте йому потиличника, і хай вшивається геть до бісової матері!

Хшонстовський на колінах поповз до Орісі, хапав її руку, намагаючись поцілувати. Оріся відсмикнула руку, гидливо витерла її і пішла в хату...

Залишивши Миргород, Остряниця з півдня обійшов Лубни і попрямував на Лукомль, аби не дати Потоцькому напасти на місцевих повстанців. Крім того, в гетьмана була задумка розбити Потоцького, доки йому не підійшла підмога...

Військо рухалось похідним маршем, попереду розвідка, далі козацька кіннота, за нею обози й піші загони. Дмитро Гуня з своїми козаками раз по раз виривався вперед, як він казав, "винюхувати дорогу" і надовго зникав, а коли повертався, то з гуртами сільських дядьків. Остряниця дорогою розсилав загони по волостях, селах, аби ті піднімали селян на боротьбу й вирушали до нього на поміч. Це не могло не позначитися на чисельності війська, адже гетьман щодня розсилав по кілька загонів. Гуня бурчав, що так вони розпорошать свої сили на малі загони, котрі розбредуться по селах, а Потоцький може не сьогодні-завтра напасти. Однак гетьман стояв на своєму і продовжував розсилати своїх людей з універсалами, в яких кликав людей братися за шаблі.

Весна була в розпалі, сяло ласкаве, щедre сонце, не вгавало птаство, далина слалася перед ними неоглядна .. Дороги сухі, хоч котися, паші коням вдосталь, та й люди запаслися провіантом, є поки що порох. Веселе пожвавлення панувало у війську.

Орися їхала поруч з Остряницею в голубих шароварах, малиновому жупані, в смушковій шапці — козак козаком! Ще й шабля при боці висить і пістоль за поясом. Кінь під нею аж грає. Орися, як мак, цвіте. Не хочеш, так замилуєшся молодницею. Аж попишнішала за ці дні, налилася здоров'ям, снагою життя, форми її тіла заокруглилися, як наливається молода, здорова жінка, коли вона вщерть переповнена щастям і коханням.... Іноді від повноти щастя, від буйної весни й неоглядної далини, що слалася перед нею, Орися пускала коня клусом, вихоплювалася далеко вперед і мчала в захваті, наче на крилах летіла... І Остряниця мчав за нею, забувши про все на світі. Козаки тільки головами хитали... Закохався гетьман, як парубок, ще голову свою стратить!

Орися зістрибувала з коня серед розмаїття весняних трав, рвала жовту кульбабку та конюшину, жовтий яскравий звіробій чи золотисто-жовтий горицвіт, плела вінок і співала:

Ой рано — рано зійшло сонечко кохане!

Жала Орина шовкову траву,

Загубила вона свій золот перстень,

Та й пішла вона лужком — бережком.

— Ви косарики, ви коханії,

Викосіть ви мені шовкову траву

Та знайдіть мій золот перстень.

Першому буде шовкова трава,

Другому буде мій золот перстень,

Третьому буду я сама молода,

Сама молода, як та ягідка...

Першими напали на загін отамана Сокирявого драгуни князя Острозького. Побачивши перед собою не козаків, а сільських дядьків, озброєних як попало, драгуни з гиком і свистом понеслися на юрму. Окопуватися вже не було часу, і селяни ставили в ряд вози і дали залп по драгунах. З десятків вершників вирвали кулі з сідел. Розмахуючи шаблями, драгуни розвернулися й подалися назад, перешикувалися і знову кинулися на довгий ряд возів... Але селянські самопали били так влучно, що драгуни вдруге відкотилися назад.

— Стійте! Стійте, пся крев! — горлав ротмістр. — Кого ви злякалися? Кому славне лицарство показує спину? Сором, панове! Перед вами купка селяків. А ви ж орли Посполитої! Ганьба! Вперед!

Втретє понеслися драгуни. Огризнулись вози самопалами, посипались драгуни з сідел... Знову залп!

Отаман Сокирявий, дрібний на вигляд селянин в латаній-перелатаній сорочці, спокійно смоктав люльку, сидючи на возі, й дивився, як на його загін мчали драгуни. Жодна риска не ворухнулася на його кістлявому сухому лиці, засмаглому, аж оливкового кольору. Маленькі очі сховалися в густу сітку зморщок, що густо поорали лице... Драгуни все ближче і ближче. Сокирявий спокійно собі кадить люлькою. Та ось підняв руку, махнув. Гримнув залп. Другий... Заляскали постріли врізної... Покотилися вершники, падають коні, курява стовпом стоїть....

— Почухали ляшкам боки, і досить! — каже він і зістрибує з воза. — Ану, товариші молодці, заманіть уніятів під лісок.

Використавши передишку, селяни хутко запрягли коней і подалися до лісу. Ледве драгуни забачили, що селяни втікають, скочили на коней і понеслися навздогін. Вози котилися дорогою, дядьки диміли на возах люльками.

— Підпускайте поближче! — наказував Сокирявий. — А тепер — стій!

Вози спинилися, дядьки робили залп, передніх драгунів як вітром здувало з коней...

— Поїхали, товариство! — казав Сокирявий, і вози знову торохтіли дорогою, а драгуни підбирали поранених та вбитих. Так повторялося декілька разів, аж доки Сокирявий не дістався переліску. Тут починалося болото. Болото було підступне: драговина на драговині. Сунешся — поминай як звали! А зверху драговина затягнена зеленою травою, мохом... Сюди й заманював Сокирявий драгунів. Порівнявшись з болотом, дядьки пострибали з возів, вози поторохтіли в глиб лісу, а дядьки стояли собі на дорозі, курили, очікуючи драгунів...

— Рубай хлопів до цурки! — кричав ротмістр. — Їм нікуди дітися!

Селянам ніби й справді не було куди поткнутися, стояли вони посеред дороги, опутивши руки... Та тільки драгуни наблизились, дядьки несподівано сипонули низиною, де ріс рогіз та блискотіли озерця.

— Втікають, лотри! — загаласував ротмістр. — Виловлюйте схизматів, випужуйте їх з кущів!

Перша хоругва драгунів, підбадьорена втечею ворога, погналась за ними, розпорошилась по низині і подалася зеленими травами. І тут сталося негадане. Коні раптом дико заіржали, пірнаючи в смердюче багно по черево, а далі глибше... Перелякані драгуни зістрибували з коней і самі тонули... Інші хоругви вчасно встигли спинитися на краю небезпечного болота й, оціпенівши од жаху, дивились, як конає в драговині добірна хоругва князя Острозького.

— Ура-а-а!

Заметались драгуни, спереду болото, а позаду — козаки. Деякі, охоплені панікою, кинулися на болото й потопилися... Козаки налетіли на драгунську хоругву, і заблискотіла криця! Люто рубався Остряниця, вирвавшись поперед. Рука не знала втоми, душа — спокою. Вибирає драгуна, кидає до нього коня й з усього маху сік ворога по ший. Шабля входила в вороже тіло нечутно, ворог тихо зсовувався з сідла і падав під ноги коневі... Діяв гетьман з холодним розрахунком, ні на мить не втрачаючи над собою контроль. Мигнувши в повітрі, шабля падала на плечі ворогу і розсікала його від ключиці до пояса... Остряниця ловко володів шаблею.

— На ший нам захотіли сісти, пани-ляшки?! — несамовито кричав гетьман. — А криці козацької не хочете скуштувати?

Драгунська хоругва князя Острозького була вирубана до ноги. Бій відклекотів, як і спалахнув, — швидко. Козаки виловлювали драгунських коней, збирали трофеї. Остряниця запалив люльку і, зістрибнувши з коня, сів на моріжку, очікуючи Сокирявого. Дядьки виглядали з-за кущів, перемовлялися між собою.

— Та виходьте, бо вже набридло ждати! — крикнув їм Остряниця. — Драгунів у болото заманили, а своїх злякалися.

— А ви хто такі? — Якщо ляхів порубали, то, виходить, свої.

— Та воно й таке. — І дядьки, обминаючи драговини, виходили на дорогу, все ще обережно озираючись.

— Скільки ж вас, пани молодці?

— Двісті, гетьмане! — підійшов маленький кістлявий дядько із зморшкуватим личком. — Я отаман Сокирявий.

— Добре ляхів заманили! — ручкався з ним гетьман.

— Ми на цьому болоті всі стежки знаємо, як свої п'ять пальців.

Козаки тим часом зганяли до купи полонених драгунів. Як побачив їх Сокирявий, потемнів на виду, вихопив у селянина вила, кинувся на них, проштрикнув одного, потім другого, третього.

— Стривай, чоловіче, ти що, здурів?! — кинувся йому навперейми Остряниця і вирвав з рук вила. — Це вже не бій, а вбивство! Ми ж не звірі, отамане!

— Не звірі, так хочу бути звіром! — кричав Сокирявий, почорнівши від гніву, і невідомо було, де в нього бралось стільки сили. — Не звірі, кажеш, гетьмане? Може, й так. Я все життя своє чуба тільки працею грів. Жив з пучок, хліб ростив та бортництвом займався. Мухи за своє життя не зобидив. А хто мене звіром зробив? Хто, як не пан. Живцем нас облуплював, все, що захоче, із зубів вирве,

а забере. Так до голого коліна й доробивсь. Пан з нас останні соки вичавлював, а він такий, що й на кропиві мед збере. І жінкам нашим життя не було. Пан їх гвалтом примушував з ним спати. Та не скорились ми, не зігнули карка. То він тоді навів жовнірів. Все село з димом пішло. Жовніри гвалтували на наших очах жінок наших і дочок. А ми стояли, пов'язані, і скреготіли зубами. В моєї жінки вирізали груди і били ними мене по лиці. Дітей роздягали й окропом їх обливали... Ось так, пане гетьмане. Хіба не станеш після цього звіром? Вони зробили мене звіром, так хай же тепер не нарікають, що хлопці бунтують. Я поклявся: вирвуся на волю — відомщу! Великою люттю відомщу. Все буду різати, що паном-ляхом зветься. І я мщу!

Сокирявий обхопив голову руками і застогнав.

Остряниця поклав йому руку на плече.

— Стисни зуби, отамане, буде і на нашій вулиці свято!

— Я зуби зціпив. Давно зціпив. Але я до смерті, до останнього свого дня не забуду, що вони чинили. Це карб на все життя.

— Приставай до мене, і підемо на Лукомль, — сказав гетьман. — Туди має підійти Потоцький, треба добре його зустріти.

Сокирявий заперечливо похитав головою.

— Ні, ми будемо свої мотузки сукати. Нікуди я звідси не піду! — вперто і твердо мовив. — Я буду їм тут мстити. У цих краях, де вони чинили звірства. Я заманюю ляхів у болото і дивлюся, як вони мул ковтають. Насолоджуюсь їхніми криками, коли вони конують. О, багато їх пішло в ту трясовину, а ще більше піде. Тому я не пристану до тебе, гетьмане. Я битиму ляхів тут. Доки повне болото не натоплю — не заспокоюся. Прощай, гетьмане. Давай обміняємося люльками на згадку. Дай мені свою, а собі візьми мою. Ти будеш мене згадувати, а я — тебе. І будемо спільну справу робити — ляхів нищити. Доки я живий, доти вони і конатимуть в цім болоті!..

Захопивши Лукомль — невелике, але досить укріплене містечко, — і винищивши жовнірську залогу, Остряниця встановив у містечку козацьку владу, лишив старшину Недригайла з двома сотнями козаків, а сам пішов на Сліпород. Туди, за відомостями, одержаними від розвідки, прямували Потоцький і князь Вишневецький. Те, що Потоцький встиг з'єднатися з Вишневецьким, дещо ускладнювало справу. Доводилось поспішати, допоки сюди не прибуде ще й коронний гетьман з військом. Остряниця ще не знав, які сили привів сюди Вишневецький — відомий кат і душитель українського народу, — але здогадувався, що чималі. Тепер військо Потоцького значно збільшилося. Він і до того переважав Остряницю, а тепер і поготів... Ні-ні, та й з'являвся у серці відчай, чи не задарма він кидається між містами, шукаючи зручного місця для бою. Чи не все одно, де битися? Поляки й зараз сильніші, а коли прибуде сюди польний гетьман з коронним військом, тоді й зовсім буде скрутно повстанцям.

В хвилини сумнівів та відчаю, витягав люльку отамана Сокирявого... Чубук її був покусаний і погризений... Вчувалося гетьману: "Дітей окропом обливали... В моєї

жінки груди вирізали і били ними мене по лиці..." — линув у його вухах отаманів голос, і гетьман стискував зубами люльку...

Катюги! Душогуби! Татари такого не чинили. Ті в ясир гнали люд, стинали голови, але не додумалися вирізувати у жінок груди і бити ними чоловіків... Чорнів гетьман, нові зморшки залягали на його схудлому лиці...

Глибше западали очі... А він сподівався на сімейний затишок! Ось тобі й вибрав час для кохання. Ось тобі й забаг тихого сімейного щастя! Зціпить зуби гетьман, аж на щоках заграють жовна, і мовчить. Їде поруч з ним Оріся годину, другу, ні слова. Як уже не пробує вона розважити його, тільки хмуриться.

— Не той час ми вибрали для щастя! — вихопиться в нього, і знову мовчить. Орісі ж починало здаватися, що Остріяниця її розлюбив, охолов до неї. У відчай вона ладна була накласти на себе руки... Щодень він ставав похмурішим, замикався в собі, а коли і говорив з нею, то думав про інше. Така різка зміна в його поведінці кидала її у відчай. Оріся не знала, як запобігти горю, і шукала власної загибелі. Під Сліпородом, коли козаки йшли на приступ, Оріся й собі кинулась в гущу битви...

Дізнавшись про наближення повстанців, міщани та реєстрові козаки підняли повстання в місті, вбили польського старосту, перебили жовнірську залогу. І вийшли навстріч повстанцям. Відразу ж посипались скарги на старосту та жовнірів:

— Звірі, а не люди! Що хочуть, те й чинять!

— Жінок наших гвалтують і дочок!

— Чиншами душать!

— Руськими суками та псами нас обзивають!..

— Люди добрі! — звернувся до них Остріяниця. — Старосту ви вже вбили, урядовців розігнали, тож починайте по-новому жити. Виберіть свою владу козацьку, захищайте місто і бороніть свою волю. Бо ніхто її вам готової на тарелі не піднесе. Тримайтеся купи і гуртом волю відстоюйте!

Під Сліпородом повстанці витримали жорстоку цілоденну битву. В полудень до міста підійшли Потоцький — та Вишневецький з військами, що в кілька разів переважали повстанські сили. Суцільною лавою посунули вороги на місто. Гармати з обох боків аж захлиналися, все потонуло в гуркоті й диму. Поляки засипали місто ядрами, спалахували пожежі, й повстанці та міщани ледве встигали їх гасити. Приступ відбили, але з великими втратами. Військо Остріяниці тануло. Підмоги, незважаючи на розіслані загони, поки що не було. Та й не могли селяни пробитися крізь жовнірські заслони. До всього ж місто переповнилося пораненими, і їх ніколи було перев'язувати... Оріся пішла по хатах, збрала жінок, і як могли рятували поранених. А в Сліпороді майже на кожній вулиці, замалим не в кожному дворі падали ядра. Поранених збільшувалося з кожною годиною, мертвих ніколи ховати... Бій клекотів увесь день. Скільки атак відбили повстанці — ніхто не пам'ятав. Місто трималося. Як не скаженіли вороги, але жоден з них не підійшов навіть до валу.

Зрештою Потоцький прислав послів. Вони під'їхали до валу, махали шапками й кричали, щоб козаки не стріляли.

— Коня! — крикнув Остряниця.

Гуня хотів було затримати гетьмана, та той вихопився в сідло і вдвох з джурою подався за міську браму. З'їхались неподалік валу, де густо лежали трупи жовнірів. Ротмістр з холодним пещеним лицем, зберігаючи кам'яний спокій, хоч його кінь і топтався по трупах жовнірів, веломовно почав:

— Єгомосць пан полковник Станіслав Потоцький вимагає, аби гетьман негайно припинив опір і здався на милість переможцям!

— За яку ціну? — глухо запитав гетьман.

— Єгомосць коронний гетьман збереже за гетьманом булаву і нагородить пана гетьмана маєтком!

Хорунжий, що був з ротмістром, свердлив гетьмана ненависними очима, кусав губи і все тягнувся рукою до пояса, де в нього стирчав пістоль... Онисько не спускав з нього настороженого погляду.

— Пан гетьман дарма сподівається на вікторію! — говорив ротмістр скучним, безбарвним голосом. — Річ Посполита ще здатна насипати хлопам солі на рани. У єгомосці пана полковника уже шістнадцять тисяч війська. Це разів у три перевищує козацьке. Крім того, єгомосць польний гетьман з коронним військом уже підходить до Києва і скоро буде тут. І тоді ми влаштуємо вам волейну потребу. З вашими ексцесами буде назавжди покінчено! На що сподівається пан Остряниця? Фортуна повернулась до вас боком. Ваша компанія вже бардзо поріділа, помочі ніякої. Міць ваша зломлена. Триумф вам і не світить! А ми пропонуємо вигідні умови: скласти зброю, і булава лишається за паном гетьманом. Реєстр буде збережено в межах шести тисяч, або шести полків.

— Ні, пане, з цього дива не буде пива! — відказав гетьман.

— Це останнє слово пана? — запитав ротмістр. — Пан вельми пошкодує. Пан полковник зітре з лица землі Сліпород! І тоді можете суплікувати хоч до самого Бога!

— Згинь, руська собако! — зненацька вигукнув хорунжий, котрий до цього й пари з уст не пустив. І вихопив пістоль. — Згинь, схизмате!

Сухо тріснув постріл.

— Ай!.. Сто дяблув! — закричав хорунжий, схопившись за свою прострелену руку.

— Кидай пістоль! — крикнув Онисько.

Хорунжий розчепірів пальці, і пістоль упав на землю. Онисько витяг з-за пояса другий пістоль, повернувся до ротмістра.

— Сподіваюсь, що хоч пан ротмістр не буде замахуватися на життя гетьмана?
— запитав Онисько.

— Я... е-е... не буду, — зблід ротмістр.

— Повертайте коней! — наказав Онисько.

— Але ж... — ротмістр вбрав голову в плечі.

— Я стріляти в спину не збираюся! — відказав Онисько. — Не вашої підступної породи. Хоча пана хорунжого й треба було забити!

На тому й скінчилися переговори.

Польська кіннота знову кинулася на приступ... Коронна артилерія засипала місто ядрами. Аби врятувати мешканців Сліпорода від обстрілів, Остряниця вночі залишив місто.

...І почалися гіркі невдачі.

Потоцький наступав на п'яти.

День у день, навіть уночі від нього неможливо було відірватися й тим більше де-небудь зачепитися. І бої, сутички, втрати, втрати... Великі й криваві. Повстанське військо катастрофічне тануло. Гинув у першу чергу ар'єргард — козаки, котрі всі ці дні мужньо стримували натиск поляків. Остряниця метався в районі Лубен, Миргорода, Сліпорода, Лукомля, відбивався, сам нападав і, несучи втрати, змушений був відходити.

Так не могло довго тривати. Трагічна розв'язка наближалася. І це добре розумів гетьман. Хоч повстання і набуло широкого розголосу на Україні, однак повстанці так і не спромоглися об'єднати свої сили. Більше того, вони неохоче йшли на таке об'єднання, кожен загін діяв в межах свого села, волості чи, зрештою, лісу, урочища. Це було на руку Потоцькому. З таким повстанням він хоч і з великими труднощами, а все ж міг справитися. Загони діяли нарізно, не маючи ніякого зв'язку між собою, і гусарські та драгунські хоругви оточували їх і після впертих, запеклих боїв або знищували, або розпорошували. Головні ж свої сили Потоцький кинув на Остряницю. До Потоцького замалим не щодня прибувало підкріплення, і почував себе полковник впевнено. Остряниця, залишаючись без свіжих сил, щодень втрачав козаків. Тому змушений був відходити й відходити, а доки — й сам не знав.

Потоцький насадив, розуміючи, що від цього залежить майбутній успіх. Вимотати повстанців, знекровити, оточити, не допустити до них підмоги і наступати, наступати їм на п'яти. Надійде такий час, коли повстанці не витримають або в них скінчиться порох. І тоді можна скрутити їм роги!

Остряниця метався по рівнині, відчуваючи себе у пастці. Підмоги ніякої, військо тане на очах від безкінечних обстрілів коронної артилерії, виснажується довгими походами. А запаси пороху не вічні. І, як на ту біду, Остряниця ніде не міг зачепитися, звідусіль його вибивали, і мусив знову кружляти й кружляти. А кільце навколо все звужувалось і звужувалось... Почорнів, очі глибоко запали, щоки затяглися, вуса ще дужче посріблилися. Але у відчай не падав, це лише прискорило б загибель. Діяв розсудливо, з холодним розумом. Робив усе, що міг, але становище не кращало. Ні вдень, ні вночі не злавив з коня, коні під ним не витримували, їх доводилося міняти. Гетьман тримався. Сухі губи стиснені, в запалих очах — не вщухає вогонь, і по ньому можна було здогадатися, що гетьман напружено шукає виходу. А виходу не було. Тому себе не беріг, майже в кожному бою водив перед, врубався в саму гущу ворогів, але смерть його

обминала... А десть глибоко в мозку билася думка: все. Програв. Повстання вже приречене, і немає такої сили, котра б його порятувала. Ну місяць вони ще протримаються, ну два, а тоді що? Так і буде крутитися побіля Лубен, Миргорода чи Сліпорода? Потоцький постарається його звідси не випустити. Крім того, він чекає польного гетьмана із свіжим військом. Тоді залишиться хіба що з честю полягти на полі бою. Все частіше й частіше з'являлася думка про марність подальшої боротьби. Спершу він лякався тої думки, гнав її від себе, та вона міцніла в ньому з кожним днем, і він дедалі ясніше почав уявляти поразку. Боротьба марна. Принаймні сьогодні, цеї весни... Ворог сильний. У повстанців ще не знайшлося відповідної сили. Вони не зуміли об'єднатися і спільно повести наступ за волю. А може, немає ще відповідних умов? Чи не визріло як слід повстання, спалахнуло передчасно? Чи не ліпше сьогодні зберегти людей в ім'я завтра?.. Думав і не знаходив відповіді...

Не вистачало ще якоїсь краплі, аби думка про марність подальшої боротьби остаточно заволоділа ним і він би, не вагаючись, підкорився їй. Точніше, не вистачало двох крапель. Перша крапля капнула в битві за міст через Сулу.

Півдня Остряниця утримував міст, аби не пустити поляків за Сулу. Ті шалено атакували, але поки що без успіху. За півдня битви земля біля мосту була переорана, перепалена й густо закипіла козацькою кров'ю. З обох боків лежало чимало вбитих. Але міст треба було будь-що втримати, і Остряниця тримав. Гуркіт не затихав увесь день. Потоцький не шкодував пороху, коронна артилерія рясно засипала повстанців ядрами.

В розпалі бою Остряницю хтось покликав:

— Яшо...

Вчувши своє ім'я (раніше по імені його ніхто не називав), гетьман рвучко обернувся. Оріся!.. Провів рукою по лицю, витираючи сажу, кров, зітхнув:

— Ти?

Оріся зістрибнула з коня й, ведучи його на повіді, підійшла до нього з німим благанням в засмучених, згорьованих очах.

— Яшо... Поки ще не пізно...

Гетьман дивився на неї здивовано. В колотнечі останніх днів, безкінечних боїв, гарматного гулу, крові і диму він зовсім було про неї забув. Та й не було коли думати і бачити Орісю: вдень і вночі він знаходився в ар'єргарді свого війська... Тепер, дивлячись на Орісю, на її схудле, посіріле лице, на сумні очі, повні пекучого болю, на мить згадав Голтву, хатину в тихому завулку, місяць, що заглядав у віконце, Миргород, вінчання... І розгубився... "Це ж я скалічив їй життя", — гірко подумав. Стояв перед нею, опустивши руки, й винувато кліпав очима.

— В цьому пеклі я й забув про тебе...

— Ти мене розлюбив? — білими губами запитала вона.

Остряниця не відповів, бо жовнірські хоругви знову піднялися.

— Ах, чорт!.. — бурмотів він, стежачи за боєм.

— Яшо!.. — у відчаї вигукнула Оріся.

— Ти чого? — грубо запитав він і спохватився. — Пробач... Таке твориться, що і янгол не витримає. Ох, Орісю, не той час ми вибрали для щастя!

— Пане гетьмане! — примчав закривавлений сотник Щербина. — Биховець просить підмоги. У нього великі втрати!

— Джуро! — гукнув Остряниця. — Мчи до старшини Недригайла, хай переходить із своїми хлопцями до Биховця!

Сотник і джура помчали, гетьман знову спостерігав за боєм. Без увагу була коронна артилерія, і ядра густо рвалися на позиціях козаків... Передешки не було й на мить.

— Ах, чорт! — бурмотів він. — Якби у нас було хоч трохи гармат. Гинуть же люди!

— Яшо! — Оріся зважилась і поклала йому руки на плечі. — Боже мій, на кого ти схожий!.. Один лише вогонь в очах. Отямся, Яшо. Батогом обуха не переб'єш. Цього разу не пощастило нам, вдруге пощастить. Відступися, коханий. Відмовся від гетьманства. Поїдемо хоч світ за очі... Хату збудуємо... Хоч курінь... І я кохатиму тебе... І сонце нам сяятиме...

Остряниця не витримав. Завжди врівноважений, зовні спокійний, він вибухнув не властивим йому гнівом:

— Чого ти нидієш?! Ти що — сліпа? Чи не бачиш, що твориться? Люди гинуть, справа наша гине, а тобі коханнячко?..

Викричав і пошкодував. Та вже було пізно. Оріся потемніла й до крові прикусила губу.

— Зрозумій мене... — почав було він, та Оріся скочила в сідло і з місця пустила коня вчвал... Проводжаючи її поглядом, Остряниця побачив, що вона круто повернула коня й помчала на ліве крило козацької оборони, де густіше всього падали ядра.

— Стій! — не тямлячи себе, крикнув Остряниця. — Ти збожеволіла?

Але голос його потону в гуркоті бою.

— Коня!

Оріся вже вихопилась на рівнину, польські гармаші, певно, примітили одинокого вершника, бо ліворуч і праворуч Орісі почала злітати вгору земля... Остряниця скочив у сідло і помчав навперейми... Хтось з козаків хотів було спинити його.

— Стій, стій, гетьмане!.. Її вже не врятуєш, а сам задурно головою накладеш...

Остряниця вилетів на рівнину, не помічаючи ядер.

— Орісю! Схаменися!.. На-аза-ад!

Зліва від Орісі виріс кущ землі. Наче в якомусь сні, побачив, як повільно — повільно піднімається її кінь угору і валиться на правий бік, а Оріся летить йому

через голову... Як він домчав до неї — не пригадує. Скочив з коня, впав біля неї на коліна й відсахнувся.

— Орісю!..

Вона лежала на спині, розкидавши руки. Лице біле — біле, кров відхлинула від нього. На грудях — кривава пляма...

— Орісю! — крикнув Остріяниця у відчаї. — Кохана моя...

Тремтячими руками скинув з себе жупан, з тріском розірвав на собі сорочку... Там і тут побіля нього падали ядра, його обсіпало землею, та він не бачив і не чув нічого. Перев'язав Орісю... Повіки її здригнулися, вона з трудом розплющила очі і винувато посміхнулася куточками губ.

— Ти... шукала смерті?

Вона ворухнула безкровними губами.

— Я знаю... що тобі заважаю... Ти правду казав, не той час для щастя... Я не хочу тобі заважати... Прощай...

— Мовчи, Орісю, жити треба. Жити! Всьому наперекір!

Він обережно підсунув під неї руки, звівся і, притискуючи Орісю до грудей, рушив полем... Кінь пішов за ним. Ядра падали там і тут, а він повільно йшов полем, обережно несучи її на руках.

— Ура-а-а! — донісся до нього крик, і він побачив, що по всій лінії оборони козаки йдуть в атаку.

— Не треба, — тихо прошепотів він, — не треба марних жертв... Перемога далеко від нас...

Зазнавши великих втрат, Остріяниця, зрештою, відійшов з поріділим військом до Жовнина — свого останнього рубежу на українській землі. Потоцький, невідлучно йдучи слідом, наступав повстанцям на п'яти. Коронна артилерія по кілька разів на день обстрілювала козаків. Відірватися від переслідувачів Остріяниця вже не міг: бракувало коней, з обозів лишилося кількадесят возів, на яких ледве розмістили поранених, залишки пороху та харчів. І так відходили увесь день під безперервним вогнем. Гетьмана неможливо було впізнати, до того лице його загострилося й почорніло. Сидів у сідлі набурмосившись, тільки жовна на щоках перекичувалися.

Під Жовнином (неподалік впадіння Сули в Дніпро) повстанці, аби уникнути повного оточення, змушені були зайняти невігідні позиції. Табір влаштували нашвидкуруч, ледве розставили вози, які ще вціліли, встигли місцями вирити неглибокі шанці та де-де насипати вал. Суцільної лінії оборони не було, особливо на лівому крилі. Поляки з ходу кинулися на приступ. Ліве крило козацького табору атакували гусарські хоругви, праве — панські та кварцяні, в центрі наступали драгуни.

Чорно було в полі від ворожого війська.

Остряниця носився конем вздовж оборони під кулями і ядрами (за останні дні він так звик до небезпеки, що просто не звертав більше на неї уваги), підбадьорював козаків, перевіряв, як установлені гармати й самопали, а сам думав: "Незалежно від того, відіб'ємо ми цей приступ чи ні, все одно ми програли..."

З криком і галасом неслися вороги на козацький табір.

— Здавайтеся! Здавайтеся, схизмати! — лунав у полі крик. — Не вийти вам звідси живими!

— Брешете, ляшки! — відповідали козаки. — Не на тих напали! Ми не за пухлу душу гинемо! З нашої пожежі розгориться колись вогонь!

Вдарили гармати, самопали, затріщали мушкети. Пороху були вже незначні запаси, виручала влучність. Стрільці багли не пустити жодної кулі в повітря просто так, кожна куля знаходила ціль. Та ось вдарила коронна артилерія, і дим заволік табір... Правий край оборони, де був Гуня, тримався добре, і Остряниця помчав на лівий. Там було зовсім кепсько. Гусари, незважаючи на гарматний вогонь, зуміли пробратися до самих возів... Козаки кинулися в рукопашну. Билися чим попало: шаблями, голоблями, дрюччям, залізяками, косами, вилами... Забачивши, де слабина, Потоцький спішно перекинув на ліве крило ще кілька кварцяних хоругв... Крок за кроком ліве крило оборони почало відходити. Кварцяні хоругви увірвалися уже в табір, палили вози, кололи поранених і, як потім виявилось, захопили вісім гармат... Мить була критична. І тоді Остряниця вилетів на середину табору з палаючими очима і, покриваючи гул бою, закричав що було сили:

— Гей, хто не боїться смерті, хто хоче заслужити лицарської слави, за мною, братове! Ура-а-а!..

І помчав на драгунів, блискаючи шаблею. Вигляд у нього був такий страшний, що драгуни позадкували.

— ДяблШДябл!!!

— Ура-а-а!!! — Козаки кинулися за гетьманом як несамовиті і хутко вибили з табору хоругви. Поляки почали спішно відходити, не витримавши рукопашного бою. Польські трубачі затрубили відхід, хоч у цьому і не було потреби, хоругви й так уже втекли.

І тоді до козацького табору примчав один вершник і закричав:

— Не стріляйте, козаки!! Я повідаю вам приємні вісті. Єгомосць польний — гетьман з коронним військом уже прибув до Києва! Радійте, схизмати, невдовзі він буде тут!

— Все! — сказав Остряниця і круто повернув коня.

Орисю розшукав у кінці табору, у видолинку, де просто на землі лежали поранені. І Оріся лежала на землі, і лице в неї було воскове, без кровинки.

— Ти?... — прошепотіла вона, як тільки він нахилився над нею. — Я думала про тебе... Спасибі, що прийшов... Як бій скінчився?

— Відбили... — Він опустився на коліна, довго з мукою і болем дивився на її лице. — Відбили, Орисю, та що з того... — Ще нижче схилився над нею. — Орисю... не кидай мене... Ти для мене що сонце... В мороці не можу жити...

Лице Орисі ледь зарожевіло.

— Любий мій... — Орися пробувала звестися. — Ти хочеш, щоб я жила?.. Хочеш?..

— Хочу... — прошепотів Остряниця. — Це моє єдине і останнє бажання... Більше мені вже нічого не треба. — Він поцілував її холодну руку. — Я порятую тебе.

— Яшо... — сльози рясно текли по її блідому лиці. — Я хотіла тобі сказати... що в нас... дитина буде... Може, й син. — Спohватившись, додала: — Якщо я виживу...

— Ти будеш жити, — прошепотів він, цілуючи її руки. — Я будь-що порятую тебе...

Розділ дванадцятий

...З високої вежі рідне місто було видно як на долоні. Тяжко і гірко було на нього дивитися. Місто, окутане димом, палало. Вулицями нишпорили жовніри, добиваючи поранених та підпалюючи все, що могло ще горіти... Там і тут з чорного диму вихоплювалися руді язики полум'я, пожираючи козацькі хати... Тріскали поодинокі постріли й уривали жіночі крики... Голтва конала, і не було вже такої сили, котра б урятувала козацьке місто...

Сотник Ничипір Хрущ, затискуючи в грудях криваву рану, — востаннє дивився на своє місто. Він стояв на замковій вежі, спершись плечем на бійницю, бо ноги вже не тримали й підкошувалися, а з грудей пульсувала кров. Йому здавалося, що він летить, ширяє над містом і своєю кров'ю намагається загасити пожежу... Вежа під ним летіла, пливла і кудись провалювалась. Останнім зусиллям волі сотник ще тримався на ногах. В другій руці він затискував пістоль, у пістолі була одна — єдина куля... Він беріг її для себе, для своїх прострілених, але ще живих грудей, яких життя вперто не хотіло покидати. Але пустити єдину кулю поки що не поспішав. Ще встигне. Місто і замок в руках жовнірів, повно їх і внизу, під вежею, на замковому подвір'ї. Ось-ось вони полізуть на вежу, тоді він і пустить собі в серце останню кулю. А поки ще є мить-друга життя, ліпше подивитися на білий світ з високої вежі. Бо з темних глибин землі, де скоро тлітимуть його кості, не буде видно білого світу.

Місто конала в корчах. Тріскотіли постріли, шугало полум'я, іржали коні. Тяжко було дивитися на конаюче місто, ще тяжче — на ворога, котрий безкарно вбиває життя на містечкових вулицях... Були б кулі, не одна — єдина, а багато — багато куль, вдарити б оце згори вогняним батогом по лютим ворогах!.. Та немає куль — всі вистріляли захисники міста. Немає більше й сотні, всі полягли. Один лише сотник з десятком вцілілих козаків, відстрілюючись, повільно

відходив до замку. За ними, як сарана, сунули вороги й заливали їх кулями... Один по одному падали козаки, останні козаки його сотні. На подвір'ї замку впав передостанній козак, останній — він, сотник, з раною в грудях, лишаючи за собою кривавий слід, виліз на вежу... Хотілося ще хоч раз глянути на рідне місто, а тоді хай огортає вічна пітьма. Цілих два місяці, коли пішов Остряниця, місто було вільним, козацьким! Сотник Хрущ був правителем вільного міста... А потім... Потім надійшли вісті, що Остряниця зазнає поразки за поразкою, що ляхи невідлучно його переслідують, що повстання вже підпливає кров'ю... Хрущ із своєю сотнею, не міг врятувати повстання. Він стояв на чатах останніх вільних днів вільного міста. Аж доки одного ранку не прийшли сюди вороги, аби вбити вільне місто...

Але ще цілих три дні відбивалась його сотня від сарани жовнірської, і ще цілих три дні, крім тих двох місяців, місто лишалося нескореним... А коли впав передостанній захисник і лишився останній, місто вмерло в крові і полум'ї... І ось він дивиться на Голтву, і гаряча сльоза, змішана з кров'ю, тече по його щоці. Ні, йому не страшно померати, страшно дивитися на конаюче місто козацької волі...

Гуп-гуп-гуп!

Хтось, гупаючи, квапно дереться на вежу кам'яними східцями.

Вороги... Пора...

Сотник приставляє цівку пістоля собі до грудей. Чути, як гупає серце, Хрущ притуляє цівку пістоля якраз до того гупання — щоб вмерти блискавично. Біль різне його, коли гаряча тупа куля увірветься в серце, але то буде останній біль, біль прощання з життям... А потім вічний морок... І тиша...

Гуп-гуп... Вороги вже близько, їм захотілося подивитися з вежі на конаюче місто, помилуватися його конвульсіями. Гуп-гуп.

Сотник востаннє глянув на місто і почув далеко внизу розпачливий жіночий крик. І так йому захотілося побачити свою Параску Хрущиху!.. Хай би навіть пані сотникова і погримала на нього, хай би й за оселедця потягала, аби лише на неї глянути ще раз. І востаннє. Сотник згадав, як Параска не раз і не двічі, а безліч разів тягала його за оселедця, згадав і тихо посміхнувся закривавленими губами... І здалось йому, що немає милішої в світі жінки за його Парасочку. І хай би вона хоч і щодень тягала його за оселедець, тільки б вони були вкупі...

Гуп-гуп...

— Парасочко... — прошепотів Хрущ. — Я тебе кохаю... Прощай, моя люба жіночко! На тім світі, як зустрінемось, будеш мене скільки завгодно тягати за оселедця... А тепер все... Ворог близько...

Він хотів уже було натискувати гачок, як вздрів на вежі... Параску. Важко хекаючи, розпатлана, з божевільними очима й закривавленою шаблею в руках піднялась вона на вежу і довго мовчки дивилась на нього, нічого не тямлячи...

— Парасочко... — прошепотів сотник, все ще не вірячи своєму щастю. — Ти це чи твоя машкара? Коли це ти, то сам Бог тебе послав сюди. Це ж я, сотник Ничипір Хрущ, твій чоловік, котрого ти любила тягати за оселедця...

— Пане сотнику... — Параска схлипнула і притулилася до нього. — У тебе червоні груди... Це кров?... Значить, справді нам кінець. Але вдвох нам і смерть не страшна...

— Парасочко... — прошепотів щасливий сотник. — Я такий радий, що ми разом в останню годину...

— Я довго тебе шукала. Всім убитим заглядала в лице... А потім за мною погналося двоє жовнірів. Я підбрала у вбитого козака шаблю і зарубала тих катюг. Але їх було багато, вони свистіли і тюкали, женучися за мною. Так мене загнали у замок. Я ще одного зарубала... Діватися було нікуди, і я подерлася на вежу.

— Парасочко... Мені все ще не віриться, що це ти, рибочко...

Параска пригорнула сотника до своїх грудей, погладила його по голові, як дитину.

— Парасочко... — прошепотів сотник, заплющуючи очі, — потягай мене, будь ласка, за оселедець, і я повірю, що це ти... Прошу тебе...

Параска, посміхаючись, намотала на руку його посивілий оселедець.

— О-о!.. — зраділо вигукнув сотник. — Вчуваю руку дорогої жіночки.

Параска плакала...

— Ти чого, рибочко?

— Помирати тяжко, чоловіченьку... — Параска, як дитина, розмазувала сльози по щоках. — Ми ж не нажилися з тобою... Ой, і половини свого життя не прожили... І солов'їв не наслухалися вечорами біля Голтви. Чи не я тобі казала: слухай, упивайся чарами, бо раз на світі живеш... А тепер пізно... Ляхи бачили, що я на вежу втікала, вони скоро будуть тут... Але ж. Боже мій, як не хочеться помирати... як страшно розлучатися з життям... Не на день же це, не на два дні в землю лягати...

— Я кохаю тебе, жіночко... — ніжно прошепотів чоловік. — Що нам ляхи... Вони не вб'ють нашого кохання. Я щасливий, що ти моєю була... Що ти колись силоміць мене на собі оженила. Чесне слово, я сам не зважився б на таке... Хоч і любив тебе нишком...

— Любий мій, ти не сердишся, що я тебе живосилом під вінчання потягла десять літ тому? — Параска так ї засяяла. — А я думала, що ти не любиш мене... І ночами плакала... А потягла тебе під вінець тому, що жити більше без тебе не могла... А ти був хвацьким козаком, тільки не залицяльником. На тебе, думаю, покладись — до сивого волосся додівую... От і зважилась тебе до церкви готяти... Бо не могла без тебе...

— Парасочко, коли б не ти... у мене б духу не вистачило свататись до тебе... Я тільки нищечком зітхав за тобою.

Гуп-гуп, гуп...

— Це за нами! — схопилась Параска — Дай мені пістоль.

Гуп-гуп... Ось на вежі вже з'явилась голова жовніра... Параска вистрілила, голова враз зів'яла і зникла...

— Що ти наробила?! — крикнув Хрущ. — У нас більше немає куль.

Ще одна голова виткнулась, і Параска лихим наскоком стяла її при самих плечах.

— Ось так, воріженьки! — вигукнула Параска. — Хоч на двох ворогів поменшало на Україні, і то добре...

Гримнув постріл...

— А-а-а... — Параска захиталася. — Яка ж ти пекуча й болюча, чужа куля!.. І в очах вже туман... Де ти, мій любий чоловіченьку?.. Не горюй, пане сотнику... Ми з тобою зараз полетимо... Високо-високо над землею... І ніхто нас не здожене...

Жовніри знову висунули голови.

Тамуючи лютий біль від кулі в грудях, Параска взяла на руки конаючого чоловіка, міцно поцілувала його в холодні, помертвілі губи і, напруживши всю свою могутню силу, зробила кілька кроків і полетіла з вежі, притискуючи до себе чоловіка...

Розділ тринадцятий

Востаннє зібрав Остряниця своїх козаків.

Зійшлися всі, лише дозорці чатували табір.

— Всі? — перепитав гетьман і обвів поглядом почорнілі, змучені лиця, вклонився на всі боки.

— Прощайте, братове! І не осуджуйте, я зробив усе, що міг.

Зняв шапку, поклав її на землю перед собою, витяг з-за пояса булаву, поцілував її і поклав на шапку. І довго-довго так стояв, звисивши посивілу голову...

— Що ти задумав, батьку? — зашуміли козаки.

Остряниця стояв як у воду опущений.

— Так стомився, що й кісток не чую, — мовив глухо. — Відверто говоритиму, братове. Не озьмем ми ляхів за жабри. Воля наша, мабуть, у чорта на рогах. І не мені її здобувати, бо віз мій униз уже котиться. Складаю з себе гетьманське достоїнство і дякую вам, товариство, за честь, яку ви мені виявили, вручивши цю булаву. Схиляю перед вами голову. Коли винен в чому — пробачайте. А дуже винен — карайте. Я все робив, що міг. І ви все зробили, що було у ваших силах!

— Гетьмане! — протиснувся наперед Дмитро Гуня, і смагляве його лице було білим. — Що чують мої вуха? Ти зрікаєшся нас, гетьмане? А хто ж буде за волю боротися? Хто люду принесе борону?

— Ні, горбатого до стіни не притулиш, — похитай головою Остряниця. — А той, хто духом упав, гетьманом не буде. Я не шкодував свого життя... Я робив усе, що міг. Але фортуна повернулася до нас боком. Перемога далеко, а смерть вже занесла над нами шаблю.

Запанувала напружена мовчанка.

Ніхто й пари з уст не пустив.

— Товариство! — Остряниця рвучко звів голову, і голос його забринів металом.

— Лицарі ви мої славні! Спасибі вам за кров вашу, за життя, віддане на вівтар свободи. Спасибі тим, хто не стоїть з нами зараз, а спить вічним сном у землі сирій. Доземний вам уклін, братове і товариство! Більше немає в нас моці боротися з ворогами нашими. Ми знекровлені й оточені. Мені тяжко говорити ці гіркі слова. Але треба сказати всю правду. Я не злякався старої костомахи з косою. Просто я дійшов до твердого висновку, що всяка подальша боротьба зайва. Марна! Бо це вже не боротьба, а кровопролиття. Це вже загибель. Я не хочу вести вас на вірну загибель. Честь і совість мені не велять цього робити. Я вів вас, братове, доки вірив у перемогу, доки вірив у щасливу зірку. Більше віри у мене немає. Я сиплю сіль на ваші рани, але мовчати більше не можу. Далеко наша воля, так далеко, що й не видно її. Хто вже не піднімав повстання: Муха і Косинський, Наливайко і Тарас Трясило, Сулима і Павлюк і багато-багато ще наших славних товаришів по зброї. А волі немає. Тільки кров наша густо землю поливає. Чому ми не можемо здолати ворогів нашого народу? Може, не визріла ще наша сила, не закам'яніла наша єдність і спільнота? Бо ми більше зосібно діємо, аніж спільно. Може, настануть кращі часи і хтось інший поведе вас у бій. Але не я. Не хочу вести вас на вірну загибель. Я хочу, щоб ви зберегли своє життя. Ми сьогодні знекровлені у нас немає пороху і куль. А що буде завтра, коли сюди прибуде коронне військо? Я довго думав і кажу вам чесно: я не хочу бути винуватцем вашої марної загибелі.

— Але боротьба за волю ніколи не марна! — почувся вигук.

— Правду гетьман каже! — залунали інші голоси. — Не вийшло у нас із повстанням. Тільки задарма голови зложимо!

— Але й наших ворогів поменшає! — вигукнув Дмитро Гуня. — Не козацьке діло опускати руки!

— Правильно! Краще кістьми лягти!

— На смерть будемо стояти!

— До останньої кулі й останньої краплі крові!

Інші заперечували:

— Послухайте, що гетьман каже. Ми всі загинемо ні за пухлу душу! А що з того? Наша земля й так рясно кров'ю полита.

— Все одно ми не здолаємо коронне військо. Їх тисячі і тисячі, а нас жменька...

— Прощайте, братове! — вклонився гетьман.

Наперед у коло вибіг Дмитро Гуня з палаючими очима.

— Гетьмане! В таку годину ти кидаєш нас?

— Ні, товаришу мій вірний, не кидаю вас. Хочу забрати вас з собою за московський рубіж. Тих, хто захоче піти за мною.

Загудів табір, засперечався...

— Батьку! Гетьмане! Товаришу! — рвонувся Дмитро Гуня. — Невже ти покинеш Україну? Запорозьку Січ і Дніпро? І ви, пани молодці, покинете рідну землю? — повернувся Гуня до тих козаків, які перейшли на бік Остряниці. — І ви, братове, покинете Дніпро і Україну нашу? А підете в чужі землі, в чужих хатах кутки обтирати? Кидати Україну — в такий час? Землю свою рідну zostавити навіки? Краще кістками в ній лягти! Чи ж є другий який Дніпро? Та ви, як риба без води, не можете бути без нашого Славути! Де ви знайдете нову таку славу ріку, щоб вам, козакам, так служила і кохала вас? Ніхто вас не сміє і не може утримувати. Та закликаю вас: схаменіться, товариші мої! В таку люту годину кидати свою землю? Та куди ж вас несе? Христос з вами!

Пристрасна мова Гуні сколихнула багатьох.

Заклекотів козацький табір на останньому шматку української землі. Остряниця стояв звисивши голову й опустивши руки. Гуня застиг у пориві з простягненими руками, наче німо благав козаків не йти з свого краю... А на землі, на гетьманській шапці лежала булава...

Табір гудів... Одні тягнули руку за Остряницею, закликаючи всіх іти за московський рубіж, інші радили лишитися на своїй землі і битися тут до загину...

Зрештою вгамувалися козаки, і на бік Остряниці став один бунчук... Решта козаків пристала до Дмитра Гуні.

— Прощайте, пани-брати! — вклонився Остряниця і ті козаки, котрі ухвалили йти з ним у Московську землю.

— Прощайте, пани-брати! — вклонився Гуня і ті козаки, котрі залишалися разом з ним битися до загину.

І розійшлися...

Надвечір на Сулу спустили невеликий пліт, на нього переніс Остряниця Орису, сам забрів у воду і, підштовхуючи пліт, поплив на той берег. За ним тихо входили у воду козаки і мовчки пливли, не оглядаючись... Українська земля скінчилася, попереду була московська...

Дмитро Гуня з товариством стояв на березі.

Над Сулою западав вечір.

Довго стояв Гуня, наче закам'янівши. Та ось до того берега пристав пліт, Остряниця взяв на руки Орису і поніс її на той берег... За ним потяглися козаки.

Більше Остряниці Гуня не бачив.

Уже згодом він дізнався, що Остряниця та його козаки поселилися в Чугуєвімі городищі, де воєвода нарізав їм ґрунтів. Збудував Остряниця хату і жив щасливо з Орисею цілих десять літ.

По Україні співали пісню:

Та й повів свій кіш
Отаман Остряниця
У московські землі,
Щоб там поселиться.

Але як журавля по весні тягне з вирію на рідну землю, так козака у похід. На одинадцятому році життя по той бік Сули піде Остряниця у похід з ратними людьми проти кримських татар і в одному з боїв накладе головою... Поховають його у неозорому Дикому полі...

Розділ чотирнадцятий

Того вечора, коли Остряниця, перепливши Сулу, назавжди залишив Україну, козаки зібралися на раду.

Шуму і галасу, на які завжди багаті козацькі ради, цього разу не було. Подимівши люльками і востаннє поглянувши на Сулу, старі, — сивоголові козаки, "значні товариші", як їх шанобливо величали, піднесли Дмитру Гуні гетьманську булаву.

— Ось тобі наша булава, щоб не мирився з панами! Гуня поцілував булаву, сунув її за пояс і, подякувавши товариству, коротко мовив:

— Будемо, братове, вкріплювати наш табір!

І перший взявся за лопату.

До ранку в таборі ніхто й не прилягав. Всю ніч козаки рили окопи, нагортали вал, встановлювали гармати. Гуня взяв на облік запаси пороху, свинцю, куль та провіанту" Гарматний порох велів тримати окремо, кожному стрільцеві видати пороху по десять фунтів і по п'ятнадцять куль. З харчем було не густіше.

— їсти доведеться один раз на день, — мовив козакам, беручися за лопату. — Стріляти... трохи частіше. Порох берегти... кожную крупинку. Щоб наші кулі не летіли ні за цапову душу!

Козаки мовчки кивали головами. Працювали старанно і зосереджено, з тим спокоєм, котрий свідчив, що ніхто не втішав себе легкою перемогою, ніхто не сподівався на диво. Все було зважено і обмірковано Бій буде до останньої кулі, до останнього змаху шаблі. Життя доведеться віддати, але дорого. Якогога найдорожче. А на землі, политій кров'ю лицарською, буйно проросте воля.

І Дмитро Гуня не тішив себе сподіванкою на диво. Добре знав, на що зважувався, про власне життя не думав. Люта ненависть до ворогів свого народу помножила його сили, зібрала волю в залізний кулак. Хоч і знав, що перемога буде не скоро і, можливо, не за його життя, відчаю не мав. Не вгасала палка надія пробудити люд до боротьби за волю і долю, вселити в нього віру в

майбутню перемогу. А для завтрашньої перемоги треба боротися сьогодні до останньої змоги, не дати затухнути пожежі на Україні, хоч тліючу головешку лишити, хоч кілька іскор, з яких інші, прийдешні, роздмухають славу пожежу.

З такими думками й окопувались повстанці тієї ночі" Перед ранком поприсягали на землю, запалили люльки, підмішавши в тютюн сухе листя, бо кисети, як і лядунки з порохом, швидко спорожнялися. А без тютюну та пороху козакові і білий світ не милий.

— Гей, діду — дударуку, тягни сюди свою "козу" та замузич нам щось! — гукнув хтось з козаків. — Не все ж і журиться!

— І то правда! — почувлися голоси. — Козаку без музики що пістолю без пороху! Вшвар, діду!

У коло ступив старезний музика-волинщик, котрий пристав до повстанців під Жовнином. Оглянув козаків каламутними, від старості вже потухлими очима і тихо мовив:

— Що ж вам таке утнути, сини мої?

— Утни, батьку, що сам знаєш. Нашої козацької пісні, що серце гартує і крила орлині дає.

Старий музика у вицвілій сорочці й благовісних шароварах, крекчучи, сів у коло, поклав собі на коліна "козу" і задумався, прислухаючись до ревиська гармат. Поляки вже почали обстрілювати повстанський табір, але, певно" ще не примірялись, бо ядра не долітали сюди, а падали по той бік валу... Гуня з цікавістю приглядався до дідової музики, то була злуплена з кози і вивернута шкура — дуда, волинка, "коза" — як її називали на Україні. В отвори передніх ніг вставлені дерев'яні пищики з дірочками, у верхній частині надувна трубка — сисак... Гуні пригадалось. Колись давно, він ще хлопчиком був, у їхнє село забрів мандрівний волинщик з "козою". Він сидів на вигоні, дув у сисак, ліктем натискував на "козу", й звідти вилітав трохи верескливий, трохи гугнявий, але приємний звук... Так народжувалася музика... Маленький Дмитро виніс старому шмат хліба, дід дозволив йому трохи подути в сисак. Але від невміння "коза" в Дмитра так загугнявила, що вуличний балагур і жартун дід Калина поглузував:

— Але ж і гуня ти, хлопче, як я послухаю!

Мовлене слово на льоту підхопили вуличні хлопчачки... І прилипло до Дмитра на віки вічні — Гуня. Під цим прізвиськом його на Січі записали... Гуня посміхнувся, згадавши дитинство, й на душі трохи полегшало, наче живлющої води випив.

Та ось забриніла, заграла дуда, війнувши на Гуню далеким дитинством. Хтось з козаків, не втримавшись" пустився в танок, хтось заспівав:

Уже славні товариші запорожці

На кониках вигравають,

Шабельками блискають,

У бубни вдаряють...

Зненацька зі свистом і гуркотом в коло впало ядро, дзизнуло, засмердівши порохом, і співак на півслові вмовк, сапнув кілька разів повітря і впав на бік... За

ним, не ойкнувши, повалився і той, що витанцьовував... Дударик ще грав на своїй "козі", але по скроні в нього вже текла кров і капала на сиві, аж білі вуса...

— Відмузичив я своє... — прохрипів дід і клінув лицем у землю.

В козацькому таборі почали лунко падати ядра. Пригинаючись, Гуня — кинувся до валу — польські хоругви йшли на приступ.

Потоцький був настільки певний у легкій перемозі, що після кількох гарматних обстрілів велів припинити пальбу.

— Забагато для них честі! — махнув полковник рукою. — В повстанському таборі якщо хто й лишився, то купка переляканих зайців. Ми їх переловимо голими руками, а ядра нам ще згодяться.

Сподівався на легку здобич і Ярема Вишневецький, тому сам особисто повів на приступ кварцяні хоругви. Гарцюючи поперед війська на білому коні, князь зарані втішався перемогою.

— Вперед, орли королівства! — розмахуючи шаблею, кричав він. — Сьогодні ми будемо пити хмільне вино вікторії! За короля і нашу кохану ойчизну!

Кварцяні хоругви, підбадьорені князем на білому коні, хвацько подалися на козацькі вали. Передні вояки вже вигукували:

— Ей, схизмати!.. Постривайте, не втікайте, ми вам трохи боки полоскочемо!..

— На коліна, лотри! — кричав князь. — І рачки до Варшави! Я...

Вишневецький не встиг домовити, бо зненацька щось грякнуло, кінь його наче наскочив на невидиму стіну, заіржав і повалився на бік, а князь перелетів йому через голову. Першими вдарили важкі й грімкотливі гаркебузи, потім затріщали самопали, за ними гахнули гармати... Злива прицільного, нищівного вогню була такою влучною і густою, що кварцяні хоругви враз поріділи... Ярема Вишневецький, забувши про свій шляхетний гонор, рачки по трупах своїх вояків виповзав з поля бою...

Станіслав Потоцький, спостерігаючи з горба за розгромом кварцяних хоругв, відчув, як під грудьми в нього засмоктало... Острах пройняв тіло. Що сталося з козаками? Остряниця подався за московський рубіж, ті, що лишилися, помічі нізвідки не отримували... Де ж вони взяли ту силу, що винищила кварцяні хоругви? Ляк ніколи не покидав полковника, як тільки повстанці, бодай і не надовго, брали гору. А цього разу й зовсім почував себе кепсько. Наче лизень злизав хоругви! Матка Боска! А що, коли повстанці самі перейдуть у наступ?..

Спішно відрядив посла на переговори.

Посол прив'язав білу хустку до шаблі і, розмахуючи нею над головою, не досить впевнено пішов до козаків.

Пальба нарешті вщухла, посол трохи оговтався і наддає ходи. Ось і повстанський табір, на валах походжають козаки, люльки смокчуть, в кожного на поясі шабля, пістоль, лядунки з порохом. В їхніх очах посол не побачив ні сліпої люті, ні відчаю чи розгубленості, котрі притаманні відчайдушним та смертникам.

Навпаки, вони були спокійні, дещо насмішкуваті і весело перемовлялися між собою, піджартувували:

— А пан посол не з лякливих. Хоч над силу, а ноги тягне.

— А пер...ить хто?

— Та то він, певно, зі злості!

— Не бійся, пане, ми на таке лайно куль не тратимо. Посол, бліднучи, спинився біля валу, хрипло крикнув:

— Я хочу говорити з вашим гетьманом!

— Іч, який швидкий! — залунали голоси. — Не встиг придибати, так йому й гетьмана!

— В гетьмана тільки й діла, що з тобою теревені точити!

— Незваний гість може й зачекати!

Посол розгублено переступав з ноги на ногу і косо позиркував на чорні жерла гармат, котрі, як йому здавалося, націлені на нього... Та ось з — за валу вийшов гетьман, він підходив неквапливою ходою втомленої, але певної у собі людини. На вид він був трохи змарнілим, але спокійним. Смаглявий, худий і високий. В чорних очах — холодний, сухий блиск, вилиці випнуті, щоки ледь запали, губи різко окреслені, міцно стулені. І хода в нього некваплива, господарська...

"Впевнений, — про себе відзначив посол. — Жодного зайвого руху. Зібраний, як перед стрибком" З таким доведеться нелегко. Сили свої не переоцінює, тому й непохитний".

— Пан Дзика! — вигукнув посол з гонором, без якого не міг обійтися жоден шляхтич. — Брацлавський хорунжий і посол егомосці пана полковника Станіслава Потоцького!

Гетьман кивнув.

— Пан полковник вважає ваш подальший опір недоцільним і нерозумним. Він пропонує здатися!

— Пан полковник хоче здатися? — перепитав гетьман, і в куточках його твердих губ мигнула глузлива посмішка — Хай здається, я не перечу.

Дзика осікся.

— Е — е... пан полковник,. — спохватився посол, — пропонує вам здатися... Козакам буде збережено...

— Ми бралися за зброю не для того, щоб здаватися, — перебив його гетьман.

— Перш за все поверніть нам знамена козацькі й гармати, захоплені вами під Кумейками, тоді й будемо говорити.

Дзика здивувався:

— Ви так вимагаєте, наче коронне військо прохає у вас милостей!

Гетьман мовчки обернувся і неквапливо попростував у табір.

— Е — е... — почав було посол. — Постривайте, пане гетьмане! Я ще не все сказав...

— Ви все сказали, пане Дзико! — гукнули козаки від гармат. — Повертай ліпше голоблі назад, бо як гахнемо з цих штукоч, то з вас і дзиковиння не лишиться!

Панові Дзику нічого не лишалося робити, як мовчки повернутися й потрюхикати назад...

Три дні після того кидав Потоцький свої хоругви на козацький табір під Жовнином, і щоразу вони відкочувалися назад.

— Пся крев! — шалів полковник. — У мене таке відчуття, що моє військо трахається лобами об скелі. Що за диво? Де хлопці взяли стільки свіжої сили? Не могла ж їм з — під землі прибути підмога? І з неба не впала. То чим вони тримаються? Минав і третій день безуспішного штурму. Вночі полковника розбудили, сказавши, що від козаків прибув якийсь посланець. Потоцький велів негайно його впустити в намет і, лежачи на ліжку, при світлі свічок з ніг до голови оглянув прибулого. Середнього зросту, натоптуватий, круглолиций, з привабливими рисами. Тримається без запобігливості

— Ти хто такий? — похмуро питає Потоцький.

— Старшина Козир, вашмосць!

— Тебе прислали козаки? — Потоцький з надією глянув на старшину — Вони бажають зватися?

— Ні, вашмосць, я сам прибув

— Сам?.. Гм... Як же ти дістався?

— На череві, вашмосць

Кунтуш у старшини на грудях та животі і справді був вимазаний землею.

— А на якого дідька ти мені здався, старшино Козир? — Потоцький зневажлива закопирив губу — Яка мені з тебе вигода, коли повстанці все одно чинять опір?

— Я ще можу знадобиться вашій мосці, — спокійно мовив старшина. — Буває, що й один у полі воїн. Я не бажаю більше воювати супроти Речі Посполитої!

— Але ти вже воював і за це мушиш понести сувору кару!

Козир спокійно відповів:

— Але я в змозі викупити свою голову.

— Чому ж ти раніше воював з черню, а не з нами?

— Коротко про це не скажеш, вашмосць. Великопольська шляхта ставиться зневажливо не лише до черні, котра на більше й не заслуговує, а й до нас, українських старшин. Я мусив відстоювати свої старшинські права, тому й пристав до черні.

— Гадав паном стати, коли чернь гору візьме?

— Гадав, вашмосць, але не вийшло.

— Тепер до нас перебіг? ,

— Більше ні до кого, вашмосць.

— Гаразд, розкажи, що діється в хлопському таборі. — І по хвилі насмішкувато мовив: — Сідай, старшино.

Козир оглянувся, сідати не було на що Полковник напівлежав у похідному ліжку й глузливо на нього поглядав

Козир проковтнув обиду і, стоячи, розповів про справи в повстанському таборі.

— Коли ти втратив віру в перемогу, то чому не пішов з Остряницею до московитів? Чи північний ведмідь тобі не до вподоби?

— У мене маєток на Росі, вашмосць! — І додав розпачливо: — Але його захопив пан підстароста чигиринський.

— І ти думав, що чернь поверне тобі маєток? Дурень! Ти міг повернути маєток вірною службою королю і Короні.

— Це я втямив лише тепер, вашмосць. Потоцький довго мовчав, напівлежачи. Козир тупцяв — ся на місці.

— Я готовий служити вашій мосці, — нагадав про себе гість. — Веліть мені дати зброю, і я битиму чернь. У мене немає нічого спільного з хлопами. Все одно, коли б чернь взяла гору, то вона б і маєтки українських старшин розорила, не лише великопольських.

— Ти мені не потрібний! — буркнув Потоцький. — У мене й без тебе вояків досить. Коли хочеш мати маєток, повертайся назад.

— Для чого? — здивувався Козир. — Я до черні не піду!

— Підеш! — вигукнув Потоцький. — Підеш, якщо хочеш викупити свою голову. Ти мусиш схилити козаків до миру. Гуртуй навколо себе старшину, збирай невдоволених, підупалих духом. Чим швидше лотри здадуться, тим швидше ти повернеш собі маєток. Повертайся в табір. Щоб ніхто не бачив, де ти був! На пузі повзи!

І Козир поповз...

Ніч була темна, козацький табір ледве бовванів у пільмі. Повз обережно, до болю в очах вдивляючись у глуху темряву, прямуючи в лівий край табору, де значно рідше стояли чатники. Раз по раз натикався на трупи, гидливо кривлячись, витирав холодну, липку кров... Та ось вже й вал. Козир, тамуючи подих, розпластався на землі, як на валу замаячила постать чатника... Згодом постать зникла, Козир звівся, нечутно побіг, допомагаючи собі руками, вихопився на вал. І тільки хотів було спуститися вниз, як зненацька пролунав окрик:

— Ей ти!.. Ану стій!.. Хто такий?!

— Чого кричиш, бевзю? — зашипів Козир, зводячись. — Свої!

— Чи ти ба! Свої! — чатник підійшов ближче. — Де це вас носило, пане старшино?

— Не твоє діло! Пильнуй ліпше вал!

— Та ніби ж від ляхів приповзли, — сам до себе мовив козак. — От дивина — а...

Козиря так і тіпонуло.

— Ану прикуси язика і не патякай, чого не знаєш! Іч, який балакучий! Не твоє діло, звідки я повз. Розпустилася чернь далі нікуди! Своїй старшині вже вказувати?

— А ми з ляхами б'ємося не для того, щоб одне панство викишкати, а друге собі на шию посадить.

— У — у, бидло!.. — незчувся Козир, як і вихопилось слово. — Заткни пельку, бо я...

— Чи не в ляхів навчився пан старшина своїх козаків бидлом обзивати? — насмішкувато запитав чатник і надставив на Козиря мушкет. — Ану ходімо до гетьмана, хай він тебе поспитає, чого ти ночами до ляхів повзаєш на пузі!

— Ти!.. Ти здурів?..

— Трюхикай! — підвищив голос чатник. — Гетьман сам розбереться.

Козир зрозумів, що все. Мигнула думка: треба рятуватися. Негайно. Сеї миті, бо пізно буде.

— Чого стоїш? Тюпай!

План визрів блискавично.

— Ляхи! — крикнув Козир.

Чатник рвучко оглянувся до валу. Козир стрибнув на нього і вдарив ножем у потилицю Падаючи, чатник все ж встиг вистрелити... Старшина хотів було тікати, та вчасно схаменувся. Цим він себе ще більше викриє.

— Сюди! Сюди! — на все горла закричав Козир. — На поміч, козаки! Ляхи напали! Ловіть їх!

Табір вмить заворушився, звідусіль збігалися козаки. Примчав і Гуня в одній сорочці.

— Що тут сталося?

— Та ось... прикінчили сіромаху... — Козир показав рукою на вбитого козака. — Ляхи підкралися й ножем... А тут я вчасно підоспів... Почав кричати, вони й ходу.

— Мабуть, язика хотіли взяти, — висловив хтось припущення.

— Старшино Боюнь! — гукнув Гуня. — Вистав посалені чати! Чатників постав парами. Щоб кожна пара другу на виду тримала. — І повернувся до Козиря: — Дякую тобі, старшино, що своєчасно нагодився.

Другодні під вечір в повстанський табір берегом Сули проникло з десяток дядьків.

— Ми із загону отамана Соломки, — пояснили вони Гуні. — Переяслав захопив польний гетьман з коронним військом. Наш загін потрапив в оточення, лише нам пощастило врятуватися. Коронне військо прямує сюди.

— Пане гетьмане! — старшина Козир похитав головою. — Зовсім невтішні вісті. Якщо до Станіслава Потоцького приєднається його брат з коронним військом — з нами буде те, що із загоном Соломки.

— Допоки живий — не спіши хоронити! — різко відповів Гуня. — Не такий страшний чорт, як його малюють!

— Воно — то так... — переступав з ноги на ногу Козир. — Але коронне військо і більше, і сильніше... — Помовчавши, обережно додав: — Чи не краще прийняти умови Потоцького і помиритися?

— Мирилася коза з вовком — ріжки та ніжки лишилися!

— Але ж коронне військо — то велика сила, — наполягав Козир. — І гармат у них достобіса!

— Але й ми не з лопуцька зроблені. — Гуня уважно поглянув на старшину. — Коли хочеш миритися з ляхами, то йди до них і ставай на коліна. А ми цієї ночі вийдемо на кращі позиції і ще повоюємо з панством!

— Куди це? — швидко запитав Козир, і в горлі йому у пересохло.

— У гирло Старця.

Вночі Козир розштовхав сотника Ворожбита, котрий хропів під возом, наче на печі.

— Сидоре, вставай! — смикав його за рукав Козир. — Хропеш, як у себе вдома. Гляди, ще ляхи сонного захоплять.

— Що? Га? — схопився Ворожбит і оглушливо чхнув.

— Тссс! — зашипів Козир. — Розчхався, аж у вухах лящить!

— А в мене чхання не крадене, то чого ж бояться, — смачно позіхнув Ворожбит.

— Що там стряслося? Чого розбудив?

Козир на мить завагався: посвячувати Ворожбита в свої плани чи, мо', остерігатись його? З сотником вони давні приятелі. Раніше йому Козир довіряв... То ризикнути? В душі Ворожбит (це він — то — достеменно знав) кається, що встряв у повстання.

— Ей ти, знову захріп! — затермосив його Козир. — Вставай!

— А чого ж ти розбудив мене? На твою пику дивиться? — буркнув сотник. — Кажи, яке діло маєш? Козир підсів ближче.

— Слухай, сотнику, ти дуже хочеш позбутися своєї голови?

Ворожбит почухався, позіхнув.

— Та щось не дуже до цього тягне. Коли б дві голови мав, то, може б, одну й поклав. Хочеться ще пожити, та хіба в цім шарварку вцілієш? Чорта з два!

— Якщо будеш триматися за Гуню — голови не вбережеш. Ворожбит пильно глянув на Козиря.

— А коли за тебе, приміром?

— Повернешся з вигодою. Ворожбит ще подумав.

— То викладай свою задумку.

— А хочеш старшинський чин схопити? — присунувся Козир.

— Не проти...

— Тоді слухай мене пильно. — Козир озирнувся й зашепотів. — Якщо козаки помиряться з Потоцьким, старшина буде у виграші. Особливо та, яка цьому сприятиме. Потоцький нас не вгризе і багне миру. Чернь затялась на своєму. Потоцький сам не виплутається з цієї катавасії. Тому виграє старшина від миру черні з ляхами.

— Це так, — згодився Ворожбит.

— Коли так — то допомагай мені. — Козир знову озирнувся й зашепотів — Треба гуртувати навколо себе старшину, козаків підмовляти до миру. Але це потім, а зараз... А зараз ти вужем вислизнеш з табору і гайда до Потоцького

— Тю – у! Щоб мене забили? Нема дурних!

— Тссс! Не горлопань! Ніхто тебе й пальцем не зачепить, коли скажеш, що від мене. Второпав?

— Та ніби...

— Зумієш вислизнути з табору?

— Спробую.

— Передай Потоцькому, хай цієї ночі буде напоготові. Гуня збирається перед ранком знятися і в тумані перейти в гирло Старця.

Вдосвіта, як густий низовий туман обволік рівнину й клубками скочувався у видолинки, повстанці почали не — чутно відходити у гирло Старця на вигідніші позиції. Та поляки мовби чекали цього й відразу ж посунули на козаків всіма силами. Залпами вдарила артилерія" ядра нечутно вилітали з туману й сіяли смерть та каліцтво. Туман почав розповзатися, оголюючи колони відступаючих. Скільки відходили до Старця, стільки й відбивалися від напосідаючого ворога, що там і тут купками виникав із туману.

Місце для табору Гуня вибрав на високому березі Дніпра, там, де в нього впадав Старець[10]. Зручна місцина: з двох боків Дніпро зі стрімкими кручами та Старець, з третього — болото, в якому, сполошені гарматним гулом, увесь ранок кричали журавлі й тривожно гакали гуси. З четвертого, відкритого, боку Гуня велів насипати вал, викопати шанці і встановити гармати. Гуня був

задоволений, захищати доведеться один лише бік, а це значно полегшувало оборону, бо давало змогу купніше поставити гармати.

Вал нагортали під гарматним вогнем. Туман уже розсіявся, і ядра дошкуляли козакам, котрі вкріплювали свої останні позиції. А вгорі кричали журавлі й спішно летіли в бік Сули. Гуня відірвався на мить від лопати й зітхнув: "Ех, якби крила!" І тої ж миті згадався Іван Сулима, джура його Ярема, котрий все своє коротке життя мріяв про крила... Щем здавив серце. Сулима, повстання, захоплення Кодацької фортеці на Дніпрі... Невже він, Дмитро Гуня, закінчить життя в гирлі Старця на високій дніпровій кручі? Аби не піддаватися докучливим думкам, зліше налягав на лопату, довбаючи шанець. Та ось лопата скреготнула, і Гуня, нахилившись, підняв білий череп.

"Не дали ж тобі і в землі спочити, козаченьку, — з гіркотою подумав гетьман. — Ох, земле рідна... Густо ж ми тебе засіяли своїми кістьми, так густо, що й пшениці, мабуть, ніде рости!"

Постояв, тримаючи в руках козацький череп, далі стягнув з голови смушкову свою шапку, поклав у неї череп і закопав під валом... Коли випростався, то побачив гурт козаків, котрі, оточивши його, мовчки стояли з потемнілими лицами.

— Тут вже отаборювалися на смертний бій наші батьки та діди, — глухо мовив гетьман. — Не посоромимо ж і ми лицарської зброї, доведемо, що гідні своїх пращурів великих!

А над Старцем кричали журавлі, й Гуні здалося, що то з предковичної дідівщини, із славної батьківщини озиваються до нього полеглі в боях за волю українські козаки... Ще завзятіше налягли повстанці на лопати, і вал, незважаючи на обстріли, виростав на очах. Гуня обійшов табір, показав, де вигідніше рити шанці та схови, і знову повернувся до валу.

— Але ж з б'ють, най їх трясця візьме! — почув він біля себе голос і, випроставшись, побачив старшину Козиря. Похитав головою: з якого це дива вбрався старшина? Шапка на ньому соболева, поверх червоного парчевого каптана, гаптованого срібними візерунками й підперезаного чорним поясом з прикрасами, синя кирея на голубій підкладці...

— Куди це пан старшина вирядився?

— Помирати — так з музикою! — бадьоро вигукнув Козир, збиваючи набакир соболеву шапку. — Можу й до ляхів на переговори сходити. А чого... Не вперше ляшки пропонують нам мир.

Гуня нічого не відповів, мовчки орудував лопатою.

— Дивно, пане гетьмане, — впівголоса озвався Козир. — Як ляхи дізналися, що ми відходимо? Туман же густющий був. Їй-богу, в нашому таборі є зрадники та запруданці.

— В сім'ї не без виродка! — Гуня пильно глянув на старшину (той ураз чомусь знітився) і знову наліг на лопату.

— Продадуть вони вас, пане гетьмане, — бубонів Козир. — І пізно тоді буде. А зараз ще можна... Утекти...

— Я тікати не збираюся!

Неподалік упало ядро, Козир миттю впав на землю і, розпластавшись, затулив голову руками. Гуня, поплювавши на долоні, копав далі.

— Візьми ліпше лопату, старшино! — кинув він Козирю. — Як лежати, то ліпше копати. Все ж нам буде якась вигода з тебе.

— А на дідька землю копирсати? — Козир звівся й неохоче взяв лопату. — Чи не все одно, де смерть зустрине? В шанці чи в чистому полі? Все одно — капець!

— Рано себе ховаєш, старшино.

— Рано... рано... — бурчав Козир, тикаючи лопатою. — Волю ми вже все одно не здобудемо!

— Ми її вирвемо! — Гуня із злістю орудував лопатою. — Коли й не розіб'ємо ляхів, то принаймні вимотаємо їх, обезкровимо, щоб панство не дуже рогами розмахувало! Хоч якийсь polegшення, а таки вирвемо люду! А надійдуть ліпші часи, вберемо більшу силу і по — іншому мову тоді поведемо.

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть! — сердито вигукнув Козир. — Помочі нізвідки... От і борись! Одні ми!

— Не одні, а серед людей. — Гуня помовчав, вирівнюючи стінки шанця. — Не в пустелі б'ємося. Чують люди, де воля гримить. Чималий розголос про наше повстання Україною пішов. Прийде й поміч. Побачать люди, що можна ворогів бити, за зброю візьмуться.

— Нині чернь перелякана поразкою Павлюка.

— І деяка старшина! — додав Гуня. Помовчали, копаючи.

— А чи не ліпше згодиться на переговори з ляхами? — озвався Козир. — Я б хутенько до Потоцького збігав... Умовив би його... Мо', які й вольності вирвав би...

— Бачу, нарядився шляхетним паном. Завиваючи, пролетіло ядро. Козир поспіхом впав на дно шанця, а коли звівся, Гуні вже не було.

— Брешеш, голото, скрутять тобі ляхи роги! — з ненавистю прошипів Козир. — Не ти, так ми підпишемо угоду з ляхами. Бо не вам, голоті бурлацькій, панувати! Нас панами помазано!

Розділ п'ятнадцятий

Був ранній ранок, туман хутко рідів, рожевів від перших скалок сонця. Мокра земля парувала, всюди блищала роса. У гирлі Старця навперебій кумкали жаби. наче радились і ніяк не могли дійти згоди. Козацький табір припишк у ранковій млі. Потоцькому не спалося всю ніч, все думав, як викишкати козаків з — за валу. Ледь зайнялась вранішня зоря, вийшов з намету і довго мовчки оглядав мокрий від роси повстанський табір над Дніпром. Чим вони тримаються?

Остряниці було скрутно, крутився, як на гарячому, а Гуні, напевне ж, ще скрутніше. А бач — тримається. Незбагненне! Чи ж багато в них гармат? Мабуть, з десятків. І по фунту пороку на козака. І все одно стоять. Незбагненні ці лотри! І не лише захищаються, а й нападають. Доводиться думати і про власні втрати. А вони чим далі, тим більші. Ганяючись за Остряницею, а тепер за Гунею, полковник спустошив своє військо. А тут ще й підмога бариться. Потоцький оглядає свій табір, чи немає де, бува, слабину. Жовніри нагорнули вал паралельно повстанському — від Старця до Дніпра, порили глибокі шанці. Панські та княжі люди тримають чоло позиції, ліворуч німецька піхота зарилася в землю, праворуч жовніри ледве висовують носи... Кіннота стоїть у тилу, на випадок, якщо повстанці зважаться перейти в наступ. Ні, здається, табір вкріплений добре. На випадок чого, можна й захищатися.

— Вашмосць!

Полковник здригнувся і рвучко оглянувся. Мокрий від нічної роси, стояв перед ним гонець з почервонілими, припухлими від безсоння очима.

— Вельможний пане полковнику! В Переяслав з комонним військом прибув єгомосць польний гетьман. За кілька днів єгомосць буде тут.

Полковник відчув, як тепла хвиля з ніг до голови пройняла його холодне, забучавіле тіло. Нарешті! Тепер, можна бути спокійним... Гонець витягнув згорнутий у трубочку папір і подав полковнику. В листі польний гетьман повідомляв свого "єдиноутробного милого брата Стася", що днями буде в гирлі Старця і вони тоді разом прикінчать хлопів, бо пора вже покласти край свавіллю хлопському. А поки що польний гетьман випалює села і вирізає руську людність, аби "не плодилися в цих краях зрадники Корони". В полковника й зовсім піднявся настрій. Хоч він і не любив брата, заздрячи його успіхові (не кожий шляхтич, бодай і з вельможного роду, може так високо доскочити, як Миколай!), але зараз почував радість. Вдвох з братом вони швидко викишкають повстанців, і він нарешті повернеться до Варшави. На radoщах полковник витяг кілька великих блискучих талярів, зважив їх на руці, подумав, один простягнув гінцеві, а решту сховав.

— За добрі вісті!

— Радий завсіди вашій мосці добрі вісті возити! — вигукнув гонець і раптом осікся. — Але маю ще... не зовсім добрі вісті. Скидан із Черкас іде сюди. Хоче переправитись через Дніпро і з'єднатися з Гунею, вашмосць!

— Цього ще не вистачало! — пересмикнув полковник гострими плечима. — Ротмістре Ханецький!

— Я тут, вашмосць!

— Чотири кварцяні хоругви, ескадрон драгунів — і хутчій до Дніпра! — наказав полковник. — Спішіть, пане ротмістре, аби Скидан не встиг з'єднатися з Гунею!

— Слухаю, вашмосць! — ротмістр крутнувся і побіг до війська.

Потоцький відпустив гінця і повернувся до себе в намет, де на нього вже очікував князь Вишневецький. Слуги приготували сніданок на маленьких столиках (полковник навіть в поході намагався жити з усіма зручностями і возив

за собою меблі, особливо крісла, котрі він любив, та скрині для вбрання). На окремому столику були поставлені кубки з вином.

— Прошу, князю, до столу! — запросив Потоцький і вперше за останні дні посміхнувся. — Але ж і вісті у мене, проше пана! Польний гетьман з силою війська буде незабаром тут. Вип'ємо, друже!

Щедро пили угорське вино і після кожного кубка, які їм наливали слуги, обоє ставали все гарячішими і балакучішими.

— Прийде Миколай, ми їм зломимо хребта! — вигукнув князь і трахнув кулаком по столу, котрий аж підстрибував від тих ударів. — В наших ясновельможних ногах повзатиме голота бурлацька!

— Але тоді перемога дістанеться Миколаю, а не нам! — мовив розігрітий вином полковник. — Я сам бажаю вікторії! Наступ!.. — Полковник схопився і з криком: "Гармаші!.. Ану починайте!.." — вибіг.

Гахнула перша гармата, і ранкової тиші як не бувало. Заворушився польський табір, жовніри та німецькі піхотинці, позіхаючи, вилазили із шанців, шикувались за валом для атаки. Гармати лунко били по всій лінії. В козацькому таборі падали ядра, але повстанці у відповідь — ні звуку.

— Пороху в схизматів обмаль! — задоволене потирив руки полковник. — Та й гармат раз — два...

— І все одно, мов косою, різонуть по наших хоругвах! — кисло озвався князь, длубаючись у зубах. — Звичайна хлопська манера — підпустить близько, а тоді одним шквалом...

Так воно й сталося. Ледве хоругви з галасом наблизились до козацького табору, як залпом вдарили гармати й спустошили перші ряди. Далі затріщали мушкети, самопали, лунко загупали гаркебузи... Цього було досить, щоб хоругви, нюхнувши козацького пороху, закрутились на місці і, зрештою, позадкували... Потоцький скреготнув зубами і сховався в наметі. Хмелю від випитого вранці вина як не було! Носився в наметі й бурчав:

— Коли б у мене були такі вояки, я б уже півсвіту захопив би!

Того дня хоругви ще двічі пробували атакувати козаків, але щоразу відкочувались назад... Ледве засутеніло, як полковник, відмовившись від вебері, ліг спати. Довго качався на скрипучому деревинному ліжку, котре він всюди возив за собою, поринав у дрімоту і знову схоплювався, як починали бити гармати. Опівночі його розбудила густа й похаплива стрілянина. В намет вбіг поручник.

— Вашмосць! Лотри спробували було напасти на нас! Напад відбито, але хлопці, втікаючи, захопили дві наші гармати. І вирізали півхоругви.

— Пся крев! — прохрипів полковник і велів збільшити особисту охорону, котра і без того щільним кільцем оточувала його намет.

Перед ранком полковника розбудили вдруge.

Ротмістр Ханецький саяв, як новий таляр.

— Вашмосць! Радий доповісти, що хлопський полковник Скидан у наших руках. Біля Дніпра його схопили. Битва була люта. Козаки хотіли відійти назад за Дніпро, але ми порубали човни. — І хвацько додав, натякаючи на винагороду: — Служу Короні і королю!

— Я доповім про пана ротмістра єгомосці польному гетьману! — буркнув Потоцький.

По хвилі жовніри ввели закривавленого полковника Скидана. Втративши багато крові, полковник був блідий і, певно, з останніх сил тримався на ногах...

Потоцький уважно оглянув бранця. На полковнику було звичайне вбрання козацького старшини: кунтуш з атласу, підперезаний турецьким поясом, що був гаптований золотом, поверх кунтуша — черкеска. Червоні шаровари, сап'янці. Голова закривавлена. І вуса криваві. В очах — полум'я ненависті.

— Що, пане полковнику, не сподобалось тобі служити королю? — крізь зуби процідив Потоцький. — До бунтівних лотрів перебіг? В схизматські полководці забаг вибитись? Посидиш у Києві на палі! Високо піднімемо!

Скидан кров'ю плюнув у лице Потоцькому...

Ще два дні Потоцький гриз козацький табір, та зрештою, переконавшись, що приступом його не взяти, змінив тактику. Почалася довга й одноманітна облога. День у день безнастанно били гармати по табору повстанців. З раннього рана й до настання темряви летіли їм на голови сотні і сотні ядер. Вітер не встигав розвіювати пороховий дим, вуха глухли від гарматного гулу... Козаки у відповідь мовчали — берегли норах. Зате Потоцький не шкодував набоїв.

Небавом в польський табір почала прибувати підмога. Першою з'явилась коронна артилерія та угорська наймана піхота. За нею прибув польний гетьман з кіннотою. Станіслав Потоцький вибіг навстріч своєму високопоставленому брату. На очах у війська брати обнялися.

— Ге-ге, Стасю! — вигукнув Микола Потоцький, притискуючи "брата до парчевого каптана, гаптованого золотом. — Хлопи загнані в землю! Ось тепер ми їм вломимо карка! Назавжди! І золотий спокій полонить нашу ойчизну. Нех жиє Корона!

Того ж дня капелан Окольський злорадно запише до сього щоденника:

"Бунтівливі селяни щодня спостерігали з окопа прихід (до М. Потоцького) нових полків, тим часом як самі вони не мали жодної підмоги".

З нагоди прибуття польного гетьмана полковник влаштував гучний банкет: вина, як і пороху, в нього були невичерпні запаси.

А поміч все прибувала й прибувала: воеводич брацлавський, ротмістр Цонтовський з гусарами, козаками та слугами. Сотні гусарів, козаків та піхотинців привів краківський воєвода, за ним — староста Хмельницький на власний кошт привів сто козаків і сто драгунів, прийшли хоругви ланкоранського старости, загін київського біскупа, остерського старости... Шляхта, ніби галич, зліталась у гирло Старця, аби закрювати останніх захисників волі.

Табір Потоцьких, Станіслава й Миколи, щодень розбухав, доводилось нагортати додаткові вали, аби розмістити все нові й нові зағони шляхти. З такої нагоди польний гетьман зібрав шляхту на банкет і, піднявши срібного келиха, проголосив:

— Вельможне панство! День нашої блискучої вікторії вже зовсім близько! Біля Старця й Дніпра панство навіки вломить карка свавільному хлопству. П'ю за вікторію, яка завтра покриє шляхетську зброю!

Пани кричали "віват!" і спорожняли келихи дуже швидко.

— Панове! — звівся другий Потоцький, Станіслав. — Приємно дивитися, що до лотрів жодна жива душечка не підійшла на підмогу. Хай спробує Гуня повоювати з нами! Ми їх міцно зачинили. Карасі, проше панство, у сітці, завтра будемо витрушувати рибку. Але на волостях неспокійно, всюди бунтує хлопство, виходить з підкори і заважає ясновельможному панству спокійно жити. Ми не можемо цього потерпіти! Смерть хлопам!

— Вогнем і мечем пройдемо по волостях! — галасувало панство.

На раді було ухвалено розіслати навсібіч каральні зағони, випалювати села і винищувати селян від малого до старого.

— Щоб не було кому прийти на поміч повстанцям! — виступав перед каральними зағонами польний гетьман. — Шляхетський меч до цурки викоренить бунтівну Русь! Хай на волостях росте кропива, аніж множаться зрадники Речі Посполитої! Не щадіть хлопів! Забудьте про жаль. Хлоп — не людина, а бидло, покликане гнути на нас шиї. Карайте, карайте і ще раз карайте! Бог з нами! Бог благословляє нас на лицарські звияги. Смерть схизматам!

Невдовзі страшні вісті про криваву різанину по селах дійшли і до повстанців. Розказували втікачі, що ляхи дотла випалюють села і вирізають людність від малого до старого, піддаючи нещасних звірячим тортурам. Дмитро Гуня надіслав до Потоцького гнівного листа, в якому писав:

"Хай би вже ви вели війну з нами, Запорозьким військом... аби тільки дали спокій бідним неповинним і пригнобленим людям, голос яких і безневинно пролита кров підносяться до Бога і благають його помститися..."

Лист повстанського гетьмана вивів Миколу Потоцького з себе.

— Пся кров!.. Той бунтар ще сміє мені вказувати? Він гадає, що я цілуватимуся з його людом? Я швидко вгамую твою Русь! Удільності захотіли, самостійності?! Республіку свою козацьку багнете створити? Україна є коштовна перлина в польській Короні, і вам, схизматам, зроду — віку її не бачити удільною. Не ми, так інші вас захоплять, а самі не будете! Швидше ми перетворимо Україну на пустку, де витимуть вовки, аніж дамо вам самостійність!

Десятого липня Потоцький розпочав генеральний штурм. Кілька годин поспіль била коронна артилерія. Ядра в козацькому таборі випадали так густо, що земля, піднята ними, не встигала осідати. А потім на приступ пішли хоругви: гусарські, драгунські, кварцяні, панські... Все, що здатне було рухатись, посунуло на повстанців.

Польний гетьман з горба спостерігав за боєм.

Густою лавою йшли хоругви на приступ. Козацький табір, окутаний димом, мовчав. На валу не видно було жодного повстанця. Примчав брат Станіслав.

— Миколаю! Я розчарований! Після коронної артилерії моїм орлам уже нічого робити. Мабуть, не доведеться й стрільнути.

Польний гетьман і полковник потисли один одному руки, і тієї миті козацький табір озвався гарматним гулом. Шквал вогню пронісся по рядах атакуючих. Жовніри, наразившись на стіну вогню і диму, в одну мить забули про свій шляхетський гонор. Як не галасували поручники та ротмістри, але ніхто з жовнірів не хотів підставляти голову під обух. Хоругви одна за одною безладно відкочувались...

— Вперед, сто дяблун! — кричали ротмістри.

— Але там стріляють, — огризалися жовніри.

— А ви, пся крев, на свайбу зібралися?!

Та ніщо не могло примусити жовніртв задруге кидатись на повстанський вал. На тому й закінчилась атака.

— Матка Боска! — хрипів польний гетьман. — То не козаки, а дияволи! У їхньому таборі немає шматка землі, куди б не падали ядра, а вони цілі... Негайно шліть до них послів! Як не силою, то хоч умовлянням, а зломіть упертих схизматів!

Дмитро Гуня зустрів послів досить добродушно.

— А — а, пани ляхи забагли ближче з нами познайомитись? Здалеку не вгризете, то пробуєте зсередини вкусить?

Він стояв перед послами високий, жилавий, з сухим кістлявим лицем, борними жвавими очима, в яких спалахували глузливі іскорки. У всій його міцній поставі вчувалася сила і впевненість у собі. Гетьман був у червоних козацьких шароварах, взутий у м'які сап'янці. Вишивана сорочка вражала білизною (Гуня вночі спускався до Дніпра по кручі та урвищах і виправ сорочку, бо не міг терпіти брудного одягу), поверх сорочки — голубий каптан, підперезаний широким поясом на гапליках і з ремінцями для пістоля та люльки. Наопашки накинутий жупан. Смушкова шапка з китицею доповнювала його просте, охайне вбрання рядового козака. Хіба що булава за поясом вказувала в ньому гетьмана.

— Краще близьке знайомство, аніж далека війна, — буркнув пап Кемеровський, котрий очолював делегацію послів. — Пора думати про переговори, панове козаки.

— З панотою в козаків приязні не буде! — відповів Гуня і гукнув: — Простеліть, братчики, сіна, щоб непрошеним гостям було де сісти.

Посли тільки головами похитали: яка чемність!

Тим часом у коло поставили бунчук, забили в бубни, і повстанці почали сходиться на раду. Козаки були в шароварах, каптанах, старшина прийшла в

кунтушах з коштовних тканин, часто гаптованих сріблом, в голубих та рожевих киреях, міщани — в черкесках, деліях, бекешах, селяни — в сорочках та шароварах з домотканого полотна, у солом'яних брилях...

— Може, пани зголодніли? — звернувся Гуня до послів — Чи спрагу відчують?

По його знаку козаки принесли хліба, вареної риби і кілька баклажок чистої питної води. Посли мовчки їли рибу з хлібом, запивали водою, дивуючись, що повстанці мають харч, тоді, як гадали вони, повстанці мусять вже поохлявати від голоду. І насторожено зиркали на повстанців. Ті жартували між собою, хоч багато з них і мали закривавлені пов'язки... Один з козаків, що стояв ближче до кола, тримав на руках маленьке тонконоге козеня, покрите гладенькою, як оксамит, каштанового кольору шерстю, з білими блискучими рогами. Щось балакаючи з своїм товаришем, козак гладив козеня. Одна нога козеняти була перев'язана шматиною. Посли перезирнулись між собою.

— То сайгаченя, — пояснив Гуня. — їх чимало водиться в степу побіля Сули.

— На харч ловите? — поспитав один із послів.

— Та ні, пане, виходжую Божу твар, — почувши, про що йде мова, озвався козак з сайгаченям на руках. — Попало воно під обстріл, перебило йому ногу, та я й підібрав. Мо', думаю, виживе. Шкода, таке мале, тільки жити.

— М-м-да-а... — мовив пан Коморовський.

— Панове молодці! — звернувся Гуня, як стихли бубни. — Всі зібралися?

— Всі, гетьмане! — загули козаки. — Лише чатники на валах.

— Тоді перейдемо до суті, — сказав гетьман. — До нас, шановна братщино, прибули від ляхів послы. Я ще не відаю, що вони нам заспівають, але думаю, що пісенька їхня стара. То чи згодні послухати послів, пангбратчики?

— Та вже послухаємо, коли їх дідько приніс!

— Послухаємо! Послухаємо! — вихопився наперед в рожевій киреї старшина Козир. — Послухайте і ви мене, козаки! В нашому безвихідному становищі ліпшого й не придумаєш, як прийняти панські умови і з миром розійтися по хатах.

— Ти у свій маєток побіжиш, а в кого, може, й хати немає! — крикнув козак з сайгаченям на руках. — Та й потім: мирилася коза з вовком... Не перший рік панів-ляшків знаємо!

— Але всі ми тут накладемо головами! — встряв сотник Ворожбит. — І кісток наших гайвороння не позбирає!

— Твоїми кістками і сам ворон подавиться! — почувся вигук.

— Хай не пасталакають про мир! — загули козаки — Не позволимо між нами клинці вбивати. Стіймо дружно!

— І нічого спішити поперед ляхів у пекло!

— Хай ліпше посли балакають, а ми послухаємо! Кемеровський звівся, обтрусив соломку, поправив фєрезію — довгий приталений плащ з широкими рукавами, облямований хутром та прикрашений метлицями, — і кахикнув.

— Панове козаки! Єгомосць польний гетьман хоче дійти згоди.

— Згоди з панами в козаків не буде! — пролунав голос. — Не за тим ви до нас прийшли. Спершу віддайте наші урізані вольності!

— Не я урізаю ваші вольності, а сейм! — переcheкавши, доки вгамуються козаки, знову почав посол. — Але я доповім єгомосці... доповім про ваші.. е-е .. вимоги.

— Що там теревені правити! — знову вихопився наперед Козир. — Вам наступили на хвоста, а ви силкуєтесь його вгору задерти. Приставайте до панів, і край!

— От іменно, що всім нам буде після того край! — крикнув козак з сайгаченням на руках — Пани тільки й чекають, аби ми склали шаблі га повернулися до них спинами.

— Ляхи нас не посміють і пальцем зачепити! — надривав голос Козир. — Ми розійдемося по волостях, і все.

— А може, й так... — почувся непевний голос. — Дідько його знає, як воно ліпше. Коли б знаття, де впадеш, то й соломки підмостив би.

— Ми панськими посіпаками не будемо! — залунали обурені голоси. — Хто хоче, хай біжить до панів і не каламутить води!

Козир прикусив язика.

— Пане посол! — смокчучи люльку, озвався Гуня. — На яких умовах польний гетьман гадає почати з нами переговори?

— На умовах сеймової Ординації це значить...

— Шість тисяч реєстру, — закінчив за нього Гуни — Гетьман і старшина із шляхти. Козаки стають хлопами у панства. Про волю й балакати нема чого. Чи було коли таке в дідівщину?

— Не було! — загули козаки. — Ні в дідівщину, ні в батьківщину! Ми нащадки вольних козаків!

— І нашої вотчини панству не віддамо!

— Горбатого до стіни не притулиш, а козака до пана!

— Пани села наші вирізають, жінок та дітей мордують, а ми їм у ніжки будемо кланятись?

— Ось вам, пане посол, відповідь козаків, — закінчив Гуня. Пан Кемеровський, не стримавшись, із злістю кинув:

— Я колись Павлюка вмовляв у Чигирині... Не послухав мене і скінчив своє гетьманування на пласі у Варшаві! Не забувайте про це, пане гетьмане!

— Ніколи не забудемо, пане! — гнівно відповів Гуня. — І ми, і діти наші, і нащадки!..

Поляки мовчали цілий день, лише зрідка їхні гармати обстрілювали повстанський табір, але мляво, неохоче, ніби заздалегідь знаючи, що толку з того не буде ніякого.

Гуня, спершись на вал, оглядав ворожий табір, смоктав люльку — бурульку і обмірковував, як далі битися. Поміч, на яку він було розраховував, не надходила. Більше того, селяни на волостях самі виглядають допомоги. Жовніри лютують по селах, одна надія на козаків. Чутки про битву в гирлі Старця розлетілися по всій Україні, але підмога, на яку сподівався Гуня, не йшла. Наді оміцно їх обаранили ляхи. Але й про мир з панством не може бути мови. Треба вириватися з оточення і йти на волості, знищувати каральні заго́ни, гуртувати навколо себе селян, накопичувати сили.

— Кров наша, як і порох, — не безмірна! — казав Гуня на козацькій раді. — Одне ми можемо ще довго відбиватися. Але давайте подумаємо, як нам далі бути.

— Правильно! — крикнув Козир. — Яка там в дідька битва, як ми підпливаємо у власній крові!

Біля Козиря стояв уже гурт старшин і козаків, серед яких виділялися реєстровці Роман Пешта, Іван Боярин та Василь Сакун. Слухаючи Козиря, вони схвально кивали головами, уникаючи дивитися на Гуню.

"Козир уже вербує собі прибічників", — додумав Гуня і запитав:

— То що пропонує пан старшина?

— Прийняти польську пропозицію! — мовив Козир. — Панове старшини! Панове козаки! Як нам задурно класти голови, то чи не ліпше помириться з ляхами? Ляхи раді будуть нас спекатись, і ми, підписавши угоду, розійдемося по хатах.

Козаки мовчали, покручуючи вуса, лише купка, що стояла біля Козиря, впівголоса піддакувала.

— Ми будемо вигрівати боки в теплих хатах, а карателі хай лютують по волостях? — запитав Гуня. — Я пропоную вам те, що колись пропонували діди і батьки наші славні: священну боротьбу!

— Тоді ляхи переб'ють нас! — вигукнув Козир. — На що ми сподіваємось? На чудо? У нас лише вісім гармат і жменя пороху. У нас і тисячі козаків не набереться, а в них? У п'ять тисяч не вбереш.

— Зате наш козак вартий п'ятьох лядських! — відповів Гуня. — Правильно те, що в нас вісім гармат і мало пороху, а в ляхів їх сотні!

— От бачите! — аж підскочив Козир. — Нарешті до нього дійшло!

— Почекай, не спіши з козами на торг! — спинив його Гуня. — Хай у нас мало зброї, але здаватися на милість панську ми не будемо. Наша честь лицарська не дозволить нам гнути хребта перед паном. Бо для чого ж ми тоді й затівали цю веремію? Поскуби кішку, вереску та нявкання буде доволі, а шерсті чортма! Не те я хочу вам запропонувати, товариство. Чим довше ми будемо оборонятися й бити панство, чим більше будемо спустошувати його військо, тим

зговірливішими будуть пани. Ми примусимо їх збільшити реєстр, доб'ємося, що старшина в нас буде не з шляхти, а з козаків значних. Зрештою ми вирвемо у панів хоч якісь вольності й полегкості люду.

— А тоді що? — крикнув Козир.

— А тоді прорвемо облогу і вирвемося на волості!

— Дідька лисого ми прорвемо облогу! — вигукнув сотник Ворожбит. — Пани міцно нас затиснули.

— Як буде серед нас мир і злагода, то не візьмуть нас пани! — твердо мовив Гуня. — А коли чвари та роздари поміж нами спалахнуть, коли брат з братом на прю стане — не чекайте тоді воли Пани тільки й ждуть, об'їхтось свій між нами клинці вбивав.

— Це камінець у мій город? — почервонів Козир.

— Не спіши, пане старшино, бо нагадаю тобі примовку про злодія, у якого шайка горить, — насмішувато мовив Гуня. — Козаки засміялися, Козир, насунувши на лоба соболеву шапку, шмигнув у гурт своїх прибічників.

— Сьогодні зробимо вилазку, — сказав Гуня насамкінець. — Я сам вас поведу.

Але відчув, що не всі козаки й тим паче старшини підтримують його... "Звідси й почнеться наша поразка", — подумав з гіркотою.

Вночі, коли польський табір оповила тиша й пітьма, козаки один за одним переповзали через гребінь валу, аби їхніх постатей не було видно на тлі неба, і зникала в пітьмі. На польському валу маячила варта. Гуня шепотом велів козакам залягти, а вперед послав "в'юнів". Ті нечутно зникли, невдовзі почувся глухий шум і падіння тіл. Вартівники зникли з валу. Блиснув крихітний вогник.

— Вперед, козаки! — звівся Гуня.

Козаки хутко вихопилися на польський вал, зсунулись і опинилися біля першої лінії шанців. У ворожому таборі, як і перше, було тихо, лише на далекому обрії миготіли, спалахуючи, блискавиці.

Гуня стрибнув прямо в шанець і віч-на-віч стрівся з переляканим жовніром, що лупив заспані очі й бойкотів:

— Що то є, проше пана?... Що то...

— То є твоя смерть! — Гуня шаблею пришпилив жовніра до стінки шанця. — Спати треба поменше, коли зібрався з козаками воювати!

Увірвавшись в першу лінію шанців, козаки беззвучно кололи жовнірів, сікли їх шаблями, і по якійсь хвилі перша лінія польської оборони була спустошена... Та ледве заскочили в другу лінію і почали штрикати жовнірів, як тиша на цьому й скінчилася. Зненацька хтось закричав не своїм голосом, загриміли постріли і зайшовся сполошеним бемканням сигнальний дзвін. В польському таборі зчинився шарварок. Пальба й крики сполошили ніч, табір загудів, як величезне гніздо потривожених ос.

Першими на козаків напали німецькі піхотинці, зав'язалась січа. Гуня з розгону увірвався в колотнечу і сік німецьких піхотинців, як капусту. Шабля-дамаска

тільки свистіла в його жилавій міцній руці. Закусивши кінець вуса, Гуня зліва й справа наносив смертельні удари. Шаблю тримав ледь навскіс, під певним кутом, щоб не вибило її з рук при ударі. Різкий, рвучкий удар — і шабля з тупим свистом м'яко входила в тіло ворога, трощила кості та хрящі, і ворог, розрубаний навпіл, беззвучно(валився під ноги...

Та ось на поміч німецьким піхотинцям, половина яких уже була зрубана, кинулись жовніри, з боків напали кварцяні хоругви, забрязкотіли панцерники — гусари...

— Братчики, відходимо! — крикнув Гуня. — Дали чосу панам — на сьогодні досить!

Коли Гуня повернувся з козаками в свій табір, першим його стрів старшина Козир.

— Вкусив, пане гетьмане, ляшків? — єхидно запитав старшина. — Чи, може, їхню оборону прорвав?

— Батогом обуха не переб'єш, — загомонила біля Козиря старшина. — Як лобом у мур трахатись з надією дірку пробити, то ліпше прийняти панські умови.

Гуня зрозумів, що серед старшин назрівають чвари.

Розізлившись за нічний напад, Микола Потоцький ні світ ні зоря кинув на повстанців свою кінноту. Сам з горба спостерігав за панцерниками. Вершники вишикувались в довгий ряд, взяли списи напереваги. Польний гетьман замилювався гусарами. Славні вояки, один в один! Що не вершник — то ясновельможний дворянин, то шляхтич, кінь під ним турецький, за велике злото куплений, ціни не має. Кожен дворянин має щонайменше п'ять коней в запасі та десяток слуг... А як вони в сидлах тримаються! Гордо, велично. На довгих списках двоколірні значки тріпочуть на вітрі, підбадьорюючи воїнство. Гусари закуті в кіраси, наручники, поножі, на голові — шоломи з пір'ям. Під правою рукою довгий та широкий меч (ним зручно приколювати пораненого ворога), під лівою — шабля і палаш. А ще бойові сокири з довгим руків'ям. Хоч кому голову розтروщать! Сила! Міць! Краса і гордість шляхетського війська! Вперед!.. З гиком і свистом понеслася важка панцерна кіннота на табір повстанців, і чути, як двигтіла земля під копитами сотень і сотень коней.

Козаки мовчали, жодного пострілу! Зненацька передні коні почали падати, хоч з козацького табору, як і перше, не пролунало жодного пострілу. А коні падали десятками, гусари летіли їм через голови, брязкались своїм залізаччям об землю... Іржали коні, кричали гусари під копитами кінноти. Інші хоругви, вгледівши таке, хутко повернули назад... А повстанці, як і досі, зберігали мовчанку, лише на валах сиділи козаки та смалили люльки.

Волосся на голові в польного гетьмана заворушилося. Що за причина? Чому без пострілів падають коні? А гусари, ясновельможні шляхтичі, його краса й надія, трюхикають пішкадьором назад. Та й то не всі... Бо решта позаклякала на місці. Не диявольською ж силою поклали козаки гусарських коней? Та ось примчав ротмістр.

— Вашмосць!.. Там ямки!..

— Які в дябла ямки? — витріщився Потоцький.

— Вузькі й глибокі, проше пана, — белькотів ротмістр. — Козаки надовбали до безліку ямок перед своїм валом. Та ще й густо... Наші коні ламають ноги, а гусари, падаючи на всьому скаку, не всі приходять до тями.

Матка Боска! Що придумали хлопці! Без жодного пострілу покласти скільки коней, а гусарам яка ганьба!

— Наступати неможливо, вашмосць... Коні ламають ноги...

— Станіславе! — круто повернувся польний гетьман до свого брата. — Гусарів відведи, а на козаків кидай жовнірів! Кров з носа, а захопіль табір! Пора вже з лотрами розквитатися!

Але й жовнірська атака не вдалася. Козаки й тут перехитрили. Спершу все йшло ніби добре для поляків. Жовніри натовпом посунули у видолинок, де, конаючи, іржали гусарські коні. Зненацька наче з-під землі вирнули козаки. Жовніри спинилися, не розуміючи, звідки вони взялися. Спершу їх сприйняли за повстанців, як зненацька козаки повернулися до них спинами і, розмахуючи шаблями, посунули на повстанський табір.

— То реєстрові сотні штурмують лотрів! — крикнув ротмістр. — Вперед, воєводи!..

Та ледве жовніри наздогнали козаків, як ті рвучко всі як один повернулися і зрубали шаблями перших жовнірів. Все відбулося так несподівано і швидко, що жовніри в першу мить навіть не противились, падаючи під козацькими шаблями. Решта хоругов, боячись потрапити в засідку, втекла у свій табір.

— Що, пані ляшки, схопили облизня? — кричали козаки. — Втерли вам ворсу! Ще й круг пальця вас обвели.

Так закінчилися дві атаки того ранку.

Польний гетьман був злий, як ніколи. Як нахабно й безкарно провели його козаки! Злість кипіла й не знаходила виходу. Гримав на ротмістрів та поручників, обзивав їх телепнями, макухами і зрештою, велівши коронній артилерії зігнати злість на козаках, подався у свій намет. Слуги вже приготували сніданок, але Потоцький від їжі відмовився, лише випив натщесерце два келихи вина і сидів, набурмосившись, наче сич...

Радити не було від чого. Маючи військо, котре в багато разів переважає повстанське своєю кількістю, маючи таку сильну артилерію, кінноту, він ось уже який тиждень топчеться на місці, не в змозі викурити жменьку — другу розбишак з-за валу. Ганьба! Не оголошувати ж посполите рушення, аби витурити Гуню з гирла Старця!

Польний гетьман спорожнив уже третій келих, як у намет заглянув ротмістр.

— Вашмосць! Гусари спіймали двох кобзарів. До Гуні хотіли прошмигнути!

— Кобзарі? — скривився Потоцький. — Якраз тільки музики не вистачало!.. Чого стоїш, телепню? Тягни їх сюди!..

Ротмістр хутко обернувся й заштовхав до намету двох дядьків. Один був низькорослий, сивовусий, з гірким виразом обличчя. Замість очей в нього були дві рожеві ямки. Його товариш був зрячим — високий, худий, вуса мав руді, брови кущуваті, що супились над гострими очима. В обох висіли через плечі худі торбинки. Високий мав кобзу, а сліпий — ліру. Він тримався за рукав зрячого і дивився прямо поперед себе, міцно стиснувши сухі запалі уста.

— Ви хто такі? — запитав Потоцький.

— Музики, — відповів високий і по хвилі додав: — Я — Самійло Голосистий, кобзар, а це мій товариш і побратим Ничипір Біда, лірник. Вдвох по Україні мандруємо та людям граємо.

— До бунтів чернь закликаєте?

— Закликаємо до волі! — визивно мовив Самійло Голосистий. — Козацька кобза ще ніколи не грала під панську дудку.

— Ви в мене пограєте! — зашипів Потоцький. — Ви ще потанцюєте під мою дудку, пся крев!

— А ти ж хто такий? — глухо поспитав сліпий лірник.

— Худоба! — Ротмістр навідліг вдарив рукою сліпого лірника — Бидло! Як ти смієш так казати єгомосці польному гетьману?!

— Бити сліпого діда не вельми велика честь, — з гідністю відповів сліпий лірник і повернув лице на голос Потоцького. — То це ти сам Потоцький?

— Сам, — криво посміхнувся польний гетьман.

— Чули про тебе, катюго, чули! — гнівно сказав лірник. — Села випалюєш, звіре прелютій! Груді жінкам вирізуєш, немовлят знищуєш! Ні людей, ні Бога не боїшся!

— Не боюсь, хлопе. Проти вашого люду в мене військо є, а Бога... З Богом мій капелан побесідує...

— Бережись, звірюко! — вигукнув кобзар Голосистий. — Віділлються вовкові овечі сльози!

Ротмістр вихопив меч, Потоцький спинив його.

— Чекай, ще встигнемо. Хай спершу скажуть ці музики, куди вони йшли. І за чим?

— Туди, де воля б'ється, — сказав кобзар.

— До Гуні та його побратимів, — уточнив лірник.

— Ану грайте! — наказав Потоцький.

— Кому? — здивувався кобзар і навіть оглянувся. — Я не бачу тут людей.

— Мені, пся крев! Н-ну!..

— Ми катюгам не граємо, — з гідністю мовив високий кобзар. — І кобзи не будемо оскверняти.

— Хай тобі ліпше дідько рогатий на поминках на сковороді заграє! — відказав сліпий лірник.

— Ай-ай!.. Які відважні! Лицарі! — насмішувато похитав головою Потоцький. — Ось я зараз подивлюся, чи справді ви хоробрі, чи тільки машкару на себе натягли. Ви хотіли бунтарям пограти? Я вам допоможу. Одного з вас відпускаю. Музики мовчали...

— Що, жижки затремтіли? — зареготав Потоцький. — Ха-ха!.. Теж мені побратими. Чого ж ви стоїте? Один з вас нехай іде до Гуні і грає. Але другий лишається тут. Тільки перший перейде козацький вал, другому я велю зрубати голову. То як, побратими? Хто з вас лишиться тут, а хто піде бунтарям дух піднімати? Рішайте самі!

Сліпий лірник взяв за руку свого товариша кобзаря і тихо мовив:

— Йди ти, брате і товаришу мій. А я тут лишусь, щоб катюгу своєю головою потішити. Куди мені, сліпому, йти, ще ляхи кепкуватимуть з мене, як я зосліпу тикатимусь. А ти, брате-товаришу, йди та козаченькам заграй... Про волю і їхню долю.

— Спасибі, товаришу мій! — сказав кобзар і потиснув лірнику руку. — Піду... Заграю їм про волю і долю...

Побратими вклонилися один одному.

— Прощай, брате!

— Прощай, товаришу! Візьми мою ліру, не хочу, щоб вона в поганських руках лишилася. — Ничипір Біда поцілував ліру і віддав її Голосистому. — Заграєш на ній і в Дніпро кинеш! — Повернув незряче лице до Потоцького:

— Де ти там стоїш, катюго? Я лишусь тут і зложу свою голову, а товариша мого відпусти.

— Хай іде! — буркнув Потоцький.

Розділ шістнадцятий

Ледве Самійло Голосистий піднявся з кобзою та лірою на козацький вал, як його побратиму ударом меча стяли сиву сліпу голову, настромили на спис і виставили на валу.

— Прощай, побратиме! — вклонився Самійло тій голові на списі. — Чимало ми стоптали з тобою доріг по Україні, а ще більше пісень виспівали... Ти відспівав уже своє, а я — доспіваю...

Козаки підхопили кобзаря під руки, звели з валу, оточили його тісною гурбою.

— Здорові були, товариші й брати! — знявши солом'яного бриля, вклонився кобзар. — До вас я йшов з побратимом своїм, та доводиться одному кланятись і

земним поклоном вітати вас, славні пани — братчики. А за товариша мого — ліра вам кланяється.

Ще раз низько вклонився з лірою в руках, випростався, обережно закрутив ручку ліри, тихо перебирав струни, і сумна та журна мелодія виповнила повстанський табір. Самійло грав, не зводячи очей з побратимової голови на списі, і з очей його покотилася самотня сльоза...

Козаки стояли, звисивши голови.

Та ось Самійло стрепенувся, підбіг до кручі і, розмахнувшись, пожбурих ліру в Дніпро.

— Пливи, козацька ліро, пливи за водою, хай наш батько Славута на тобі грає та люд наш до помсти закликає! Прощай, товаришу мій! — Повернувся до козаків, зняв з пліч кобзу. — Дозвольте вам, панібратчики, пограти та про славу вашу лицарську поспівати.

— Просимо! Просимо, батьку! — загомоніли козаки. І лиця їхні, хвилину тому зажурені, враз посвітліли. — Спасибі, що прийшов до нас, бо нам без музики, як і без пороку, — тяжко.

Гуня послав чатників на вали, а решта козаків розмістилася просто на поораній ядрами землі. У коло посадили кобзаря... Повів він рукою по струнах забриніла, зарокотала стара кобза... Принишкли козаки, тільки очі їхні заблищали вологою. Після стількох битв, смертей та крові як солодко, до болю, до щему в серці солодко було слухати рідну кобзу... І на душі легше ставало, і на серці світліло... Злетіла пісня:

Віє вітер, віє буйний,

Аж дуб похилився.

Скажи, скажи, козаченьку,

Куди ти пустився.

Чи ти їдеш в Туреччину

Братів визволяти?

Чи ти їдеш на Україну

Слави добувати?

Ледве заспівав кобзар, як козаки, зголоднівши за піснею, дружно підхопили, і злетіла над табором тисячоголоса пісня про козака, котрий від могили до могили соколом линує і обіцявся розказати "батькам нашим всю тяженну недолю".

Дружно співали козаки, оточені ворогом, і українська пісня наповнювала їхні серця звитягою, як криницю джерело з живлющою водою,

...Потоцький, вчувши пісню в козацькому таборі, велів негайно кинути жовнірів на приступ.

— Щоб навіки заціпило тим співакам!

Але повстанці, підпустивши ворога до валу, висипали з таким завзяттям навстріч і з такою люттю запрацювали шаблями, що жовніри кинулись тікати. Разом з козаками бився і кобзар Самійло Голосистий. З шаблею в одній руці та кобзою в другій він мчав у першій лаві, женучи ворога, і його винесло аж на польський вал. Зняв він із списа голову свого побратима і впав, поцілений кулею в груди...

Кінчався липень. Другий місяць переважаючи сили ворогів не могли здолати повстанський табір. Полки вже почали втрачати надію на вікторію. Все покладали на важкі облогові гармати. Шляхта їх стріла криками "Віват!".

— Але ж і закукурікають тепер хлопці!

— Ха-ха! Після таких гармат, проше пана, і робити тут вже ніц!

— Віват!.. Віват!..

Радий був і Микола Потоцький, адже на облогові гармати він покладав великі надії. Якщо не останні.

"Коли вже й вони не викурять повстанців, то я вже тоді не відаю, що робити", — думав польний гетьман.

Аби не тратити зайвого часу, велів спішно спорудити попереду табору високий редут, поверх нього блокгауз — земляне укріплення з бійницями... З високого редуту козацький табір було видно як на долоні. Стріляй не цілячись. Польний гетьман з нетерпінням очікував, доки жовніри впораються із земляними роботами.

Відразу ж, коли гармати встановили, дав команду:

— Залп!!

Гахнули потужні гармати, і здавалось, що земля репнула навпіл.

— Але ж б'є!.. Але ж б'є!.. — галасувала оглушена шляхта. — Аж до самого Києва чути, як ми лотрам чосу даємо!

Га-а-ах!!!

У козацькому таборі тут і там виростили величезні кущі піднятої вгору землі. Великі ядра шматували повстанців.

— Ховайтеся в шанцях! — кричав охриплий Гуня, носячись по табору. — Лізьте у схови, у всі зашкалубини! Дозорці — на вал! Решта по норах! Не втрачайте дарма голів!

Козаки поховалися. Лише на валах лежали чатники, аби жовніри під гул гармат не увірвалися в табір. Та, незважаючи на шанці й схови, повстанців лягло чимало. Табір був засипаний землею, що повільно осідала після обстрілу.

Гармати зрештою вмовкли.

Почувся пронизливий стогін, що переростав у дикий зойк, і зі схову, блідий та переляканий, виліз старшина Козир з розпанаханою киреєю і закричав не своїм голосом:

— Братчики! Товаришочки! Гинемо!

Він бігав по табору і вив:

— А-а, а-а...

— І не заціпить йому! — озвався хтось з козаків. — Як вовк, завив. На війні іноді й стріляють.

— Але ми загинемо! — почувся інший голос. — Облогові гармати змісять нас із землею.

— Товаришочки! Братчики! — волав Козир. — Чого ж ви стоїте? Як той віл, обуха чекаєте? Ми пропали! Рятуйтеся! Гуня веде нас на вірну смерть. Ніхто з нас не вибереться живим... А-а-а...

— Бажаємо іншого гетьмана! — вигукнув сотник Ворожбит. — Не хочемо задарма гинути.

— Воно-то так, — гомоніли козаки. — Але ж Гуня не заради своєї вигоди б'ється з ляхами.

— І лядські гармати стріляють не тільки по нас, а й по ньому.

— Спробуємо вчинити так, аби вони по нас більше не стріляли, — мовив, підходячи, Гуня. — Хто сміливий, хто не боїться опряги*[11] і не хоче ляшкам в ноги кланяться — за мною!

Це була остання спроба Дмитра Гуні.

В ніч на двадцять друге липня гетьман відрядив кількох "в'юнів" у польський табір. Ті спритно заповзли в шанці і схопили там жовніра — дозорця. Ним виявився один з українських селян, насильно забраних у військо Потоцького.

— От спасибі вам, пани козаки, що взяли мене. Давно рихтувався до вас перебігти, бо не лях я, а українець, та духу бракувало. Боявся, що ляшки мені в спину пальнуть. А з вами ладен хоч куди йти.

— Ти нам скажи, як до облогових гармат проникнути?

— О, то є нелегка справа, — почувався жовнір. — На чатах біля редуту найпильніша варта. Без таємного слова й близько не пустять.

— Таємне слово? — перепитали "в'юни". — А яке воно? Ти знаєш?

— Знаю. "Вісла" те слово.

— Тоді гайда до гетьмана!

"В'юни" хутко повернулися в табір.

— Пане гетьмане! Ось жовніра привели. З наших він. Каже, що таємне слово біля редуту — "Вісла".

За валом біля гетьмана уже лежав загін, готовий до нападу.

— "Вісла"? — перепитав Гуня. — Ну що ж... Хай буде "Вісла". Вперед!

...Козаки з двох боків почали підповзати до редуту, біля якого маячила варта. Потім залягли, а десяток козаків піднялися на повний зріст.

— Стій! Хто? — миттю закричали дозорці.

— Свої, чого кричиш! — відповів Гуня. — Реєстровці ми.

— Пароль! — зажадали дозорці.

— Вісла!

— Проходь!

Козаки, порівнявшись з редутом, блискавично зім'яли варту, і увесь загін безшумно проник до редуту.

— Скидайте гармати! — подав команду Гуня.

Козаки обліпили гармати, як жуки, силкуючись витягти їх з укріплення і скинути з редуту. Але вони були надзвичайно важкі. Як козаки не бралися, гармати ні з місця. Тоді, щоб не розпорошувати сил, козаки обступили одну гармату, з трудом висмикнули її з гнізда, перекинули й турнули вниз. Падаючи, гармата здійняла такий гуркіт, що в одну мить схопився на ноги увесь табір... Гуня скреготнув зубами.

— Ех, пороху сюди!.. Дві бочки пороху — і редут злетів би вгору!

У таборі вже зчинилася стрілянина, поляки, на ходу ведучи вогонь, посунули до редуту. Скинути решту важких гармат вже не було коли, і козаки мусили відійти у свій табір, попутно прихопивши кілька малих гармат та прорідивши жовнірів у шанцях. Поляки так були нажахані нічним нападом, що до самого ранку простояли з рушницями в руках.

...Ледве Гуня спустився з валу, як старшина Козир зловтішно протягнув:

— А що?.. Вкусив ляшків? Не я казав, що з цієї затії нічого не вийде?!

— Стукніть того крикуна в тім'я! — обурився хтось з козаків. — Горлопанити він тямить, а сам з-за валу й носа не виткне!

Але старшина заступилася за Козиря.

— Стукнути не штука. Ви ліпше послушайте, що він радить.

— Я ж про вас, козаки, піклуюся! — надривав горло Козир. — Про шиї ваші і голови. Хіба ви сліпці? Хіба не бачите, що ми на краю прірви? Крім загибелі, нас нічого не чекає. З таким упертим гетьманом ми всі опинимося на тім світі. Він сам гине і нас в домовину тягне. Пропоную негайно відрядити делегацію до Потоцького.

— Правильно! — загуділа старшина. — Воліємо переговори!

— Ну й цілуйте ляхів у сідниці! — кричали козаки. — Ми не для того взялися за шаблі, щоб з панотою мириться!

— Воліємо нового гетьмана! — крикнув Ворожбит.

— Чи ж не Козиря, бува? Ха-ха-ха!

— З Козиря такий гетьман, як із шила леміш!

— Як з квача притика!

— Хай Гуня говорить!

— Панове братчики! — заговорив Гуня, як гамір трохи влігся. — Колись я чув від одного попа: коли царство розділиться у собі, не устоїть те царство! Наш табір розділився, бо його навпіл перебігла чорна кішка.

— Не вірте йому, козаки! — загаласував Козир. — Я не чорна кішка! Гуня веде вас до загибелі, а я хочу ваші голови порятувати!

— Рятуюш наші шиї, аби пани мали на що ярма надівати? — запитав Гуня, і Козир осікся. — Ні, пане Козирю. На вільних козаків панство до скону віку не надіне ярма. Бо ми тоді будемо не козаками, а волами. Бидлом! Коли ми й загинемо, пане Козирю, то лицарями, а не бидлом! Де ви бачили орла, котрий сам собі обламував би крила? Де ви бачили ріку, котра б сама собі загачувала путь? Воля — ось наші крила і наша путь!

— Чи ти ба! — вигукнув Козир. — Мовби ви злиняєте, коли помиритеся з ляхами? Ліпше бидлом жити, аніж лицарем у землі гнити!

— Оце вже ти все сказав! — вигукнув Гуня. — Всю свою душу вивернув.

— Не слухайте Гуні! — затявся Козир. — Не велемовність нас врятує, а розум. Востаннє вас закликаю: отямтеся! Облогові гармати знесуть вас з землі!

— Воліємо переговори! — кричала старшина. — Вдосвіта посилаймо послів до Потоцького.

— Що ж, — сказав Гуня, — якщо в нашому таборі немає єдності — ворог його здолає. Без єдності немає сили. — Повернувся до Козиря та його прибічників: — Хочете, панове, лізти в панські ярма — лізьте! А хто хоче бути лицарем — приставайте до мене! Я не обіцяю вам життя, але честі нашої козацької ми не втратимо, не заплямуємо її угодництвом з панами. Хто хоче жити бидлом — приставайте до Козиря, хто хоче відійти на Січ, аби й далі боротися, — приставайте до мене! Вночі ми спустимось до Дніпра, роздобудемо човни і попливемо за пороги!

— І пливить! — кричав Козир. — А ми розійдемося по хатах.

— О ні, — сказав Гуня, — вірити панській ласці — все одно що з гадюкою цілуватися і думати, що не вкусить.

Опівночі Гуня востаннє обійшов табір, потім довго стояв на кручі. Далеко внизу білів Дніпро і глухо шумів, несучи свої прудкі води на Низ, за пороги...

"Коли наш табір розділився навпіл, єдності вже не буде. А отже, й перемоги. Треба йти на Січ, — думав Гуня. — Це єдиний вихід. Міцніти, збирати нові сили для майбутніх битв. Ні за яких умов козацька шабля не схилиться перед панською пугою".

Коли повернувся з кручі, табір вже розділився на два загони. Реєстрові старшини Роман Пешта, Іван Боярин та Василь Сакун вимагали негайно йти на переговори до Потоцького. Другий, більший, загін стояв за Гуню: йти на Січ і гуртувати нові сили.

— Братове! — тихо мовив Гуня. — Швидше мені зітнуть голову, аніж я піду на поклон до катюг мого народу. Я козак і взявся за шаблю не для того, аби панству оселедцем кланятись. Ми відійдемо. Але це не поразка. Дух наш гордий і незламний. Ми зробили, що могли, але в нас виявилось ще замало сил.

Мусимо їх збирати. Для нових битв за волю і щастя нашого підневільного люду. Подивіться, товариші, на кручу. Внизу шумить наш славний Дніпро. І хоч круча крута, але ми спустимось до Дніпра. На Січ, братове, в лицарське гніздо!

Вдосвіта козаки, котрі не пристали на угоду з панами, на чолі з Гунею спустилися по стрімкій кручі до Дніпра і зникли в тумані...

Вранці Потоцький прийняв купку реєстрових старшин, прихильників угоди. Він не приховував своєї радості, коли старшина покірно кланялась йому, знявши шапки...

— Ваша милість, ласкавий мосьпане польний гетьмане! — квапно заторохтів Козир. — Гетьман Гуня зі своїми прибічниками вночі залишив табір. Ми не пристали до нього, а б'ємо чолом вашій ясновельможній милості з сподіванками на ласку і прощення всіх наших вольних і невольних гріхів. Вірною службою на користь Речі Посполитій ми спокутуємо свої гріхи. Страшний грішник не той, хто грішить, а той, хто не кається!

Потоцький кивнув.

Козир polegшено перевів подих.

— Ми згодні підписати з вашою милістю договір і розійтися по хатах, — покірно схилив голову Козир.

— Нарешті! — не втримавшись, вигукнув Потоцький. — Давно б так. А ще б ліпше, якби ви взагалі хвостів не задирали!

— Каємось, вашмосць! — забубоніли делегати, — Постараємось бути у покорі, послужимо вашій милості ясновельможній.

— Вітаю вас, панове! — звернувся Потоцький до свого брата Станіслава та князя Вишневецького. — Повстання 1637 — 1638 років скінчилося! Переміг шляхетський меч!

— Віват! — вигукнув князь. — Славна вікторія віншує нашу зброю!

Станіслав Потоцький похмуро буркнув:

— Але хай ті лотри, котрі втекли на Січ, не чекають милостей. Шляхетський меч дістане їх і за порогами.

— Ми невдовзі відбудуємо Кодацьку фортецю і міцною оружною рукою станемо на Дніпрі! — мовив польний гетьман. — З Кодака почнемо наступ на Січ. А зараз будемо пити за нашу довгождану вікторію, панове! За золотий спокій у Речі Посполитій. З повстанням ми покінчили, а руський тлум на волостях вогнем випалимо!

— Проше пана... Ясновельможний... — несміло озвався Козир і ковтнув слину, позираючи на вино. — Дозвольте вставити покірне слово. Повстання почалось лише тому, що великопольська шляхта почала урізати наші вольності, даровані нам сеймом і єгомосцю королем. Хлопи хлопами, але панство почало глумитися з української старшини.

— Пане Козирю, — весело мовив Потоцький, — найближчий сейм у Варшаві неодмінно розгляне ваші претензії. І певний, дасть вам ті вольності, на які ви заслужили.

— Премного вам вдячні, ласкавий пане, — поклонилися старшини. — Ладні служити вашій милості.

— Дозволяю служити, — милостиво кивнув Потоцький, — але так служити, щоб ваша чернь більше не бунтувала проти нас!

— Постараємось, вельможний пане.

— Тоді, панове старшини, йдіть з своїми людьми на всі чотири боки! — сказав їм Потоцький і звівся. — Вільному — воля. Шляхетський меч не січе повинних голів. Обіцяю вам недоторканність. Спокійно повертайтеся в свої маєтки, ніхто вас і пальцем не зачепить. Даю слово шляхтича!

Козир повірив.

Того ж дня в похідній церкві Потоцький слухав обідню в честь вікторії над повстанцями.

— Вашмосць думає відпустити лотрів з миром? — шепнув Потоцькому князь Вишневецький. — Чи не забагато їм честі?

— Я дав їм слово, — відповів польний гетьман. — Але князь Вишневецький цього слова їм не давав!

Старшина Козир з кількома сотнями своїх прибічників не дійшов навіть до Києва. Дорогою, біля села Борщівки, його загін негадано потрапив у пастку, влаштовану гусарами князя Вишневецького.

Все відбулося блискавично.

Гусари вилетіли з засідки так зненацька, що багато повстанців навіть не встигли вихопити шаблі, як були порубані на місці.

Дарма старшина Козир розпачливо кричав:

— Схаменіться, пани, що ви чините?! Єгомосць польний гетьман обіцяв нам недоторканність!..

Нападники не слухали того крику: кололи й рубали козаків, не даючи їм отямитись, і лісова дорога почала підпливати кров'ю... Гусарський кінь збив Козиря з ніг, старшина тицьнувся носом у закривавлену землю й, обхопивши голову руками, завив, качаючись по землі... Він вив, затикаючи пальцями вуха, заплющивши очі, аби не бачити й не чути того, що творилося на лісовій дорозі... Повстанці, які пішли з Козирем, були винищені до ноги. Доколюючи довгими мечами поранених, гусари наткнулися на Козиря, котрий все ще качався...

— Цього лишіть, — розпорядився ротмістр. — Повеземо в дарунок.

Козиря примусили звестися, зв'язали йому руки, накинули аркан на шию і погнали дорогою. Козир боязко йшов, переступаючи через трупи, уникаючи на них дивитися, аби не стрітися з мертвими очима... Тоді ще Козир не знав, що Потоцький відпустив повстанців про людське око... Влаштовані по всіх дорогах

засідки винищили повстанців до одного... Рідко кому з них пощастило дістатися свого села.

Зв'язаного Козиря гусари пригнали на аркані в село Борщівку, де лютував князь Вишневецький. Те, що побачив Козир, онімило йому вуста. Село конало у вогні. Вулицями сновигали жовніри з награбованим збіжжям, хапали селян і гнали їх на майдан до церкви, де гусари рубали їх мечами й кололи списами... На майдані вже було повно трупів. Козиря гнали через ті трупи до того місця, де на коні сидів Вишневецький.

— А-а, це ти, старшино, обижений великопольською шляхтою? — розтягнув князь тонкі губи в подобі посмішки. — Додому, кажеш, зібрався?

— Ва... вашмосць... — Козирю бракувало повітря. — Єгомосць пан польний гетьман обіцяв нам волю... І недоторканність... Я про-протестую, вашмосць... Це по — помилка... Ми добровільно здалися... На ласку...

— А ми вам і виявляємо ласку, — зареготав князь, погойдуючись від сміху в сідлі. — Чи ти хотів, щоб ми за участь у повстанні гладили вас по голівках і встеляли вам дороги килимами?

— Єгомосць... слово шляхетне давав... — хрипів Козир.

— Обіцянка-цяцянка, та дурень їй радий! — ошкірився князь. — Може, єгомосць і давав вам слово, але я не давав ніякого слова!

Тим часом жовніри, нав'ючені селянським майном, пригнали на майдан новий гурт жінок, дітей та чоловіків.

— Рубайте їх! Коліть!! — звівшись в сідлі, наказав Вишневецький. — Ми відучимо їх від бунтів! Житиме лише той, хто повзатиме коло наших ніг!

— На коліна! На коліна! — кричали жовніри.

Ніхто на коліна не став.

Вишневецький махнув рукою.

Гусари оточили жінок, зривали з них сорочки, ударами шабель відсікали їм груди і кидали закривавлені шматки чоловікам, котрі лежали на землі пов'язані... І ще Козир побачив, як драгуни кололи списами дітей і гордовито хвастились, коли кому з них вдавалося проштрикнути списом одразу кількох малюків...

— Хлопчиків знищуйте, щоб не росли з них Сулими та Павлюки, Остряниці та Гуні! — волав Вишневецький. — Ми таки викоренимо бунтівну Русь! Україна віднині стане раєм для вельможного панства!

Здоровенний гусар, глянувши на Козиря, почав витягувати шаблю з піхов...

— Я протестую!.. — пополотнів Козир. — Розв'яжіть мені руки... Я буду скаржитись... Що ви чините, це свавілля... Я вам не хлоп... Я старшина...

— Для мене ти таке бидло, як і всі, — Вишневецький махнув рукою. — Згинь з моїх очей!

Гусар перехилився в сідлі, хвацьке махнув шаблею. Козир якусь мить стояв, наче закам'янілий, з подивом на білому, вже без кровинки лиця, а тоді впав, розрубаний навпіл...

Для довідки.

"Угода була укладена 29 липня. М. Потоцький, за словами біскуп П'ясецького, особисто запевняв повстанців, що на найближчому сеймі їм повернуть давні вольності. Повстанцям обіцялася особиста недоторканність. Коли ж вони почали невеликими групами розходитися по домівках, панські й жовнірські загони їх нещадно винищували".

ЕПІЛОГ

Уклавши біля Старця угоду з реєстровою старшиною, котра забагла миру, Потоцький прибув у Київ і 30 серпня 1638 року зібрав там "загальну раду" козаків, на якій зовсім по-іншому з ними заговорив. А втім, вона тільки називалася загальною радою, адже право взяти в ній участь мали, крім старшин, лише по кілька козаків від кожного з шести полків.

З переможеними ніхто й не збирався радитись, бодай про людське око. Їм просто зачитали "Ординацію війська Запорозького реєстрового", що була ухвалена сеймом у березні 1638 року.

Реєстровці, похнюпивши голови, слухали Ординацію, яка скасувала "на вічні часи всі пільги, прибутки, право на самосуд (козацькі суди) і вибори старшини".

Виборна посада гетьмана реєстру також скасовувалась.

Главою реєстру призначався комісар. Його віднині обирали не самі козаки, а — за рекомендацією коронних гетьманів — сейм. Комісар мав бути неодмінно з осіб шляхетського походження.

Трахтемирів вибирався резиденцією комісара, йому ж віддавалася вся військова і судова влада в реєстрі, він же віднині зобов'язувався рішуче придушувати будь-яке "свавілля козацьке".

Військові осавули й полковники реєстру, котрий мав складатися з шести полків по тисячі козаків у кожному, призначалися лише польською владою — "з шляхтичів, досвідчених у військовій справі і відомих непохитною відданістю". Реєстровці віднині могли оселятися лише в Черкаському, Канівському й Корсунському старостах та "інших пограничних містах".

Дісталось в Ординації й Запорозькій Січі, на землях якої поселялася реєстрова залога, котра мусила розганяти "самовільні зборища на островах і річках". Населенню (як, між іншим, і самим реєстровцям) під загрозою смертної кари віднині заборонялося самовільно (без спеціального письмового дозволу) з'являтися за порогами. Отож шляхта хотіла знекровити і обезлюднити Запорозьку Січ.

Такі "вольності" здобули реєстровці, помирившись з панами. Але й це ще не все. Через два з чимось місяці після "загальної ради" у Києві, 24 листопада в урочищі Маслів Став відбулася "остаточна комісія з козаками". Шляхетне панство на чолі з М. Потоцьким оголосило нову ухвалу, в якій і було сказано, що козаки "покійно приймають заслужене ярмо на свої шиї" – дожилися, докозакувалися, домирилися з панами! Реєстровці, прихильники угоди з панами, і справді "покійно прийняли на свої шиї заслужене ярмо": комісаром реєстру панство призначило шляхтича П.Комаровського, а військовими осавулами І.Караїмовича та Л.Бубновського. Отримали угодовці тих, кого й заслужили. А втім, маючи на шиї "заслужене ярмо", — вибрати не будеш.

Іляшко Караїмович уцілів і під Голтвою. Очунявши від поранення, вибрався по трупах з тванюки, дістався до польських панів, відбився від костюмахи з косою — живучий і неймовірно везучий! Панство і, зокрема, польний гетьман належно оцінили вірність Караїмовича. Звичайно, військовий осавул — це не гетьман, посади якого домагався Іляшко, але втішив себе тим, що ніхто з української старшини не перебіг йому дороги і не став на чолі реєстру. А коли так, то він, перший в реєстрі військовий осавул, досяг чималого — став майже заступником гетьмана. І коли тільки шляхта дозволить українцям за походженням (от уже на що не поталанило Караїмовичу, так це з походженням — треба ж було народитися українцем!), то він перший кандидат на гетьмана.

Козакам же дозволили обирати лише полкових осавулів та сотників. Їм ще й поталанило при тій біді, бо одним із своїх сотників вони вибрали в урочищі Маслів Став Богдана Хмельницького!

І почалося по всій Україні послушенство, яке на пізнішій мові зватиметься терором. Придушивши повстання 1637 — 1638 років, панство народною кров'ю гасило "дух своевольства". Творилося досі небачене і нечуване на многотраждальній Україні, сини якої, маючи все, не мали єдності: злочинства чинилися такі, від яких і через віки кров холоне в жилах.

Вдамося до свідчень очевидців тих лихих часів.

Із свідчення очевидця, рік 1638-й:

"Их крестьянскую веру нарушают, и церкви Божии разрушают, и их побивают, и жен их, и детей, збирая в хоромы, пожигают, и пищальное зелье (порох), насыпав им в пазуху, зажигают, и сосцы у жен их резали, и двory их и всякое строение разоряли и пограбили".

Не уникли панської "ласки" й самі реєстровці, котрих, за свідченням Самовидця, як і селян, приневолювали "панщину робити", "чистити панських коней", "в дворах грубу, то есть печи, палити, псов хандожити, двory замітати і до инших незносных діл приставляли".

Ті, хто не був вписаний в шеститисячний реєстр, козацькими правами не користувалися. Навіть сини реєстровців, як свідчить той же Самовидець, "тую ж панщину мусіли робити й плату давати".

І так тривало роки і роки. У 1648 році Богдан Хмельницький писатиме в листі до польського короля Владислава IV, що королівські старости й володарі "старинныя поля и выробленыя нивы, отчизны, гумна, мельницы и все козацкое,

що єсть в уподобаню, видирают, отбирают быдло; одесятствуют пчелы; коні послідні, которыми в войску служили, отыймуют, а скаржитися не годиться: прозба за гордыню, жалобы й слезы за бунты иміют. Полны козаков темницы. Иные явные терпят узы на тілі".

Але й король, мабуть, коли б і захотів, уже нічого не міг вдіяти, бо в Речі Посполитій феодальна анархія взяла гору над законами, і можні магнати утискували не лише "хлопів і бидло", а й самих шляхтичів (дрібніших), відбирали у них володіння, як чинив те, не боячись ні короля, ні Бога, ні законів Речі Посполитої, Ярема Вишневецький.

Особливо лютував один з найжорстокіших катів українського люду (хоча катів добрих і не буває), коронний стражник Самуїл Лащ, котрий з найманими загонами — "драгунами на крадених конях" — роками й роками нападав на села й містечка, грабував і мордував не лише простий люд, а й навіть дрібних шляхтичів та урядовців — відбирав у них маєтки та вольності. Як свідчить пан Єрліч, "брали гвалтом панн і (панських) удів". Свавілья Лаща (але тільки те, що чинилося над дрібною шляхтою) доходило й до польської влади і викликало у неї не лише осуд, а й дії: за грабіж та мордування люду Лаща 236 разів засуджували на банніцію (вигнання) і 37 разів до інфамії — позбавлення честі. Але, маючи покровителем С.Конєцпольського, Лащ до самої своєї смерті уникав покарання. Більше того. Лащ якось з'явився при королівському дворі в одежі, обшитій оголошеними йому судовими вирокami, — і горде шляхетне панство, забувши про власний гонор, стерпіло й цей вибрик пана, тридцять сім разів позбавленого судом честі!

Десятиліття (1638 — 1648) магнатського терору на Україні шляхта називала "золотим спокоєм". Та хоча всі попередні повстання закінчувалися кров'ю для одних і "заслуженими ярмами" для інших, нова буря все відчутніше й відчутніше визрівала в залитій кров'ю Україні часів "золотого спокою".

Обкарнавши Ординацією не лише реєстровців, а й Запорозьку Січ, магнатство наказало негайно відбудувати Кодак згідно з усіма правилами голландської фортифікаційної техніки і втриє збільшити залогу цієї фортеці, щоб віднині й навічно перерізати шлях українським селянам на Запоріжжя. Влітку 1639 року до Кодацької фортеці в супроводі численного почту й військ прибув сам коронний гетьман Станіслав Конєцпольський. Розкішно вбраний, увесь в золотих позументах та золотих гудзиках, коронний гарцював на коні попереду почту і від задоволення погладжував чорну з сивиною бороду.

— Вітаю вас, панове! З повстанням хлопів таки покінчено! Реєстровці натягли на свої шиї заслужені ярма, а ми, як законні господарі цих країв повертаємося у свою твердиню над Дніпром!

— Віват! — кричало панство з почту. — Нех жеє славна вікторія великопольського меча в державній руці пана коронного гетьмана!

За милю від фортеці коронного гетьмана врочисто зустрів губернатор Кодака — шляхтич Ян Жолтовський та комендант Адам Конєцпольський, небіж коронного гетьмана. Тільки-но вони під'їхали, як на фортечних мурах спалахнули білі дими й лунко гахнули гармати.

— Вашмосць! — мовив губернатор в розкішнім жупані з золотим поясом. — Кодацька фортеця гулом своїх гармат вітає вашу милість на берегах Дніпра в незламній твердині нашої ойчизни. Нех жеє моць Речі Посполитої на берегах Дніпра!

Знову лунко бахнули гармати.

— Ах, яка чарівна музика! — вигукнув коронний. — Приємно слухати, як гармати Посполитої грізним гулом знову заявляють про свою присутність на Дніпрі. Що не кажіть, а це найприємніша музика для моїх вух!

— І для наших, вашмосць! — заволатала шляхта. — Це справді незрівнянна симфонія нашої вікторії над вгамованим хлопством!

— Віват! — вигукнув губернатор. — Нех жеє славний переможець, мудрий муж і блискучий полководець пан Станіслав Конєцпольський!

— Віват! Віват! — галасувало панство.

— Спасибі, спасибі, — дякував коронний. — Панове, раджу вам уважно подивитися на нашу твердиню. Перед вами на скелястому березі хлопської ріки стоїть грізна фортеця Корони. Два роки тому її було захопив запорозький ватаг Іван Сулима. Звідси почалося повстання Павлюка, Остряниці і Гуні. А що ми зараз маємо? Сулиму та Павлюка скарано у Варшаві, Остряницю та Гуню з їхніми прибічниками розігнано. Польський меч щедро напився хлопської крові! Твердиня на Дніпрі знову наша! Більше того, вона стала ще міцнішою, ніж була! Розкажіть про це, пане губернаторе.

— Охоче, вашмосць! — зрадів губернатор. — Після Сулими фортецю заново відбудовано і вкріплено. Ви бачите, панове, на високих валах потужні гармати. Вали будуть щороку підсипатися вгору на один лікоть. Щоночі фортечні вали обходить дозор з офіцером. Неподалік фортеці збудовано сторожову вежу, біля якої день і ніч чатує загін жовнірів. Інші загони чатують дороги, об'їжджають всі околиці, пильно стережуть степ. Жоден птах не пролетить на південь, не помічений нами! Двохтисячна залога фортеці завжди напoxвати! Шлях на Січ на міцному замку!

— Приємно чути таке, приємно, — погладжував бороду Конєцпольський. — Віднині хлопи і думати забудуть про Січ, Віднині Кодак — то є неприступна твердиня на Дніпрі!

Зненацька з гетьманського почту почулася латинь:

— Manus facta – manus destruo! ("Рукою створене – рукою ж і руйнується!")

Ті віщі, пророчі слова мовив тоді чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

До Великої Визвольної війни України проти польських гнобителів лишалось всього лише десять літ. У 1648 році з наказу гетьмана повсталі України Богдана Хмельницького Кодацьку фортецю штурмом візьме ніжинський полковник Прокіп Шумейко, і запорозька залога назавжди стане на Борисфені, річці, званій в народі Ніпром, чи Дніпром.

